ڪتي نہ پيجبو ٿڪ مسافر

جلد پهريون

شيخ اياز

ايڊيشن ٽيون

2007

روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو

ٻہ اکر

هن ڪتاب ۾ چين ۽ ٻُڌ ڌرم جو ذڪر ڪندي ڪيئي سنسڪرت جا لفظ ڪم آندا ويا آهن، جيئن ان دؤرجي فضا ۽ فلسفي ڪي چڱيءَ طرح اُڀاري سگهجي. اهي لفظ اسان جي سنڌيءَ ۾ مستعمل نہ آهن. ان ڪري فوٽ نوٽن ۾ انهن جا هم معنيٰ سنڌي، فارسي يا عربي لفظ ڏنا ويا آهن، جي اسان لاءِ اجنبي نہ آهن.

هن ڪتاب ۾ ذڪر ڪيل هر شخص جو منهنجي زندگيءَ جي ريگزار ۾ مستقل نقشِ پا آهي. مون ڪنهن کي بہ دانستاً نہ رنجايو آهي، پر جيڪڏهن ڪائي لغزش قلم کي غير دانستہ طور اچي وئي آهي ۽ ڪنهن کي رنج رسائيو اٿائين تہ مان هن ڪان معافي طلب آهيان. هُن جي معروضي وجود جو عڪس جيئن منهنجي دل جي آئيني ۾ پيوآهي، ائين ئي مون هن جي عڪاسي ڪئي آهي.

هي ڪتاب سفرنامو بہ آهي ۽ منهنجي سرگذشت جو هڪ حصو بہ آهي ۽ جي عمر ايتري وٿي ڏني تہ ان جا ٻيا حصا بہ لکي پورا ڪندس.

ان ڪتاب جي تڪميل ۾ روزاني ”برسات“ جي چيف ايڊيٽر شپ ۾ گذاريل ڪجھ مهينن ڪان پوءِ، مان اسپتال ۾ موت کي پٺ تي ڌڪي موٽي آيو آهيان، شايد الله کي مون ڪان ڪو ڪم وٺڻو هو. مون کي هاڻي يقين ٿي ويو آهي تہ انسان جو جم ۽ موت لوح محفوظ ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ ڪائي ردوبدل نہ ٿي ٿئي. مون اسپتال مان نڪري شاعريءَ جا چار ٻيا ڪتاب لکيا آهن، جن کي ٽئنگور جي آخري ڪتاب ”مرتيو پنک“ ”Wings of death“ واري ڪيفيت آهي. انهن جي پيشِ لفظ ۾ ساري حقيقت لکڻ ٿو چاهيان، جا منهنجي آخري شاعريءَ جو محرڪ جذبو آهي. عالم الغيب ۾ ڪنهن جهاتي پاتي آهي! معلوم نہ آهي تہ قدرت ڪيترو وقت منهنجي لاءِ اجا رکيو آهي ۽ ڪڏهن هلندڙ گهڙيال جون سُيون بيهجي وينديون

مان فلسفي نہ آهيان، نہ وري ڪوبہ وڏو شاعر فلسفي هو. هن جي هر سٽ ۾ جابہ گهرائي آهي، اُهاڪنهن بہ فلسفيءَ جي تحرير ۾ ورلي ملندي. مشهور فلسفي اوس پينسڪيءَ پنهنجي مشهور ڪتاب In search of Mysterious ۾ چيو آهي تہ ”روح جي ابديت لاءِ ڪافي جدوجهد جي ضرورت آهي ۽ ان کي بلور وانگر

شفاف ٻڻائڻو (Crystallize) ڪرڻو پوي ٿو ." اها ڇوٽي جيتوڻيڪ منهنجي مذهبي عقيدي سان ڪي قدر متضاد آهي، پر پوءِ بہ غور طلب آهي. مان هتي آرٽ جي مسلسل تخليق ۾ ان جي جدوجهد تي وڌيڪ لکڻ نہ ٿو چاهيان، ڇوتہ ڪتاب ڪافي لنبو ٿي ويو آهي. آخر ۾ مان پنهنجي دوست جمال ابڙي جو احسان مند آهيان، جنهن ويهارو نشستون ڪري اُهي واقعا لکرايا, جي اسان جي سفر ۾ پيش آيا هئا. مان پنهنجي دوست غلام ربانيءَ ۽ محمد ابراهيم جوئي جو بہ ٿورائتو آهيان، جن انهن ۾ اضافو ڪيو. مان قاضي منظر حيات جو بہ بيحد ٿورائتو آهيان، جنهن نهايت جانفشانيءَ سان منهنجو ساٿ ڏنو.

آخر ۾ مان جناب فيروز احمد جو ٿورائتو آهيان جنهن هن وقت تائين پنهنجي اِشاعت گهرمان منهنجا ٿيهہ ڪتاب ڇپرايا.

1 ڊسمبر 1994

شيخ اياز

ڪنهن چيو آهي تہ انسان ذات احسان جو اظهار اڪثر نوازش وقت ڪندي آهي. هاڻي جمال ابڙو سنڌ اسيمبليءَ جي سيڪريٽري شپ تي نوڪري پوري ڪري، گوشہ نشين ٿي چڪو آهي ۽ مون کي هن مان توقع نہ رهي آهي تہ هو منهنجي ڪنهن سير سفر لاءِ انتظام ڪندو. مون هن کي فون تي چيو تہ، ”مان ڪنهن پيرومل مهر چند تي نہ ٿو چڏڻ چاهيان تہ هو منهنجيءَ شاعريءَ جي چنڊچاڻ ڪري لکي تہ مون ڪهڙي ڳوٺ، شهر يا ديس جو سفر ڪيو آهي يا اُهي منظر، جي ڪنهن جاءِ جي نشاندهي ڪن ٿا، انهن کي مدنظر رکي قياس آرايون ڪري. ان ڪري بهتر ائين ٿيندو تہ اُهو تون لک، ڇو تہ يا تون مون سان سنڌ جي سير سفر ۾ اڪثر گڏ هئين ۽ ان جو عيني گواهہ آهين يا جي مان ٻي ڪنهن سان گڏ ويو آهيان تہ ان سفر لاءِ گهڻو ڪري انتظام تو ڪيو آهي.“ پر هن جواب ڏنو تہ، ”مان باقي زندگي پنهنجو پوٽو ڏوهٽو ڪڇ ۾ ڪٽي، پنهنجي هالا واري پينگهي ۾ گذارڻ ٿو چاهيان، ان ڪري منهنجي ادب جي تخليق تي دل نہ ٿي وري.“ مون کي اهو علم تہ شروع کان هو تہ جمال صوم صلوات جو پابند آهي ۽ ڪافي وقت مصلي تي گذاريندو آهي. هن جو نوراني چهرو، دراز ريش ۽ هٿ ۾ تسبيح ۽ ڳالهيون ٻڌي، اسلام جا حسن بصريءَ ۽ جنيد بغداديءَ جهڙا بزرگ ياد اچي ويندا آهن. جوانيءَ کان وٺي هو ٿور- ڳالهائو رهيو آهي. جيئن هن جون اکيون ٻئي کي ٽِڪ ٻڌي ڏسنديون آهن، ائين مون ٻئي ڪنهن جون نہ ڏٺيون آهن. ها، قادر بخش نظاماڻيءَ جون اکيون بہ اهڙيون هيون جو مون کي پٽائيءَ جو استعارو ”اکين ۾ انبور“ ياد اچي ويندو هو. نظاماڻي، جو ٻيو سنڌي هو، جنهن مولانا عبيد الله سنڌيءَ کان پوءِ روس جو دورو ڪيو هو ۽ ڪتاب ”مياڻيءَ جي جنگ“ جو مصنف آهي. جڏهن ون- يونٽ خلاف تحريڪ ۾ مان سرگرميءَ سان حصو وٺي رهيو هوس، تڏهن هو روسي سفارتخاني ۾ ڪوئي ڊائريڪٽر هو. هن منهنجي ڪراچيءَ جي چائنيز هوٽل ”هانگ ڪانگ“ ۾ دعوت ڪئي هُئي ۽ اتي گهڻو وقت مون کي ٻڌو هئائين. ان وقت ائين لڳي رهيو هو تہ هن کي رُڪ جون اکيون هيون ۽ هو منهنجي ويچار ڌارا جي هڪ ماهر جراح وانگر وڍ ڪٽ ڪري رهيو هو.

هڪ پيري، جڏهن هو اسي ورهين جو ٿي چُڪو هو ۽ لنڊن ۾ هميشہ لاءِ رهي پيو هو ۽ شايد اُتان جي شهريت بہ حاصل ڪئي هئائين، تڏهن هُو ڪرامويل هاسپيٽل لڳ منهنجي ڪرائي جي فليٽ ۾ آيو هو ۽ پيريءَ جي باوجود هُن جي اکين ۾ ڦُڙتي ۽ يڪ ٽڪائي ساڳي هئي. مون ڳالهيون ڪندي، هُن کان پڇيو، ”سائين، اوهان کي خدا اجا بہ عمردراز ڏئي، پر جڏهن هينئر اوهان جي عمر جو آفتاب غروب ٿي رهيو آهي، اوهان جو خدا ۽ حيات بعد از ممات جي باري ۾ ڪهڙو خيال آهي؟ منهنجي سوال جي پس منظر ۾ ان ڳالهہ جو احساس هيو تہ قادر بخش ساري عمر اشتراڪي ٿي رهيو آهي ۽ سوڀي گيانچنداڻيءَ چواڻي بزنجي، مينگل ۽ خير بخش مريءَ کي صلاح مشورو هُو ئي ڏيندو هو. قادر بخش مون ڏانهن مُنهن ڦيري پهرين تہ پڇيو، ”اهو سوال مناسب ۽ برمحل ڪيئن آهي؟“ (اسان ان وقت پاڪستان جي سياست تي بحث ڪري رهيا هُئاسين) پر پوءِ چيائين، ”توکي هڪ ڳالهہ ٻڌايان ٿو . مان هاڻ ڪنهن ڪنهن وقت قبلہ رو ٿي نماز پڙهندو آهيان، ان ڪري نہ تہ مون کي جبين سائي جو شوق هوندو آهي، پر ان ڪري جو ائين ڪرڻ سان منهنجي دل کي تسڪين ملندي آهي“. لنڊن ۽ ساري مغرب جي اجوڪيءَ پيچ ڊوڙ واريءَ حياتيءَ ۾ ۽ جنهن ذهني پيچ وتاب مان نظاماڻي گذريو هو، ان کي مدِ نظر رکي، هُن جي اها تسڪين لاءِ طلب سمجهہ ۾ اچي ٿي سگهي. پوءِ هن پنهنجي ڀائٽي ڊاڪٽر خير محمد نظاماڻيءَ کي هدايت ڪئي تہ هو مون کي برائيٽن گهمائي، جا لنڊن کان سٺر ميل پري هُئي ۽ جنهن جو ذڪر مان پنهنجي ڪتاب ”اُڀر چنڊ، پس پرينءَ“ ۾ ڪري چُڪو آهيان .

ٻہ مهينا اڳ جمال ابڙي فون ڪري چيو تہ قادر بخش نظاماڻي ڪراچيءَ آيو آهي ۽ توهان سان ملڻ ٿو چاهي. مون جمال کان پڇيو تہ نظاماڻيءَ جي طبيعت ڪيئن آهي. جواب ڏنائين تہ اَسي ورهين کان مٿي ٿي ويو آهي. حيرت جي ڳالهہ آهي تہ مون کي چيائين تہ، ”ڪيس ڪو مرشد ڳولي ڏيان .“ مون هن سان لنڊن ۾ گفتگو ياد ڪري ، ٽهڪ ڏنو. ٿوريءَ دير کان پوءِ قادر بخش مون کي فون ڪيو ۽ حال احوال ورتائين ۽ چيائين تہ هو ٻن ٽن ڏينهن کان هتي آهي ۽ مون کي فون

ڪري ڪنهن وقت مون وٽ ايندو. افسوس جو هو ڪو نہ اچي سگهيو ۽ لنڊن موٽي ويو. مون کي ان وقت خيال آيو تہ مغربي دنيا ۾ گُرو پوڄا (Guru Cult) ڦهلجي وئي آهي ۽ چاڪاڻ جو نظاماٽي مسلمان آهي، ان ڪري هُو مرشد لفظ ڪم ٽو آڻي . دنيا ۾ رام، ڪرشنا، وويڪ آنند، رمنا مهارشي ، چند مَئہ آنند ، ستيہ سائين بابا، رامداس ۽ ڪرشنا مورتي * مڪت آنند ۽ گرومائي ، اربندو ۽ ماتا، مهارشي مهيش يوگي ، برهم ڪماريون ، رجنيش وغيره جا پنٿ اِن ڪري ڦهلجي ويا آهن، جو مغرب ۾ انسان کي پنهنجيءَ انفراديت جو شدت سان احساس ٿيو آهي ۽ ان جو برملا اظهار ڪري رهيو آهي . هو فرد کي مستقل قدر سمجهڻ لڳو آهي ۽ ربطِ ملت کي نعري بازيءَ کان زياده اهميت نہ ٿو ڏي . اهڙيءَ صديءَ ۾ جڏهن انسان ويروتار جنگين ، انقلابن ۽ بغاوتن جي گردباد ۾ رهيو آهي ، جڏهن فاشي اٽلي ۽ نازي جرمني جي يهود ڪُش مُهمن (Pograms) ۽ خاردار لوڙهن (Concentration Camps)، افسر شاهين ۽ آمر حڪومتن انسانيت کي پنهنجن آهني بوٽن هينان لتاڙيو آهي ، جڏهن اسان مان ڪيترن آش وٽز (Aushwitz)، فرانزڪافڪا(Franz Kafka)، آلبر ڪاميو(Albert Camus) ۽ ژان پول سارتر (Jean Paul Sartre) جا بي معني تخيل مطالع ڪيا آهن ۽ ڏٺو آهي تہ ڪيئن هو ڳالهہ مان ڳالهوڙو ڪري رهيا آهن، جنهن کي نہ منهن آهي نہ سِرُ. جن اِستالن، لينن ۽ مارڪس جو موت بيهر ڏٺو آهي، اُنهن لاءِ هن صديءَ جي پوئين اَڌ ۾ گرو پوڄا يا مُرشد لاءِ عقيدت وري اهميت حاصل ڪري چُڪي آهي ، ڇوتہ اسان هاڻي پنهنجي لاءِ مزاحمتي گيتن، انقلابي تحريڪن ، منشيات يا جنس پرستيءَ مان اطمينان حاصل ڪري نہ ٿا سگهون. اسان پنهنجي انفراديت مڃائڻ جي ضرورت محسوس ڪئي آهي ۽ پنهنجو قيمت قدر ڄاتو آهي. گُرو يا مرشد اهائي ضرورت پوري ڪري رهيو آهي ۽ اسان ۾ يقين پيدا ڪري رهيو آهي تہ انسان هستيءَ مطلق (Absolute) کان جدا نہ آهي. اهو فلسفو تہ انسان ۽ ڪائنات هڪ آهي، مغرب ڪافي حد تائين سمجهي چُڪو آهي. اها بي ڳالهہ آهي تہ هو فرد جون ضرورتون ۽ خواهشون پوريون ڪرڻ ۾ ۽ هن جي زندگيءَ کي بامعنيٰ بنائڻ ۾ چڱيءَ طرح ڪامياب نہ ٿيو آهي ۽ هر گروءَ جي ڪڏ ٿو لڳي، پوءِ اهو

ڪوڙو آهي يا سچو. ڇو ته هن بيوروڪريسيءَ ۽ ماديت پرستيءَ جي دنيا ۾ فقط گرو يا مُرشد ئي شخصيت کي تڪميل ۽ معنيٰ ڏئي سگهي ٿو.

مان جڏهن کان جمال ابڙي کي سڃاڻان، تڏهن کان اڳ ئي هن کي سجده ريزيءَ جو شوق هو ۽ باقاعدي نماز پڙهندو هو. مون ڪڏهن هن ۾ خطابت يا وعظ جو شوق نه ڏٺو هو ۽ هو اڳ وانگر اجا تائين پنهنجي مذهبيت ٻي ڪنهن تي نه مڙهيندو آهي. مان ڀانيان ٿو اها ڳالهه هن کي مرحوم والد علي خان ابڙي کان ورثي ۾ ملي آهي. هُو ”لکم دينکم ولي دين“ (تُنهنجو دين تو تائين، منهنجو دين مون تائين) جو قائل آهي ۽ ڪنهن تي به پنهنجا عقيدا يا نظريا مسلط نه ڪندو آهي.

بيماريءَ واري عرصي سميت هنن ڇئن سالن ۾، جي مون ڪراچي ۾ گذاريا آهن، مان سارو وقت تصنيف ۽ تاليف ۾ مصروف رهيو آهيان. جمال مون کي به پيرا ابراهيم حيدريءَ جناب شفيع محمد جاموٽ، چيئرمين ڊسٽرڪٽ ڪائونسل وٽ وٺي هليو هو، ڇو ته اتي مون کي ميربحرن سان ملڻ، ”سُر سامونڊيءَ“ جي باري ۾ مواد وٺڻو هو، جيڪو مان پنهنجي جديد ”سُر سامونڊيءَ“ ۾ به ڪم آڻي سگهان ۽ شاهه لطيف تي جيڪو ناول ”آنءُ تمر فقير“ جي نالي سان لکي رهيو آهيان، ان ۾ به استعمال ڪري سگهان. پهرين ڀيري ته جاموٽ صاحب اسان جي سامونڊي ڪاڏي تي پُرتڪلف دعوت ڪئي هئي ۽ ٻئي دفعي توڙي رمضان شريف جو مهينو هو، هُن اسان کي چپو چورو(Snacks) ڪرايو هو. مون ميربحرن سان ڪچهري ڪري، ڪافي نوٽ ورتا ها، جن ۾ جاموٽ صاحب ۽ جمال نهايت دلچسپي سان ڀرو ورتو هو.

ٻئي ڀيري هُو پنهنجي پير مرشد الحاج حافظ صاحبزاده پير سيد اختر حسين وٽ وٺي هليو، جو نهايت حليم طبيعت ۽ مروت جو صاحب هو ۽ ٻن ٽن ڏينهن لاءِ پنهنجي اصل وطن علي پور سيدان، ضلعي سيال ڪوٽ مان ڪراچيءَ آيل هو. هُن مون کي پنهنجي ڏاڏي اعليٰ حضرت حاجي حافظ پير سيد جماعت شاهه صاحب تي پنهنجو اُردوءَ ۾ لکيل ڪتاب ”سير امير ملت“ تحفي طور ڏنو. ان

ڪتاب جي شروعات ۾ صفحي 32 جي شروعات ۾ نقش بندي سلسلي جي باري ۾ هيٺينءَ ريت لکيل آهي:

”واضح هجي ته طريقت جا تمام سلسلا حق تي ٻڌل آهن ۽ انهن مان ڪنهن تي به نڪته چيني روا نه آهي. منزل مقصود سيني جي هڪ آهي. حضرت مجدد الف ثاني رحمت الله عليهه خود مختلف سلسلن ۾ بيعت ڪندا هئا. البت اوهان جو پسنديده طريقو نقش بندي هو. انهيءَ فرمايو هو ته ”نقش بندي سلسلو سيني سلسلن ڪان اعلي ۽ ارفع آهي. ان جي ابتدا ۾ين جي انتها آهي.“ وڏيڪ امام رباني، مجدد الف ثاني قدس سره العزيز فرمايو آهي ته، ”نقش بندي طريقي جو مهڙ حضرت صديق اڪبر رضي الله عنهه آهي، جو انبياءَ ڪرام بعد تحقيقي طرح تمام بني آدم تي افضل آهي.“ انهيءَ لحاظ ڪان هن سلسلي جي بزرگوارن جي تحرير ۾ آيو آهي، ”اسان جي نسبت سيني نسبتن ڪان وڏيڪ آهي. نسبت مان هنن جي مراد حضور آگاهي آهي، جا سيني آگاهين ڪان اوچي آهي.“ .... سلطان الاولياءَ خواجه خواجگان حضرت خواجه بهاءُ الدين نقشبنديءَ ڪان پڇيو ويو ته، ”اوهان جي طريقي جو بنياد ڪهڙيءَ ڳالهه تي آهي؟“ ته پاڻ فرمايائون، ”اوهان الله ڪي ڏاڍو ياد ڪيو. انجمن ۾ خلوت، ظاهر خلق سان، باطن حق سبحان وتعالي سان.“

جيستائين منهنجو سوال آهي ته مان نقش بندي يا ٻئي ڪنهن سلسلي سان وابسته نه آهيان، انگريز ناول نگار ۽ مفڪر سمرسيٽ مام پنهنجي آخري ڪتاب ”Summing up“ ۾ چيو آهي ته، مونکي جي ڪنهن فلسفي ۾ اعتبار ڪرڻو آهي ته ان جو بنياد مونکي ئي رکڻو آهي ۽ پوءِ هن اهي سڀ فلسفا ڏنا آهن جي هن پڙهيا آهن ۽ اهو به واضح ڪيو آهي ته انهن فلسفن هن تي ڪيترو اثر ڇڏيو آهي. مان ڪنهن سلسلي جي باري ۾ ته اها دعويٰ ڪري نه ٿو سگهان، پر ان باري ۾ رهي معيريءَ جو هيٺيون شعر ضرور لکڻ چاهيان ٿو:

نهه بهه شاخ گل نهه برسرو سمن پيچيده ام،
شاخءِ تاڪم بهه گردِ خويشتن پيچيده ام.

ترجمو: (نہ مان گلن جي ٽاريءَ ۽ نہ سرو جي وڻ ۾ ويڙهيل آهيان، ڍاڪ جي ول آهيان ۽ پنهنجي چوڌاري ويڙهيل آهيان.)
پر خواجہ بهاءُ الدين جي مٿئين قول وانگر، غالب جو هينيون شعر منهنجي اندر جو آئينو آهي:

هي آدمي بجائي خود اک محشرِ خيال
هم انجمن بنلضیٔجڌ هين خلوت هي کيون نهہ هو.

ترجمو: (ماڻهو پنهنجي جاءِ تي خيال جو هڪ محشر آهي، اسان ان کي انجمن سمجهون ٿا، پوءِ اهو خلوت ئي ڇو نہ هجي.)
مون موٽندي رستي تي سوچيو تہ ان ۾ شڪ نہ آهي تہ تصوف تي اوڀر ايشيا ۽ مصر جي راهبانا رياضت ۽ سريت (Mysticism) جو اثر هو. ان جي فڪر تي عيسائي، غناسطي (Gnostic) ۽ ٻوڌي روايتن جو بہ اثر هيو. پر اُن جي پٺيان اها قرآني آيت بہ هُئي تہ، ”الله انسان کي رڳِ گردن کان ويجهو آهي“ ۽ ”جو بہ مون کي ياد ڪري ٿو، مان اُن کي ياد ڪريان ٿو.“ مان ياڻيان ٿو تہ الحسين بن منصور الحاج، اناالحق جو نعرو 922ع ۾ هنيو، جنهن ساري عالم اسلام کي لوڏي وڌو. ان ڪري جنيد بغداديءَ چيو هو تہ، ”اهو صوفي نہ آهي، جو قرآن ۽ سنت جو پابند نہ آهي“ ۽ ان ڪري ئي غزاليءَ ان فلسفي تي ڪاري وار ڪيا ها ۽ ساڳي وقت علم ۽ دانش کي بہ ناڪافي سمجهو هو. جيتوڻيڪ هن صوفي طريقي کي الله تائين رسائيءَ جو ذريعو سمجهيو ٿي، پر هر مُبتدي صوفيءَ کي ان خطري کان آگاهہ ڪيو هو جو هُن لاءِ وجدان ۾ هو، ۽ هن کي چتايو هئائين تہ هُن لاءِ شريعت جي پيروي ئي هُن کي محفوظ ۽ بي خطر رکي سگهي ٿي. مون ڄاتو ٿي تہ سياسي اقتدار جڏهن عرب ۽ ايرانيءَ کان ترڪ ۽ بربر* جي هٿ آيو، تڏهن انهن اسلام ۾ پنهنجون مذهبي روايتون ڄاڻي واڻي خلط ملط ڪر ي ڇڏيون هيون. پهريان صوفي مسجد جي ”زاوئي“ ۾ رهندا ها ۽ پنهنجن مريدن کي پنهنجي طريقي جي تعليم ڏيندا ها، پوءِ ڪيئي ”سلسلا“ پيدا ٿيا. غزاليءَ کان اڳ ئي مذهب جي طور طريقي ۾ اضافا ڪيا ويا ها ۽ بار بار ”ذڪر“ کي انساني نفسيات تي اثر انداز ڪيو ويو هو ۽ ان کي ابدي حقيقت تائين رسائيءَ لاءِ

ڪارائتو سمجهو ويو هو، جيئن جديد هندستان ۾ گُرو ويدانيت کي سمجهن ٿا. ڪيئي زاويا ۽ خانقاهہ وجود ۾ آيا، جي هاڻي نالي ماتر وجي رهيا آهن. ائين تہ اُن وقت سئو کن طريقا ها، پر هينئان زياده ڦهليل ها.
بغداد واري عبدالقادر جيلانيءَ جو قادريہ سلسلو، جو لڳ ڀڳ 1166ع ۾ وجود ۾ آيو، پوءِ احمد الرفائيءَ جو رفائي طريقو، پوءِ مراڪش جي ابو الحسن الشا دهلي جو طريقو جو اُتر آفريڪا، مصر ۽ عرب ۾ مقبول ٿيو، پوءِ بغداد جي عمرالسهرورديءَ جو سهروردي طريقو، پوءِ ايران ۽ هندستان ۾ بهاؤالدين نقشبند جو نقش بندي طريقو ۽ تُرڪيءَ ۾ مولانا جلال الدين ”روميءَ“ جو مولوي طريقو. هونءَ تہ اهڙا هڪ سئو طريقا ها، پر حاجي بقرش جو بقرشي طريقو، جنهن سان سلطنت عثمانيہ جا جان نثار وابستا هيا، ڪافي مشهور هو. تصوف جو اهو نظريو وحدت الوجود جو نظريقو هو، جنهن تي مجدد الف ثانيءَ جو وحدت الشهود جو نظريقو حاوي ٿي نہ سگهيو. ڀٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ ٻئي نظريا ائين موجود آهن، جو هڪ ٻئي کان ڌار نظر نہ ٿا اچن. صوفي ”سماع“ تي زور ڏيندا ها ۽ پوئين گهڙيءَ بہ ڀٽائيءَ جي خلوت ۾ ساز تي هليا، پر ”سماع“ جي اهميت تي اهل الله متفق نہ هيا. شيخ پنهنجا مدرسا هلائيندا ها. شيخ تہ مان بہ آهيان ۽ منهنجي شاعريءَ جا سنڌ ۽ هند ۾ ايترا مريد آهن، جيترا روميءَ جا قونيہ ۾ بہ نہ ها، پر مان پنهنجي زاوئي ۾ تنها آهيان، مُرشد بہ پاڻ آهيان تہ مريد بہ پاڻ آهيان. مان چاڻان ٿو تہ وحدت الوجود ويدانيت جي قريب آهي، جنهن ۾ ساري زندگيءَ جي روحاني وحدت تي زور ڏنو ويو آهي. ائين صحيح آهي تہ تصوف جو بنياد نؤ فلاطوني وحدت جي تصور سان ملي ٿو ۽ ان کي پوءِ اسماعيلين پنهنجي آفاقي شعور لاءِ اپنايو ۽ جڻ تہ مُسلم اسلام کان ان جبر وتشدد جو پلئہ ورتو هو، جو هنن جي چوڻ مطابق، هنن تي ڪيو ويو هو. بهر صورت اهي ڳالهيون تصوف جي اهميت کي گهٽائن نہ ٿيون، مون جڏهن هسپانوي عرب سريت پسند (Mystic) ابن العربيءَ جي ڪتاب ”فصوص الحڪم“ جو پهريون باب ”عقائد شيخ اڪبر“ پڙهيو تہ ونجي ويس. هن جي نگاهہ ڪائنات ۾ نشتر وانگر پيهي ويئي هئي ۽ هن ۾ مون کي مغربي فلسفيءَ اوس

پينسڪيءَ جي گهرائي ملي هئي. (اوس پينسڪيءَ جو وڏيڪ ذڪر مان اڳتي هلي ڪندس.) ها، مون کي هڪ ڳالهہ کٽکي رهي هئي جا "شاهہ جي رسالي جي مهاڳ ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ "المجاز قنطره الحقيقت" (مجاز حقيقت جي پُل آهي) جي حوالي سان پٿائيءَ جي عشق مجازيءَ جي باري ۾ ڪئي آهي. مون گهر اچي پنهنجي لائبريريءَ ۾ ڪتاب"تصوف ۽ سلوڪ" ڏٺو، جو مون ڪيئي سال اڳي ورتو هو ۽ جنهن تصوف ۽ اسلام ۾ تضاد مٽائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان ۾ هينئين ڪهاڻي لکي وئي آهي:

هڪ شخص ڪنهن عورت جي پنيان لڳو. اُن عورت هُن کان پڇيو تہ، "تون منهنجي ڪڍ ڇو تو اچين؟" ان تي هن جواب ڏنو: "توتي عاشق ٿي پيو آهيان." اهو ٻُڌي اُن عورت ڪيس چيو: "پنيان منهنجي ڀيڻ اچي رهي آهي، جا مونکان بہ وڌيڪ خوبصورت آهي." ان تي اهو هوس ناڪ شخص پٺتي موٽڻ لڳو تہ ان عورت هن کي طعنو هنيو:

"اي مرد! جي تون منهنجو عاشق هئين تہ ٻيءَ تي نگاهہ ڇو وڌيءِ؟"

اها ڪهاڻي لکي "تصوف ۽ سلوڪ" جي مصنف لکيو آهي تہ "عشق مجازيءَ جي حقيقت ذرا ڪَن کولي ٻُڌي وجي، ڇوتہ تصوف کي بدنام ڪرڻ وارن ڪيترن ئي جاهلن پنهنجي هَوَس رانيءَ تي پردو وجهڻ لاءِ ان کي استعمال ڪيو آهي. حديث ۾ آهي تہ جيڪڏهن ڪو شخص ڪنهن تي بي اختيار عاشق ٿي پوي تہ پوءِ عفيف (عفت وارو) ٿئي ۽ ان عشق کي پوشيده رکي، پوءِ جي مرندو تہ شهيد ٿي مَرندو. جاميءَ جو هڪ شعر آهي:

وَلي بايد کہ بر صورت نماني
وَزين پُل زودُ خود را بگذارني

ترجمو: (هائو ، ٺيڻ ائين گهرجي تہ ڪنهن جيءَ صورت تي اٽڪي نہ بيهين ۽ هِن پُلِ تان لنگهي وڃين.)

مان اهو شعر پڙهي سوچ ۾ ٻڏي ويس، اهڙو عشق تہ مون فقط ويجهڙائيءَ ۾ ڪيو آهي، جنهن ۾ ڪنهن جي حسن ۽ جوانيءَ لاءِ رحم منهنجي جذبات تي غالب رهيو ، نہ تہ مون تي ساري زندگي پٿائيءَ چوٽيءَ "مون کي ماءُ! مجاز،

پيچاري جيئن پجو“ جهڙي ڪيفيت رهي آهي. مون ڪئسانووا واري زندگي گذاري آهي ۽ پنهنجي جواني بلزاڪ، آلبرٽو موريويِا ۽ هينري مِلر وانگر لهو ولعب ۾ ڪاٽي آهي . ائين چئجي تہ مان ”بهترين بو الهوَس“ رهيو آهيان تہ غلط نہ ٿيندو. اهو منهنجو ئي شعر تہ آهي.

ڪنهن ڪاريءَ چِڳ تي رات ڪُٽي، ڪنهن ڳاڙهي ڳَل تي باڪ ڦُٽي،
ائن وقت ڪٽيو ، ائين عُمر لٽي ، سپ سانگ سجايو آ پيارا!
چا ڪَلا جي ڪاليءَ کي لهو لهان سيج ٽندي آهي.

يا خدا مون کي عشق مجازيءَ شاعري تہ اڪيچار ڏني آهي، پر منهنجي دل آئيني وانگر پور پور ڪري ڇڏي آهي. ڇا، اهو آئينو تنهنجي عڪس جي قابل آهي؟
تصوف بوءِ ڪيئن جمال الدين افغانيءَ کان وٺي سرسيد تائين، هڪ غرد و غبار ۾ ڍڪجي ويو ، اهو هڪ الڳ داستان آهي ، جنهن لاءِ هتي گنجائش نہ آهي. اسلام ۽ تصوف تي مان پوءِ ڪنهن موزون جاءِ تي لکندس.
پير صاحب وٽان جڏهن موٽي رهيا هُئاسين ، جڏهن جمال ڪُجهہ چپ چپ ٿي ڳالهايو ۽ هُن جي ڳالهين ۾ منهنجيءَ گهريءَ دلچسپيءَ جي باوجود، پنهنجي علمِ سابقہ (Prc Congition of events) جي باري ۾ ڪجهہ ڳالهيون اِشارً ڪيون ۽ وري خاموشيءَ جي سمنڊ ۾ ٻڏي ويو ، جڻ منهنجي لاءِ هُن جي غوراب ۾ جاءِ نہ هُئي ۽ مون کي ساحل تي پاڻ پار تري وڃڻو هو. هڪ ڳالهہ جا جمال جي مون کان وسري نہ ٿي، اها هن جي لطف و عنايت(Grace) آهي ، جيتري منهنجي دوست يوسف شاهين ۾ آهي ، جنهن ۾ بہ شائستگي ۽ نرم مزاجي پنهنجو مٽ پاڻ هئي

هڪ ڀيري مان سال 1965ع ۾ پاڪ ڀارت جنگ کان اڳ ۾ ڪراچي وڃي رهيو هوس تہ ابراهيم جويو ڪوٽڙيءَ جي اسٽيشن تي مون سان ملڻ آيو هو ، ان دور ۾ سنڌ جا رجعت پسند ۽ ترقي پسند پاڻ ۾ گتمر گُتا (ليٽ پيٽ) هُيا. اردوءَ جا رجعت پسند ۽ ترقي پسند بہ ڪانوَ کي لُڙ ۾ مزو جي مثال ، اِنهيءَ جهيڙي ۾ جُنبي ويا هئا ۽ ککر ۾ ڪڙا هٽي رهيا هئا . سکر جي رياست عليءَ نالي هڪ مهاجر وڪيل منهنجي خلاف سکر جي ڪنهن اخبار ۾ وڏو مضمون لکيو هو ،

جنهن ۾ مون تي اردو ، اسلام ۽ پاڪستان سان دشمنيءَ جا الزام هنيا ويا هئا. مون کي اهو مضمون پڙهي ۽ سڪر جو واءُ سواءُ جاچي ، اهو محسوس ٿيو تہ منهنجي خلاف ڪا سازش ٿي رهي آهي، جا عنقريب پنهنجيءَ منتها تي پهچندي ۽ ممڪن آهي تہ مون کي نظر بند ڪيو وڃي. مون ڪوٽڙيءَ جي اسٽيشن تي جڏهن ابراهيم جوئي جي اڳيان پنهنجي انديشي جو اظهار ڪيو، تڏهن هُن ڏند ڪَرٽي، مون کي ٺَڙي ڏئي چيو، ”اهي سڀ انديشا بي بنياد آهن، توکي ڪجهہ بہ نہ ٿيندو. اها ڳالهہ وساري ڇڏ!“ مون هُن کي رڳو اهو چيو تہ، ”منهنجي خلاف حيدرآباد ۾ بہ باهہ ٻري رهي آهي، پاڪستان رائيٽرس گلڊ جنهن ”پؤنر پري آڪاس“ تي سال جي بهترين ڪتاب هجڻ لاءِ انعام ڏنو آهي، ان کي بہ نانگ سنگهي ويو آهي.“ هن وري خار کائي چيو، ”ڪڏ ۾ پوي رائيٽرس گلڊ! اُن مان تون ڪهڙي همدرديءَ جي اميد ٿو رکين ۽ ان ۾ توکان سواءِ، ٻيا سڀ اردوءَ وارا ۽ بنگالي آهن.“ مون کي ٺَڙيءَ چپ تہ ڪرائي ڇڏيو، پر جوئي جي جواب مطمئن نہ ڪيو ۽ منهنجي من تي آئيندي جا اونداها پاڇاوان پونڻ لڳا. ڪراچيءَ ۾ سراج ٻئي يا ٽئين ڏينهن چيو تہ، ”اياز! مون کي تہ ائين لڳي تہ پاڪ ڀارت جنگ اچي رهي آهي.“ ”اهو ڪيئن ٿو چئين؟“ مون هن کان پڇيو. هُن جواب ڏنو، ”تو شايد اجوڪيون اخبارون نہ پڙهيون آهن. لاهور تي هندستان جا هوائي جهاز ڏٺا ويا آهن. (ممڪن آهي تہ هُن چيو هو تہ لاهور تي هندستاني هوائي جهازن بم اُڇلايا آهن) مان ڀانيان ٿو تہ پاڪستان بہ جوابي ڪاروائي ڪندو.“

سراج مُنهنجي نهايت ذهين دوستن مان رهيو آهي ۽ جڏهن هلال پاڪستان جو ايڊيٽر هو تہ هو هڪ ڪامياب صحافي هو ۽ هن جي تحرير کي پنهنجي انفراديت هُئي. (هو بيورو ڪرئٽ بہ ڪامياب هو ۽ هن وقت انڪم ٽئڪس جو برک وڪيل آهي.) مٿين ڳالهہ ٻڌي منهنجي هيانوَ ۾ چڪُ پيو ۽ بہ ڏينهن اڳ وارا خدشا مبهم انداز ۾ اُڀري آيا، پر مون کي ابراهيم جي ٺَڙي ياد آئي ۽ مون پنهنجي انديشي کي وهم گُمان سمجهي رفع دفع ڪري ڇڏيو. چوٿين ڏينهن مان سڪر موٽي ويس. رات جو جم خانا ڪلب ۾ ڪوني تي ٻيئر پي رهيا هياسين ۽

مون سان گڏ ٽي چار دوست ويٺا ها. واءُ ۾ ڪائي هُرڪُر هُري رهي هئي، اڳين گپ شپ، ڏند نڙڪو ۽ چرڙاٽ ڪونہ ها. بامعني خاموشي ڇانيل هُئي. جنهن کي هڪ پُراسرار زير سطح رَوَ هئي. مون کي ابراهيم سان ڪوٽڙي اسٽيشن تي ڪيل گفتگو ياد آئي ۽ من تي بي چئنيءَ ۽ بي ڪئتائيءَ جو چٽ ورت ڇائنجي ويو. مُنهنجو منهن سوراتيل ۽ وار ڪانڊاريل ڏسي، هڪ دوست ڪان رهيو نہ ٿيو ۽ چيائين، ”اياز! تنهنجي خلاف سُس پُس تي رهي آهي، جنهن ۾ اڳ چتاءُ بہ آهي. مون کي ٿوري سُڻس پئي آهي. بهتر ٿيندو جي تون ڊپٽي ڪمشنر سان ملين.“

مان ڀانيان تہ مُنهنجي تقدير پنهنجي منطقي نتيجي ڏانهن تيزيءَ سان وڃي رهي هئي ۽ مان اُن جا قدم ٻُڌي رهيو هوس. اوچتو مون سوچيو تہ ”سکر جا تعصبي مهاجر آفيسر ۽ وڪيل ۽ انهن جا خوشامندڙيا، ڇيلهہ ٻڳل، ڪٽن ڪوٽ، ساڙ سڙيا سنڌي آفيسر ۽ وڪيل، جي منهنجي وڪالت ۾ ڪاميابي ۽ سنڌ دوستيءَ جو برملا اظهار برداشت نہ ڪري سگهندا ها ۽ رشيد ڀٽيءَ جي اها ڳالهہ تہ ”مان شاهہ لطيف ڪان پوءِ سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شاعر آهيان ۽ ڪو وقت ايندو جو ٽئگور کي بہ پنهنجي چڏي ويندس.“ هُنن ۾ ڪان وانگر ڪڪندي هئي، سي سڀ ڪنهن سازش ۾ شريڪ آهن.“ مون بيئر جو گلاس پورو ڪري، بيئر جون بہ ٻيون بوتلون گهرايون ۽ ”هُرچہ بادا بادِ“ چئي پي ويس ۽ بنا اُلڪي جي ڪار ۾ گهر هليو ويس. ٻي ڏينهن تي مون کي گرفتار ڪيائون. جي هُو گرفتار ڪري، مون کي ٽي مهينا سکر جيل ۾ نہ رکن ها، تہ منهنجي شاعري انهيءَ توڙ تي نہ پهچي ها جتي هاڻي پهتي آهي. منهنجي خيال ۾ انسان جي تقدير هڪ زنجير وانگر آهي، جنهنجو ڪڙو ڪڙي سان جڙيو پيو آهي. ان کي ڇڪ سان ڪوئي ڇني نہ سگهيو آهي.

هاڻي جمال ابڙي جي ڳالهہ تي اچان ٿو، جنهنجو تفصيل سان ذڪر مون ”ساهيوال جيل جي ڊائري“ ۾ ڪيو آهي. ان ڪان اڳ ۾ هڪ انگريزي پهاڪو تہ * ”ڪنهن بہ پراڻي دوست ڪان بهتر آئينو نہ آهي.“ لکڻ چاهيان ٿو. انسان ان آئيني ۾ پنهنجون بُرايون ۽ چڱايون ڏسي سگهي ٿو. ايمرسن جو قول بہ ياد اچي

رهيو آهي تہ، ”دوستي هڪ هيڪليءَ ساعت جي آزمودي تي گھڙيل ڪهاڻي آهي.“ مان پانيان ٿو تہ گهڻ ۾ گهڻ جمال تہ ان معاملي ۾ نيارو ۽ اوچو ماڻهو آهي. مان ساهيوال جيل ۾ نظربنديءَ واري ڳالهہ ڪجهہ تفصيل سان ورجايان ٿو. مان سال 1968ع ۾ ڪراچيءَ مان موٽيس، فاران هوٽل ۾ ماني کائي، ربانيءَ کي فون ڪيو تہ هن يڪدم پڇيو، ”تو ريڊيو ٻُڌو؟“ مون جواب ڏنو تہ ”نہ.“ ان تي هن چيو، ”ادبي بورڊ ۾ يڪدم هليو آءُ! هوٽل ۾ ڪمرو بُڪ نہ ڪرائجانءِ. سامان سوڌو هيڏانهن هليو آ!“ مان بورڊ ۾ پهتس تہ ڪوئي آدمي ربانيءَ ڪان موڪلائي هليو ويو. پوءِ ربانيءَ ٻُڌايو تہ پرواني پٽيءَ عبرت مان فون ڪيو آهي تہ، ”تيرنهن ڄڻن جي ڪئبينٽ نهي آهي، جن مان هڪ تون بہ آهين.“ مون هن کي چيو تہ، ”چا مطلب؟“ ان تي هن جواب ڏنو تہ، ”ايوب خان ذوالفقار علي ڀٽي، ولي خان، تنهنجي ۽ ٻين ڏهن ماڻهن جي گرفتاريءَ لاءِ ڪنو وارنٽ جاري ڪيو آهي.“ مون کي ڪوئي لوڏو نہ آيو ۽ نہ منهن ون ون ٿيو. مون هن کي ڏيرج سان جواب ڏنو تہ، ”رباني! منهنجو خيال آهي تہ رات تو وٽ گذاري، صبح سان سکر هليو وڃان. مون توڏانهن ايندي مير رسول بخش کي جلوس سان گڏ ڏنو. شايد هُن کي بہ گرفتار ڪيو اٿائون.“

ربانيءَ جواب ڏنو، ”هي ماڻهو جو هاڻي بورڊ جي آفيس ۾ وينو هو، اهو توکي سڃاڻي. هُو ساري شهر ۾ هلائي ڇڏيندو تہ تون هتي آهين، ممڪن آهي تہ توکي پوليس هتان گرفتار ڪري وڃي!“ (مون کي گرفتاريءَ لاءِ پيش ڪرڻو هو.) ربانيءَ وڏيڪ چيو، ”اسان جمال رند وٽ ٿا هلون. انهيءَ جي جاءِ پري آهي ۽ گهٽو ڪري صبح تائين پوليس کي تنهنجو پتو نہ پوندو.“ ممڪن آهي تہ ربانيءَ اها ڳالهہ پنهنجو بار لاهڻ لاءِ چئي هجي. مون وانگر هن جو ڪوئي خاص سهارو ڪونہ هو ۽ هُن جا ڪافي گهر ڀاتي هيا جن جي نظرداري هُو ڪندو هو. هن جو وڏو ڀاءُ جو جسٽس انعام الله جي پني عاقل واري زمين تي مئنيجر هو، لواحقين تي ايتري توجهہ نہ ڏيندو هو جيتريءَ جا هو مستحق ها.

جڏهن اسان جمال رند وٽ وياسون، تڏهن هن چانهن پياري چيو تہ، هُن جو گهر ننڍو آهي ۽ ان ۾ رهائش جي گنجائش نہ آهي ۽ بهتر ٿيندو تہ جمال ابڙي وٽ

هلون. اسان جمال وٽ لطيف آباد وياسين ۽ جڏهن هُن کي ساري ڳالهہ ٻڌائي سين، تڏهن هُن يڪدم چيو، ”جڏهن کان مون هيءَ جاءِ نهرائي آهي، تڏهن کان ان جي گيسٽ روم کي تالو ڏئي ڇڏيو اٿم. مُنهنجو اڳ ئي ارادو هو تہ تون پهريون شخص هوندين جو هتي مهمان ٿي رهندين.“ مون هن جي فولادي اکين ۾ ڏٺو ۽ منهنجون اکيون جُهڪي ويون. وڏيڪ احوال مون ”ساهيوال جيل جي ڊائري“ ۾ ڏنو آهي. ان وقت جمال هڪ جج هو ۽ جي پوليس مون کي هن جي جاءِ تان گرفتار ڪري ها تہ ممڪن آهي تہ هن جي نوڪري هلي وڃي ها. پر هن ان ڳالهہ تي فلڪ نہ آندي.

شيڪسپيئر پنهنجي ڊرامي ”جوليس سيزر“ ۾ چيو آهي:

”ماڻهو ڪنهن وقت پنهنجيءَ تقدير جا مالڪ آهن،

ڏوهہ، پيارا بروٽس، ستارن جو نہ آهي،

پر اسان جو آهي،

جو تہ اسان انهن جا چاڙتا آهيون.“

مان وائيس چانسلر هوس، تڏهن جمال يونيورسٽي سنڊيڪيٽ جو ميمبر هو. ميٽنگ کان پوءِ مان، رباني، جمال، سراج ۽ * نثار ميمڻ گڏجي ماني کائيندا هياسين. سراج ۽ نثار ميمڻ بہ سنڊيڪٽ جا ميمبر هيا. ان وقت مون کي شُبو بہ نہ هو تہ ستارا جمال کي نهنڊ بہ ڏئي سگهندا، جو تہ هن جي گفتار ۽ ڪردار ۾ مون کي اوڻائي نظر نہ ايندي هئي. اوچتو هن جي تقدير پلٽو کاڌو. هونءَ تہ هن جي زال کي پراڻي انجائنا هئي، پر 26 مارچ 1991ع تي جڏهن هُن تي انجائنا جو حملو ٿيو، تڏهن هوءَ ڪارڊيو وئسڪيولر انسٽيٽيوٽ تائين نہ پُڄي سگهي ۽ رستي تي گُذاري وئي. جمال جي هُن سان ايتري محبت هئي، جو هُن مان ڊاپي نہ ڊاپندو هو. هُن جي ڪيفيت فارسيءَ جي هينئين شعر واري هئي:

حيف در چشم زدن صحبتِ يار آخر شد،

روئي گل سير نهه ديديم وبهار آخر شد.

ترجمو: (حيف جو اک ڇوٽ ۾ يار جي صحبت ختم ٿي وئي.

گُل جي صورت ڍوَ تي ئي نہ ڏٺي هئي، جو بهار ويندو رهيو)

جمال کي هُن مان چار پُٽ، ٻہ ڌيئرون هيون، پر جمال هُن کي ائين پائيندو هو جڻ هُن سان هڪ ڏينهن اڳ نڪاح ڪيو هيائين. مان سئمويل بٽلر سان متفق آهيان. هو عشق ۾ خودڪشيءَ کان انڪار نہ ٿو ڪري. هو رڳو چوي ٿو تہ:
”مرد بدطينت عورتن جي موت تي خودڪشي ڪندا آهن ۽ نرم دل ۽ لائق عورتن جي موت تي پاڻ نہ ماريندا آهن“.
مان پانيان ٿو تہ اِها ڳالهہ بٽلر سترهين صديءَ ۾ ڪئي هئي، جا بلڪل صحيح آهي. نيڪ طينت عورتن جي موت کان پوءِ انهن جي يادگيري زندگيءَ کي تازگي بخشيندي آهي ۽ اُن شيءِ سان پيار وڌائيندي آهي، جنهن سان مرهيات جو پيار هوندو هو . زال جي موت کان پوءِ جمال جي پنهنجي اولاد سان شفقت اڳي کان ٻہ وڌي وئي آهي، چو تہ هن جي زال جو پنهنجي اولاد ۾ ساهہ هوندو هو. مان جمال جي وڏيڪ ڪردار نگاري اڳتي هلي ڪندس. دراصل جڏهن ڪلچر ڊپارٽمينٽ وارن جمال سان شام ملهائي هئي ، تڏهن مون تقرير ڪندي چيو هو تہ مان جمال جي زندگيءَ تي لکندس. هن ڪتاب لکڻ کان اڳ مون جمال سان ويهارو بينڪون ڪري ، هُن کان هُن جي زندگيءَ جي باري ۾ تفصيل ورتو ۽ ڪيترين ئي گهڙين ياد ڪيون جي اسان گڏ گذاريون هيون ، پر مون کي والٽيئر جو هڪ قول ياد ٿو اچي:

The Secret of being a bore is to say everything.

ترجمو: هڪ ”بور“ ٿيڻ جو راز اهو آهي تہ جيڪي بہ اچي ، چئي ڏجي.
هي باب اِهو چئي ختم ٿو ڪيان تہ جمال جي عُمر لڳ ڀڳ ستر سال اچي ٿي آهي ، هو دنيا کان ڪنارا ڪش ٿي چُڪو آهي ۽ هر اڳين دوست سان گرم جوشيءَ سان ملاقات جي باوجود ، پنهنجي خاندان سان سارو وقت گذاريندو آهي . هن جي سنڌ ۾ ٿيندڙ چڱي ادبي تخليق ۾ دلچسپي اجا برقرار آهي، پر پنهنجي ادبي تخليق جو خيال پلي ڇڏيو اٿائين . ڪهڙيون ڳالهيون هُن جي تنهائيءَ کي والارن ٿيون ، اِهو مان نہ ٿو چئي سگهان . جيستائين منهنجو سوال آهي تہ مان گذريل چئن سالن کان ڏينهن رات لکي پڙهي رهيو آهيان . موت کان بلڪل بي خوف ٿي چُڪو آهيان ۽ ان جي پرواهہ نہ آهي تہ ڪڏهن ٿو قلم اوچتو هٿ مان

ڪِري پوي ۽ سٽ اڏ ۾ رهجي وڃي . ان تي مون کي ڪنفيوشس جي هڪ ڳالهہ ياد اچي رهي آهي ، جنهن جو ذڪر بي محل نہ ٿيندو . هڪ مريد" سي ڪِنگ" ڪنفيوشس کان پڇيو ، "مُئي ماڻهوءَ کي شعور ٿيندو آهي؟" ان تي ڪنفيوشس هن کي جواب ڏنو ، "تيستائين ترسين چو نہ ٿو جيستائين تون نہ مرين . پوءِ پاڻ ئي توکي جواب ملي ويندو." مون کي انسان جي باري ۾ شيڪسپيئر جي ڊرامي "جيئن توکي وڻي" (As you like it) مان هينيون سٽون بہ ياد اچي رهيون آهن:

"پوري دنيا رنگ منچ (استيج) آهي
۽ سيئي ماڻهو ان تي ويس ڌاري آهن
انهن کي اندر اچڻ ۽ ٻاهر وڃڻ لاءِ لنگهہ آهن .

اهو لکي شيڪسپيئر زندگيءَ جا ست دور ڏنا آهن، جن مان ، مان ۽ جمال پنج ڇهہ تہ ڪاٽي چُڪا آهيون . مون کي شما (شمع) جا لفظ ياد اچي رهيا آهن جي هُن ٽڏو ساهہ پري ڇيا هئا ، "حيرت آهي ، ڪيئن تو اُيري ، ڪيئن تو لهي!" شمع ڪير هُئي؟ منهنجي زندگيءَ ۾ ڪيئن آئي هئي ۽ ان جو تفصيل هاڻي اجايو آهي . بس ، ڪائي چولي هُئي جا درياهہ جو حصو ٿي چڪي آهي . انار ڪليءَ وانگر هن جون ڪجهہ يادگيريون نيپئر روڊ جي ديوارن ۾ پوريل آهن، پر هاڻي ڪيرٿو آثارِ قديمہ جي کوٽ کوٽان ڪري!

*ايڇ .آءِ. مينڪن چيو آهي تہ ، "تاريخ نويس هڪ ڪامياب ناول نگار آهي." مان هن سان بلڪل مُتفق آهيان . مان * جي . اي . پرائوڊ سان بہ اتفاق ٿو ڪريان تہ "هڪ تاريخ نويس جو پهريون فرض اهو آهي، تہ هو پنهنجين همدردين تي چوڪسي رکي،" پر مان تہ پهرين شاعر آهيان ۽ پوءِ تاريخ نويس آهيان . منهنجي لاءِ ائين ڪرڻ ناممڪن آهي . تاريخ ڇاآهي؟ اُها تہ آئينو آهي، جنهن ۾ انسان ذات جا ڏوهہ ، مورڪايون ، اياڻايون ، شامتون ۽ نياڳ ڇِٽا نظر اچن ٿا ، پر اُن جو مطالعو فلسفي جِڙ آهي ۽ اُها اهڙا ماضيءَ جا مثال مهيا ڪري ٿي جي مستقبل جي رهنمائي ڪري سگهن ٿا. تاريخ پاڻ کي ڏُهرائي نہ ٿي، پر جي اسان انسان ذات جون اڳي ڪيل حماقتون نہ دهرايون ، تہ بہ وڏي ڳالهہ آهي . دراصل هي

تاريخ تي ڪتاب نہ آهي، پر اُن ۾ تاريخ جون جهلڪيون آهن. هيءَ تہ منهنجي آتم ڪهاڻيءَ جو حصو آهي .

- * هندستان جي جديد گرن جا نالا جن مان ڪي مري چڪا آهن، انهن جو هندستان جي جديد سياست تي ڪافي اثر آهي ۽ انهن مان ڪي ٺڳ ثابت ٿي چڪا آهن ۽ ٻين جي سچائيءَ جي باري ۾ خاطريءَ سان چئي نٿو سگهجي. گرو پوچا هندستان ۾ ٿياسافي تحريڪ شروع ڪئي، جنهن جي سرواڻ روس جي مئڊم بلئوبٽڪسي ۽ هن جي پوئلڳ ڊاڪٽر ائني بيسنٽ هئي.
- * بر بر: قديم زماني ۾ هڪ عربي قبيلي کي "بر بر" چوندا هئا، جو نيل درياهہ جي ڀرسان پاسي آباد هو. شايد اردو لفظ "بربريت" انهيءَ لفظ مان ناهيو ويو آهي.

There is no better looking glass than and old firend:

- * نوٽ: نثار ميمڻ جنهن جو ذڪر مون "ساهيوال جي ڊائري" ۾ تفصيل سان ڪيو آهي آءِ بي ايم (I.B.M) جو سائوٿ ايشيا لاءِ چيف هو. جڏهن پرائيم منسٽر معين قريشيءَ هن کي عبوري مرڪزي حڪومت ۾ وزير اطلاعات نشريات ڪري ڪنيو هو. هينئر هو وري آءِ بي ايم ۾ ساڳي عهدي تي آهي.
- * ايچ. آءِ مينڪن H.I Menken (1880ع کان 1926ع تائين)
- * جي. اي . پرائوڊ J.A. Proude(1818ع کان 1894ع تائين)

*هئولاڪ ايلس ڪٿي چيو آهي تہ ، "هر ڪلاڪار پنهنجي آتم ڪهاڻي لکندو آهي" آرٽ هڪ حاسد داشتہ تہ آهي، پر جي ٻٽائي هن دور ۾ پيدا ٿئي ها تہ هُو شايد ڪنهن روزنامي يا ماهنامي جو ايڊيٽر هُجي ها. دنيا ۾ گهڻ- ڪُنديون شخصيتون ٿيون آهن . فلارنس جو لوينا رڊو ڊاوَنچي نہ رڳو دنيا جي عظيم ترين تصوير"مونا ليزا" جو خالق هو، پر صنم تراش ، شاعر ، انجنيئر، مڪئنڪ ، عِلم بدن ۽ بحري حياتيءَ جو ماهر بہ هو . هن پهريون انسان ذات کي هوا ۾ اُڏامڻ جو تصور ڏنو . اهڙي طرح امير خسرو نہ رڳو فارسيءَ جو عظيم شاعر هو ، پر اردو شاعريءَ جو باني بہ هو . جنهن جهڙيون ڪَهہ مُڪرنيون ۽ غزل جون پياريون سٽون اجان تائين ڪنهن نہ لکيون آهن . هو سپاهي بہ هو تہ ستار جو ۽ ڪلاسيڪي راڳ ۾ خيال جو موجد بہ هو. منهنجي تہ مصوريءَ، صنم تراشيءَ ۽ ٻئي آرٽ ۽ علم جي اظهار جو ذريعو فقط شعر ۽ ادب آهي . اڳي سفر نہ ڪندو

هوس تہ گهر ڪائڻ ايندو هو . هاڻي پيري آئي آهي تہ ساري ڪائنات ڪٽي پنهنجي ڪمري ۾ سميٽي اٿم . اتي ئي مون دوستن سان ڪچهريون ڪيون ۽ ساڻن گڏ ڪيل سير ۽ سفر تي نوٽ ورتا. في الحال پهري پاڳي ۾ مان ٿر جو سفر ڏيان ٿو. ان ڪي سفر در سفر جي ڪيفيت آهي ، جا مون ڪان زمان ۽ مڪان جون سرحدون ٽپائي وڃي ٿي .

مان هن وقت جي درياه ۾ ٽُبي ڏئي ، ويرا واهہ مان متي تو اُيران ۽ مون ڪي گوڙيءَ جا ڪندر تا نظر اچن .

”پاري ننگر ، هاٽوڪي ننگر پارڪر جي شهر ڪان 14 ميل ۽ ويراهہ واهہ ڪان اوير طرف ۾ ميل آهي . ان وقت (عيسوي ٻي صديءَ ۾) جين ڌرم وارن جو راڄ هو . جينن جا ڪيترائي مَندر اڄ تائين بہ پارڪر ۾ آهن . تازو ميرپور خاص ۾، ڪاهوءَ جي دڙي جي کوٽائيءَ مان بہ جين مندر لڌا ويا آهن ۽ ڪي جين مندر حيدرآباد ضلعي جي لاڙ واري پاڳي ۾ بہ لڌا ويا آهن . هن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اِنهيءَ ٽُڪر ۾ اڳي جين ڌرم جو زور هو. پاري ننگر جا پراڻا ڪندر ويرا واهہ جي پرسان آهن ، جتي پارڪر ۽ ٿر جي زمين اچي گڏجي ٿي ۽ ٻئي پاسي ڪڇ جو رڻ زمين ۾ اندر گهڙي آيو آهي ۽ اتي ميل ڪن پري قديم جاين تي پٿرن ۽ سِرن جا ڍير چئن ميلن ۾ نظر اچن ٿا، جي پنهنجيءَ اصلوڪيءَ صورت ۾ ڪونہ آهن ، پر جيئن باهہ ۾ سڙيل لوهہ ٽُڪر ڏسبا آهن ، اُن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن شهر ۾ اڳي لوهہ جا وڏا ڪي ڪارخانا هُيا. سڙيل ۽ ڪاٽل لوهہ جا ٽُڪر سڄي پٽ ۾ پکڙيا پيا آهن . هتي جهاز ۽ ٻيڙيون نهنديون هُيون ، هتي پٿر جي ٻُتن ۽ مورتين جا بيشمار مندر هُيا، جن مان پنجاهہ ڪن ٻُت ، پٿر تي تمام سُهڻي نموني اُڪريل ، هن وقت بہ ويرا واهہ جي ڳوٺ ۾ رکيل آهن . جڏهن ويرا واهہ جو ڳوٺ ٻڌو ، تڏهن ماڻهن باقي بچيل ٻُت چوندي آڻي ، اتي جي مندر ۾ رکيا. هڪ ماڻهوَ جي قد جيترو پٿر جو ٻُت ، جو سڄو ڪارو تي ويو آهي، سو اجا تائين پاري ننگر جي ويجهو، هڪ ٿنل جاءِ تي باهر ڪُتل آهي.“

(تاريخ ريگستان – رائچند هريجن)

اها ساڳي ڳالهہ منگهارام اوجها پنهنجي ڪتاب ”پُراڻو پارڪر“، ۾ هيٺينءَ ريت لکي آهي:

”پاري ننگر، گوڙيءَ جا ڏهرا ۽ ستيءَ جا ڏهرا (پارڪر) ۾ جين ڌرم جا خاص مندر هُيا. اَبُو ۽ ان جي آسپاس بہ جينن جا مندر آهن. پارڪر جينن جو وڏو ۽ خاص مرڪز هو ، جتي مندر سان گڏ لاڳو هڪڙيءَ خاص جڳهہ ۾ سندن تبليغي اجلاس ٿيندا هئا. اڄ تائين اُها جڳهہ موجود آهي، جنهن جي پٿين تي ڌرمي نيتائن جون تصويرون نڪتل آهن. جين ڌرم جا ڪُل چوويهہ پيشوا يا ڌرم نيتا ٿي گذريا آهن . (ڪتاب ۾ ڏنل نالا ورجائڻ ضروري نہ آهن، ڇوتہ اهي پڙهندڙ جي دلچسپيءَ جو باعث نہ ٿيندا — مصنف)

”جين ڌرم جي مٿين چوويهن ڌرم نيتائن مان يارنهين نمبر، شري انشانات جو جنم سنڌ ۾ ٿيو. سندس پيءُ جو نالو وِشن ۽ ماءُ جو نالو وِشني هو. انشانات سڄي هند ۽ سنڌ ۾ جين ڌرم جو زبردست پرچار ۽ ڦهلاءُ ڪيو . ڪيس پنهنجي زماني ۾ اهو پد حاصل هُيو، جيڪو مهاوير کي پنهنجي سمي ۾ حاصل هو. اِنشانات عيسوي سن کان اٽڪل پندرنهن سو سال اڳ جو آهي. جيئن موهن جي دڙي جو سَمو پورو ٿيو ، جين ڌرم جي شروعات ٿي. اڄ ڪيس ساڍا ٽي هزار ورهيہ گذري چُڪاآهن . سندس رهڻيءَ ڪهڻيءَ سنڌ تي ضرور اثر ڪيو هوندو . سندس ديهانت اولهہ بنگال ۾ ٿيو.“

پيرو مل مهر چند پنهنجي ڪتاب ”لطيفي سُئر“ ۾ اها ڳالهہ وڌيڪ ڦهلاءَ سان دهرائي آهي تہ :

”نگر پارڪر کان 14 ڪوهہ ۽ مارئيءَ جي ملير کان فقط بہ ڪوهہ ڪن پري، گوري نالي هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي ، جنهن جي نزديڪ جين ڌرم وارن جو هڪ عاليشان مندر نهيل آهي . جين ڌرم وارا پارسنات جا پوڄاري آهن . پارسنات کي ”گوريچو“ بہ سڏن ٿا ۽ اُن جي پنيان هيءُ ڳوٺ ۽ مندر بہ سڏجن ٿا.

گوريءَ جو مندر احاطي اندر آهي ۽ اڳيان دالان اٿس . دالان جو ديدار ئي لک لَهي! هتي رڳو سنگ مرمر ۽ جوڌپور جو پٿر ڪم آندل آهي . ويجهيءَ ڇِڪ ۾ ههڙو عمارتي سامان ملڻ ئي ناممڪن آهي. تنهنڪري هن عمارت جي سامان جي

ڪٽائي ڪيترا هزار رپيا آئي هوندي . دالان جا ٿنڀا سنگ مرمر جا ٺهيل آهن ۽ ڇت گولائيءَ تي اٽس . ڇتين تي سُهڻيون تصويرون چٽيل آهن.
دالان کان پوءِ هڪ وڏو صُفو آهي ، جنهن جي ٻنهي پاسن کان ڇهہ ڇهہ يعني جملي ٻارنهن ڪونيون آهن ، جن جون ڇتيون گنبذ وانگر آهن ، تنهن ڪري گوري مندر کي کي ”ڏيرا“ (ڏيورا) بہ سڏين ٿا. هر هڪ ڪونيءَ ۾ هڪ ٿلهو ٺهيل آهي، جنهن تي رڳو هڪڙو ڇٽو ويهي سگهي . شايد هيءُ مندر اصل مَٺ يا گرو ڪُل تي ڪم ايندو هو ۽ هر هڪ جوڳي يا برهمچاري پنهنجي ٿلهي تي ويهي يوگ اپياس ڪندو هو يا پڙهندو هو . پر مٿان ننڍ اچي وڃينس، تنهن ڪري ننڊ ڪرڻ جي اُتي جاءِ ڪانہ اٿن . ٿلهي تي ويهي ڪو جهوٽا کائيندو تہ مٿو يڪدم وڃي ڇت سان لڳندس جنهن ڪري جهٽ پٽ سجاڳ ٿيندو .
پهرين صفي کان پوءِ وري هو ٻيو صُفو آهي ، پر اُن جو پُٺيون پاسو ڍڪو پيو آهي . اُتي هڪ وڏو شاهي ٿلهو ٺهيل آهي ، جنهن مان ائين ٿو سمجهجي تہ سڀ پوڄن مهل اُتي اچي ڪَٺا ٿيندا هئا .
مندر جي ٻاهران پر احاطي اندر ، هڪ غفا ٺهيل آهي ، جنهن ۾ هيٺ گهِڙي وڃڻ لاءِ ڏاڪا آهن. شايد مَٺ ڌاري يا آچاريا (استاد) انهيءَ غفا ۾ وڃي يوگ – اپياس ڪندو هو . ويجهڙائيءَ ۾ سرڪار جي مرضي ٿي تہ اُهو محفوظ ٿيل يادگارن جي اَڪَٽ هيٺ آڻجي. پر اوسواڙن اهو مندر سرڪار جي حوالي ٿيڻ نہ ڏنو . اهي اوسواڙ ، جي جين ڌرم جا آهن ، تن جا بہ انصاف نہ وڄائبا، جو اهڙو صنعت ۽ ڪاريگريءَ جو ڳهٽو نہ ڪي سرڪار جي حوالي ٿا ڪن ، نہ ڪي پاڻ اُ ن جي مرمت ڪرائين ٿا.“
پوءِ پارسنات جي پتلي جي باري ۾ ڏند ڪٿا آهي (دنيا جي ساري تاريخ ڪَٿائن سان ڀري پئي آهي ، جا پيرو مل جي متين ڪتابن مان پڙهي وڃي .) ان کان پوءِ لکيو اٿائين ، ”جين ڌرم وارا اڄ تائين ڪِٿان ڪِٿان اچي اُهو مندر پيٽيندا آهن ، جو هيءُ آستان سندن تيرٿ جي جاءِ آهي.“
جيتوڻيڪ ڪيترين صدين کان يونان مسيحيت جي نُورسان مُنور آهي ، يونان جي عظيم شاعر ڪازان زاڪس جڏهن ڊسمبر 1937 ۾ يونان جو سفرنامو لکيو ،

تہ اُن سفرنامي ۾ پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ”گريڪو کي رپورٽ“ (Report to Greco) ۾ انهن مندرن جو ذڪر ڪيو ، جي قبل از مسيح دور جا هئا ۽ جن ۾ هن يونان جون ديوِيون ۽ ديوتائون ڏاڍي پيار سان ڏٺا هئا ، چوتہ اُهي هُن جو ماضي هيا ۽ ان جي شعور کان سواءِ يونان جي حال ۽ مستقبل جو شعور ناممڪن هو . محمد بن قاسم جي ”فتح سنڌ“ کان پوءِ اسلام سنڌ جي ماضيءَ کي وساري ڇڏيون. پنجاب بہ تشڪلا ۽ هڙاپا جا آثارِ قديم محفوظ رکيا آهن ۽ جيڪڏهن گنڌارا دور جا بُت اسلام کان اڳ جا نوادرات چوري ٿي وڃن ٿا ، تہ پاڪستان جي پريس ۾ هنگامو مچي وڃي ٿو . مصر يونيسڪو کان ڪروڙين ڊالر خرچ ڪرائي، ابو سمبل جو سارو مندر پاڙئون اُکيڙي ، وڏا ڪرين(Crane) ڪم آڻي، هڪ هنڌان ٻئي هنڌ رکرايو ، جيئن اهو نيل درياه جي سيلاب ۾ ٻُڏي نہ وڃي . شاه ايران قبل ازِ اسلام واري عظيم سائرس جي قبر تي مٿو ٽيڪيو هو . فردوسيءَ اسلام کان اڳ جي تاريخ پنهنجي شاهنامي ۾ زنده ڪئي هئي . شهيد ڀٽي لاڙڪاڻي کي سنيارا جو قديم نالو ڏنو هيو . ڏکڻ آمريڪا ۾ ”مُچو پچو“، ”اِنڪا“ ۽ ”مايا“ تهذيبن ۾ دلچسپي پبلو نرودا جي شاعريءَ کي زنده رکي آئي ، توڙي هن جي اشتراڪيت يو. ايس . آر سان گڏ غرق ٿي وئي . تاريخ ۾ اهڙا هزارين مثال آهن ، جڏهن مسلمان قومن، اسلام جي اڳ تاريخ ۾ دلچسپي ورتي آهي. ڇا عرب اُمراءَ القيس کي وڏو شاعر نہ ٿا مڃن ۽ هُن کي اجا تائين نہ ٿا پڙهن؟ اهڙيءَ طرح مون بہ شاه لطيف وانگر نہ فقط جين ڌرم پر تڪشلا ۽ پشاور ۾ ٻُڌ ڌرم جا بُت ڏٺا، اُنهن ڌرمن تي ڪتاب پڙهيا ، جن جي مطالعي جو اثر ”ڪَپر تو ڪُن ڪري“ ۽ ”هينئڙو ڏاڙهون گل جئن“ ۾ آيل سلوڪن تي آهي ، جي ساميءَ جي نالي ۾ ڇپيا آهن ۽ انهن ڌرمن جي ڄاڻ کان سواءِ انهن سلوڪن کي سمجهڻ مشڪل آهي . مون انهن کان اڳ بہ ساڳي اثر هيٺ ڪيئي شعر لکيا هئا .

سنڌيءَ ۾ اسلام ۽ هندو ڌرم تي ڪيئي ڪتاب موجود آهن . ڀيرو مل جو ڪتاب ”قديم سنڌ“ سنڌ جي اهڙي تاريخ آهي ، جنهن جو ترجمو ڪهڙيءَ بہ ٻوليءَ ۾ فخر سان پيش ڪري سگهجي ٿو . ڀيرو مل لاءِ سنڌ پريتما بہ هُئي ، ماتا بہ هُئي.

ڪنھن شخص ۾ پنھنجي ديس لاءِ ايترو اَجھل پيار ورلي ملي ٿو . افسوس جو هن جي سوانح حيات تي ڪوئي ڪتاب لکيو نہ ويو آهي . نجد جي صحرا تہ هڪ مجنون پيدا ڪيو ، پر سنڌ جي صحرا ڪيئي مجنون پيدا ڪيا آهن ، جن سنڌ سان ليلي کان وڌيڪ محبت ڪئي آهي . جي مرزا قليچ بيگ ، پيرو مل مهر چند ، صوفي جينمل ، لالچند امر ڏنو مل ، پرمانند ميوا رام ۽ ڪي ٻيا اديب پيدا نہ ٿين ها تہ سنڌي نثر الف ليلي ، حاتم طائي ، امير حمزي جو داستان گل باصنوبر چہ کرد ، چندر ڪانتا ۽ پوتناٿ جي جيوٽيءَ مان نڪري نہ سگهي ها ۽ رڳو عوامي داستان گوئي تائين محدود هجي ها . پر انهن مان ڪنهن بہ جين ڌرم يا ٻُڌ ڌرم تي تفصيل سان نہ لکيو آهي . ها، مون هڪ ٻوڏي ڪتاب ”ڌمپد“ پڙهيو هو، جو پروفيسر نارائڻ داس رتن مل ملڪاڻيءَ پالي ٻوليءَ تان ترجمو ڪيو آهي . اهو ٻڌ ڌرم جو هڪ ڌرمي پُستڪ آهي . ان ڪتاب ۾ ڏنل خيال ، تصور ، تشبيهون ۽ استعارا ايترا انوکا آهن، جو دنيا جي ٻئي ڪنهن ڪتاب ۾ مشڪل ملن ، جي ناول نويس * اِتاليو ڪئلوِ نو (ItALIO CALVINO) اهو ڪتاب پڙهي ها تہ حيران رهجي وڃي ها . پر جين ڌرم ۽ ٻُڌ ڌرم جو يا ان تي ٻيو ڪو ئي سنڌيءَ ۾ خاص ڪتاب منهنجيءَ نظر مان نہ گذريو آهي . ها ، جڏهن مان انٽر ميڊيئٽ ۾ پڙهندو هوس تہ ايڊوِن آرنولڊ جي ٻُڌ تي لکيل ڊگهي نظم (LIGHT OF ASIA)جو سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمو ڊي. ڪي. آزاد ڪيو هو ۽ اُهو اسان جو درسي ڪتاب هو، پر اُنهيءَ ڪتاب ۾ بہ ٻڌُ ڌرم جي باري ۾ ڪوئي تفصيل ڪونہ هو، چاڪاڻ تہ منهنجي هر سفرنامي م سفر درسفر جي ڪيفيت آهي ۽ مان پنهنجي ماحول کان وڌيڪ پنهنجي پاڻ ۾ سفر ڪندو آهيان، اِن ڪري مان چاهيان ٿو تہ هتي جين ڌرم ۽ ٻُڌ ڌرم تي ڪجھ لکان چوتہ اُهي اسان جي تاريخ جا حصا رهيا آهن.

دراصل محمد بن قاسم جي ٻُڌ ڌرم وارن مدد ڪئي هُئي، چوتہ انهن جو هندو ڌرم وارن سان تضاد هو، پر جين ڌرم ۽ ٻُڌ ڌرم تي لکڻ جو ڪارڻ اِهو نہ آهي. مان هندو ڌرم ۽ اسلام تي بہ لکڻ چاهيان ٿو چوتہ اُهي هن ڌرتيءَ جي تاريخ جو

حصو آهن، نہ رڳو اهي پر زردشتي مذهب تي بہ لکڻ چاهيان ٿو، ڇوتہ پارسي قوميت سنڌ جي تاريخ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي.
مان چاهيان ٿو تہ وقت جي درياهہ مان جڏهن بيهر اُيران، تڏهن گجرات واري محمود بيگڙي جي پرسان سِرُ متي ڪري دنيا کي ڏسان. في الحال مان جين ڌرم ۽ ٻُڌ ڌرم تي ٿو اچان. اهي مندر ڏسي جوئي، جمال ۽ پَتيءَ جا تي سوچيو، اهو مان چئي نہ ٿو سگهان، پر مون کي *"تارو"(1) جو قول ياد آيو تہ، "جي مان اُتي ڪُنڊ ڪُنڊ نہ ڏسندس ۽ اُڇاتريءَ نظر سان ڏسي هليو ويندس تہ ڄڻ ازل کي گهائي ويندس." ان ڪان هڪ رات اڳي، جڏهن اسان نگر پارڪر جي ريسٽ هائوس ۾ هڪ بجي تائين وسڪي پي رهيا هئاسين (ان جي تفصيل تي مان پوءِ ٿو اچان) تڏهن مون کي خيام جي هينئين رُباعي ياد اچي رهي آهي:

اين قافلہء عمر عجب مي گزرد ،
درياب دمي کہ با طرب مي گزرد ،
ساقي غم فردائي حريفان چہ خوري،
پيش آر پيالہء کہ شب مي گزرد ،

ترجمو: (هي عمر جو قافلو عجب طرح سان وڃي رهيو آهي،
اُهو پل هٿ ڪر جو مزي سان گُذري رهيو آهي.
اي ساقي! حريفن جي ٻي ڏينهن جو ڪهڙو ٿو اونو ڪرين،
پيالو اڳيان آڻ جو رات گذري رهي آهي.)

جڏهن اسان جين ڌرم جا اُهي مندر ڏسي رهيا هُياسين تڏهن مون کي * فٽز جيرالڊ جي رباعياتِ عمر خيام جي انگريزي ترجمي مان هڪ رباعي ياد اچي رهي هئي. مون حافظي کي ڏاڍو ڪوٺيو پر پارسيءَ ۾ اصل ڳولي نہ سگهيس. فٽز جيرالڊ اِها رباعي پاڻ ناهي آهي، پر چاڪاڻ جو اُن ۾ عمر خيام جو روح آهي، هن ان کي بہ رُباعيت عمر خيام جي ترجمي ۾ شامل ڪري ڇڏيو آهي جيئن مون پنهنجا ڪي اصلي اردو غزل وغيره سچل، ساميءَ ۽ سانگيءَ جي تخلص سان لکيا آهن. جي پهرين"ريگستاني پهول" ۾ ڇپيا هُيا ۽ هاڻي"نيل ڪنٺهہ اور نيم ڪي پتي"۾ شايع ٿيا آهن ۽ جن ۾ روح سچل، ساميءَ ۽ سانگيءَ

جو آهي. فٽز جيرالڊ جي انهيءَ خيام واري رباعيءَ جو انگريزي ترجمو، جو مون کي ان وقت بارِ بارِ ياد اچي رهيو هو، سو هيٺينءَ ريت آهي:

لکندڙ آڱر لکي ٿي ۽ لکي ڪري،
اڳتي وڌي وڃي ٿي، نہ تنهنجي ساري تقويٰ نہ ذهانت،
اُن کي اِن ڳالھ تي ھِرڪائي سگهي ٿي تہ اُها پنهنجي لکيل اڌ سِٽ بہ رد ڪري،
۽ تُنهنجا سارا ڳوڙها ان جو هڪ لفظ ڌوئي نہ ٿا سگهن.

مان پانيان ٿو تہ جي متين رُباعي فٽز جيرالڊ جي لکيل آهي تہ اُها بہ ايتري ئي چڱي آهي، جيتريون عمر خيام جون فارسي رباعيون آهن. مون کي دنيا جي بي ثباتيءَ تي خيام جون بيون بہ ڪيئي فارسي رباعيون ياد آيون، چوتہ جڏهن مان پنجون درجو انگريزي پڙهندو هوس تہ مون کي عمر خيام جون ساريون رباعيون، حافظ جو سارو ديوان، علامہ اقبال جا ڪجھ ڪتاب،ديوان غالب ۽ گلستانِ سعديءَ جو نثر بہ ياد هوندا هئا.

اهي جين مندر ڏسي، مون کي شيڪسپيئر جي هيءَ سِٽ بہ بار بار ياد اچي رهي هئي:

O, call back yesterday, bid time to return.

ترجمو: (او، ڪلھ کي پٺ تي موٽاءِ ۽ وقت کي چئہ تہ واپس اچي.) ”وقت ڪيتريءَ نہ تيزيءَ سان گذري رهيو آهي،“ مون سوچيو، ”ڪنهن وقت اسان جي بہ پيري ايندي ۽ آخر اسان بہ هڏا هونداسين. ممڪن آهي تہ واچ ۽ مينهن اسان جون قبرون ڍاهي ڇڏي ۽ سنگ لحد متائي ڇڏي ۽ اسان جا هڏا بہ پُري ڪڻ ڪڻ واريءَ يا ڀُر ڀُر مٽيءَ سان ملي وڃن. ان وقت منهنجو وجود ڪٿي هوندو جنهن اها شاعري تخليق ڪئي هئي!“

هي ماٺهو بہ ڪيڏا نہ عجيب ها، جي ننگ ڌڙنگ انهن ڌرن تي انترِ ڌيان هوندا هُيا ۽ اک نہ لائيندا ها ۽ جي هنن کي اک لڳي ويندي هئي ۽ هنن جو مٿو وڃي سنگ مرمر جي پٽ سان لڳندو. اُهي ڇا سوچيندا هيا؟ انهن جي نظر ۾ ماڻهوءَ جي مُڪتي ڇا ۾ هئي؟ هُو تن کي تسا ڏئي، پاڻ کي سُرءُ ۾ ڪاني جهڙو ڪري ڇا پائيندا ها؟ اُن وقت تہ مون کي اهو سوچي پانواٽي اچي رهي هئي.

هاڻي مان اچان جين ڌرم ۽ ٻُڌ ڌرم تي پر پهرين اُن دور جي * هندستان تي ڪجهہ لکان ٿو.

جيئن قديم يونان ۾ تصوريت پسند ۽ ماديت پرست مڪتبہءِ خيال جا ماڻهو هئا، ڪي شڪم پرور، عياش،چٽورا ۽ ڪامي (Epicureans) ها،

ڪي سِنڪي (Cynics) ها، ڪي سوفطائي (ستياپاس وادي: (Sophists) ها ۽ ڪي رواقي (ويراڳي:Stoics) ها، مهاوير واري دور ۾ بہ هندستان جي ساڳي ڪيفيت هُئي. ڪي انت ۽ اپار سنسار ۾ وشواس ڪندا ها ۽ ڪي لوڪ يات (اُها ڳالهہ جا حواس سان وابستہ هجي) ۾ ويساهہ رکندا ها. لوڪ يات هڪ ماديت پرست نظريو هو، جنهن ان ڳالهہ کي دهرايو تي تہ اٽن(Atoms) کان سواءِ ڪنهن شيءِ جو جوود نہ آهي. انهيءَ نظرئي رکندڙ ماڻهن ساري علم جو بنياد ادراڪ پئي سمجهيو ۽ استدلال ۽ انومان کي رد تي ڪيو ۽ حيات بعد از ممات کان بنهہ انڪار تي ڪيو. لوڪ يات وارا ويدن کي نڪمٽي، اجائي ۽ واهيا بڪ شڪ سمجهندا ها ۽ اُن ۾ تي عيب سمجهنداها، ڪُپتيائي ۽ ڪوڙ، اندريون وچن[1] وروڌ ۽ خالي پيلي ڊُهراءُ. جيستائين برهمڻن جي شاستر2 وڏي جو سوال هو، اُها رڳو ڌرمشٽ3 نڳي هئي.“ انهن جي سڪيا هئي تہ جڙ پدراٿ4 (مادو) سوچي ٿو، پرلوڪ ڪونہ آهي ۽ موت هر شيءِ جي پڄاڻي آٿي تو. بيا ترڪت5 هيا، جيڪي پاڻ کي ٻُڌي وادي (تعقل پسندي) سمجهندا ها ۽ ماده پرست ها، پر پو بہ ويدن جي شُدتا ۽ پوترتائي (پاڪيزگيءَ) کي مڃيندا ها.

مسڪِرن گهوشالا (مسڪرن هنديءَ ۾ خدا رسيده درويش کي چوندا آهن) هڪ تقدير جو قائل تعقل پسند هو، جنهن هن ڪائنات جي باري ۾ هڪ سنائتو وشوَڪوش (باترتيب قاموس يا اينسائيڪلوپيڊيا) رچيو ۽ جنهن جو نظريو هُن کان پوءِ اينڊڙ جين ڌرم وانگر هو ۽ ممڪن آهي تہ اُهو نظريو آريائي دور کان اڳ جي سائنس ۽ نفسيات تي ٻڌل هو. هُن جا پوئلڳ جي اجيوڪا6 سڏبا ها، اهي تقدير جا بنهہ قائل هُئا ۽ جيڪي چوندا ها تہ ڪيتري بہ سداچار ۽ تپسيا پُنرجنم جي فطري حياتياتي رفتار کي نہ تڪڙو ڊوڙائي سگهجي تو ۽ نہ ڍور ڪري سگهجي تو ۽ چڱائي آخري نجات لاءِ ڪارآمد نہ تي ٿئي. اها نقلي سائنسي

مشيت (Pseudo Scientific determinism) آهي ۽ ايتري بي ترس ۽ اڻ مُڙ آهي جيترو ڪوبہ تصور ماڻهوءَ جي من ۾ نہ آيو آهي. هن سِٽاوَ اُپيد ۽ اُڇيد جي جيءَ وستوءَ (Life- monad) کي چوراسي هزار جنم جا ڦيرا ڏيڻا ها. جيتوٽيڪ جان ڪئلون [2] جي پيروڪارن وانگر اُنهن جي دعويٰ هُئي تہ چڱا ڪم نجات کي ويجهو نہ ٿا آڻن، پر اُهي نجات جي طئي شده رستي تي سنگ ميل آهن. ان ۾ اهو مضمر هو تہ نجات جي گهڙي ويجهو هوندي بہ، انهن لاءِ نجات جي راهہ هموار نہ ٿي ڪئي. عام طرح ڌرم ارٿ ڪرتوت (متقي ڪم)، ويچار ۽ نيتي چڱي ڪاريہ لاءِ ڦلائتا هُيا، پر اُهي اڻ ٽر اوسراڻ جو سڌانت (نتيجو) هيا.

ٻيا تيرٿن ڪر2 هُيا، جن اها دعويٰ ڪئي تہ هنن رستو ڳولي لڌو آهي. ”مانو ڌرم شاستر“ نالي ڪتاب ۾ ٻيا بہ ڪيئي پنٿ ٻُڌايل آهن، جي پوءِ ويسر واري ڇڏيا آهن. ”ڪوسمبي“ نالي مهاراشترا جي اديب ”ڀڳوان ٻڌ“ ۾ لکيو آهي تہ اُن وقت ٻہ فرقي ڪانسواءِ ٻاهٺ فرقا ٻيا بہ ها. انهن مان ٿي وجي رهيا. نگنٺ [3] (هر هنڌن ڪان آزاد)، ناستڪ ۽ پاشنڌي (جي بنهہ مُرتد هيا) اسان کي سنجي جڪهڙا ماڻهو بہ ملن ٿا جو هڪ سنڪي2 هو ۽ جنهن پنهنجي پاڻ کي جهاڻن جو هر امڪان رد ڪيو هو ۽ اهڙا ٻيا بہ ها جي الڳ الڳ متا رکندا ها، جي بنهہ ماديت پرست ها يا عيش پسند ها ۽ انهن ۾ بہ اڪٺ فرقا ها جي ذهني درهمي برهميءَ جا آئينہ دار ها. مغرب ۾ اهڙو دور تہ هن صديءَ ۾ آيو آهي، جنهن ۾ ايتري ذهني اُشفتگي آهي.

فلسفي ويروسينا (Virocena) جي باري ۾ غير معتبر ڪهاڻين ۾ چيو ويو آهي تہ هن جو سنديش3 هو تہ ”پنهنجي پاڻ کي ڌرتيءَ تي خوش رکڻو آهي. پنهنجي پاڻ تي ڌيان ڏيڻو آهي. جيڪو پاڻ کي هن ڌرتيءَ تي خوش رکي ٿو، پنهنجو خيال رکي ٿو، اُنهيءَ کي ٻئي جهان ملن ٿا، هي بہ ۽ هُو بہ. اهو پڙهي مون کي ’ڪازان زاڪس‘ جو هڪ لطيفو ياد آيو:

هڪ عبادت گُذار شخص کي ڪنهن چيو، ”تون عبادت نہ ٿو ڪرين ۽ سارو وقت هِن جهان جو خيال ٿو رکين، پر جي هُو جهان نڪري پيو تہ اُهو تہ تولاءِ ڇُٽو.“

ان تي اُنهيءَ شخص جواب ڏنو تہ، ”تون سارو وقت عبادت تو ڪرين، ۽ بئي جهان لاءِ هي جهان ترڪ ڪري ڇڏيو اٿئي، پر جي ٻيو جهان نہ نڪتو تہ تنهنجا تہ ٻئي جهان ويا، هي بہ ۽ هُو بہ.“

مناظري بازيون، روح، خدا ۽ ڪائنات جي باري ۾ اجايون، اڪُٽ قياس آرايون، جن ۾ اتي مان وار ٽي ڪيا ويا، ڏيري ڏيري ماڻهوءَ ۾ آرِس، ڳهر ۽ ڪِرپ آٽيندبون ويون ۽ اِن ساري ڪتراڳ مان، هنن جي دل ڪٽِي ڪري وڌائون. ماڻهوءَ کي فلسفي جو نڪ تائين ڀءُ ٿي ويو. جي اُن وقت جي همعصر تاريخ ڏسبي تہ رڳو چين ۾ ئي هڪ سو مڪتبهء فڪر ملندا. انهيءَ گهٽيءَ دانش وريءَ جا انساني جذبات کان عاري هُئي، بالآخر اهو احساس ڏياريو تہ مابعدالطبيعات نہ رڳو بيڪار آهي، پر مڪروهہ ۽ ناگوار بہ آهي. هندستاني ثقافت پنهنجي تخليقي امڪان جي خاتمي تي پهچي، ٽڪجي هِڃ ٿي پئي. ”ڪوسمبي“ تہ ان دور جي سنياسين جي بي لغاميءَ ۽ نفس پرستيءَ جوُن ڪي اهڙيون ڳالهيون لکيون آهن، جو بي اختيار ايراني شاعر ”صحبت لاريءَ“ جو هينيون شعر ياد اچي ٿو وڃي:

قصهہ سرگزشتِ من چيست؟ ز کُنج مدرس

خرقهہ بدوش آمد و باده پرست مي رود.

ترجمو: (منهنجي آتم ڪهاڻي ڪهڙي آهي؟ مدرسي جي ڪُنڊ مان ڪُلهي تي خرقو ڪٽي آيس ۽ باده پرست ٿي وڃان ٿو.)

ان تهذيب جي خزان ۾ تمدن جي دور ۾ وِڪ وڌائڻ ڪان اڳ ۾ بہ ماڻهو پيدا ٿيا، جن ڪي ان دور جي ”آتم- وديا“[4] ”سرو شپ واد“2 لاءِ ذڪار هئي، جي ناستِڪ – مت سان ناتو رکندا ها ۽ جي ٻئي ڪتري هيا ۽ بنيادي طرح برهمڻن وروڌي [5] هيا ۽ جن هندستاني تاريخ جي اُنهيءَ ثقافتي دور جو خاتمو آندو ۽ اهي هُئا مهاوير ۽ گوتم – ٻُڌ.

اهو پوري طرح معلوم ڪرڻ مشڪل آهي تہ اڄ کان 2500 سئو سال اڳ اقتصادي، سياسي ۽ اخلاقي حالتون ڪهڙيون هيون. جڏهن جين ڌرم ۽ ٻڌ ڌرم وجود ۾ آيا. ان ۾ شڪ نہ آهي تہ جڏهن آريا اقتدار مستحڪم ٿي چڪو هو،

تڏهن ڪان ڪافي مادي ترقي ٿي هئي ۽ پاٽلي پترا ۽ ويشاليءَ جهڙا وڏا شهر وجود ۾ آيا ها. صنعت ۽ واپار، دولت جي جهومر پيدا ڪئي هئي، جنهن انسان لاءِ فرصت مهيا ڪئي هئي ۽ فرصت ثقافت ۽ علم کي ترقي ڏني هئي. مذهب خوشحاليءَ ۾ نہ ڦهليندو آهي. اهڙي دور ۾ حواس تقويٰ مان جند ڇڏائي وٺندا آهن. جيئن چين ۾ ڪنفيوشس ۽ يونان ۾ پروٽاگورس (Protagoras)،ائين ئي مهاويرءِ ٻُڌ هندستان ۾ پراڻي مذهب جي دانشورانہ تخريب، اخلاقي تذبذب ۽ انارڪيءَ جي دؤر ۾ پيدا ٿيا هئا. ٻُڌ ڌرم ۾ جيتوٽيڪ انهيءَ دور جي اُداس ماده پرستي آهي، جنهن جو جادو ٽُٽي چُڪو هو، تڏهن بہ اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ اُهي ڌرمَ اُن دؤر جي عيش پرستيءَ خلاف مذهبي ردِعمل هئا، جنهن جون رنگ رليون فرصت واري دولتمند طبقي ۾ هُيون.

اُن دؤر ۾ هندستان اندر وڏيون رياستون نهي رهين هيون ۽ اُهي هيون ڪالنگا (هاٽوڪيءَ اوڙيسا ۾)، اونتا (هاٽوڪيءَ مالوا ۾)، سُورشاستر (ڪاٺياواڙ ۾) مُلڪا (متئين گوداوريءَ تي). ان مان ظاهر هو تہ هندستان ۾ ا وقت سامراجي (مهاجني) طرز وارو نظام هو. هڪ ٻوڌي شاستر ”للت وستر“ ۾ آيو آهي تہ ٻُڌ جي دؤر ۾ سورنهن رياستون هيون، جن جا صدر مهاراجا هيا. اُن وقت مهاجن کي راجا چيو ويندو هو. اهي رياستون هيون:

1-انگ، جا مگڌ ديس اوپر بهار ۾ هئي، پوءِ ان کي فتح ڪيو ويو ۽ مگڌ ديش سان ملائي انگ مگڌ نالو رکيو ويو. 2- مگڌ ديش (ڏکڻ بِهار) 3- ڪاسي (بنارس) 4- ڪومل (اوڌ) 5- وِجي (اتر بهار) 6- مَل (گورک پور) 7- چيتي (جمناتي) 8- وَنس يا وَتس (الله آباد) 9- ڪورو (دهلي) 10- پنچال يا پانچال (بريلي) 11- مَڇ يا متسيہ (جئپور) 12- سورسين يا شورشين (مترا) 13- استڪ يا اسمڪ (گودا وَري) 14- اَونتي (مالوا) 15- گنڌار يا گانڌرا (پشاور) 16- ڪنبوج يا ڪاموج (ڏکڻ ڪشمير ۽ ڪافرستان) ان ۾ سنڌ ديش جو ذڪر نہ آهي، چوتہ هاڪڙو نديءَ سنڌ کي باقي هند کان ڌار ڪيو ۽ باقي هند سنڌ جي حالت کان ذري گهٽ بي خبر هئي. انهيءَ ثقافتي ۽ سياسي ماحول ۾

مهاوير پيدا ٿيو مان ٿُبيءَ ۾ اچي وجان ٿو. جويو، جمال ۽ پَٽي ڪنڌيءَ تائين

نظارو ڪن ٿا. اڪين اڳيان جين سَميءَ جا عجبائتا مندر اُڀري اچن ٿا، جي ابو پهاڙ ۽ سِروان بيلگولا (Sravan Belgola) ۾ آهن ۽ جين وچولي دؤر جي سنساري ماڻهوءَ جي اٿاهہ ڏن ۽ ڌرمشٽتا[6] جي ساک ڀرن ٿا. ان دؤر جا ڪي رشي، مُني ۽ سنياسي ماڻهو بہ شاعر هوندا هئا. 14 صديءَ ق. م جو هڪ برک شاعر نوچندر هو، ٻيو مَلي ناٿ2 هو، جنهن ڪاليداس جي شاعريءَ تي بهترين تبصرا لکيا ها. ڪي جين سنياسي وڏا ساهتيہ پريمي هوندا ها. ڪنهن بہ قلمي نسخي جو ترجمو، پوءِ اهو نسخو دنيوي ئي ڇونہ هجي، هڪ مذهبي فريضو سمجهيو ويندو هو. هندستان جي جهونن جين مَنن ۾ اهڙا ڪيئي ڪتاب آهن، جي اڃا ڇاپيا نہ ويا آهن ۽ جي جين ڌرم جا بہ نہ آهن. خود جين ڌرم جو باني ”ورڌمن مهاوير“ جو 540 ق. م ۾ پيدا ٿيو هو، اُهو شاعر بہ هو.

مان مهاوير ۽ جين ڌرم تي اچان، ان کان اول هي مهاوير جا شعر لکان ٿو، جي هن پنهنجي چيلي گوتم (اهو گوتم ٻيو ڪوئي هو، گوتم ٻُڌ نہ هو) کي ٻڌايا ها.

”جيئن هڪ پَن جو وقت گذري ٿو وڃي
۽ اُهو مُرجهائجي، سُڪي ٿو وڃي.
۽ وڻ مان ڇڻي ڌرتيءَ تي ڪري ٿو،
ائين ماڻهوءَ جو جيون آهي،
گوتمَ نِتُ چؤڪس رَهُ!“

*

”جيئن گاهہ جي پتيءَ تي ماڪ ڦڙو
رڳو هڪ گهڙي رهي ٿو،
ائين آهي ماڻهوءَ جو جيوَن
گوتم نِت چؤڪس رهہ!“

*

”ڇوتہ آتما پنهنجيءَ ويسرائپ ۽ بي پرواهيءَ
جي ڪري پيڙا سهي ٿي
ترِ لوڪ ۾ ڦيريون پائيندي وڃي ٿي

گوتم، نِت چَؤڪس رھ !“

”جڏھن سرير ڏيرو ٿي وڃي ٿو ۽ وار اڇا ٿي وڃن ٿا ،
۽ ماڻھوءَ جون پراڻ آڌاري[7] شڪتيون پوريون ٿي وڃن ٿيون.
تڏھن نراسائي ۾ روڳ وڃڙي وڃن ٿا ۽ ماس ڳري وڃي ٿو .
گوتم! نت چؤڪس رھ !“

*

”ان ڪري سارو موھ تياڳي ڇَڏ
۽ ھڪ پَوتر ڪَمل وانگر ٿيءُ يا سَرءُ ۾ جل وانگر ٿيءُ !
ھر موھ کان آجو ٿيءُ
گوتم ! نت چؤڪس رھ !“

”گوتم نت چؤڪس رھ !“ جي ورجاءَ ۾ ڄڻ ھڪ جديد نظم جي خوشبوءِ آھي. لڳي ائين ٿو تہ شاعري ابد الآباد کان آھي ۽ ھر مذھب کان اڳ ۾ ئي ان جي پيڙھ پئي آھي. ھر پيغمبر کان اڳ شاعر پيدا ٿيا ھئا ۽ انسان ذات توڙي پوري ڪائنات ڪي شاعريءَ جي آغوش ۾ آندو ھيائون. ھڪ چوٿينءَ صديءَ جي جيني سنياسي ”پُوجيہ پَد“ جو ڊگمبرپنٿ (ان پنٿ جو ذڪر مان اڳتي ھلي ڪندس) جو ھو، انھيءَ جاشعر آھن:

”سرير،2 گھر، ڌن ۽ ڌرم پتني
پُٽ، مِتر ۽ شترو،3
اِھي سڀ آتما کان بي نياز آھن.
رڳو مورک انھن کي پنھنجو سمجھن ٿا.“

*

”پنڇي ھر ڏس کان اچن ٿا
۽ وڻن ۾ گڏجي وسرام ڪن ٿا،
پر پرھ ڦٽيءَ جو ھرڪوئي پنھنجي واٽ وٺي ٿو،
۽ اُھيي سيئي ٻئي ٻئي پار وڃن ٿا.“

*

”مرتيو [8] منهنجي لاءِ نہ آهي، سو مان چو ڏپ ڪيان؟
روڳُ2 منهنجي لاءِ نہ آهي، پوءِ مان چو نراس ڪيان؟
مان ٻار نہ آهيان، نہ ڳڀرو آهيان ۽ نہ وري ٻُڍو آهيان،
اِهي سڀ اوستائون3 منهنجي سرير جون آهن.“

*

ٻار ٻار مون پنهنجي موڙڪپائيءَ ۾ ماٽيو آهي،
پنهنجي ياٽت سرير کي ۽ انهيءَ کي ڏکي ڏار ڪيو آهي،
هاڻي مان ڏاهو ٿيو آهيان
مان ان کِن ڦٽ لاءِ ڪيئن سِڪان؟

*

”آتما هڪ ڳالهہ آهي، جڙپدارٿ[9] ٻي ڳالهہ آهي
اهوئي سچ جو نِچوڙ آهي
ٻيو جو ڪجھ بہ چيو وڃي
رڳو پٽاڙ آهي.“

ڇا ٽئگور جي شاعريءَ ۾ مٿين نظم جو پڙاڏو نہ آهي. مونکي تہ ”گيتانجليءَ“ جو پنو پنو ان سان گونجندو نظر اچي ٿو. دراصل ڀارت جي سوچ هڪ اڪٽ زنجير وانگر آهي، جنهنجو ڪڙو ڪڙي سان جڙيو پيو آهي. خاص ڪري شاعري تہ ان تسلسل جو حصو آهي، جنهن بہ اهو تسلسل ڇڳو آهي، ان جي شاعريءَ ۾ اجنبيت پيدا ٿي آهي ۽ اُها قاريءَ جي روح کي گرفت ۾ آڻي نہ ٿي سگهي.

جيئن مون مٿي چيو آهي، اهو مهاوير، جين ڌرم جو باني هيو. جين ڌرم جيتوڻيڪ هن وقت رڳو ڀارت ۾ موجود آهي، ان کي ٻُڌ ڌرم جيترو ئي هندو ڌرم سان مٿيپد آهي. ٻُڌ ڌرم وانگر، اهو هڪ ڌرم – ورڌ(2) سنياسي جي سڌانتن(3) تي ٻڌل آهي، جنهن ڇهين صدي قبلِ مسيح ۾ ۽ پنجين صدي قبل

مسيح جي شروعات ۾ ان خطي ۾ تعليم ڏني، جنهن کي هاڻي بهار ۽ اتر پرديش چيو وڃي ٿو. مان جيئن اڳي چئي چُڪو آهيان، هُن جو نالو ورڌمن مهاوير هو. هُو ٻڌ جو همعصر هو. چيو وڃي ٿو تہ هو چوويهون ۽ پويون تيرٿنڪار هيو. يا سِرشٽيءَ جي بگاڙ وقت پويون وڏو جين ڌرم جو مهمان اڏياپڪ[10] هيو. باقي ٽيويهہ تيرٿنڪار 250 سال اڳي ٿيا ها. ممڪن آهي تہ اهي بہ تاريخي شخصيتون هجن، جن جي اڻ گهڙتيءَ سکيا کي مهاوير جنديءَ تي چاڙهي پيش ڪيو ۽ پنهنجا رچي راس ٿيل سڌانت ڏنا ۽ انهن جي مٿن جا سارا سنياسي هن جا شش2 ٿي ويا.

مهاوير ٻڌ وانگر هڪ مهاراجا جو پٽ هو،، جو گنگا جي اتر ۾ راڄ ڪندو هو. ٽيهن ورهين جي عمر ۾ گهر ڇڏي سنياسي ٿيو ۽ جنم مرن جي چڪر ۽ پنرجنم مان مڪتيءَ جي ڳولها ڪيائين، جو ان سمئہ ۾ هر ڪنهن چيتن من کي اُگرو ۽ خوفائتو ٿي لڳو. ٻارهن سال هو رٽن ڪندو رهيو، ڪپڙا ڏِڪاري ڇڏيائين، جيئن آجڪائي پائي سگهي ۽ ڌرتيءَ جا بندڻ ٽوڙي سگهي. هن گرميءَ سردي جا ڏاڪڙا سنا، جيئن اُپڪار ۽ ڪُبڌ واري ڪرم جو بوجو هٽائي سگهي، جو هن جي آتما تي ڳرو بار ٿي پيو هو. ڪجهہ سال هو گوسالا سان گڏ هو، (جنهن جو ذڪر مان اڳيئي ڪري چُڪو آهيان ۽ جو ٻئي ڌرم وروڌ فرقي ”اجيوڪا“ جو باني هو) پر پوءِ ٻئي سنياسي اٽڪي پيا ۽ هرڪو پنهنجي منهن ويو. مهاوير تن کي تسا ڏيندو رهيو، جيستائين ٻائيتاليهن سالن جي عمر ۾ هن کي حق شناسي ۽ روشن دماغي ملي. هن جي پوئلڳن کي ”جين“ سڏيو ويو . ٻڌ وانگر مهاوير بہ مڪتيءَ لاءِ پنهنجي سڌانت جي ڪڌ ڪيئي شش ڪنا ڪيا ۽ هن جي پڳِتن هن کي ڪافي سنمان ۽ دان ڏنو ۽ اُهي گهڻو ڪري واپاري طبقي مان هيا. مهاوير نہ رڳو برهمچاري پيدا ڪيا، پر هن بيراڳڻن جا مٺ بہ ناهيا. هن ٽيهہ سال سکيا ڏني ۽ هن جو موت جاٽي پُجهي ٻُک ڪاٽڻ ڪري ٿيو. هو ٻاهتر ورهين جي عمر ۾ پاٽنا جي ويجهو هڪ ڳوٺ ۾ مري ويو، چو تہ جين متو هيو تہ ڪوئي جين جيڪڏهن ڪائي حياتي وني سگهي ٿو تہ اها پنهنجي وني سگهي ٿو.

(هاٽي جڏهن مان ستر ڪان ٽپي ويو آهيان تہ اهڙو موت مون کي هرڪائيندو آهي ۽ پنهنجي آزاديءَ جي پوئين اظهار وانگر لڳندو آهي. موت جي وات مان گرهہ ڪسي ونڻ وڏي ڳالهہ آهي.) هن جو ديهانت[11] 468 ق. م ۾ ٿيو، جيتوٽيڪ کي جين هن جو ديهانت انهيءَ سال کان سٺ سال اڳي ٻڌائن ٿا. هو جنهن وقت مري ويو، تنهن وقت هن جا چوڏهن هزار چيلا ۽ چيليون هيون.

---

* هئو لاڪ ايلس Have lock Elis (1859ع کان 1939ع تائين)

* اٽاليو ڪئلوِنو (1923ع کان 1985ع تائين) هو فوٽو گراف ۾ موهن ڪلپنا وانگر لڳندو هو. هو 1923 ۾ ڪيوبا ۾ ڄائو هو ۽ اٽليءَ جي شهر سئن ۾ رهيو ۽ وڏو ٿيو هو . هو مضمون نگار ، صحافي ۽ ناول نويس هو . هن ڪافي ڪتاب لکيا. سال 1970ع ۾ هن کي چوٿيءَ جو اطالوي ايوارڊ مليو. هن جي ڪتاب ”اطالوين ڪهاڻيون“ ۾ هڪ ڏائڻ هڪ شهزادي کي چئي ٿي”هي هڪ جادوءَ جو ڪتاب آهي ، ان جا صفحا اڳتي اُٿلائيندي تہ ماڻهو پکي ٿي پوندو ۽ پُٺ تي اٿلائيندين تہ پکي وري ماڻهو ٿي پوندو.“ اٽاليو ڪئلونو جنهن اهي ڪهاڻيون سهيڙيو هيون، ان جي بہ ساڳي حالت هئي. هن جا پير اطالوي ڌرتيءَ ۾ کتل هئا ۽ هو سنسار جي ليلا ۾ اُڏرندو رهندو هو. هن اناويهہ ناول ۽ ڪهاڻين جا ڳِتڪا، لوڪ ڪٿائون، لوڪ ڪهاڻيون ۽ مقالا لکيا ۽ پورا چار ڏهاڪا محنت ڪيائين. هو سيپٽمبر 1985ع جي وچ ڌاري سينا (SIENCA) ۾ سر جي چوٽ لڳڻ سبب مري ويو. تيستائين هن داستان گو جي حيثيت ۾ پنهنجي ڌاڪ جمائي هُئي. هن لاءِ هڪ اطالوي پريزيڊنٽ چيو تہ، ”اسان اهو آواز وڃايو آهي، جيڪو ويهينءَ صديءَ جي نهايت آزاد، مربوط ۽ مسلسل آوازن مان هو.“ هُن کي شاعرانہ تخيل هيو، جو انساني وجود جي حقيقت کي سمجهي سگهيو ٿي. هن جا پيءُ ماءُ ديهي معاشيات جا ماهر هئا ۽ هن اوائلي زندگي اطالوي رِوير (RIVIERA) تي گريپ فروٽ ۽ وڏي ناسپاتيءَ (AVOCADC) ان جو اردوءَ يا سنڌيءَ ۾ هم معني لفظ ڪونہ آهي.) جي تجرباتي پوک تي گذاري هئي ، جتي اهڙا ڪيئي وڻ هوندا هئا. هن هڪ هنڌ لکيو آهي تہ ان وقت کان وني مون سرشتيءَ جي سنت – مالها (OPOTHEOSIS) بنائڻ چاهي.“ هن جڏهن سئن ريمو(SAN REMO) جي اسڪول ۾ تعليم پوري ڪئي، تڏهن هُو فوج ۾ پرتيءَ جي پَو کان پڇي ويو ۽ مزاحمتي تحريڪ ۾ شامل ٿي، فاشسٽ فوج خلاف وڙهيو. نيٺ ڪئلوِنو اشتراڪيت ۽ حقيقت نگاريءَ کي الوداع ڪئي. هن جي ناول (NIGHT AND CLOREN VISCOUNT)۾ هڪ مجاهد(CRUSADER)بہ اڌ ٿي پوي ٿو.هن جو هڪ اڌ اطالوي سرزمين تي موٽي اچي ٿو، جتي هو ظلم زبردستيءَ سان حڪومت ڪري ٿو. ڪجهہ سالن کان پوءِ هن جو ٻيو اڌ بہ

موتي اچي ٿو ۽ عوام لاءِ لڙي ٿو. ان ڪان اڳ ۾ جو هن جي جسم جا ٻئي حصا هڪ ٻئي جو مقابلو ڪن، هُو هڪ جادو ٻتيءَ جي علم سان ٻنهي حصن کي ڳنڍي ڇڏي ٿو. ڪئلوِنوچوندو هو تہ، ”هر ادبي تخليق جي ابتدا قصو ڪهاڻي آهي. هڪ خوش خلق مهذب ۽ بلند ظرافت سان، ڪئلوِنو پنهنجن ڪردارن کي پنهنجي دؤر جي نفسيات ڏني. هن ۾ ادبي ڪلابازيون ڪافڪا جي نموني واريون آهن، پر اهي وَرلي اداس آهن، هن جو ڪهاڻيءَ سان لڳاءُ هر صفحي کي هڪ ڪوسي ڪچ ٻڻائي ٿو ڇڏي.(ٽائيم رسالو)مون ڪئلوِنو جي باري ۾ ايتري تفصيل سان لکيو آهي چوتہ هن جو مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب ڇڻ منهنجي اُتم – ڪهاڻيءَ جو حصو آهي ۽ ڪئلوِنو جي نثر ۾ جا زندگيءَ ۽ آرٽ جي ڪيفيت آهي، سا منهنجي نثر ۾ بہ ملي ٿي.

* تارو (Thoreau) آمريڪي فطرت پرست جو 1837ع ۾ ڄائو ۽ 1909ع تائين جيئرو رهيو.

* فتز جيرالڊ (Fitz Gerald) انگريز شاعر (1853ع کان 1883 تائين.)

* نوٽ: اهو ضروري نہ آهي تہ مان سنڌيءَ جي اسڪالرن وانگر انهن ڪتابن جي لسٽ ڏيان، جن تان مون اهو مواد ورتو آهي. گهڻو ڪري سنڌي اسڪالر هڪ ڪتاب پڙهي، ان تان مواد وٺندا آهن ۽ ان ڪتاب ۾ جن ڪتابن جو حوالو هوندو اهي، انهن ڪتابن جا نالا بہ ان لسٽ ۾ شامل ڪري ڇڏيندا آهن، جنهن ۾ سندن مطالعي هيٺ ڪتابن جي فهرست شامل هوندي آهي. بهر صورت مون جين ڌرم ۽ ٻڌ ڌرم تي لکڻ وقت هي ڪتاب خاص طور ذهن ۾ رکيا:

[1] وچن وروڌ: تضاد.

2 شاستر وڌي: مذهبي ارڪان

3 ڌرمشت: ديناتي

4 جڙ پدارٿ: مادو

5 ترڪت: مناظري باز

6 اجيوڪا: هنديءَ ۾ جيئڻ جي طريقن کي چئبو آهي.

نوٽ: هندي فلسفي جي صحيح فهم لاءِ هندي لفظ ڏنا ويا آهن. انهن سان گڏ ڏنگينن ليڪن ۾ هم معنيٰ فارسي لفظ ڏنا ويا آهن. جو تہ هندي لفظ پاڪستان ۾ گهٽ مستعمل آهن.

[2] جان ڪئلون John Calvin (1509ع کان 1564ع تائين) هو فرينچ دينيات جو ماهر، مصلح ۽ جديد پريسبيٽرينزم (Pessbeterianism) جو منظم ڪندڙ هو، هو پنهنجي فلسفي ۾ قضاءِ قدر (predestination) تي زور ڏئي ٿو.

2 تيرٿنڪر: جن ٽيرٿ ڪيا ها.

[3] نوٽ: مان پاڻيان ٿو تہ اهو لفظ نرگرنٿ (ڪنهن ڪتاب کان سواءِ) جو ”ڪوسمبي“ بہ ڪم آندو آهي.

2 سنڪي: ناستڪ Sceptic

3 سنديش: پيغام.

[4] آتم وِديا: مابعد الطبيعات

2 سروُشپ واد: آفاقي رجائيت

[5] برهمڻ وِروڌي – برهمڻ، دشمن.

[6] ڌرمشتتا: ديناري

2 ملي: پراڪرت ۾ هڪ خوبصورت ٽڙيل ٻوٽيءَ کي چيو ويندو آهي.

[7] پراڻ اَڌاري شڪتيون – حياتيءَ جو قوتون .

2 ڌرم پتني: زال، گھر واري

3 متر ۽ شترو: دوست ۽ دشمن

[8] مرتيو: موت

2 روڳ: مرض

3 اوستا: حالت

[9] جڙپدارٿ: مادو (Matter)

2 ڌرم ورڌ: مذهب دشمن

3 سڌانتن: تعليم، متن

[10] مهمان اڌياپڪ: عظيم استاد، اعليٰ معلم

* نوٽ: هندو ڏند: ڪٿا موجب، پارس هر ڌاتوءَ کي سون ۾ بدلائي سگھندو آهي. جنھن ارٿ کي بہ پارس چئبو آهي. پارساناٿ جو پتلو پاري ننگر ۾ هيو، جتان پوءِ اُهو گم ٿي ويو.

2 شش: مُريد، پوئلڳ.

ديهانت: وفات [11]

ڪڏهن ڪڏهن جين سنياسين پنهنجي سکيا، پنهنجي دين کان ٻاهر نيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر انهن هندستان کان ٻاهر ڪو چڱو تاثر نہ ڇڏيو آهي. جين ڌرم رڳو هندستان جو ڌرم رهيو آهي. ٻڌ ڌرم وانگر جين ڌرم ۾ بہ فرقہ بنديون ٿيون آهن. ان جي ٻن ڌڙن کي ڌرمي ڪتاب الڳ الڳ آهن ۽ ماضيءَ ۾ ان جا پوئلڳ پاڻ ۾ کهرا واد وواد ڪندا رهيا آهن، پر فرقہ بنديءَ جا فلسفي جا جدا جدا نظريا پيش نہ ڪيا آهن، خاص ڪري ترواد(Tharvada) ۽ مهاينا (Mahayana). ٻوڌي فلسفي ۾ جيترا اختلاف ٿيا آهن، اوترا جين ڌرم ۾ نہ ٿيا آهن. جين ڌرم جي ٻنهي ڌڙن جي سکيا ساڳي آهي، جا ان ڳالهہ جي ثابتي آهي تہ ٻئي پراچين آهن ۽ مهاوير تائين پهچن ٿا ۽ انهن ۾ پويون تبديليون نهايت ٿوريون ۽ خسيس آيون آهن. وچولي دور جي جين فلسفين پنهنجي بچاوَ ۾ وڏي جدلياتي مهارت کان ڪم ورتو، پر ان جا بنيادي متا ساڳيا رهيا. ان باري ۾ تہ اختلاف ۽ شڪ شبو آهي تہ ٻڌ جي اصل تعليم ڪهڙي هئي، پر مهاوير جي جين فرقي لاءِ پيغام ۾ ڪوئي شڪ نہ آهي.

ڪنهن وقت جين ڌرم کي مها ٻَلي راجائن جي هٿي هئي ۽ هندستان جي ڪجهہ حصن جو تہ رياستي ڌرم ئي اهو هو. انهيءَ جي اهميت وچئين دور جي هندو پڳتي تحريڪ گهٽائي ڇڏي، پر ٻُڌ ڌرم وانگر اُن ايشور وادي[1] يا آستڪيہ واد سمجهوتو نہ ڪيو ۽ پوءِ بہ اُهو پنهنجيءَ جنم ڀوميءَ ۾ بچي ويو. ٻڌ ڌرم جو دارومدار اڪيچار ڌن وارن منن تي هوندو هو، جيڪي مسلمانن ڪاهون ڪري تباهہ ڪري ڇڏيا، پر جين ڌرم کي باضابطي سنساري ماڻهن جا ٽولا هوندا هئا، جي پنهنجي سنياسين جي شيوا ڪندا ها ۽ انهن جو پنهنجي ڌرم ۾ پڪو ويساهہ هوندو هو. انهن سنساري ماڻهن جين ڌرم کي اڄ تائين جيئرو رکيو آهي. گهڻا جين گجرات ۽ راجستان ۾ آهن، جتي شِوَ تمبر فرقي جي گهڻائي آهي ۽ ميسور ۾ وري ڏگمبر فرقي جو صدر مڪان آهي.

فرقي بندي فقط ان اختلاف ڪري آهي تہ جين سنياسي ڪپڙا پائڻ يا نہ. چيو ويو آهي تہ اها فرقہ بندي ٽِيتن صدي ق. م ۾ ٿي، جڏهن مها ڪال[2] پيو هو ۽ ڪجهہ سنياسي پنهنجي ڪُڪرمي سمۀ2 کان پيجي دکن هليا ويا ها ۽ جڏهن

موٽي آيا تہ اتي پنهنجن ٻين ڌرم وارن کي پهراڻ پيل ڏٺائون. ٻئي فرقا اها ڳالهہ مڃن ٿا تہ هڪ سنياسيءَ جو آدرش تہ اِهوئي آهي تہ هو اگهاڙو رهي، پر سوتمبر (اڇو ڪپڙو پهريل) چون ٿا تہ پنهنجي دور جي بداخلاقيءَ سبب ننگائي چڱي نہ آهي ۽ ڊگمبر (آڪاشُ پهريل) چون ٿا تہ هڪ جين سنياسيءَ لاءِ بنهہ ننگي پٽو ٺيڪ آهي. جيتوڻيڪ ڪجهہ صدين کان انهن بہ خلق ۾ پهراڻ پائڻ شروع ڪيا آهن. ڪجهہ ٻين ڳالهين تي بہ ٻنهي فرقن جا اختلاف آهن، پر انهن ۾ ڪائي بنيادي ڳالهہ نہ آهي.

مهاوير ۽ ٻُڌ جي سمئہ جا اهي اديابڪ هئا جي درڍ – اچاري3 بہ ها، انهن جو مول مقصد جنم – مرن جي چڪر مان موڪش4 هو ۽ انهن تتوگيان5 جا يا ڏک گهٽ تتوگيان جي مانسڪ6 سکيا لاءِ عملائتا نياءَ شاستر7 ناهيا ها. اهڙا نظرياتي، اُهي اصول ۽ قدرت جا بنيادي قانون سيڪارن ٿا، جي بحيرهءِ روم واري دنيا ۾ ساڳي وقت رائج هيا ۽ يوناني فلسفي ۾ اسان کي ڪافي هندستاني جوڙميل ملي ٿو. هيروڊوٽس جو اهو بنيادي نظريو هيو تہ، ’شيون مستقل طغياني (وهڪ) ۾ آهن‘ پر هيروڊوٽس جي برعڪس ٻڌ ڌرم ان مان اهو نتيجو ڪڍيو تہ، ’انسان آواگون (تناسخ) جي ڪري سارا ڏک ٿي سنا ۽ سرشٽيءَ (ڪائنات) تي اُهو ٽِڪاءُ (پايداري) ٿي مڙهيو ويو، جو اُن ۾ ڪونہ هو.‘ جين ڌرم ۽ ٻڌ ڌرم ذهني ۽ روحاني تعليم لاءِ هڪ تفصيلي نظام ناهيو هو، جيئن جنم جنم جي ڊگهي چڪر جو انت اچي وڃي.

جي ٻڌ ڌرم جون چوٽيون نفسياتي آهن تہ جين ڌرم جون جسماني آهن. ڪنهن ڪنهن جين ڌرم جو اهو مول متو رهيو آهي تہ ماڻهوءَ جي آتما جڙپدارٿ ۾ وچڙيل آهي. مڪتي تڏهن ملندي، جڏهن آتما جڙپدارٿ کان جدا ٿيندي ۽ تڏهن ئي ان کي اننت تائين آنند پراپت ٿيندو. اها ڳالهہ هندو مڪتبهءِ فڪر سانکيہ وانگر آهي. ممڪن آهي تہ جين ڌرم ۽ سانکيہ مت جو بنياد ساڳيو هو ۽ ٻنهي مادي سان جيئريءَ چرپر جي نسبت ڏيکاري هئي. جيتوڻيڪ جين ڌرم جي اڪثر متن ۾ اتي سوڪيمتا[3] آهي، پر انهن سيني تي جين ڌرم جي پراچين ورثي جو اثر ظاهر آهي. اهي هندي فلسفي جي ارتقا ۾ اهو دور واضح ڪن ٿا، جڏهن ڪا

شيءِ نهري مادي کان الڳ سوچي بہ نہ ٿي وئي ۽ هر شيءِ جنهن ۾ ڪجھ ترتيب هئي، ان کي زنده ٿي سمجهيو ويو. ان ڪري هڪ جين لاءِ آتما جا جيوُ سمجهي ٿي وئي، محدود هئي ۽ ان کي ڦيرائتي تور ۽ ماپ هئي. بيو تہ پراچين ويچارن، جين ڌرم ۾ اهو ويساهہ آندو هو تہ، ’سيني شين ۾ ساه آهي.‘ نہ رڳو ديوتائون، دئيت، ماڻهو، ڍور ۽ جيت جڻيا ساه وارا ها، پر وڻ ٻوٽا، مٽي، پٿر ۽ هر شيءِ جا ذرتيءَ مان ايري ۽ اُسري هئي، نديون، نياڻ، سمند، مينهن ڦڙيون، ڇِپيون، پن پن ٻاهيون، ٻخار ۽ هوائون سيني کي ساه هو. اِن طرح ساريءَ ڪائنات کي زندگي هئي. هوا جي هر جهوٽي ۾، مٽيءَ جي هر لپ ۾ آتمائون بندياٽيون هيون. جڏهن بہ تيلي ٻاري وجي ٿي تہ آگ پڙڪي اُٿي ٿي، جنهن جي آتما منش جو روپ ڌاري سگهي ٿي ۽ جڏهن تيلي وسامي وجي ٿي تہ اها وسري وجي ٿي. (اهو سوچي مونکي پيٽراٽول (Peter O'Tool) جي ”لارينس آف عريبيا“ ۾ زندگيءَ جي تيليءَ سان تشبيهہ ياد آئي. هُن هڪ تيلي ٻاري، اُن کي ڦوڪ ڏئي وسائي ڇڏيو هو. اِئين هئي انساني زندگي ۽ ان جو انت.

جين مت ۾ راهہ تي پيل پٿر ڪنهن نہ ڪنهن آتما جو بندي خانو آهي، جنهن ۾ اُها چُپ چاپ دک سهي رهي آهي ۽ ان پيڙا کان پجي نہ ٿي سگهي، جا ان کي لتاڙي رهي آهي ۽ اُها پيڙا ۾ رڙ ڪري نہ ٿي سگهي. جنم وني آتما پنهنجي پراچين پوترتا[4] وڃائي ٿي ڇڏي ۽ جڙپدارٿ سان ڇُهڻي اُها وڌيڪ دک سهي ٿي ۽ اها پيڙا وڌندي ٿي وڃي، جيئن اها جمڻ مرڻ جي چڪر هيٺ ٿي اچي. جمڻ مرڻ جي بي انت چڪر ۾ ۽ پنرجنم ۾، آواگون ۾، آتما جو دک اَسهہ ۽ اکُٽ آهي.

”جيئن ڪوڙڪيءَ ۾ ٻيوس هرڻي جهپا پائي ٿي، تيئن مان اڙجي، جڪڙجي، سوگهو ٿي ماري مات ڪيو ويو آهيان.“

”هڪ مڇيءَ وانگر مان ڪُنڍيءَ ۾ يا جار ۾ اڙ – ڳٽ پيرا قاسي ويو آهيان، اڙ ڳٽ پيرا مونکي ماريو ويو آهي، ڇِليو ويو آهي، ٻيراڪيو ڪيو آهي ۽ پِتو، ڪليون ڪڍيون ويون آهن.“

(نوٽ: هي پڙهي مونکي شاهہ حسين جي سٽ: ”مڇي وانگيان مئن پئي تڙقان“ ياد ٿي اچي)

”هڪ پکيءَ وانگر، مون کي سيچاٽن[5] جهڙپ ڏيئي جهٽيو آهي، يا مان ڍبيءَ 2 ۾ ڦاسايو ويو آهين يا لاسَ3 ۾ جهلجي ويو آهيان.“

”وڻ وانگر مون کي ڪهاڙن ۽ واهولن سان واڍِن اڻ ڳڻت پيرا وڍيو آهي، مون کي ڪيرايو ويو آهي، منهنجا چوڏا لاٿا ويا آهن، مون کي مُڇيو ويو آهي ۽ تختن ۾ چيريو ويو آهي .“ ”لوهارَ مون کي اڻ ڳڻت پيرا مُترڪن سان ڪُٽيو آهي ۽ چمٽن ۾ جهليو آهي. مون کي ڪُٽيو ويو آهي، ٺوڪيو ويو آهي، ٺُڪر ڪيو ويو آهي ۽ رواتيءَ سان رهڙيو ويو آهي.“ ”مون هرجيون ۾ ڏک سنو آهي. اهڙي پيڙا جنهن کي پل لاءِ بہ وسرام نہ مليو آهي.“

(اُتر ڏيان سُتر)

ائين ٿو لڳي تہ ٻوڌين ڪان وڌيڪ جينين لاءِ هيءَ سرشتي ساري پيڙا ۽ ڏک آهي ۽ اُن جون سک جون ڪجهہ گهڙيون جيوت جي ڏهڪاوَ متائڻ لاءِ ڪافي نہ آهن. ”ڪوهہ ۾ ماڻهو“ واري مشهور ڏند ڪٿا آهي ۽ اُها ٿورڙي ڦير گهير سان دنيا جي عظيم روسي اديب ٽالسٽاءِ تبديل ڪري ڏني آهي. اها آئون ڪيئي سال اڳ سچل سرمست واري ميلي ۾ تقرير ڪندي، ٽالسٽاءِ جي نالي سان منسوب ڪئي هئي:

”هڪ مسافر هڪ گهاٽي جهنگ مان وچي رهيو هو، جڏهن هو هڪ مست هاٿيءَ جي آڏو اچي ويو، جنهن هن کي ڏسي پنهنجي سُونڍ مٿي ڪئي. جيئن مسافر پجڻ جي ڪئي تيئن ٻئي پاسي کان هن جي سامهون هڪ ڏائڻ آئي، جنهن کي ننگي تلوار هٿ ۾ هُئي ۽ اُها هن جو رستو روڪي بيني. رستي تي ڍڳهو وڻ هيو، جنهن ڏانهن هو انهيءَ اميد سان ڀڳوتہ اُن جي ڏارن تي هُن کي پناهہ ملي ويندي، پر هن جو پير ڏار تان ترڪي ويو. هن جي پناهہ لاءِ هاڻي وڻ جي ٿُڙ پرسان هڪ جهونو کوهہ رهيو، جنهن ۾ گاهہ ۽ ٻوڙا هيا، انهيءَ ۾ هن ٽپو ڏنو، جيئن هُو ڪريو تہ هن جو ڪجهہ ٻُوڙن ۾ هٿ پئجي ويو، جي ڪوهہ جي پيٽ ۾

اُپريا هئا ۽ ڪوهه جي تري ۽ مُنهن جي وچ تي هيا، جڏهن هن هيٺ ڏنو تہ هن کي پاڻي نظر نہ آيو، پر اتي نانگ ڦڦڪاري رهيا هئا، انهن جي وچ ۾ هڪ اجگر هيو، جنهن ان لاءِ وات ڦاڙيو هوتہ جيئن ئي هو ڪِري تيئن هن کي جهٽي وٺي. جڏهن هُن مُنهن مٿي ڪيو تہ هُن بہ ڪوئا ڏٺا، جن مان هڪ ڪارو ۽ هڪ اڇو هو، جي ٻوڙن جي جڙ ڪاٽي رهيا ها. ان وچ ۾ جهنگلي هاٿي ڪوهه ڏانهن ڀڄندو آيو ۽ ان ڳالهہ تي غصي ۾ اچي تہ شڪار هن جي هٿان نڪري ويو هو، وڻ کي ٽونا هڻڻ شروع ڪيائين. ڏوڻ سبب ماکيءَ جو هڪ مانارو ڪري پيو، جو وڻ جي ٽاريءَ ۾ لڙڪي رهيو هو ۽ انهيءَ مسافر جي مٿان اچي ڪريو، جو ايترو جوڪائتو لڙڪي رهيو هو. چيڙيل ماکيءَ جون مکيون هُن جي مٿي کي پون پون ڪري وچڙي ويون ۽ ڏنگ هڻي سُجائي وڌائونس. ايتري ۾ ماکيءَ جو هڪ ڦڙو هن جي پرنوَ تي اچي ڪريو ۽ جڻ هن جي مُنهن تي بانبڙا پائي لڙهو ۽ سندس چپن تائين پهتو. اوچتو هن ۾ چاهنا پيدا ٿي تہ هڪ ٻيو ماکيءَ جو ڦڙو بہ چکي ڏسان."

هن ڪهاڻيءَ جو مول مقصد چٽو آهي. ان ۾ انهيءَ هر پَوَ ڏر جو مثال موجود آهي، جو مسافر کي پيش اچي ٿو. ان ۾ شڪ نہ آهي تہ مسافر آتما آهي ۽ هن جو جهنگ مان سفر سنسار مان سفر آهي.هاٿي موت جي علامت آهي. ڏائڻ ٻُڍاپو آهي. وڻ موکش جي نشاني آهي، جنهن تي عام ماڻهو چڙهي نہ ٿو سگهي. ڪوهه ماڻهوءَ جو جيون آهي،نانگ موهه آهي ۽ اجگر نرڳ آهي. ٻُوڙاماڻهوءَ جي حصي ۾ ڪجهہ عرصو آهن ۽ ڪارو اڇو ڪوئو مهيني جو سُهائو ۽ اونداهو پک آهن. ماکيءَ جون مکيون بيماريءَ جي علامت آهن ۽ ماکي جيون جي ڀوڳ ولاس جي نشاني آهي. ماڻهو ماکيءَ بہ ٿي ڦڙا چٽي سگهي يا نہ، انت ڪوئا پنهنجو ڪم ڪري ويندا ۽ ماڻهو اجگر جي وات ۾ وڃي ڪرندو. چوتہ نرڳ اجگر هُن کي جلدي يا دير سان اوکي ڪيندو ۽ وري سنسار جي جهنگ ڏانهن موٽائيندو، جيئن هُو بار بار ساڳي پئ ڏر مان گذري. هر ويچار، ٻول ڪاريہ جڙپدارٿ کي هو نئين ريل چيل ڏئي ٿو ۽ پاڻيهي اوجل اَتماڪي ڏنڌلائي چڏي ٿو. اَتما جڏهن پنهنجي چوڏي ۽ چِل ڪان آجي آهي تڏهن اُها ڄاڻٽهار آهي ۽ مغربي فلسفي

ليبنز[6] جي اَييد اَڇيد وستو(Monad) وانگر هن سرِشٽيءَ جو اولڙو آهي.جا شيءِ اَتما کي ويڙهي وجي ٿي، اُها عام قسم جو جڙپدارٿ (مادو) نہ آهي، پر اُهو سوڪيم جڙپدارٿ آهي، جنهن کي جين ڌرم ۾ ڪَرم چيو وڃي ٿو.

ڪرم جو جين مَتو پراچين ناستڪ واد مان ورتل آهي ۽ جو ڪجھ ٻئي ڌرم ۾ سرشٽيءَ جو اٽل نيم آهي، اُهو جين ڌرم ۾ جڙپدارٿ جهڙو سمجهيو وڃي ٿو. اَواڳون جو چڪر پاٽيهي هلندڙ آهي ۽ ڪنهن بہ الوڪڪ[7] دست اندازيءَ جي ضرورت نہ آهي. اَپ سوار2 ٿي، ويسريا ۽ ڪنور ڪاريہ3 ڪي، ڳري ڪَرم جي ريل ڇيل ۾ اڙائين ٿا، جا ان ماڻهوءَ لاءِ وڏي ڏک جو ڪارڻ ٿئي ٿي،جو اُن ۾ ڦاسي وڃي ٿو. ڪَرم جو چڱي ڪاريہ مان حاصل ٿئي ٿو، اهو جهٽ ۾ وِنُرجي وڃي ٿو ۽ ان جا گنڀير اثر نہ آهن. ٻيو جا پيڙا پاڻ تي ڪنئي وڃي ٿي، اُها اڳيئي ڪني تيل ڪرم کي تيڙي پڪيڙي يا ڌُف ڪري ڇڏي ٿي. موڪش پائڻ لاءِ اَتما کي هر جڙپدارٿ کان آجو ٿيڻ گهرجي ۽ ان کان پوءِ اها پنهنجي سوڪميتا سبب سرشٽيءَ جي چوٽ تي رسي ٿي ۽ اُتي سدائين آنند ۾ رهي ٿي.

مهاوير جهڙن مها پُرشن جي اَتما تہ سرير ۾ رهي بہ اهڙي سوڪميتا پائي سگهي ٿي. اُهي هڪ اَجڪائيءَ پاتل اَتما وارواَنند ۽ سروگيان4 پائن ٿا، پر پوءِ بہ ڪافي ڪَرم پاڇي رهجي وڃي ٿو. جڏهن اهو تپسيا ۽ اُپواس سان تڪجي چُور ٿئي ٿو، تڏهن انهيءَ جو ننگ ڌڙنگ اَتمائون، اَڪٿ شانتيءَ جي راجڌانيءَ ۾ پهچن ٿيون ۽ ديوتائن کي پنتي ڇڏي وڃن ٿيون. مُڪتيءَ لاءِ ماڻهوءَ کي سخت تپسيا ڪرڻي پوي ٿي.

جيڪڏهن ڪنهن ڪيڙي ماڪوڙي تي پير اچي وڃي تہ اُن جو اَتما تي برو اثر ٿئي ٿو. ڪنهن کي جيترو بہ گهٽ ۾ گهٽ ڏک رسائجي، اهو چڱو آهي.ايتريءَ حد تائين جو باهہ ۽ پاڻيءَ سان برو ورتاءُ نہ ڪجي. هڪ جين کي بنهہ پاڇي خور ٿيڻ گهرجي. هن کي هاري ٿيڻ نہ گهرجي، ڇوتہ هر ڏيڻ سان ڪيترن ئي ساهوارن کي ڏک رسائي سگهجي ٿو. اهو بهتر آهي تہ هو چانور بہ اُهي ڪائي جي ٻئي ڪنهن پوکيا هجن، ڇوتہ پوکي ڪندڙ تي ئي بوٽن، ڪيڙن، ماڪوڙن ۽ ڌرتيءَ کي ڪيڙڻ جو بوجھ پوندو. لوهر جي سندان تي لوهہ کي پيڙا ملي ٿي.

واڍو جڏهن ڪاٺ چيري ٿو تہ اُهو ان کي پيڙا ڏئي ٿو. جين لاءِ سڀ ڪان وڏيڪ اجوڪو پورهيو واپار آهي. هڪ عام جين ماڻهوءَ ڪان ارهنت[8] جي زندگي وڏيڪ ڏکي آهي. هن کي ڪنهن بہ رستي تي بهاريءَ ڪان سواءِ نہ گهمڻ گهرجي، جيئن هو نرمائيءَ سان جيتن جٽين کي پري ڪري سگهي. هن کي اونده ۾ نہ گهمڻ گهرجي،جيئن اڻ ڄاڻائيءَ ۾ ڪنهن کي چيتاڙي نہ ڇڏي. هن جي منهن تي ڪپڙو هجڻ گهرجي، جيئن ان مان هوا ڪپڙ ڇاڻ ٿي وڃي ۽ جيتُ جٽيو هن جي وات ۾ نہ هليو وڃي. پاڻي بہ ڇاڻي پيئڻ گهرجي، جيئن ڪنهن جيت کي چوٽ نہ اچي. هن کي باهہ نہ ٻارڻ گهرجي ۽ نہ وسائڻ گهرجي. هن جي وهنجڻ سهنجڻ تي بندش آهي، چو تہ ائين ڪرڻ سان هُو نہ رڳو پاڻيءَ کي، پر ان ۾ رهندڙ ساهوارن کي بہ دک رسائي ٿو. ڪنهن بہ مٿ2 ۾ ٻتيون ڪم نہ آڻڻ گهرجن، چو تہ آگ ۾ ڪجهہ جيوَ آهن ۽ اُن تي پتنگا ۽ ٻيا جيوَ اڏامي اچن ٿا. هن کي سارا اوندها پهر انتر ڌيان يا ننڊ ۾ گذارڻ گهرجن. جين مرن وِرت (موت تائين روزو) بہ رکي سگهن ٿا. ڪيئي سنياسي جڏهن پوڙها ٿيا ۽ انهن جي صحت جواب ڏئي بيني، تڏهن انهن آپگهات ڪيو هو. جين ڌرم جي اهڙي پڪي سيکت ئِي ان جي اڄ تائين بچي پوڻ جو ڪارڻ آهي.

اڳئين ڀيري جڏهن مان بمبئي ويو هوس تہ مشهور سنڌي ليکڪ نند جويريي مونکي ڪجهہ جين مندر ڏيکارڻ چاهيا ها، پر مونکي جين ڌرم جي باري ۾ ڪافي معلومات هئي ۽ گوڏن ۾ بہ ڏاڍو سور هيو، ان ڪري مان هُن جي آڇ مان فائدو وٺي نہ سگهيس. ڀاهران جين ڌرم، هندو ڌرم کي ڪجهہ اپنايو آهي. هاڻي جين ڌرم وارا هندو ديوتائن جي پوڄا پاٺ ڪن ٿا ۽ برهمڻ کي مرٽي پرٽي جي رسمن لاءِ گهرائڻ ٿا. پر جين ڌرم هڪ الڳ ڌرم آهي، جنهن جي وڏيڪ تفصيل ۾ مان هتي وڃڻ نٿو چاهيان. جين ڌرم آستڪ واد سان ڪو ناهہ نہ ڪيو آهي ۽ اُهو اڄا سداچار[9] ۽ اتمڪ اُنتي2 جو ڌرم آهي. جين ڌرم وارن سِرشتيءَ جي باري ۾ پنهنجي سوچ ڏني آهي. جا دلچسپيءَ ڪان خالي نہ آهي. ان ۾ مول ڳالهہ اِها آهي تہ ڪنهن بہ رِٿ يا نهراءَ جو سچ ان نڪتہءِ نظر سان نسبتي آهي، جنهن مان اهو نڪتو آهن. هن سرشتيءَ جي رِتا ۽ جوار ياٿا3 سرو پومڪ4 نڪتہءِ نظر

ڪان هن ڪي پنهنجيءَ نجات لاءِ ڪوشش جي آزادي آهي. (اشتراڪي دهريا بہ ساڳي ڳالهہ ٿا ڪن. مُنهنجي پنهنجي خيال ۾ انسان پنهنجي اعمال ۾ آزاد نہ آهي ۽ هن لاءِ خدا هر ڳالهہ مهد ڪان لحد تائين طئي ڪري ڇڏي آهي. هو فقط اداڪار آهي، جنهن جا قول ۽ عمل اڳ ئي لوحِ محفوظ ۾ آهن ۽ مان علامہ اقبال سان ان ڳالهہ تي متفق نہ آهيان تہ ”نگاهہ مرد مومن سي بدل جاتي هين تقديرين“ تقدير اڻ ٽر آهي، اَمُٽ آهي، ان ڪي ڪوئي دڳ ڪُڏِ لائي نہ ٿو سگهي، ڇو تہ ان جي ڪاتبِ اها واضح طور لکي آهي ۽ اُن ۾ ڦيرگهير جي گنجائش نہ ڇڏي آهي. ماڻهو وس بہ اهو ڪندو، جو هن جي تقدير ۾ هوندو) جين ڌرم موجب اختيار ۽ جبر ٻئي نسبتي طور سچا آهن ۽ فقط اُهو روح جنهن کي پوري نجات ملي وڃي ٿي ۽ جو ساري زمان ۽ مڪان کي شعور جي دائري ۾ آڻي نظر وجهي ٿو، اهوئي سچو ۽ مطلق سچ ڄاڻي سگهي ٿو. فلسفي ۾ جبر ۽ اختيار جي مسئلي تي صدين ڪان وني اڄ تائين اختلاف آهن.

جڏهن مان ”شاهہ سچل، سامي ڪانفرنس“ لاءِ بمبئي ويو هوس، تڏهن مان ان ديس جا گوناگون پهلو چندي ڇاڻي ڏٺا ها. اُتي مونکي معلوم ٿيو هو تہ اڄا تائين ڀارت ۾ ويهہ لک جين آهن ۽ اهي بہ هزار سال زنده رهيا آهن ۽ ٻن فرقن، سوتمبرن ۽ ڊگمبرن ۾ ورهايل آهن. پر انهن ۾ ٽيون فرقو بہ شامل ٿي ويو آهي، جنهن کي ستانڪ واسي چيو وڃي ٿو ۽ سترهين صديءَ ۾ سوتمبر فرقي مان گجرات ۾ پيدا ٿيو هو. اهو فرقو ديويون، ديوتا بلڪل رد ڪري ٿو ۽ هندو ڌرم جي اثر سان ٽڪر کائي ٿو. مهاتما گانڌيءَ پنهنجي اهنسا جو متو جين ڌرم تان ورتو هو. هُو ڪاٺياوڙ ۾ ڄايو هو، جتي جين ڌرم ڪافي مضبوط آهي. هو جين سنياسين ڪان ڪافي متاثر ٿيو هو، جن سان جوانيءَ ۾ مليو هو. هو خاص ڪري اڻيهين صديءَ جي هڪ جين سنياسي رائچمند ڀائيءَ جا ڳُڻ ڳائيندو هو ۽ پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ هن جو نهايت عقيدت سان ذڪر ڪيو اٿائين.

مون البرٽ شوائيٽزر جي زندگيءَ ۾ ڪٿي پڙهيو تہ هُن پنهنجو ”زندگيءَ جي احترام، (Reverance for life) جو متو بہ جين ڌرم جي اثر هيٺ اختيار ڪيو هيو. اها بي ڳالهہ هئي تہ تيستائين اهڙي فقري جي تلاش ۾ رهيو هو، جو هن

ڪي زندگيءَ جو راز سمجهائي سگهي، جيسيتائين هن پاڻيءَ ۾ دريائي گينڊن جو ڌڻ ڏنو هو، پر اها ڳالهہ جين مذهب جي مطالعي کان پوءِ هن جي تحت الشعور ۾ ڇُپي وئي هئي ۽ اوچتو متي ذڪر ڪيل واقعي مهل هن جي شعور ۾ آئي هئي.

جنهن وقت مان جمال، ابراهيم ۽ رشيد سان پاري نگر ۽ ويرا واهہ ويو هوس، ان وقت منهنجي جين ڌرم جي ڄاڻ ايتري گهٽي بہ نہ هئي. هينئر مون چاهيو ٿي تہ جين ڌرم سان گڏوگڏ ٻڌ ڌرم تي بہ لکان، ڇو تہ هائڪوءَ ڪي زين مت [10] جو بنياد آهي ۽ مون سنڌيءَ ۾ ڪيئي هائڪو لکيا آهن، پر مان ٻُڌ ڌرم جو ذڪر پنهنجي ٽئڪسلا جي سفر وقت ڪندس، هتي ڪندس تہ پڙهندڙ ڪي فلسفي جون موشگافيون ٿڪائي وجهنديون. دراصل ٻُڌ مت مون کي ڪازان زاڪس کان بہ وڌيڪ متاثر ڪيو آهي. مون هن جي آتم ڪهاڻي پڙهي سوچيو هو تہ هو ٻوڌي ڇو نہ ٿيو؟ شايد يسوع ۽ سينٽ فرانسز آف اسيسيءَ جي پيڙا هن کي ايترو متاثر ڪيو هو، جو هن کان ٻُڌ مت جون ساريون تپسيائون وِسري ويون هيون. رجنيش جي بہ ڪيترن ئي آڊيو ڪئسيٽن ۾ ٻُڌ ۽ مهاوير جو ذڪر نهايت عقيدت سان ڪيو ويو آهي، جي مان سُمهڻ کان اڳ ٻڌندو آهيان تہ مون تي ”وليم فائيو“ جو اثر ڪندا آهن. هاڻي مان پيرائتو ٿر جو سفر ٿو لکان.

ڪنهن ڪتاب ۾ مون سر رچرڊ اسٽيل جو قول پڙهيو هو:

”چئوقيتي گاڏي[11] اسان کي اڻ ڄاتائيءَ سان ان طرح ڪِچ ڪري سٽِيو هو، جو اسان کي پاڻ ۾ ڪائي واقفيت ٿي نظر آئي.“

اهو قول مونکي تڏهن ياد آيو، جڏهن مچر مار کاتي (Malaria Eradication Department) واري ڊاڪٽر وگڻ جون بہ گاڏيون، جي کاتي کي ڪئناڊا مان امداد ۾ مليون هيون، ٿر جي سفر لاءِ اسان جي بِلي رکيون ويون. ڊاڪٽر وگڻ، جمال جو دوست هو ۽ پنهنجي کاتي جي ڪم ڪار لاءِ پنهنجي عملي کي انهن گاڏين ۾ ساري ٿر موڪليندو هو. اهي گاڏيون نهايت ئي مضبوط هيون ۽ وارياسي ۾ سفر لاءِ ناهيون ويون هيون. عدالتن کي جون ۽ جولاءِ ۾ وئڪيشن هوندي هئي ۽ مان گهٽو ڪري سنڌ جا سفر ڪندو رهندو هوس. ناتال ۾ بہ عدالتون بند

هونديون هيون تہ ٻاهر نڪري ويندو هوس. 1963ع ۾ مان ۽ رشيد ڀٽي هندستان جو ڪافي دورو ڪيو هو، جنهنجي جي باري پوءِ لکندس، جو تہ پهريائين مان جمال سان گڏ ڪيل سفر جي باري ۾ لکڻ ٿو چاهيان.

مونکي ياد ٿي آيو تہ جڏهن مان ننڍو هوندو هوس تہ زرينا جي پيءُ خان صاحب حسين بخش سان گڏجي، پنهنجي زمين تي ويندو هوس. منهنجي پيءُ جو انتقال ٿيو هو، جڏهن مان پهرين درجي انگريزيءَ جو امتحان ڏنو هو. هن جي انتقال کان پوءِ خان صاحب حسين بخش، جو رٽائرڊ ڊپٽي ڪليڪٽر هوندو هو (ان زماني ۾ گهٽو ڪري ڪليڪٽر انگريز هوندا ها) ۽ منهنجي پيءُ جو سوٽيءَ سوٽ بہ هيو، اسان جي سنڀار رکندو هو ۽ منهنجي پيءُ کان ورثي ۾ آيل ٻنيءَ جو زميندار جي حيثيت ۾ خيال رکندو هو،، ٻنئي ڪٽندو هو ۽ ان مان اُپت جو حساب ڪتاب رکي، اسان کي ماهوار خرچ ڏيندو هو. هو جڏهن اسان جي ٻنيءَ تي هلندو هو تہ شڪارپور ۾ لکيدر تان هڪ ڇڪڙو ڀاڙي تي وٺندو هو، جنهن ۾ پنهنجي نوڪري واري دور جو ڪوئي ايراني قالين وڇائيندو هو، پرسان پاٽيءَ جي گهگهي ۽ بلغاري حقو رکندو هو ۽ طول وهاٽي تي ٽيڪ ڏئي، هو مون سان ۽ ڪنهن نوڪر سان گڏجي اِن ڇڪڙي تي هلندو هو، جو بہ ڏاند ڪاهيندا ها. اسان جي ڀاڙي ۾ هڪ بہ موٽر هئي ۽ جي خان صاحب چاهي ها تہ هو اُها بہ هٿ ڪري سگهي ها، پر شڪارپور کان بہ ڪوهہ پري لوڏا ديهہ ڏانهن ويندڙ ڪڙ ٻڙ رستو، جتي اسان جي زمين هئي، ڪار جي سفر لاءِ سازگار نہ هو. مان ان ديهہ جي باري ۾ پنهنجي ڪتاب ”جڳ مڙيوووئي سپنو“ ۾ احوال لکيو آهي، جڏهن ڪجهہ سال پوءِ اتي پنهنجي ڪمدار سان ويو هوس. ڇڪڙي ۾ جا سوڙهہ سڪوڙ هوندي هئي، سو مونکي اهي مچر مار ڪاتي جون گاڏيون ڏسي ۽ رستي ويندڙ لاريون ڏسي، جن کي ٽر ۾ ڪيڪڙا يا ڊيزرٽ ڪوچ چيو ويندو آهي، رچرڊ اسٽيل جو قول ياد آيو هو. (جو اڳي مٿي بيان تي چڪو آهي)

هڪ گاڏيءَ ۾ مان جمال، ابراهيم، رشيد، هڪ چانگ چوڪرو جو غالبا ڪاتي ۾ ملازم نہ هو ۽ ٻيو هڪ ڪاتي جو آفيسر گڏ هو، جنهن اسان سان صاف سنڌي ڳالهائي پئي، پر پوءِ معلوم ٿيو تہ هو تہ هُو پراڻو سيٽلر هو ۽ سنڌي ٿي ويو هو.

اها خبر اسان کي تڏهن پئي جڏهن سفر پورو ڪري ميرپورخاص موٽي آياسين. ڪاتي جا ٻہ مزدور طبقي مان ملازم بہ ساڻ هيا. گاڏيءَ جا هڪ شاهي وئن هئي، هونءَ تڪليفده نہ هئي. ٻيءَ گاڏيءَ ۾ اسان صاف پاٽيءَ جا ڊرم (ٽر ۾ گھٽ ڪري پلر جو پاٽي هو، جنهن ۾ اڪي چار جراثيم هيا) پيٽرول جا ڪيئي گيلن ۽ ڪاڏي پيتي جون شيون ڪنيون. پهريون اسان مِٺيءَ آياسين، جو عبدالقادر جوڻيجو جو ڳوٺ آهي، پر هو منهنجو گھٽو وقت پوءِ واقف ٿيو، جڏهن مون سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر جي حيثيت ۾ ڪيس سنڌ الاجيءَ ۾ ثميره زرين سان گڏ ملازمت ڏني.

مون ديوان حافظ ۾ ڪٿي پڙهيو هو:

سفر دراز نهہ بهہ اش بچشمِ طالبِ دوست

بهہ پائي خارِ معيلان حرير مي آيد.

ترجمو: (دوست جي طالب جي اکين ۾ سفر ڏکھو نہ آهي، ٻابري ڪنڊ بہ پٽ وانگر لڳي رهي آ)

چوڻ جو مقصد اهو هو تہ حيدرآباد کان مٺي تائين مسافري ائين گذري وئي ڄڻ رستو پٽ جو نهيل هو. جمال تہ گھٽو ڪري سانت جي سائيڪي ۾ گم هوندو آهي. ابراهيم بہ رڳو منهجي ۽ رشيد جي گفتگوءَ کي ماٺ ڪري ٻڌي رهيو هو. سدني سمٿ هڪ هنڌ چيو آهي: "اڪثر آدمي چوڦيتي گاڏيءَ ۾ ڳالهائيندا آهن، مان اڪثر ڳالهائيندو آهيان."[12] مان ۽ رشيد پيٽي بہ سانده هندستان جي سفر جي باري ۾ ڳالهائيندا رهياسين. دراصل مون کي هي سفرنامو ۽ هندستان جو سفرنامو گھٽو اڳي لکڻ گھربو هو، پر ڪيترو وقت تہ حالتون اهڙيون هيون جو لکڻ جي همت نہ پئي ٿي. هينئر جڏهن عمر اچي ستر ورهين تي پهتي آهي تہ سفرنامي جي قلمبنديءَ جو خيال آيو آهي.

هونءَ تہ مون ٿر جي سفر جي باري ۾ "لامون تنهن وڻ سنديون" ۾ ڪجھ لکيو آهي جو "روح رهاڻ" ۾ حميد سنڌيءَ ڇپيو هو، جو هاڻ خيرپور ۾ شاہ لطيف يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر آهي. حميد سنڌيءَ جي رسالي "روح رهاڻ" ئي ون يونٽ خلاف صحيح معنيٰ ۾ تحريڪ پڙڪائي هئي. ان ۾ بسنت

هال حيدرآباد ۾ ٿيل جلسن جا احوال، منهنجون صدارتي تقريرون ۽ ٽر بابت منهنجا ٽي ڳٽڪا ”هي گيت اجايل مورن جا،“ ”جل جل مشعل جل جل“ ۽ ”رُت آئي ڳاڙهن ٻيرن جي“ شايع ڪري ۽ سنڌي قوميت جو ڪُلم کُلا پرچار ڪري، هُن حڪومت جون وايون ٻتال ڪري ڇڏيون هيون. ”رُوح رهاڻ“ جي ڪنهن ٻئي پرچي ۾ ”لامون ٽنهن وڻ سنديون“ بہ شايع ٿيو هيو، جو فيروز احمد ميمڻ منهنجي ڪتاب ”خط، تقريرون ۽ انٽرويو“ پاڱي ۾ شامل ڪيو آهي، پر ان ۾ ٽر جي سفر جو پورو احوال نہ آهي.

منهنجي شاعري ٻُڌي مُلان مچرجي ۽ نيم اديب بانورجي پيا. افسر شاهيءَ ڪان ڇتي ڪتي جي ڳگ وهڻ لڳي هئي ۽ سرڪار جا جاسوسي ڪاتا وهلور وڃڻ لڳا هئا. ڄڻ پورو پاڳل خانو اٿلجي پيو هو. مان پنهنجي مخالفن کي ڏسي، رڳو صائب جو هينيون شعر دهرائيندو هوس:

مخور صائب فريب از عمامہ زاهد،
کہ در گنبذ زبي مغزي صدا بسيار مي پيچد.

ترجمو: (اي صائب زاهد جي وڏيءَ پڳ ڪان ڌوڪو نہ کاءُ، ڇوتہ بي مغزيءَ سبب گنبذ ۾ آواز ڏاڍو وچڙي ويندو آهي.)

پر انهيءَ تي تفصيل سان اڳتي هلي لکندس. صائب جو هڪ ٻيو فارسي شعر آهي:

سفيد گشتن مُو ترجمان اين سخن است،
کہ سَر بر اَرَز جوابِ گران سفيده دَميد.

ترجمو: ”وارن جو اڇو ٿيڻ ان ڳالهہ کي چتائي ٿو،
تہ گهريءَ ننڊ مان اکيون پٽ، اڇي باک ڦٽي وئي آهي.

هاڻي اڇي وري خيال ورايو آهي تہ متان ڪنهن مهل ننڊ مان اک ئي نہ کُلي، اِن ڪري پنهنجيءَ زندگيءَ جي باري ۾ جيترو ٿي سگهي. لکي وٺان، ڇوتہ اُهائي شيءِ تہ انسان جي پنهنجي آهي ۽ ٻيا سماجي رشتا ناتا فروعي آهن. اجتماعيت ماڻهوءَ سان گڏ مرقد ۾ تہ نہ ٿي وڃي! انفراديت ئي تہ فرد جي جين(Gens) جو حصو آهي، جو هن سان گڏ ٻي پيڙهيءَ ۾ منتقل ٿئي

ٿو.   سفر ۾ مان ميل، آدمشماريون، گهر گهاٽ، ريتون رسمون وغيره گهٽ ڏٺيون آهن. سفر مون لاءِ هميشہ سفر در سفرجي ڪيفيت رکندو آهي. هڪ ٻيو فارسيءَ جو شعر سُجهي ٿو اچي. اردو ۽ فارسيءَ شاعري تي ايتريءَ مهارت ۽ ان جي گهري مطالعي جو باوجود مون اڳي اردو ۽ فارسي شعرن جو پنهنجي نثر ۾ حوالو گهٽ ڏنو آهي. هاڻي سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ مولانا آزاد پنهنجي ”غبار خاطر“ ۽ ٻين ڪتابن ۾ ايترن فارسي شعرن جا حوالا ڇو ڏنا هئا. فارسي شعر خوبصورت آهن، موزون آهن ۽ اُنهن ڪي صدين جو پس منظر آهي. انهن ۾ انهيءَ اسلامي فضا جي عڪاسي آهي، جا ڪنهن وقت ايران، تبريز، سمر قند، تاشقند، بخارا وغيره ۾ هئي. اُهو شعر جو مون کي ياد ٿو اچي، نہ ڄاڻان تہ ڪنهنجو آهي،پر اُهو هيئنءَ ريت آهي:

سفر آن نيست ڪہ از مصر بہ بغداد رَوِي،
از رہِ جان سوئي جانان سفرِ مردان است.

ترجمو: (سفر اهو نہ آهي تہ مصر کان بغداد وڃين،
جان جي رستي تان جو سفر جانان (پرينءَ) ڏانهن وڃي ٿو،
اهوئي مردن جو سفر آهي)

سو مان ۽ رشيد ڀٽي ڳالهيون ڪندا ٿي آياسين، ”اياز! تو بمبئيءَ کان موٽندي پي. آءِ. اي جي جهاز ۾ ايتري وسڪي پيتي، جو تنهنجو ڪنڌ جهُڪي وڃي گوڏن ۾ لڳو. مون توکي وارن کان وٺي مٿي ڪيو، پر وري تنهنجو ڪنڌ گوڏن ۾ وڃي لڳو. مون کي پڪ ٿيو تہ ڪٿي مري تہ نہ ويو آهين ۽ مون وٺي رڙيون ڪيون. ايئر هوسٽيس پڇندي آهي ۽ تنهنجي دل تي هٿ رکي چيائين:
”هي رڳو نشي ۾ آهي ۽ هن کي گهري ننڊ اچي وئي آهي.“
”ڀَٽي! تون اهو نہ سوچ مان پنهنجي پنتي چا چڙهي آيو آهيان. مون جڏهن اُڏامندي هوائي جهاز مان هٿ تي هلايو تہ چاهيم ٿي تہ جهاز مان هيٺ ٽپو ڏيان! جيئن ايئر هوسٽيس وسڪيءَ جو گلاس تي ڏنو، تيئن يادگيريون اُبري تي آيون ۽ مون کي گلاس ۾ چڪي تي ويون، جو هڪ درياہ وانگر ڦهلندو تي ويو.“ مون هڪ ساهيءَ ۾ جواب ڏنو.

منيءَ ڏانهن وئن ۾ ابراهيم، جيڪو اسان جي ويجهو وينو هو، اُهو اسان کي ڪجھ ٻڌي رهيو هو پر گهٽو آواز وٽن جي شور ۾ ٻُڌي ٿي ويو.
هوءَ فتح پور سِڪريءَ تي شام ياد اٿئي، جڏهن اسان ان جاءِ تان اُتي جتي بيجو باورا ۽ تانسين مظاهرو ڪندا ها، جوڌٻائيءَ جي محل مان قري اچي ويناسين، جتان سکر واري جي.پي منگهارام جو بسڪوٽن جو ڪارخانو نظراچي رهيو هو.“ رشيد پٺيءَ چيو.
”هائو“ مون جواب ڏنو.
رشيد تنهن تي چيو: ”اُن وقت شام ٿي رهي هُئي. سج داراشڪوه جي منديءَ وانگر ڪپجي هيٺ ڪريو هو ۽ مون گيتا کي چيو ته ڪوئي راڳ ٻُڌاءِ ته هن هڪ فلمي گيت نهايت مني سر سان ڳاتو هو.“ مون ٿڌو ساهه پريو جو وئن جي آواز ۾ ٻڌڻ ۾ نه آيو. وقت ۾ نديءَ واري لس ليٿ آهي ۽ هر واقعو اُن ۾ لڙهي وجي ٿو. رشيد اُن وقت ڏاڍو ڳؤرو هوندو هو ۽ هن تي ”راجا ڏاهر جو هاٿي“ نالو پئجي چُڪو هو. رباني ڪيس چيڙائيندي چوندو هو
اياز! هي انڌو هاٿي اٿيئي، نيٺ مارائيندءِ!“
ربانيءَ کي سفر ۾ ڏاڍو ياد ڪري رهيا هئاسون. هن جي خوش طبعي، دوستي، اُجهل آجيان! مان وڪالت ۾ ڪافي ڪمائيندو هوس، پر جي پنجاهه رپيا خرچ ڪندو هوس ته هو پنج رپيا ضرور خرچ ڪندو هو پوءِ توڙي ڪيس ڪيسي ۾ هوندائي پنج رپيا ها. بيحد خود دار، حساس ۽ سيماب صفت دوست، جنهن سان رنجيدگيءَ جي باوجود به مان هن کي وساري نه سگهيو آهيان ۽ جڏهن مون ڪيئي سال پوءِ ”ساهيوال جيل جي ڊائري“ لکي هئي، تڏهن هن کي ساڳي پيار سان ياد ڪيو هو، جو مون کي هُن لاءِ ان وقت هو، جڏهن اسان وئن ۾ ٽر ڏانهن وڃي رهيا هئاسين. وقت ان دوستيءَ کي وڌيڪ مستحڪم ڪيو هو. مون کي ياد آهي ته جڏهن مان جناح اسپتال ۾ ساري رات ڦٿڪي رهيو هوس ۽ ڪنهن اَڻ – ڄاتي ڪارڻ سبب مون کي مُنهن مان گينديون رَت اچي رهي هئي، تڏهن رباني ساري رات منهنجي مٿي کان وينو هو ۽ هُن کي پَڪ هيو ته مان مري ويندس. انسان ماضيءَ جون چڱايون ڏسي، ڪنهن دوست جون لغزشون وساري

چونہ چڏن! هن پيري مون کي جا چار پيرا هارٽ اٽئڪ ٿي، اُن جو ڪارڻ بہ رباني ئي هيو. شعوري غير شعوري طور هن ڪان اهڙي حرڪت سرزرد ٿي جا مون کي خيال ۾ بہ نہ هئي ۽ اها هڪ فون ڪال تي مون وٽ هڪ پٽر وانگر پهتي ۽ دل جو آئينو پور پور ڪري وڌائين. اُها مذاق ۾ هئي، ايذارساني جي جذبي سان هئي يا ابروباد ۾ پرواز سبب هئي جو هن کي موجوده آسوديءَ نوڪري ڏنو آهي، مان چئي نہ ٿو سگهان. نہ مان ان ڳالھ جي تفصيل ۾ وڃي ٿو سگهان. ان ڪان ڪافي وقت پوءِ جڏهن ڪراچيءَ ۾ منهنجي گهر آيو هو تہ مون کي هن گهايل اکين سان ڏسي ميار ڏني هئي. بهر صورت ربانيءَ جي ڳالھ وچ ۾ اچي وئي آهي. مون ميرپور خاص مان منيءَ ڏانهن ويندي، رشيد سان هندستان جي سفر جي باري ۾ گفتگو ٿي ڪئي. رشيد وري يادگيرين جي درياہ ۾ ٽبڙڪاڪائي رهيو هو. هو ڏوئل پڪيءَ وانگر ٿي لڳو، جنهن کي ڏوئيءَ جيڏي چهنب هوندي آهي ۽ جا پاڻيءَ ۾ گهُت ڏئي، چڱي وڏي مڇي ڦاسائي ايندي آهي.

”اياز! آگري جي اُها رات ياد اٿئي.“هن چيو. ”جڏهن تو پنهنجي دوست سترام کي بہ دليءَ مان ڪنيو هو ۽ تون، مان، سترام ۽ راج وسڪيءَ جون پوريون بہ بوتلون پيتيون هيون ۽ تو ٻي ٻجي رات تائين شاعري ٻڌائي هُئي ۽ گيتا ٽڪجي پنهنجي ڪمري ۾ وڃي سُمهي پئي هئي ۽ تون ساري رات شاعري ٻڌائيندو رهيو هئين، جيستائين اسان سڀ مدهوش ٿي وياسين.“

مون جواب ڏنو، ”رشيد! سقراط ساري رات پيئندو هو، هن جا هم پيالا شاگرد ڪِري پوندا ها ۽ هو صبح جو وهنجي سهنجي هوا خوريءَ لاءِ نڪري ويندو هو.“

انهن ڏينهن ۾ تہ مون سان غالب واري ويڌن هئي:

> ميءِ سي غرض نشاط هي ڪس روسياہ کو،
> اک گونھ بي خودي مجهي دن رات چاهئي.

جيتوڻيڪ مان هونءَ پيئڻ ۾ محتاط رهيو آهيان ۽ ڪڏهن بہ وت ڪا ن وڌيڪ نہ پيتو اٿم. جڏهن مان لندن کان دبئيءَ ويو هوس تڏهن تہ پيئڻ صفا ڇڏي ڏنو هئم. محفل گرم هئي، موتي پرڪاش ۽ روپا منهنجو ۽ نارائڻ شام جو ڪلام ٻُڌائي رهيا ها. شراب جو دور جاري هو، پر فضا ۾ ايڏيءَ مدهوشيءَ جي باوجود

مون چُڪي نہ چڪي هئي. ٻئي ڏينهن تي شارجا ۾ مرزا قليچ بيگ جي ڪنهن مائٽ (نالو ياد نہ پيو اچي) وٽ دعوت هئي، جو اُتي پاڪستان سرڪار جو ڪسٽم جي محڪمي ۾ ملازم هو. اُتي روپا جي مڙس موهن ۽ ڪلا پرڪاش ضد ڪيو تہ مان ڪين پنهنجو ڪلام ٻڌايان. مون هنن کي چيو تہ:
”ون يونٽ ٽوڙ تحريڪ وقت مان هر روز پنهنجو ڪلام سنڌي ۾ پڙهندو هوس، پر پوءِ مون اهو پڙهڻ ڇڏي ڏنو آهي ۽ ايترو تيزيءَ سان لکيو آهي جو مون کي هڪ سِٽ بہ ياد نہ رهي آهي. هُنن مونکي پنهنجو ڪتاب ”ٻڙ جي ڇانو اڳي کان گهاٽي“ ڏئي چيو تہ: ”هن مان ٻڌاءِ“ جڏهن مون ڪين بہ سِٽون ٻُڌايون تہ ڪلام روڪي موتيءَ کي چيم: ”مون کي هڪ بيئر جو گلاس ڏئي، پاٽيءَ تي شاعري مون کان نہ ٿي ٿئي.“ هو بيئر جو گلاس پري آيو ۽ مون ڪين ڪيئي شعر ٻڌايا.
پر هندستان ۾ تہ منهنجي رات وسڪيءَ ڪانسواءِ نہ گذرندي هئي. پٽيءَ انهيءَ صبح کي ياد ڪيو، جڏهن اسان اونده ۾ تاج محل تي پهتا هياسين، چو تہ مون ڏسڻ ٿي چاهيو تہ سوجهري ۾ اچي، تاجُ ڪيئن ٿو لڳي. اها ويل ازل جي ويل هئي، جڏهن ڪائنات تخليق ٿي هئي. مان راج ۽ گيتا پوئين سيٽ تي ويٺا هياسين ۽ پٽي ۽ سترام ڪار جي اڳين سيٽ تي. تاج جو شاهي دروازو اڃا بند هو. پرسان ڪنهن مندر مان ڪِيرتن اچي رهيا هيا. جڏهن جهونجهڪڙو هٽيو ۽ سوجهرو ڦهليو تڏهن اِئين لڳو تہ سج تاج جي گنبذ مان اُڀري رهيو هو. تاج محل جو دروازو کليو تہ اسان اندر وياسين ۽ دنيا جي خوبصورت ترين تعمير اسان جي سامهون هُئي. اتي سرڪاري فوٽوگرافر اسان جا فوٽو ڪڍيا جي منهنجي البم ۾ شامل آهن ۽ ڪجهہ ڇپجي چُڪا آهن.
ٿر ۾ برسات وسي رهي هئي ۽ چوڌاري ساواڻ هئي. واريءَ جون ڀِٽون ائين لڳي رهيون هيون جڻ ڪوئي ايراني قالين ڇنڊي رهيو هو. اُفق تي سج ڪڏهن ڪڏهن ڪڪرن مان ليئا پائيندي نارنگيءَ وانگر نظر اچي رهيو هو. مان ساري منظر کي تجريدي آرٽ وانگر ٿو پيش ڪيان ۽ وڻ، ٻوٽا، گل ۽ ولڙيون ائين نہ ٿو اظهاريان، جيئن مون ٿر جي مصوري ڪندي اظهاريا آهن. مان سوچان ٿو تہ چڱو جو مون هندستان ۽ ان کان پوءِ ٿر جي سفر جي باري ۾ يڪدم نہ لکيو ۽ هاڻي

هر شيءِ ماني (Manet) جي تصوريت پسند نقشن(Impressionistic Paintings) وانگر نظر اچي رهي آهي. مون کي اُهي سفرناما نہ وڻندا آهن، جي ٽوئرسٽ بيورو (محڪمهءِ سياحت) جي پوسٽر يا ڪتابچي وانگر لڳندا آهن. سفر تہ اُهو آهي جو اندر ۾ ٽُٻي ڏئي، ڪڏهن هِن پار پهچي ڪڏهن هُن پار. مونکي لندن ۽ لينن گراڊ ۾ بہ پارڪ ياد اچي رهيا آهن. جتي منهنجو روح هندستان جي شاهراه تان ويندي، يوپيءَ جي جهنگلن سان وحدت الوجود واري محويت محسوس ڪئي.

وئن ۾ پٽي چئي رهيو هو:

”اياز! هو اُجين واري رات ۾ بہ عجيب وغريب ڪيفيت هئي.“

منهنجي اکين اڳيان سارو منظر ڦري ويو. راج، دِليءَ ۾ پئسا گهرائي نئين ڪار ورتي هئي جو تہ ان ۾ هن کي ڪجهہ فائدو پيو ٿي. هو مون سان گڏ تہ هوائي جهاز ۾ دليءَ هليو هو، پر موٽڻ وقت ڪار جي ذريعي اچڻ ٿي چاهيائين. اسان چنبل گهاٽيءَ، سرسوتي نديءَ وغيره وٽان ٿيندا، ٻي ٻجي رات جو ڪار روڪي ريسٽ هائوس ۾ تازي ماني تيار ڪرائي کاڌي هئي ۽ ڪجهہ وقت لاءِ جهپ لائي وري سفر جاري رکيو هو ۽ جڏهن انهيءَ موڙ تي پهتا هياسين جتان شاهراهِ عام بمبئي ڏانهن ٿي وئي ۽ هڪ رستو ڦٽي، اُجين ڏانهن ٿي ويو، تڏهن راج ڪان گيتا پڇيو هو:

”هتان اُجين ڪيترو پري آهي؟ اسان بہ تہ ڪاليداس جو مندر نہ ڏٺو آهي.“

راج جواب ڏنو:

”اُجين تہ اسي ميل اندر آهي پر ڪَويءَ کي ڪاليداس جي مندر ڏيکارڻ ڪان سواءِ بمبئي موٽي وڃڻ بہ ٺيڪ نہ آهي. مان بہ اهو مندر ڏسڻ چاهيان ٿو.“

پوءِ تہ اسان اُجين ڏانهن مُڙياسين ۽ پهرين رابعہ دُراني جي سنگ مرمر جو مقبرو ڏٺو هيوسين. هوءَ اورنگزيب جي زال هئي ۽ اورنگزيب هن تي ماٽيلي ماءُ ممتاز محل جهڙو مقبرو نهرايو هو، پر هن کي شاهجهان جهڙو ذوقِ تعمير ڪونہ هو ۽ ان مقبري جو تاج محل سان ڪوئي مقابلو ڪونہ هو.

مون کي دارا شڪوه جي پورچوگيز ڊاڪٽر ”منوچيءَ“ جا اورنگزيب جي زندگيءَ تي لکيل چار حصا ياد آيا. ڪيئن ڊادر ۾ جيوڻ خان بروچ وٽ دارا پناهہ ورتي

هئي، جو ته هن جو جيوڻ خان تي احسان هيو ۽ هن جيوڻ خان جي موت جي سزا معاف ڪرائي هئي. ڪيئن احسان فراموش جيوڻ خان هن کي رات جو خوب شراب پيئاريو هيو ۽ مدهوشيءَ جي حالت ۾ گرفتار ڪري، دهلي وٺي ويو هو ۽ اورنگزيب جي اڳيان پيش ڪري انعام اڪرام ورتا هيائين، ڪيئن جڏهن دارا دليءَ جي گهٽين ۾ هاٿيءَ تي هٿ ڪڙين ۾ ويڙهل هو ته هڪ فقير سئن هنئي هُئي، ”دارا اڳي ته خيرات ۾ هيرا جواهر ڏيندو هئين، هاڻي ته توکي ڪجهه به نه آهي.“

ڪيئن دارا پنهنجي بدن تان قيمتي شال لاهي، فقير ڏانهن مٽي ڪئي هئي، ڪيئن اورنگزيب جي حڪم تي دارا کي ذبح ڪري هُن جي مُنڍي وٽس پيش ڪئي وئي ۽ اورنگزيب تلوار سان مُنڍي مٽي ڪري چيو، “هي سِرُ هيو جنهن هندستان تي حڪومت ڪرڻ تي چاهي!“

۽ پوءِ حڪم ڪيو هيائين ته اِهو سِر رومال ۾ هن جي پيءُ شاهجهان کي پيش ڪيو وڃي، جو تاج محل جي سامهون ٻئي محل ۾ گرفتار هو ۽ جتي هن جي ڌيءُ جهان آرا بيگم هن سان گڏ خدمت لاءِ رهي پئي هئي. پهريون ته شاهجهان ڏاڍو خوش ٿيو هو، سوچيو هيائين ته هن جي پُٽ جي دل ۾ قيرو آيو آهي ۽ ڪيس تحفو موڪليو اٿائين، جڏهن رومال هٽائي دارا جو سِرُ ڏٺو هيائين، تڏهن بانورجي پيو هو ۽ ڏاڙهيءَ جا اڌ وارَ پٽي ڪڍيا هيائين. اهو هيو انهيءَ شخص جو ڪردار جو قرآن جا نقل ڪري گذران ڪندو هو. جهان آرا بيگم جو هڪ مشهور فارسي شعر هو جو لاشعور جي تري ۾ پهچي ويو آهي ۽ انتهائي غوط زنيءَ جي باوجود هَٿ نٿو اچي. ها، ڪنهن نامعلوم شاعر جو هڪ شعر الائي ڇو ياد اچي رهيو آهي:

انقلابي که نه گُنجد به ضمير افلاک
بينم وهيچ ندانم که چرا مي بينم.

ترجمو: (انقلاب جو افلاڪ جي ضمير ۾ نٿو ماپي،
اهو ڏسي رهيو آهيان ۽ نه ٿو ڄاڻان ته ڇو ٿو ڏسان!)

ائين ٿو لڳي تہ دارا جو سر اُنهيءَ رومال ۾ ٽپا ڏئي رهيو آهي ۽ ڌڙ ڪي ڳولي رهيو آهي. مون کي غالب جو غير مطبوعہ شعر بہ ياد جي ترِي ۾ پيهي ويو آهي ۽ انتهائي غوطہ زنيءَ جي باوجود هٿ نہ ٿو اچي. ها، ڪنهن نامعلوم شاعر جو هڪ شعر الائجي ڇو ياد اچي رهيو آهي جو مونکي پنهنجي جهوني دوست مقصود احمد حميديءَ ٻڌايو هو، جو ڪجهہ وقت اڳ سنڌ جو انڊيشنل چيف سيڪريٽر هو:

قفس مين روزنِ ديوار و زخمِ در نهين ليکن،
صدائي طائرانِ آشيان گم کرده آتي هي.

ترجمو: قفس جي ديوار ۾ نہ دريون آهن ۽ نہ در زخم وانگر کليل آهي، باقي آکيري مان گم ڪيل پکيئڙن جو پڙلاءُ اچي رهيو آهي.)

اوهان جي معلومات لاءِ لکان ٿو تہ جڏهن مان آگري ۾ شاهجهان جي اُنهيءَ محل ۾ ويو هوس جتي هو قيد هو ۽ جتي هر ديوار ۾ هزارين ننڍا شيشا لڳل ها، جن ۾ تاج نظر اچي رهيو هو، تڏهن مون شاهجهان جي اُنهيءَ تخت تي ليٽي، فوٽو ڪڍرايو هو، جتان هو تاج کي ڏسندو هو. اُهو فوٽو اڃا مون وٽ آهي.

وري موٽان ٿو ويجهي ماضيءَ ڏانهن رابعہ دُرانيءَ جي مقبري، ۽ پَن – چڪيءَ کي ڏسي، اسان ڪاليداس جي مَندر ۾ وياسين. ڪالي داس جو سنسڪرت جو مهاڪوي هو. شڪنتلا،، وڪرم اُروشي، ميگهہ دوت، رُگهو ونش ۽ ٻين ڪوتائن جو مصنف هيو ۽ جنهن جا ترجما پڙهي سارو مغرب مرعوب ٿي ويو هو. مَندر ۾ خاص ڳالهہ نہ هئي. اُتي لنگم پوڃا ٿي رهي هئي ۽ هندو استريون شِوَ جي لنگم تي کير هاري رهيو هيون. مان هندو ڌرم ۽ اسلام تي پوءِ لکندس. ها رگ ويد جو سنڌ جي ڌرتيءَ تي رچيو ويو هو، نهايت پياري ڪويتا آهي. جڏهن ڪاليداس جو نالو ايندو آهي، مونکي پنهنجو پيارو دوست ڊاڪٽر مهڪري ياد ايندو آهي، جنهن سان هڪ ڀيري ڪاليداس تي بحث ڪري رهيو هوس تہ هن چيو هو:

”اياز! پاڻ تہ گوري داس آهيون، پنهنجو ڪاليداس سان ڇا؟“ هن جو وڌيڪ ذڪر سنڌ يونيورسٽيءَ جي پس منظر ۾ ڪندس.

[1] ايشور واد: وحدانيت

[2] مهاڪال: وڏو قحط

2 ڪُڪرمي: خراب، ڪمبخت

3 درڳ: آچاري: دين تي پڪا

4 موڪش: نجات

5 تتوگيان: فلسفو

6 مانسڪ: نفسياتي

7 نياءِ شاستر: نظام، ربط ضبط، سناءُ

[3] اتي سوڪيمتا: گهري موشگافي يا نڪتہ پردازي

[4] پِراچين پوترتا- قديم پاڪيزگي

[5] سيچاٽا: باز

2 ڏَبي: پاٽيءَ جي پڪي ڦاسائڻ جو هڪ طريقو

3 لَس: پکيءَ ڦاسائڻ لاءِ ڪائي لِڳ لِڳدار چيز.

[6] ليبنز (Leibniz)، 1716ع کان 1946ع تائين، جرمن فلسفي ۽ رياضي دان.

[7] الوڪڪ: ڪَرامتي، خدائي

2 اَپ سوار تي: خود غرض

3 ڪاريہ: ڪم، عمل.

4 سَروگيان: همہ داني

[8] ارهنت: جين ساڌو

2 مٺ: خانقاه

[9] سداچار: اخلاق

2 اتمڪ اُنتي: روحاني بهتري

3 جوار ڀاٽا: مدو جزر، وير الٽُ

4 سرويومڪ: ڪائنات جو، آفاقي

[10] زين مت: جپان ۾ ٻڌ ڌرم جو نانءُ آهي.

[11] ”The Coach Jumbled us insensibly into some sort of familiarity”

(Sir Richard Steelo (1672 to 1739

[12] ”Most people talk in stage coaches; I always Talk“

Sydney smith (1771 – 1845

اُتي ڪاليداس جي مندر تي اسان ڪي رات جا ٻارنهن وڳا. اُتان ڪان گُرو گورکناٿ جي گُڦا 20 ميل پري هئي. رستو ڪِرِڙ ۽ وروڪڙ هو. اسان گُڦا وٽ ٻارنهين ٻجي رات جو پهتاسين. مون، رشيد ۽ راج ڪي فل سوٽ پيل ها ۽ گيتا ڪي نرڙ تي تلڪ لڳل هو ۽ ان ڪري جنهن اسان جو وڏو تاڪائون در ڪوليو، انهيءَ اسان مان ڪنهن کي بہ مسلمان نہ سمجهيو. هندي شاعريءَ ۾ پرم مارگ جو باني تہ ملڪ محمد جائسي هو پر ان جا بنياد گرو گورکناٿ رکيا ها. منهنجي هندي ادب جي ان وقت ڄاڻ معمولي هئي. گيتا عمر ۾ تہ مون کان پندرنهن سال ننڍي هئي، پر هندي ادب جي تعليم ۾ منهنجي استاد هئي. هن غالبا هندي ادب ۾ ايم- اي ڪئي هئي ۽ هندي ادب جو ڪافي مطالعو ڪيو هو. هوءَ بمبئيءَ ۾ اڪثر مون کي هن جي جديد ڪويءَ نرالا ۽ هندي ادب جي ڇاياوادي اسڪول جي شاعره مهاديوي ورما جي شاعري ٻُڌائيندي هئي. ٻنهي جي ادب سان هُن جو ڪافي لڳاءُ هو. جڏهن اسان گورکناٿ جي گُڦا ڏانهن ٿي وياسون تہ رستي تي هن چيو تہ:

”مان ڀانيان ٿي گورکناٿ، پرٿوي راج جي زماني کان بہ ڪافي پوءِ پيدا ٿيو هو ۽ هن جو سلسلو قائم ڪيو، ان کي ناٿ پنٿي چوندا ها. جي واقعي ائين آهي تہ گورکناٿ ۽ ناٿ پنٿي پرٿوي راج جي دور کان پوءِ پيدا ٿيا ها تہ اهو ظاهر آهي تہ ان وقت عربن جي اچ وڃ شروع ٿي وئي هئي مهاراشٽرا جي سامهون ڪنارن تي عرب تاجر سامان کڻي ايندا هُيا. انهن ڪجهہ هتان جا لفظ سکيا ۽ هتي پنهنجا نشان بہ ڇڏيا. سنڌ ۾ تہ محمد بن قاسم جي حملي کان پوءِ ڪافي عرب مسلمان سنڌ ۾ رهي پيا ۽ سنڌي ٻوليءَ تي اثر ڇڏيائون. جنهن کان پوءِ سبڪتگين ۽ محمود غزنويءَ جا خاص ڪري پنجاب تي حملا شروع ٿيا. اُن وقت گورکناٿ جا ناٿ پنٿي پنهنجا پير کوڙي رهيا ها. ان سان گڏوگڏ ڪيئي مسلمان گهراڻا پنجاب ۾ وسي ويا هيا ۽ اتان جون ريتون رسمون اپنايون هُيائون. پرٿوي راج چوهاڻ جي پيءُ جي زماني ۾ خواجا معين الدين چشتي غريب نواز هتي آيو ۽ ٻيا بہ ڪيئي صوفي ۽ مسلمان فقير هندستان ۾ آيا ها.“

گيتا وڌيڪ چيو تہ:

” صوفي ۽ هندو يوگي، ڳالھ تہ لڳ ڀڳ ساڳي آهن. ٻئي روحانيت جا قائل آهن. ٻئي هن سنسار کي مها ڄار سمجھن ٿا. ٻئي ڪنهن اننت ۾، اصلي حقيقت ۾ اعتبار ڪن ٿا ۽ انهن جي حالت ”من تو شدم تو من شُدي“ واري آهي. ٻئي ائين چاهن ٿا تہ آتما پرماتما ۾ ائين لين ٿي وڃي جيئن پاڻيءَ ۾ لوڻ ڳري ويندو آهي. گورکناٿ ڏهين صديءَ ۾ ٿيو يا تيرهين ۾، اهو ظاهر آهي تہ هو مسلمانن سان سنبنڌ پيدا ڪري چڪو هو. ناٿ پنٿين ۾ بہ ڳالهيون نہ آهن. نہ هو مورتي پوڄا ڪن ۽ نہ تيرٿ ياترا. هنن جي نظر ۾ ايشور هڪ آهي.“
اُن تي مون گيتا کي چيو تہ:
”تو جڏهن پاڪستان ڇڏيو،تڏهن انين نوين سالن جي هُئينءَ. توکي خبر نہ آهي تہ لس بيلي کان ٿيھ پنجتيھ ميل پري هنگورنديءَ جي ساڄي طرف هنگلاج آهي، جتي هڪ ديويءَ جو مندر آهي، جنهن کي مسلمان ”ناني“ چون ٿا ۽ اُتي ناٿ پنٿي اڄ تائين ياترا ڪندا آهن ۽ اتي گورکناٿ ۽ راجا پرٿوي هريءَ بہ ياترا ڪئي هُئي. ڀٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ بہ گورکناٿ[1] جو ذڪر آهي.“
هاڻي مان وري اتان شروع ٿو ڪيان جڏهن اُجين ۾ گورکناٿ2 جي گُفا جو تاڪائون در کُليو. مون ڏٺو تہ اندر ٽي چار مشعلون ٻري رهيون هيون ۽ اُهي ڪاٺيءَ جي ڪِلن تي رکيل هيون، جي ڌرتيءَ ۾ کُتل هيا. پتنگ ميڙا ڪري مشعلن تي ٿي آيا ۽ پنهنجون ڪنيڙاتيون کوهي، ڍير ٿي پٽ تي ٿي ڪِريا. پنج ڇھ گاروڙي وينا ها، جي پنٿ مان ٿي ڏٺا ۽ هي سلفين مان وَزم هڻي رهيا ها. چوڌاري گانجي جي ڌپ هُئي. اڳتي پڊرڙي ۾ چندبآڪاس ۾ ڪڪرين سان لڪ-ڇُپ ٿي ڪئي ۽ اُنهن جي مُنهن تي نظرون وجهي ڇُپي ٿي ويو. ٻنيءَ پنهنجي نرڙ تي هٿ لائي پڪ ڪئي تہ چندن جو تلڪ اجا لڳل آهي، مون گاروڙين کي چيو: (نہ ڄاڻ مون انهن کي گاروڙي ڇو ٿي چيو، شايد انهن جو ڏِکيون ڄٽائون ڏسي، جي ڪاريهرن وانگر لهرائي رهيون هيون ۽ دونهين سان ملي هڪ پُراسرار فضاپيدا ڪري رهيون هيون.)
”اسان بمبئي ٿي وياسين. رستي تي خيال آيو تہ گروڇيءَ جي غفا (هنديءَ ۾ گُفا) ڏسندا وڃون. اوهان ان کي درشن ڪرائيندؤ؟“ هڪ گاروڙي، جنهن جي ڏاڙهي

اربندو گهوش جهڙي هئي، سلفيءَ جو اونهو وزم هٽي، نڪ مان دونهون ڪڍيو جو هاٿيءَ جي ڏندن وانگر ٻاهر نڪري آيو ۽ پوءِ مشعل ڪٽي اسان کي چيائين: ”منهنجي ڪڍ اچو.“ ويهارو قدمن تي هڪ سنگ مرمر جي ڏاڪڻ وٽ اسان کي اشارو ڪري چيائين تہ، ”هيٺ اچو“ هڪ ڏاڪڻ،ٻي ڏاڪڻ، ٽين ڏاڪڻ، نيٺ ڇهين يا ستين ڏاڪڻ آئي، تڏهن اسان جو دم منجهڻ لڳو. اُتي هُن هڪ سنگ مرمر جي صندلي ڏيکاريندي چيو:

”هتي، هِتي سانده ڏهہ سال گرو گورکناٿ ۽ هن جي چيلي راجا پرٿري هريءَ تپيسا ڪئي هئي تڏهن هنن کي مُڪتي ملي هئي.“

مشعل جا پاڇاوان پتن ۽ ڏاڪڻ تي پئجي رهيا هئا ۽ اسان وجي ڪنهن ماروائي دنيا ۾ نڪتا هئاسين. اتي مون ڇا محسوس ڪيو هو، اهو لفظ پنهنجي ڄار ۾ ڦاسائي نہ ٿا سگهن. منهنجا لفظ بہ ماهر ماهگير آهن پر اهو ماورائي احساس، اهو اُجگر آهي جو انهن جا سارا اوجهاڻ ڇني ڏاڳا ڏاڳا ڪري ڇڏي ٿو، بهر صورت اها رات منهنجي هانوَ تي اڄ تائين اُڪريل آهي ۽ ديوانِ غالب جي پهريم مصرع وانگر آهي:

نقش فريادي هي ڪس ڪي شوخيءَ تحرير ڪا.

انهيءَ شعر جو ٻيو مصرعو فقط موت تي ئي لکي سگهجي ٿو. جڏهن اسان گاروڙين کان موڪلائي ٻاهر ڪار ۾ اچي ويناسون، تڏهن مون گيتا کي چيو:”گيتا! حيرت آهي تہ علامہ اقبال جي شاعريءَ جو پهريون ڪتاب ”بانگِ درا“پرٿري هريءَ[2] جي هڪ شعر جي ترجمي سان شروع ٿئي ٿو:

پهول ڪي پتي سي ڪٽ سڪتا هي هيري ڪا جگر،

مردِ نادان پر ڪلامِ نرم و نازڪ بي اثر.

علامہ اقبال” بانگِ درا“، ٻين ڪتابن ”بالِ جبريل“ ۽ ”ضربِ ڪليم“ کان اڳ لکيو هو. ان وقت هن تي وطن پرستيءَ جا جذبا حاوي هئا ۽ بانگِ درا ۾ ’همالا‘، ’نيا شوالا‘، ’ميرا وطن وهي هي‘، ’هندستان همارا‘، سُوامي رام تيرٿ جو آپگهات وغيره نظم لکيا هيائين. ڇا علامہ اقبال اُجين ويو هو ۽ پرٿري هري جي تپسيا واري جاءِ ڏٺي هيائين؟“ گيتا کي معلوم نہ هيو.

جڏهن اسان سکر ۾ رهندا هياسين تہ مون رشيد ڀٽيءَ کي چيو هو تہ تو هندستان جي سفر جا نوٽ ورتا هئا. مون کي انهن جو نقل ڪري ڏي.رشيد ڀٽي گذاري ويو ۽ هن جي هٿ اکرن ۾ اُهي نوٽ مون وٽ موجود آهن، جي مان هن سفرنامي لکڻ وقت ڳولي لڌا آهن ۽ جي مون ضميمو پهريون ڪري هن ڪتاب سان شامل ڪيا آهن. ماڻهو پنهنجي اَتم ڪهاڻي تاريخ وار تڏهن لکي سگهندو آهي، جڏهن هو تاريخ واري ڊائري رکندو آهي نہ تہ هن جي تحرير اڳتي پُٺتي ٿي ويندي آهي. هن جي ياد ڪڏهن وڄ وانگر چمڪندي آهي، ڪڏهن ڏيئي وانگر ٽم ٽم ڪندي آهي، ڪڏهن انيڪ ستارن وانگر جهُڙ ۾ جهمندي آهي. ڪڏهن ان ۾ تسلسل هوندو آهي ۽ ڪڏهن نہ، ڪڏهن اهو ريشم جي رسيءَ وانگر هوندو آهي ۽ ڪڏهن ان جي خاردار جهاڙيءَ کي ڪائي اڻ ڏٺي پَڪڙ ڪٽي ڇڏيندي آهي. ڪڏهن ڪڏهن مستقبل ڏيکاريندو آهي ۽ ان ۾ پنتي موٽ ترمرائيندي آهي، چِتَ ۾ چڻڪندي آهي ۽ دل تي تري ايندي آهي. پر هاڻي ڀٽيءَ جي تاريخ واري ڊائري موجود آهي، جا مان هن سفرنامي جي اختتام تي ڏيان ٿو. اُها آهي نهايت مختصر، ڇوتہ سفر ۾ تفصيلي ڊائري جو سوال ئي نہ ٿي اُٿيو. ايترو وقت ڪٿي هو، پر ان ۾ لڳ ڀڳ سارا واقعا سمايل آهن، جي اسان 1963ع ۾ پارٽ ۾ ڏٺا هئا. ڪٿي مان انهن کي وڌيڪ چٽو ڪرڻ لاءِ فٽ نوٽ ڏيڻ چاهيان ٿو. ٻيهر مان ستاويهہ سالن کان پوءِ ڀارت ويو هوس. ٿورا پراڻا واقف گذاري ويا هئا، باقي ڪيترن سان ملاقات ٿي هئي. ڪجهہ نوان دوست بہ ٿيا هئا. اُتي مون کي پتو پيو تہ منهنجي شاعري ڪيتري ڦهلجي چُڪي آهي ۽ ڪيتري عزت ۽ احترام سان ڏٺي ٿي وڃي.

ڀٽيءَ سان منيءَ تائين گفتگو مان هڪ ڳالهہ خاص طور ياد اچي ٿي: "اياز! شَو پوريءَ ۾ باک کهڙي نہ پياري هئي! سيارو هو ۽ اڳئينءَ رات جو اسان اڌ رات تائين ٻاهہ ٻاري ڪمرو ڪيو هو. ڪانيون انگيٺيءَ ۾ جلي رهيون هيون ۽ اسان 9 بجي ماني کائي، ٻارنهين بجي تائين ڪچهري ڪري پوءِ سمهي پيا هياسين. جڏهن صبح جو پنجين بجي مون کي جاڳ ٿي هئي تہ تون ۽ گيتا سراءِ جي وڏي پٽر ۾ گلاب جي گلن تي ماڪيءَ جون مکيون ڏسي رهيا هُيوَ. گيتا ٻڌايو هو تہ

هنديءَ ۾ ماڪيءَ جي مک کي مَڏوڪر چوندا آهن ۽ مڌ ماڪيءَ کي چوندا آهن. اسان وٽ شراب کي چوندا آهن. شايد اهو مِنو هوندو هو، جيئن سؤنفي شراب ٿيندو آهي! ان جو اثر ڪڙو هوندي بہ ذائقو ماڪيءَ کان منو ٿيندو آهي! ڪيڏي گلاب ۽ رابيل جي خوشبوءِ هئي اُن پٽر ۾! مون اکيون مهٽيون هيون تہ ائين لڳو هو جڻ گلاب مهڪي رهيو آهيان.“

مون کي ٿي نديون بہ ياد آيون. هڪ چنبل گهاٽيءَ ۾ سرسوتي، جڏهن سج ان ۾ ٽٻي ڏني هئي ۽ ان جو سونهري مٿو پاڻيءَ ۾ جرڪي رهيو هو، ٻي نربدا، جنهن جو پاڻي ڏاڍو صاف ۽ شفاف هو ۽ لهرون ڏاڍيءَ تيزيءَ سان وڃي رهيون هيون، جن ۾ ٻپهريءَ جو سج يوناني ديويءَ وينس جي ٽتل بُت وانگر لڳي رهيو هو ۽ ٽين ناسڪ ۾ گوداوري جڏهن اسان اتي باڪ جو پهتاسون ۽ ڏنوسون تہ گهاٽي پيپل جي ڇانوَ پاڻيءَ ۾ وهي رهي هئي ۽ پر تي ڪيئي سانوريون ناريون مٿي تي گهڙا کڻي اچي رهيون هيون. انهن جون رنگارنگي سوٽي ساڙهيون ڏرتيءَ جي شفق وانگر لڳي رهيون هيون ۽ اهي امرتا شير گل جي ساريءَ مصوريءَ کان وڌيڪ خوبصورت ٿي لڳيون.

هونءَ تہ پراڻي سکر ۾ منهنجو چوماڙ گهر سنڌوءَ کان سئو قدمن تي هوندو هو ۽ اونهاري ۾ جڏهن پرهہ جو هير هندوري وانگر گهلندي هئي تڏهن مان ڇئين بجي صبح جو اُٿي بجليءَ جي روشنيءَ تي شاه جو اردوءَ جو منظوم ترجمو ڪندو هوس. ان ترجمي ۾ ڪڏهن پنهنجي ڪائي خوبصورت سِٽ وڌائي ڇڏيندو هوس، جو تہ دل ۾ ايندو هو تہ اها سٽ ڀٽائيءَ کان پلجي وئي هئي ۽ هن نہ لکي هئي. اٽڪل پنجين بجي ٽڪ پڄڻ لاءِ، مان ڪَر موڙي ڇت جي پٽ تان ڏسندو هوس، جڏهن پرهہ سنڌوءَ تي ڪَر موڙيندي هئي ۽ پرسان ٻيلي مان هزارين پکي قطارون ڪري آسمان ۾ ڀٽائيءَ جي سٽن وانگر اُڏامندا ويندا ها. گهٽو ڪري اُهي وَهيا هوندا ها، جي روهڙيءَ ۽ خيرپور جي ڪجين ڏانهن ويندا ها. زرينا جي ننڊ مان اک کُلندي هئي تہ ڪاوڙجي چوندي هئي:

”توکي اهڙي کهڙي عادت آهي، ساجهري ٻتي ٻاري ڪچيءَ ننڊ مان ٿو جاڳائين. ڀٽائي کو پڄجي تہ نہ ٿو وڃي!“

پوءِ روشنيءَ تي ئي اکيون ٻوٽي سمهي پوندي هئي. جوانيءَ جي ننڊ بہ ڪيتري پياري ٿي ٿئي پر مون کي پٺائيءَ جي وائيءَ جي اها سٽ:

”وِماسيو نہ ويڻ
جوين ٻہ ٿي ڏينهڙا.“

دل ۾ کُپي وئي هئي. سدائين مون ائين سمجهيون آهي تہ شاعري ننڊ جي پهاڄ آهي. ٻئي ڳڏ نہ رهي سگهنديون آهن ۽ ٻنهي مان هڪ کي چونڊڻو پوندو آهي. شاعري آرسي ماڻهوءَ جي وس جي ڳالهہ نہ آهي. شاعر جي شعور، تحت الشعور ۽ لاشعور کي چوويهہ ڪلاڪ ان جي راهہ تي رهڻو آهي.

باڪ جو مون کي هينيون فارسي شعر بہ بار بار ياد ايندو هو:

سحر گاهان نسيم آهستهہ خيزد،
چنان بر برگِ گل شبنم نهہ ريزد.

نہ ڄاڻان اهو ڪنهن جو شعر آهي؟ ان جو ترجمو آهي:

پرهہ ڦٽيءَ جو هير ايترو آهستي گُهلي رهي آهي،
جو گل جي پن تان ماڪ ڦڙو بہ نہ ٿو ڇُلڪي.

سنڌو مستيءَ ۾ وهندي ويندي هئي ۽ ائين لڳندو هو تہ منهنجي گهر جي پرسان وهي رهي آهي. غالب ڪهڙو نہ چڱو چيو هو:

وه فراق اور وه وصال کهان؟
وه شب وروز ماه وسال کهان؟

ائين تہ مون پنج ند، ستلج ۽ راوي ۾ سج کي ڪنهن طلائي مرغابيءَ وانگر ٽٻي ڏيندي ڏٺو آهي. بنگلاديش ۾ اُن جا ڪرڻا ڪرنافليءَ، گنگا، پدما ۽ ميگهنا نديءَ ۾ ائين چمڪندا ڏٺا ها، جيئن ڪنهن نوڪليءَ نار جو مُنهن اُس ۾ ڀڪندو آهي. اهي منظر بار بار منهنجي شاعريءَ ۾ اُڀري آيا آهن. منهنجو تحت الشعور هن ڪائنات جو خوبصورت تهہ خانو آهي. جنهن ۾ سمنڊ آهن، نديون آهن، سج آهن، چنڊ آهن، ستارا ۽ ڪتيون آهن، انهن جو غروب ۽ طلوع آهي. ننڊ ۽ جاڳ جا اُهي پيارا پل آهن، جڏهن مون ڪنهن کي ڪائنات ڪان بہ وڏي آغوش ۾ سميٽيو

آهي، محبت ڪئي آهي. اڪيون، چپ، ڳل، ڳچي، اَنگُ اَنگُ چميو آهي ۽ هن ڪي ڪائنات کان وڏيءَ شيءِ وانگر سمجهي، هن جي پرستش ڪئي آهي.
پٺيءَ سان ڳالهين ۾ وقت اُڏامندو ٿي ويو. وقت ڪڏهن سُرٽي وانگر سُرندو آهي، ڪڏهن اُن جا پوپٽ جا پر هوندا آهن. اِن ڳالهہ جو چِت وَرت تي مدار آهي، مَنو ڀاوَ تي مدار آهي. ڪڏهن ماٺهو سک ۾ آهي تہ ڪڏهن ڏک ۾، ڪڏهن طبيعت درست آهي ڪڏهن تؤ نڪرايل. ابراهيم ۽ جمال اسان کي ٿورو پڌي رهيا ها، پر هو گهٽو ڪري چانگ سان ڳالهيون ڪري رهيا ها، جو ننگر پارڪر جو هو ۽ چئي رهيو هو تہ اُتي ٽَروَٽ صاحب ڪيئي نمون پوکايون هيون ۽ جنهن ريسٽ هائوس ۾ اسان ترسٽا هياسين ان جي چوڌاري نمون آهن، جي ڪوئي مغربي مصور ڏسي، تہ ڪئنواس کي ننگر ۽ ڪارونجهر مان نہ هٽائي، چو تہ اتان جهڙو پيارو منظر هن کي دنيا ۾ ورلي ملي، پر ان ڳالهہ تي مان پوءِ ايندس. في الحال تہ مِني اچي وئي آهي. اها مِني ڪير هئي، چا اُها ايتري مِني هئي جيتريون منيون عورتون منهنجيءَ زندگيءَ ۾ آيون آهن، جو شهر تي نالو ئي مِني رکيو ويو آهي؟ مون سان هندو چوڪري لا ڪاليج ۾ پڙهندي هئي، جنهن جو نالو ئي مِني هوندو هو ۽ جا صوفيالارين وانگر ڏاڍي ڦڙت ۽ ٺاهوڪي لڳندي هئي. جڏهن تيزيءَ سان گهران ڪاليج ۾ پنڌ ايندي هئي تہ جوانيءَ جو خون هن جي ڳلن مان شراب وانگر ٽپڪندو هو. هن کي ڏسي مون کي فروغي بسطاميءَ جو هڪ شعر ياد ايندو هو:

مي زند از چشم و لَبت جوش مَي،
دوش مَگر ميڪده ها خورده اي.

ترجمو: (تنهنجين اکين ۽ چپن مان شراب چوليون هڻي رهيو آهي، ڪلهہ رات شايد پورا مئخانا پي وئي آهين)

هاڻي مان وري ڊاڪٽر سڄڻ جي وئن ۾ موٽي ٿو وڃان، ٿر جي ڏکڻ طرف ڪڇ جورڻ آهي. ڏيپلي ۽ مِني تعلقن جو ڏاڪٽو ياڳو رڻ سان دنگئي آهي. ان ياڳي کي ”وٿ“ چوندا آهن. اُتي زمين ڪجهہ سنئين ۽ پاڻي بلڪل تانگهو آهي. اُتي کوهن کي اونهائي گهٽي ڪانهي. اُتي ”ڪُتاني“ ۽ ”گوڏانگڙي“ ڳوٺن جا نالا بہ

انهيءَ ڪري پيا آهن. ”ڪُتاني“ نالو هن ڪري رکيو اٿن، جو اتي ڪوهہ مان ڪُتو بہ نِئڙي سولائي سان پاڻي لَڪي سگهي ٿو ۽ ”گوڏانگڙي“ ان ڪري پيو آهي، جو وهٽ گوڏا ڪوڙي ڪوهہ ۾ ٻوٽ وجهي پاڻي پي سگهي ٿو. جي اهي لفظ استعاري طور استعمال ڪجن تہ سنڌيءَ جي ڪجھ جديد شاعرن جي شاعري ”ڪتاني“ ۽ ”گوڏانگڙي“ آهي.

ان ۾ شڪ نہ آهي تہ ٿر خدا جي مصوري آهي. خدا جو عظيم ترين مصور آهي ۽ پوري ڪائنات هن جي ڪئنواس آهي. مون کي سارو ٿر تصوير وانگر نظر آيو، جنهن مون تي ۽ منهنجي شاعريءَ تي اَمٽ ڇاپ ڇڏي آهي. هاڻي جڏهن مان تصور ٿو ڪيان تڏهن مون کي مِنيءَ جا گهر پِڪاسو جي ڪيوبسٽ تصويرن وانگر ٿا لڳن. اتي غربت هئي، ڪٿي رب تي رڏي وئي، ڪٿي ڪرنگهہ تي قناعت ڪئي وئي. ڏوٿي ڏوڪڙ ـ ڪلچر جو حصو نہ ٿيا ها، پر انهن جو اندر آڪاش جيترو وشال هو، جنهن کي نوَ لک نيڻ آهن. اجا تائين هن پڄيرو ۽ لئنڊڪروزر جي دور ۾ مونکي سانگيئڙا نانگ بلا جي پرواهہ نہ ڪندي، اُگهاڙي پيرين پنڌ ڪندي ٿا نظر اچن يا ڪنهن ڪيڪڙي ۾ واڙيل ٿا نظر اچن ۽ جي وائڪا ويهڻ چاهين ٿا تہ اُن جي جوڪائتي ڇت تي جڪڙجي ويهن ٿا. جنهن ٿر جي بس تي ”ڪيڪڙو“ نالو رکيو هو، اهو ڪنهن جپاني هائڪو نويس کان بہ وڌو مصور شاعر هو.

اهو سارو وقت جمال خاموش هو. اڄ تائين لڳندو آهي تہ هو نوح جي ڪشتيءَ ۾ سيلابِ فنا کي حيرت سان ڏسي رهيو آهي. هو مون سان گڏ ڪراچيءَ ۾ پڙهندو هو. مان علامہ اقبال وانگر ”دوڙ پيڇهي کي طرف، اي گردشِ ايام تو“ چئي، جمال جي اٿاهہ خاموشيءَ تي لکڻ چاهيان ٿو، پر ٿر جي سفر جو سلسلو منقطع ٿي ويندو. في الحال مان هن جي باري ۾ فقط صائب جو شعر لکان ٿو:

خوب مي گويد سخنِ هرکس کھ کفتارش کم است،
ميوه نيکو پَر وَرَد هر شاخئہ اي بارش کم است

(ترجمو:جيڪو گهٽ – ڳالهائڻو آهي، کهڙو نہ چڱو ٿو ڳالهائي،
جنهن ٽاريءَ تي برسات گهٽ پوندي آهي ان تي ميوو پلو ٿيندو آهي.)

هن اوچتو ڳالهايو: ”اياز! جڏهن مان ٽر ۾ سب جج هوس، تڏهن هڪ ٽريءَ ڪان پڇيو هيم، ”اوهان ٽري ڪٽڪ نہ ڪائيندا آهيو ڇا؟“ هن جواب ڏنو هو، ”سائين! اسان ڪي تہ ڏٽ بہ نہ ٿو ملي، ڪٽڪ تہ ميوو آهي.“
انهيءَ هڪ سٽ ۾ هن ٽر جي صدين جي پيڙا سمائي ڇڏي هئي. هو مختصر لفظن ۾ هڪ ڪائنات سمائڻ جو وڏو ماهر آهي. اها ڳالهہ هن جي ڪهاڻيءَ ”پيراڻيءَ“ مان ظاهر آهي. ساري دنيا ۾ دکي انسانيت جي باري ۾ لکيل ڪهاڻيون انهيءَ ۾ سمائجي ويون آهن. هو ٿورو ڳالهائي جڏهن بڌنڙ ڪي ڏسندو آهي، تڏهن پٺائيءَ جي سُر راڻي ۾ مومل جي مجاز جي باري ۾ ”اکين ۾ انبور“ ڏسڻا هجن تہ جمال جون اکيون ڏسي. اهي نظرون رِوِت وانگر ڪيترين دلين ۾ کُپي ويون هونديون، ان جي باري ۾ جمال ٻڙڪ نہ ٻاقيندو آهي. ”ٻاهر ٻاق نہ ڪري“ ٻي پٺائيءَ جي سٽ آهي، جنهن جو جمال مجسم ثبوت آهي. مان ڀانيان ٿو اهوئي سبب هيو جو هن جي سڄي هٿ اوچتو ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏنو (هو ان سان لکي نہ ٿي سگهيو)، ڊاڪٽر ان کي”اديب جو مرض “ (Writers Disease)چوندا آهن. شايد جمال جي تحت الشعور بهانو ٿي ڳوليو، جيئن هو اُهي وارداتون نہ لکي سگهي جي هُن لکڻ ٿي چاهيون.
مون کي زندگيءَ ۾ ٻيا بہ خاموش انسان بہ مليا آهن، جن مان هڪ شاعر ۽ دانشور هو ۽ ٻيو نثر نويس، مورخ ۽ دانشور هو ۽ ٻئي اشتراڪي هيا ۽ منهنجا گهرا دوست هيا. مون کان عمر ۾ ڏهہ پندرنهن سال وڏا هئا. اهي هئا”فيض احمد فيض“ ۽ ”سيد سبطِ حسن“ فيض تہ منهنجي منتخب شاعريءَ جي منظوم پنجابي ترجمي جو پيش لفظ لکيو آهي. مونکي منهنجي مترجم ۽ دوست احمد سليم ٻڌايو تہ جڏهن هو منهنجو قلمي نسخو فيض وٽ ڪٽي ويو تڏهن فيض هن کي چيو هو:
”اهو ترجمو مون وٽ ڇڏي وڃ! اياز منهنجو دوست آهي، پر مان سنڌي نہ ڄاڻان ۽ هن جي شاعري رڳو اردوءَ ۾ پڙهي آهي. صبح جو مون وٽان پيش لفظ سان پنهنجو قلمي نسخو ڪٽي وڃجانءِ.“

احمد سليم مون کي ٻڌايو هو تہ هن کي تعجب لڳو جڏهن صبح جو فيض پيش لفظ لکي، ڪيس ڪتاب موٽائي ڏنو، چو تہ ٻين جي ڪتابن تي پيش لفظ لکڻ لاءِ فيض گهٽ ۾ گهٽ هنن کي هڪ سال ريڙائيندو هو. احمد سليم اهو بہ ٻڌايو تہ فيض فقط هڪ نظم کي نشان ڏئي ڇڏيو هو ۽ مون کان پڇيو هو تہ احمد سليم ان نظم مان اياز جو مطلب ڇا هيو؟ اهو هي هيو:

”جي انهن جي
ٻچ مان
آفيم نہ ٺاهيو وڃي ها
تہ
هي ڳاڙها گل
ڪهڙا نہ پيارا ها!“

مون مُرڪي احمد سليم کي جواب ڏنو: ”مون اِهو نظم ڪميونزم جي باري ۾ لکيو آهي.“

سبطِ حسن بہ فيض وانگر گذاري ويو آهي ۽ چڱو جو اهي ٻئي يو. ايس. ايس آر جي خاتمي کان اڳ راهِ رباني وٺي ويا، نہ تہ هو ڏاڍو مايوس ۽ دلشڪستا ٿين ها. سبطِ حسن ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف هو. ”ليل ونهار“ هفتيوار لاهور مان ڪڍندو هو ۽ ڪراچيءَ مان ”پاڪستاني ادب“ رسالو ڪڍيو هيائين، جنهن جي سعيده گزدر سان گڏ ادارت ڪندو هو. هڪ پيرو بين الاقوامي سطح تي ڪميونسٽ امير خسروءَ جي پنج سئو سالہ ورسي ملهائي رهيا ها. ”پاڪستاني ادب“ بہ امير خسروءَ تي خاص نمبر ڪڍي رهيو هو. سعيده گزدر مون کي خط لکيو تہ مان ڪيس امير خسرو تي نظم موڪليان. مان امير خسروءَ جو اڳيئي مداح هوس ۽ جڏهن 1963ع ۾ دلي ويو هوس تڏهن رشيد ڀٽي، راج گيتا ۽ سترام سان گڏ شمعون ٻاري، خسروءَ جي مزار تي فوٽو ڪڍايو هوم، جو پوءِ ”نئين زندگي“ رسالي ۾ مرحوم مولانا عبدالله ڇپايو هو. موٽي اچي مون خسروءَ تي هڪ نظم ”تنهنجو نالو ڪانتي“ لکيو هو، جو پوءِ ”وڄون وسڻ آئِيون“ ۾ ڇپيو. مون نهايت آسانيءَ سان ان نظم جو لڳ ڀڳ يورپي زبان ۾

ترجمو ڪيو ۽ اهو سبطِ حسن ڏانهن ڏياري موڪليم. هن يڪدم خط لکيو تہ هن کي اهڙا چار ٻيا نظم بہ موڪليان. هن ٻي ڪنهن بہ اردو شاعر کي امير خسرو نمبر ۾ شريڪ ڪرڻ نہ ٿي چاهيو، چو تہ اردو شاعر تہ امير خسروءَ تي رڳو قصيده لکي رهيا ها. مون خسرو تي چار ٻيا اردو نظم لکي هن ڏانهن موڪليا جي هاڻي منهنجي ڪتاب ”نيل ڪنٹھ اور نيم کي پتي“ ۾ شايع ٿي چڪا آهن، جو مڪتبہء دانيال وارن شايع ڪيو آهي (جن سبطِ حسن جا سڀ ڪتاب شايع ڪيا آهن.) سبط حسن فقط منهنجا اُردو نظم پاڪستاني ادب جي امير خسرو نمبر ۾ شايع ڪيا.

جمال ابڙو، فيض احمد فيض ۽ سبطِ حسن منهنجا اُهي دوست هيا، جن سان فرخي سيستانيءَ جو هينيون شعر نهڪي اچي ٿو.

خاڪ راچون ناف آهو مشڪ زايد بي قياس،
بيدار چون پَرِ طَوطِي برگ روَيد بيشمار.

ترجمو: (جيئن مٽيءَ ڪي هرڻيءَ جو دُن گهٽي ڪٿوري ڏئي ٿو، ۽ بيد جي وڻ ۾ طوطي جي پرن وانگر ڪيئي پن پيدا ٿين ٿا.) بيد جي پن جي طوطي جي پر سان ڪيڏي نہ سهڻي تشبيهہ آهي!

مان وري زمان ومڪان جي قيد مان زنجير ڇني ٻاهر هليو ويو هوس، ماضي ۽ مستقبل ۾ گهوماٽيون ڪائيندو رهيو هوس، پر اوچتو گاڏيون بينيون ۽ ياد آيو تہ وئن ۾ منيءَ پهچي چڪا آهيون. ابراهيم، چانگ سان اجا گفتگو ڪري رهيو هو ۽ چئي رهيو هو تہ:

”يارهين صديءَ ۾ ڌات ۾ مُڪواڻن جي حڪومت هئي، جنهن جي گاديءَ جو هنڌ ڪيرتي هيو، جو مِنيءَ کان سورنهن ميل اوپر طرف آهي. اُن طرف ڪيترائي راجپوت ڪڇ مان لڏي ٿر جي ڏاڪٽي ڀاڱي ۾ رهيا ها. هتي اڳي مهري قوم جي راجپوتن جي هڪ ڇوڪريءَ مهرڪماريءَ جي شادي، ڪڇ جي راجا لاکي ڦلاڻيءَ سان ٿي هئي. ڇا اهو لاکو ڦلاڻي ساڳيو هو، جنهن جو شاهہ لطيف ذڪر ڪيو آهي يا ان کان اڳ ۾ يا پوءِ ٻيو بہ ڪوئي لاکو ڦلاڻي پيدا ٿيو آهي؟“

ان وقت ابراهيم سنڌ جي تاريخ اسان سيني کان وڌيڪ ڄاڻيندو هو. هن بمبئي جي گزيٽيئر تان چوڏهن پندرنهن جلد ٽائيپ ڪرايا ها (تن ڏينهن ۾ فوٽو اسٽيٽ ڪاپنگ مشينون ڪونہ هونديون هيون) هن چچ نامو، تاريخ طاهري، تحفه الڪرام وغيره ڪتاب ادبي بورڊ جي ذريعي ڇپايا ۽ ٽر جو هر پڙو، هر پٽ، هر قوم، ٻولي، رنگ ۽ نسل هن جي دلچسپيءَ جو باعث هيا ۽ هو چانگ ڪان انهن متعلق اڪيچار سوال پڇي رهيو هو. مان جڏهن بہ وئڪيشن ۾ يا ٻئي ڪنهن موقعي تي حيدرآباد ايندو هوس تہ پهريائين پنهنجي ڪار ابراهيم جي تلڪ چاڙهيءَ واري فليٽ تي روڪيندو هوس. ان ۾ ڪوئي شڪ نہ آهي تہ ادبي بورڊ جي اها اهميت نہ هجي ها، جي ابراهيم ان ۾ سيڪريٽري نہ هجي ها. هر انسان ۾ ڪميون بيشيون آهن ۽ جيتوڻيڪ هاڻي ابراهيم جي مون ۾ دلچسپي گھٽجي وئي آهي جو تہ منهنجي، هن ۽ سويي جي سياست ۾ دلچسپي بنهہ نہ رهي آهي، تڏهن بہ جي خدا لڳ ڳالهہ ڪبي تہ ابراهيم جو نئين سنڌي جي شعور ۾ ڪافي هٿ رهيو آهي. پاڻ ڪان متي اُيري ڪنهن کي ڏسڻ ڏکي ڳالهہ آهي. ذاتي شڪوه شڪايتون دوستيءَ ۾ روڻ وجهي ٿيون ڇڏن، پر اها روڻ بروقت نہ روڪي وئي تہ بند ۾ وڏو شگاف ڪري وجهندي. سر ٿامس برائون (1605ع کان 1682ع تائين) ڪٿي چيو هو:

”هر ماڻهو پنهنجو وڏي ۾ وڏو دشمن آهي، جڻ هو پنهنجو جلاد پاڻ آهي.“[3]

نہ ڄاڻان اهو منهنجي باري ۾ صحيح آهي يا ابراهيم ۽ سويي جي باري ۾ صحيح ڪئي آهي يا ٽنهي جي باري ۾ صحيح آهي! الائجي هو منهنجي اها ڳالهہ چو نہ ٿا سمجهڻ چاهن، جنهن تي مون کي سينٽ پال سان اتفاق آهي:

”اسان هن دنيا ۾ ڪجهہ نہ آندو هو،
۽ ان جي بہ پڪ آهي تہ ڪجهہ بہ نہ ڪڍي ويندا سين.“

وئن مان نڪري منهنجي من ڪافي چڪر ڏنا آهن، ان ڪري سفرنامو اڳتي ٿو وڌايان. منيءَ مان ڏيپلي ڏانهن ويندي ويڙهي جهپ وٽ ترسياسين، جنهن جو شاهہ لطيف پنهنجي شاعريءَ ۾ ذڪر ڪيو آهي. مون کي منيءَ جي جاگرافي نہ ڏيٺي هئي نہ وري ان جي ڏکهائي ڦاڪ ۽ ويڪرائي ڦاڪ ڏيٺي آهي، اها پڙهٽي هجي

تہ رائچند جو ڪتاب ”تاريخ ريگستان“ پڙھيو وجي، جو 658 صفحن جو ڪتاب آھي ۽ جو ٽاڊ (Todd) جي ” Annals of Rajistan“وانگر آھي، جو مون سال 63ع ۾ دليءَ مان خريد ڪيو ھو. جڏھن مان سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر ھوس. تڏھن جيڪڏھن ڪوئي بہ مون کي ياد ڏياري ھا ۽ يا ان ڏس ۾ تحرڪ وٺي ھا تہ مان سنڊيڪيٽ کي آماده ڪيان ھا تہ رائچند کي ان ڪتاب تي پي- ايچ- ڊي جي ڊگري ڏني وڃي ھا . ھي ڪتاب انھن سيني سنڌي ڪتابن کان سنو ۽ وڏيڪ محنت سان لکيل آھي، جن تي سنڌ يونيورسٽيءَ جي پي. ايچ. ڊي جي ڊگري ڏني وئي آھي.

مان تہ ھن ڪتاب ۾ پنھنجا تاثرات ڏيڻ ٿو چاھيان ۽ ٿر جي ھڪ تصوريت پسند تصوير ڪڍڻ ٿو چاھيان. مون لاءِ اھا وڏي ڳالھہ نہ آھي تہ ھتي ٿالپرن بہ قلعا ٺھرايا ھئا، جن مان ھڪ جو نالو ”فتح ڳڙھ“ رکيو ويو ھو . وِل ڊيورانٽ جي دنيا جي تمدن جي تاريخ پڙھبي يا ٽوئِن بي جي دنيا جي تاريخ پڙھبي تہ اھڙا لکين فتح ڳڙھ ملندا جي کنڊر ٿي چڪا آھن. جڏھن مان، بانو قدسيہ ۽ خاطر غزنوي سمر قند يا تاشقند ۾ ڪي اسلامي دؤر جا کنڊر ڏسي رھيا ھئاسين بانو قدسيہ ھڪ ٿڌي ساھہ سان چيو ھو:

آثار پديد است صناديدِ عجم را
عجم جي وڏن واقعن جا آثار نظر اچن ٿا)
پر اھڙا آثار تہ سنڌ ۽ راجستان ۾ سوين آھن.

ھائو مون کي اھي ماروئڙا ياد اچن ٿا. اھي مينگھواڙ[4] گرڙا، مالھي، مھيشوري، برھمڻ بجير وغيره جن مان ڪيترن کي پنيپون ڏاڙھيون ھيون.
ٿر ۾ اڇوتن ۾ مينگھواڙ سيني کان گھٽا ھيا، انھن ۾ ٻيا اڇوت، ڪولھي ۽ ڀيل ھئا. ھاڻي تہ ھندستان ۾ ائمبيدڪر جا پوئلڳ اڇوت پاڻ کي مھاتما گانڌيءَ جو ڏنل نالو ’ھريجن‘ بہ ڌڪارن ٿا ۽ پاڻ کي ’دَلت‘ چون ٿا. مون دَلت ادب تي ھڪ مضمون لکڻ چاھيو، جو ھندستان جو مخصوص بغاوتي ادب آھي. مشھور اديب وي- ايس نيپال (V.S Naipal)پنھنجي تازي لکيل ڪتاب ”ھندستان- لکين غدر“ (India A milion Mutinuies Now) ۾ دلت ادب جي باري ۾ تفصيل سان لکيو

آهي ۽ بمبئيءَ جي مشهور دلت شاعر نامديو سان اڪيون ڪوليندڙ انٽرويو ڏنو آهي. تازو روزاني”ڊان“ ۾ زينو(Zeno) جو دلت ادب تي مضمون آيو آهي، جنهن ۾ چاليهن واري ڍاڪي جي اشتراڪي شاعر انا ڀائو ساٺيءَ جو نظم ڏنو اٿائين.

”دنيا ۾ مترڪي ڪي مٿي ڪيو
ڀيم راءِ[5] ائين چيوهو،
هاٿيءَ کي ڳپ ۾ چو ڦاٿو وڃي؟
پنهنجي بدن کي چندڪو ڏيو ۽ ٻاهر اچو،
مٿي ٽپو ڏيو ۽ پاڻ کي اُڀاريو،
شاهوڪارن اسان کي ڦُريو آهي،
برهمڻن اسان کي پيڙا ڏني آهي،
جڻ پٿرن هيرن کي ڳڙڪايو آهي،
۽ چور سُپيتاشهري تي اُپريا آهن،
انهن ئي فيصلو ڪيو آهي تہ اسان گهٽ ذات وارا اَپوتر آهيون،
انهن اسان کي هزارين سال غلام بڻائي رکيو،
انهن اسان جي جيون کي پرشتائيءَ ۾ ويڙهي ڇڏيو،
۽ اسان جي راهہ ۾ رنڊڪون وڌيون،
هاڻي اسان کي ٻڌيءَ جي رَٿ ۾ گهٽ سفر ڪرڻ گهرجي ۽ اڳتي وڌڻ گهرجي،
جيئن اسان مليل جليل مهاراشٽر ناهي سگهون
۽ ڀيم راءِ جي نالي کي امرتا ڏئي سگهون!“

”زينو“ وڌيڪ لکيو آهي تہ اهو هڪ مئني فيسٽو هو جو ائمبيڊڪر کان پوءِ اڇوتن جي ٻي نسل جو (پٽرنامو) هو، جيڪو ڪافي بي ترتيبي ۽ تضاد ڏيکاري رهيو هو، جيتوڻيڪ اُن جي اڳا تائين بيحد عزت ڪئي ويندي آهي، پر پر دلت ادب پلنگ (Pathers) هڪ نئين نسل سان واسطو رکن ٿا ۽ انهن کي پنهنجا نظريا آهن. اهي نہ مارڪسزم جا مخالف آهن، نہ سوشلسٽ آدرش جا، پر اهي هر قسم جي ڪميونسٽ مان مايوس آهن. انهن ۾ سڀني کان وڌيڪ نامور نامديو ڍاسل آهي، جنهن نئين دلت شاعريءَ جو بنياد وڌو آهي. هو اناڀاؤ جو ساٿي ۽ امر شيخ

جھڙي مسلمان شاعر جو ادبي وارث آهي. هن اَمر شيخ جي ڌيءَ ملڪا سان شادي بہ ڪئي هُئي پر هو اهو مسترد ٿو ڪري تہ ڪميونزم دلت قوم جي نجات آهي. هڪ نظم ۾ هُن چيو آهي:

”هن دنيا جي سوشلزم
هن دنيا جي ڪميونزم
۽ ان جون سڀ ڳالهيون،
اسان انهن سان تجربو ڪيو آهي
۽ نتيجواهو آهي
تہ رڳو اسان جو ئي پاڇو اسان جي پيرن کي ڍڪي ٿو.“

سال 1988ع ۾ ڪشور ناهيد مون ڏانهن ماهِ نَو جو ”سارڪ ادب“ تي سالنامو موڪليو هو، جنهن ۾ رضي عابدي جو هڪ مضمون آهي”تنڪرايلن جو ادب“ جنهن ۾ نامديو جي متين نظم سان گڏ ڪجهہ ٻيا نظم بہ آهن، هڪ نظم نارائڻ سوردي جو”ڪارل ماڪس“ تي آهي، جنهن ۾ مارڪسي نظرئي ۽ مارڪسي خطابت جو ذڪر ڪندي هو لکي ٿو:

”مان هڪ جلسي ۾ تقرير ڪري رهيو هوس
”...تہ هيءَ پسماندگي ڇو؟
”غريبي، ان جو بنياد ڇا آهي؟
”ان تي مارڪس سامهون آيو
” ۽ هن چيو: ”مان توکي ٻڌايان ٿو...“
”پوءِ هو ڳالهائيندو ئي رهيو،
”ٻئي ڏينهن جلسي گاهہ جي دروازي تي هو منهنجي تقرير ٻڌڻ بيهي رهيو،
”....اسان ئي هن تاريخ جا هيرو آهيون
”اڄ کان پوءِ جي اَتم ڪهاڻيون لکيون وينديون
انهن جا بہ ....
”سڀ کان اول هن تاڙيون وڄايون — پوءِ-
”ٺهڪ ڏيندي

”منهنجي ڪنڌ تي هٿ رکيائين ۽ چيائين،
”تون ڪوئي شاعر ٻائر آهين
”عجب – ڏاڍو چڱو
”مون کي بہ شاعري پسند هئي.
”گوئٽي ڏاڍو چڱو لکندو هو.“
ڪي ڪي دلت نظم بغاوت سان پريل آهن ۽ ٽين دنيا جي هالو چالو شاعريءَ جهڙا آهن، جنهن ۾ ڪُروپ- پوڄا (Cutr of the Ugliness) آهي، مثال طور:
”ويدن کي اُچاريندي
”هو پنهنجيءَ چوٽيءَ کي مڪڻ لائيندي
”اسڪول جو برهمڻ ماستر
”رڙ ڪري چوي ٿو منهجي پوتر ٻولي ڳالهاءِ
”رنديءَ جي اولاد“
”هاڻي تون ئي چئہ
” تہ مان کهڙي ٻولي ڳالهايان.“
هڪ ٻئي ڏياپوار نالي شاعر جو هينيون نظم آهي:
تو لاس اينجلز مان لکيو
”هتان جي اسٽورن، هوٽلن ۽ ڪلبن ۾،
هندستانين ۽ ڪُتن کي هڪ ئي نظر سان ڏٺو وڃي ٿو،
نيگرو، سياه فام، اُهي سڀ مون کي گاريون ڏين ٿا
۽ منهنجي دل جي گهرائين ۾ هزارين وڇون ڏنگ هڻي رهيا آهن.“
”مون اهو پڙهيو تہ مون کي ڏاڍو چڱو لڳو
هاڻي تو بہ انهيءَ ڳالهہ جو مزو چکيو آهي، جا اسان سهندا رهيا آهيون.

---

[1] مان ۽ جمال تہ لاهوت لامڪان تائين وياهئاسين، جنهن جو ذڪر اڳتي ايندو، پر جمال جو پٽ بدر ابڙو پنهنجي ليکي نہ رڳو لاهوت پر هنگلاج تائين ويو هو ۽ تازو هڪ دلڪش ڪتاب ”هنگلاج ۽ لاهوت“ لکيو اٿائين، ان ۾ صفحي 68 تي لکيل آهي:

”انيل ڪَن ڏانهن ويندي، گورکنات جي ڏوٽي اچي ٿي. گور ڪنات سان منسوب جبل سنڌ ۾ مختلف هنڌن تي آهن. خاص ڪري جوهيءَ لڳ هڪ جبل پنهنجي ٿڌڪار ۽ اُوچائيءَ سبب گهڻو مشهور آهي. ٻيو جبل لاهوت لامڪان وٽ آهي. شري گورڪ جو هڪ جدا پنٿ آهي ۽ هن ان پنٿ جو بنياد وڌو هو. سندس مول منتو هو ته دنيا ۾ ڪوئي اُوچ نيچ نہ آهي. شري گورڪناٿ وڏي حشمت وارو ماڻهو هو. هو پنهنجي پنٿ سان گڏ هنگلاج ديويءَ جو بہ وڏو پرچارڪ هو.“

2 ”گورڪنات پاڻ، راجا روي چند ۽ راجا ڀرتري سيئي هڪ گرو، شري رامچندر نات جا چيلا هئا، پر گوڪنات چاڻ ۾ استاد ڪان اڳتي نڪري ويو. هن پنهنجو وڏو مرڪز سيوستان ڪي ناهيو هو ۽ ٻيا مرڪز شاهہ لاهوت، ڪراچي ۽ ماڙيپور جي وچ ۾ اجوڪي گورڪ مڑهي يا آمري تلاءَ ۽ هنگلاج وٽ ناهيا ها. هنگلاج وارو انيل ڪوهہ گورڪنات سان منسوب ڪيو وڃي ٿو (راجاڀرتري، اجين نگريءَ جي راجا گنڌر سين جو ٽيون نمبر پُٽ هو. تنهي پٽن هڪ ٻئي پويان اجين جي گادي سنڀالي هئي پر هڪ ٻئي پويان سنياس بہ ورتو هيائون.“

(ڪتابڙو: ڀرتري هري- سندر شيوا مند)

[2] تازو مون هندستان مان انگريزيءَ ۾ ڀرتري هريءَ بلهانا تي ڪتاب ورتو هو، جنهن ۾ نہ رڳو ”ڀوتري هري“ ۽” بلهانا“جا سنسڪرت جا نظم ترجمو ٿيل ها، پر انهن جون مختصر اَتم- ڪهاڻيون بہ ڏنل هيون. ڀرتري هريءَ جي نظم جا نمونا بہ آهن:

هاڻي بہ

مون ڪي هن جون اڪيون ياد آهن،
جي ڪنبي رهيون هيون ۽ پيار ۾ پورجي ويون هيون،
هن جو سرير سنهڙو ٿي لڳو،
جنهن تي عمدو لباس پيو هو ۽ وار ڇڙيل ها،
هوءَ هنس وانگر لڳي رهي هئي
ڪام روپي ڪوٽين جي جهُمٽ ۾
مان هُن ڪي نہ رڳو ٻئي جنم ۾
پير سَمئہ جي انت تائين ساريندس.“

يا

”جڏهن چنڊ جو سهائو پک
هن ڪامڻيءَ جي ڪنول- مُک تي
چمڪي ٿو،
تڏهن هن جي چپن ۾ ماڪي سمالي لڳي ٿي،
پر هاڻي جيڪو ايرائونءَ جي وَل تي،
ڪچي ڦل وانگر
چڱو چؤڪو لڳي رهيو آهي،

جڏهن سمئہ وهامي ويندو
تکي وِهَ وانگر پاسندو.

[3] "Yet is everyman is his greatest enemy and as it were his own execcutioner."

(Sir Thomas Brown)

[4] نوٽ: گرڙا اڇوت قومن جا گرو آهن.

[5] پيم راءِ: ڊاڪٽر ائمبيڊڪر جو نالو

هن ديس ۾ پيڙهيءَ بہ پيڙهيءَ."
پر اڄ ڪلهہ اهڙي شاعري جا غير مارڪسي آهي، اُن جو رواج بہ گهُٽيو وڃي ٿو. اسان وٽ مينگهواڙ، ڪولهي ۽ ڀيل اَڇوت آهن. ساري ٿر رائچند ۽ ولي رام ولڀ کان سواءِ ڪوئي نالي وارو غير مسلم اديب پيدا نہ ڪيو آهي. تازو مون ڪي ولي رام ولڀ جو ايس. ايس. ساردا ۽ دليپ بوس جي ڪتاب جو ترجمو "ڀڳوت گيتا، هڪ اپياس" جي نالي سان مليو آهي، جنهن لاءِ اُتساهہ، بقول مترجم، هن کي سوپي گيانچنداڻي ۽ ابراهيم جوئي ڏنو آهي ۽ جنهن ۾ گيتا تي ڪڙي تنقيد ٿيل آهي. هونءَ ٿر جي اڇوتن ۾ بغاوت جو ادب تہ ڪجا معمولي تعليم بہ ڪانہ آهي.
مِنيءَ کان ويڙهي جهپ ۽ ويڙهي جهپ کان ڏيپلي ڏانهن ويندي اسان کي ڀيل ۽ مينگهواڙ گڏيا. هينيان هڪ ڪٽيءَ جو گوڏ ۽ مٿي تي ليڙون ليڙ پٽڪو. هنن جا پنا اگهاڙا هيا ۽ سج ۾ ٽامي وانگر چمڪي رهيا هئا. شايد هو سياري جي مند ۾ ڪُلهن تي ڪٿو ڪٽندا آهن. هو فطرت جو حصو ٿي لڳا ۽ ائين ٿي لڳو تہ ڪبڙ ۽ ٻٻر رستي تي وڃي رهيا ها، جن جي اکين ۾ ٻٻر جي ڇيڇڪن جيتريون ڇپيون هيون. مڙس هونءَ جاننا ۽ جاڪوڙي ٿي لڳا، سنها، سنرا روهيڙي جي ڪانيءَ وانگر جهالائو. انهن سان گڏ جي زالون هيون انهن کي رنگا رنگ پڙا، گج ۽ مٿي تي ٿلهيون رگيل اوڍڻيون هيون. اُهي روهيڙي جي گلن وانگر ٿي لڳيون، جن ۾ بسنت رُت ۾ ڳاڙها، پيلا ۽ سونهري گلن وارا گل جهولندا آهن. سيپئي ٻانهيون پاتل هيون. سندن پيرن ۾ چانديءَ جون ڪڙيون ٽيج جي چنڊ وانگر ٿي لڳيون. ڪن کي ڳچيءَ ۾ ڪنڊيون ۽ هس هيا، نڪ ۾ روڇي قلي يا نٿ ۽ ڪنن ۾ پنڙا هيا. ڀيلڻين ۽ مينگهواڙين پنهنجا وار جهوني مصري انداز ۾ ويڙهيا ها ۽ انهن کي اڳيان نرڙ تي روپو ويندو پيو هو. (مون اهڙا بت لنڊن جي مصر واري حصي ۾ ڏٺا ها.) هو وسڪاري کان پوءِ اس ۾ ٽڙي پيون هيون. اجا تہ چندون پيون هيون پر پوءِ بہ هنن جو رنگ نڪارجي پيو هو. ڏهريون ۽ پٽون ساوڪ ٿي ويون هيون. هنن کي ويندو ڏسي ائين ٿي لڳو ڄڻ ڪي سُرهيون ٻوٽيون پنڌ ۾ هيون. ڪنهن ٻڪرار پٽ تي چڙهي بنسري ٿي وڄائي ۽ اُن کي

جڻ ڪکر آڪاس ۾ دم روڪي ٻُڌي رهيا ها. پانڊيئڙا ۽ پانڊيئڙيون بہ وکون ائين وڌائي رهيون هيون، جڻ بنسريءَ جو سُر انهن کي ڪنهن رسيءَ وانگر ڇڪي رهيو هو. وَسڪاري وڻ ٽڻ ۽ ٻوٽا ڦلاري ڇڏيا ها.
رستي تي هڪ ڄڃ نظر آئي. نہ ڄاڻان ڪيڏانهن وڃي رهي هئي. چاليهارو مرد، عورتون ۽ ٻار هيا. اُنن کي روپا مهرا، ڳچيءَ ۾ تورن سان پٽيون، پيرن ۾ گھنگھرو ۽ گوڏن ۾ گوڏيا هيا جي پرت سان پريل هيا. انهن جي پُٺيءَ تي جُھلون سوٽي هيون ۽ پاکڙا پيتلي هيا، جن تي چانديءَ جون ڦلڙيون نڪتل هيون، بہ گھوڙا بہ ساٿ ۾ هيا. زالن کي جي پڙا ۽ پوتيون پيون هيون، انهن تي جڻ سِڻ جا اڇا ۽ پيلا گلڙا هيا. سڻ جون وليون جي چوڌاري پکڙيون پيون هيون، انهن سان هم ـ قافيا ۽ هم ـ رديف لڳي رهيون هيون. مون سوچيو تہ مُئي ڪان پوءِ جي خدا مون کي بهشت ۾ قيد ڪيو تہ مان ان جي دري پيجي ٽر واديءَ تي ٽپو ڏيندس.
ويڙهي جهپ وٽ پهتاسين تہ شايد اُتي ڪو پاٽيءَ جو ڪوهہ هو ۽ گھاٽا وڻ بہ هيا. چانگ ٻڌايو تہ ڪوهہ ۾ پيئڻ بلائون رهنديون آهن، جي ننڊ ۾ ماڻهوءَ جي ساهہ ۾ زهر ڦوڪي وينديون آهن ۽ ماڻهو اوچتو ڄاڳي پوندو تہ انڌو تي پوندو آهي. پيئڻ جو سچ پچ وجود آهي. مون ان باري ۾ روزاني ”ڊان“ ۾ ڪجھہ خط بہ پڙهيا آهن، پر پيئڻ جي باري ۾ پوري معلومات نہ آهي. اسان ويڙهي جهپ وٽ نانگ جي ڏوڪر ٻڌي، پر نانگ نظر نہ آيو. هونءَ تہ ٽر ۾ واسينگ، ڪپر، لنڊيون ۽ ٻيا ڪيئي نانگ آهن. مون نانگ سان مور جي ويڙهہ ڏسڻ پئي چاهي. مون کي مطلبي اسلام پسند اديب پئي ياد آيا جي مون کي ۽ سنڌ ۾ صحتمند ادب جي حامين کي وچڙي ويا هئا، پر مون اها ويڙهہ بہ ڪٿي نہ ڏٺي.
جڏهن ڏيپلي پهتاسين تہ ننڍا ٻار پِيون ڪٺي آيا، جي اسان هنن کان ڪجھہ پئسا ڏئي ورتيون. ڏيپلي ۾ پاٽي ٽن پُرهن تي آهي. پُرهَہ ۾ اٽڪل 5 فوٽ ٽين. ٽري ماڻهوءَ جو قد بہ ايترو ٽيندو آهي، مِنيءَ ۽ انهيءَ ڏيپلي واري پاڳي کي سامروٽي چئبو آهي، جو ٽر جو ڏاڪٽو، هيناهون پاڳو آهي. پاٽيءَ جي اونهائي ڪِٽي سَت پُرهَہ، ڪٽي ڏهَہ پُرهَہ آهي.جيئن اتر ڏانهن وڃبو ٽيئن ڪوهہ وڌيڪ اونها ٽيندا

ويندا. هاڻي جڏهن مان ماضيءَ ۾ ٿو ڏسان تہ سارو ٿر اکين اڳيان آهي. پارڪر ۾ ڏهن پندرهن پُرهن تي پاڻي هو. ويرا واهہ ۾ کوهہ اٽڪل 14،15پُرهَہ اونها هئا. ڇاڇري، اسلام ڪوٽ ۽ مِٺي ۾ ويهارو پُرهَہ،ڳڏڙي ۾ سٺ پُرهَہ اونها هئا جن کي سانيڪا ٿي چيائون. اهي کوهہ ماڻهوءَ جي من وانگر هئا، ڪن جي اونهائي ٿوري هئي تہ ڪن جي گهڻي. مون اهڙا ماڻهو بہ ڏٺا آهن، جي سانيڪن وانگر اونها هوندا آهن. انهن مان ڪجهہ ڪڍڻ لاءِ جڻ وڏو وَرت ۽ ياري ڪوس ڇڪڻو پوندو آهي. ڪي ماڻهو تہ واريءَ جي گرڻ وانگرٿيندا آهن، تُنهنجو پير اُن ۾ لٿو تہ ڦُٿين، پر ماڻهوءَ جي من ۾ گرڻ مون گهڻو ڪري شهرن ۾ ڏٺي آهي، ٿري ماڻهوَ جو من تہ گهڻو ڪري ڳڏانگڙي جهڙو آهي.

هي سفرنامو آهي، جغرافيءَ تي ڪتاب نہ آهي تہ مان ڏيپلي جي حدن، ويڪر ۽ آدمشماريءَ تي لکان. هتي "چيلهاريا ميمڻ" گهڻاآهن جي لاڙ کان لڏي آيا آهن. لُهاڻا، لنگها، ٻجير، مينگهواڙ، گرڙا ۽ ڪلر بہ رهندا آهن. هڪ ٻجير چوڪرو حنيف، جو ڪارڊيو ويسڪيولر انسٽيٽيوٽ ۾ ملازم آهي، هن منهنجي بيماريءَ ۾ ڏاڍي خدمت ڪئي هئي، جڏهن ڪجهہ سال اڳ مون کي چار ڀيرا هارٽ اٽئڪون ٿيون هيون . هو مون کي ٿر جي باري ۾ احوال ٻڌائيندو هو، جڏهن مان چاق ٿيندو هوس تہ هو ويل چيئر ۾ ويهاري، ويل چيئر منهنجي ڪمري مان ٻاهر اسپتال جي وڏاوِڙي تائين آڻيندو هو. بيماريءَ جي بستري مان نڪري، ٻاهرين دنيا ڪيڏي نہ عجيب ٿي لڳي! ڪيترو نہ تن کي تر و تازه ٿي ڪري ڇڏي!

وَڏاوڙي جي هينان لان ۾ سائي ڇٻر آهي، جنهن تي سوين عورتون، ٻار ۽ مرد وينا هوندا آهن. ڇهل پهل لڳي پئي هوندي آهي. ڪي ايندا آهن، ڪي ويندا آهن. اهي گهڻو ڪري انهن اندرين مريضن (Indoor Patients) سان ملڻ ايندا آهن، جي سندن مائٽ يا واقفڪار هوندا آهن. لان ۾ ناريل جا وڻ بہ آهن، جن تان ڪويليون ڪوڪنديون آهن. اسپتال ۾ انهيءَ ٻجير جي صحبت مون لاءِ غنيمت هوندي هئي، جو مون منهنجي ننڍڙي ڪمري ۾ وشال واري ۽ آڪاس ڪٽي ايندو

هو ۽ ائين لڳندو هو تہ منهنجي اکين ۾ ڏهرن جا ڏيئا ٽمڪي اُٿيا آهن. مان هن ڪان ٽر جي وڻن ۽ ولين جا نالا پڇندو هوس. هُو چوندو هو:

”سائين! ائين تہ ڪِپُ ، سِڻ، مُرت، لاٽا ۽ لاٽيون، گهامُون، گگراڻ، ٻائوري، ٿوهر، ٻيرڙي، ڪِرڙ، ڪَندا، ڦوگ، اَڪ، ٻبر، سرنگهو، روهيڙو، نِم، ڪونُيٽ، ٻڙ، سرنهن، گيدوڙي، آمڻ ٻير، سُوانجهڙو وغيره اهي ٽر جا ننڍا ۽ وڏا وڻ آهن، جن مان ڪن وڻن ۾ رڳو رنگارنگ گل ٿيندا آهن، پر اُنهن جي ڪاٺ مان بہ ڪيئي ڪم وٺندا آهن. دراصل ٽر جي ماڻهوءَ جا پير ڌرتيءَ ۾ کوڙي، هن جا وار جهنبولا ڪري ڇڏيو تہ هو بہ ڪنهن وڻ وانگر لڳندو. ٽر ۾ ڪڏهن ماڻهو وڻ جو وڏو پاءُ آهي تہ ڪڏهن ننڍو پاءُ آهي. وَليون جڻ هن جون ڀينر آهن. ٽر جا وڻ ٽڻ، پکي پکڻ، جيت جنڀيا، ماڻهو چيڙهون، سڀ هڪ خاندان جا فرد آهن. جڏهن طوفان ۾ ريت اڏامندي آهي تہ سيني جي مُنهن کي چُميون ڏيندي آهي، جڏهن ڦڙيون وسنديون آهن تہ سيني جا چپ آسائتا هوندا آهن.“

هي منهنجي ٻولي آهي، ڀٽائيءَ جي وحدت الوجود جي ٻولي آهي، ابنِ عربيءَ جي فلسفي جو سنڌي ترجمو آهي. حنيف ٻجير پنهنجي سوليءَ ٻوليءَ ۾ ٿي چيو:

”سائين! هر شيءِ لاءِ نالو آهي. هيءَ تهذيب ايتري قديم آهي جو چپي چپي، چيز چيز لاءِ نالو آهي. هر لَڪ لاءِ نالو آهي، لَڪ جي هر حصي جو نالو آهي. هر ڪوهہ لاءِ نالو آهي، ڪوهہ جي ذري پرزي لاءِ نالو آهي. ننڍا ٻوٽا بہ اڪيچار ٿين ٿا. انهن جا بہ الڳ نالا ٿيندا آهن. گِرامٽو، جهرڪِلي، ڪيت، ويسَ وني، گرسڻ، ڪيروَل، اُبت ڪندڙي، جوڳيڙو، ڪُنتي، ساٿوڙو، جونُي، ڍاماسو، هرڻ چَپڙي، سنهاڙي، سوئيل، ٻائيءَ جا ٻاٿيا، هاڏو اڪراڙ، لوٽي، رينگٽي، مُنڊيري. سائين چانڊوڪيءَ جا ڪرٽا جڏهن پونم رات جو مُنڊيري تي پوندا آهن، تڏهن من موهي ويندا آهن.“

اِن تي مون کي اسرائيل جي تهذيب ياد آهي، جنهن جو ذڪر عبراني انجيل ۾ آهي ۽ حيرت بہ آئي تہ هن ڌرتيءَ تي پراڻي عهدنامي جهڙي صحيفي جو نزول چو نہ ٿيو هو! اهو بہ سمجهہ ۾ آيو تہ هر صيهونيءَ جي اُن جي پٽ پٽ سان ايتري محبت چو آهي ۽ جيئن انهن صحرا کي سرسبز ڌرتيءَ ۾ تبديل ڪيو آهي، ايئن اسان بہ ٽر کي گل وگلزار بڻائي سگهون ٿا. آخر ڪجهہ پنڌ تي ٿي تہ

راجستان ۾ ڏهہ هزار اوڏ روز واهہ جي کوٽائيءَ تي مصروف آهن، جو هو مانسرور سان يا ٻي پاڻيءَ جي ذخيري سان ملائي رهيا آهن. مون اهڙو مضمون آمريڪا جي”ٽائيم“ رسالي جي پهرين صفحي تي پڙهيو هو.
هاڻي مان جڏهن هي مضمون لکي رهيو هيس تڏهن ٿر ۾ ڪيئي ارب ٽن ڪوئلا لڌا ويا آهن. وچ ۾ اڳئين وزير جاويد جبار مونکي فون ڪري ٻڌايو هو تہ، هو ٿر کي وسائڻ لاءِ ڪيترين ڪوششون ڪري رهيو آهي ۽ ان متعلق مون کي خبرنامو ۽ اشتهار بہ موڪليا هيائين.
مان پنهنجي سوچ ۾ گم هيس تہ حنيف پنهنجي گفتگو جاري رکندي چيو:
”منديري ڏاڍي فائدي واري ٿيندي آهي.“
پوءِ هون مونکي ويجهو اچي چيو تہ:
”سائين! اوهان کي اهڙي سکل منديري ڏاڍو فائدو ڏيندي.“
”ڇا کي فائدو ڏيندي؟“ مون هن کان پڇيو.
”سائين، سمجهي وڃ نہ.“ هن چيو.
”مون تہ چيو تي تہ مون ايلورا ۽ ڪاجو راهوءَ جون گفائون ڏٺيون آهن ۽ ڪام شلپا ۽ ڪام ڪلپا ڪتاب پڙهيا آهن.“ مون ڳالهہ لنوائيندي چيو.
”پلا ٻيون کهڙيون وليون ٿينديون آهن؟ اجا ٻيا کي نالا ياد اچني ٿا؟“
”ها مَلير ميندي ٿيندي آهي، جا اجا گل ڪندي آهي ۽ گرميءَ ۾ گهوٽي پيئبي آهي تہ مثاني کي فائدو ڏيندي آهي.“ هو ٿورو کليو ۽ چيائين:
”سائين اِهي شيون بہ تہ زندگيءَ جو حصو آهن. پر ڇا ڪجي، جيستائين ماڻهوءَ کي دل جي بيماري آهي تہ انهن شين جي ويجهو وڃڻ چڱو نہ آهي.“ مون کي ٻجير چيو.
”ڪٽڪ جي داڻي هونءَ بہ آدم کي بهشت مان ڪڍايو هو. مون کي تہ سڌو دوزخ ۾ موڪليندو.“ مون سوچيو.
مان بستري تي ليٽيو پيو هوس. حنيف مٽي کي زور بہ ڏئي رهيو ۽ چئي رهيو هو:

”سائين! هتي تہ ناشتي ۾ ٽوسٽ ۽ چاءِ، منجهند ۽ رات جو دال، ننڍي ڪونهين جو گوشت کائي بيزار ٿي پيو آهيان. ڇڱو جو تون ماني گهران گهرائيندو آهين. هتان جو ڇِڪن سوپ (چوزي جو شوروو) بہ واهيات آهي. ٿر جا لُلر، مريڙا، ڪنييون، پپون، ميها، هنداٽا، گدريون، ڇيڙ، متيرا، ڳدو، ڪريلا، پيا ياد ايندا آهن. کهڙا نالا وڻي کهڙا نالا وڻان. ڇاپرو ٻير، سگر، پيرون، گهانگهيٽا، گولون، ڇا ڇا نہ آهي ٿر ۾! وات ۾ پاڻي پرجي ٿو اچي.
موڪل ملندي آهي تہ گهر پڄندو آهيان. هتي ڪرستان نرسين جو بدن ننڍي ڪونهين جي گوشت وانگر آهي، جنهن جو ذائقو بدن ۾ ڏرڙي وجهي ڇڏيندو آهي. سائين ڪولهڻ جهڙي رن توکي روءِ زمين تي نہ ملندي. رييڙ هوندا اٿس رييڙ!
بجير مون کان عمر ۾ گهٽو ننڍو هو ۽ مون هن سان وڌيڪ گستاخ ٿيڻ نہ پئي چاهيو. دل چيو:
”اهي شيون ڏسڻ جا توهم آهن. وقت گذري ٿو وڃي، هر شيءِ کي فنا آهي. ذائقي کي عمر آهر بدلائڻ گهرجي. هر وقت ست رَڇيءَ تہ هيءَ دل جي بيماري ڏني آهي. مون پڪو پهہ ڪيو تہ هر پرهيز ڪري مان بيماريءَ تي قابو پائيندس، مونکي اڃا گهڻو ڪجهہ لکڻو آهي ۽ ان لاءِ زنده رهڻو آهي.“
حنيف بجير جون ڳالهيون مون کي گهڻائن ۾ اڏائي ويون ۽ مان وڃي ڏيپلي ۾ پهتس. جڏهن ڪارا ڪکر ڏسي کي ميمڻياڻيون گهرن ڏانهن تيزيءَ سان وڃي رهيون هيون. مون جيڪي ڏبيلي ۾ ميمڻياڻيون وينديون ڏٺيون، اُهي وڇينءَ وهيءَ جون هيون. هنن جا پيٽ ۽ پنيون ماسيريون ۽ بيڊوليون هيون.
اوچتو مونکي اها خوبصورت بوري ڇوڪري ٿي ياد اچي، جا منهنجي دوست جي زال هئي ۽ مان اسلام آباد ۾ آقاءِ جعفر محجوب، ڪلچرل ڪائونسلر ايران ۽ هن جي زال خانم اقبال، جا منوچهر اقبال، ايران جي آئل چيف (Oil Chief) جي قريبي رشتيدار هئي، جي گهر وينو هوس ۽ هنن ۽ ربانيءَ سان گڏ گوناگون شراب پي ۽ ڪاڏا کائي رهيو هوس. خانم اقبال کي ايراني شاعري ڏاڍي ياد هئي،

جا هوءَ مونکي لڳاتار ٻڌائي رهي هئي. هڪ شعر تہ اجا ياد آهي، جو هن مونکي ڪافي پيتل ڏسي چيو هو. اهو شعر حسين دوُدي اصفهانيءَ جو هو:

زمن مَپرُس کہ مست وخراب از چهہ شدي
از آن بِپرُس کہ داد اين پيالهہ بردستم.

ترجمو: (مون کان نہ پڇ تہ ڇا کان مست ۽ خراب ٿيو آهين،
انهيءَ کان پڇ، جنهن هي پيالو منهنجي هٿ تي رکيو آهي.)

۽ پوءِ وسڪيءَ جو پورو گلاس پري، مون کي ڏنائين، جو مان بہ ساهيون ڪري پي ويس. هن جو ماتحت ثقافتي ڪانسل فرجاد جو بہ اسان سان گڏ پي رهيو هو، تنهن ايران جي پهلوي پستن جي پليٽ مون ڏانهن وڌائي، جا مون هن کان وٺي پنهنجي دوست جي زال ڏانهن وڌائي. هن جي صورت ڪُنييءَ ململ جهڙي هئي ۽ جواني هن جي انگ انگ مان ڇُلڪي رهي هئي. هڪ لبريز جام جهڙي صورت ڏسي، مُنهنجيون اکيون هن تي کُپي ويون. هن پليٽ مون کان وٺي مڙس ڏانهن وڌائي، جنهن جي مُنهن تي رنجيدگيءَ جا آثار ها ۽ جو خود بہ ڪافي پي ويو هو. بهرصورت مون ڪي پيتي ڪان پوءِ سقراط وانگر ضابطو هوندو آهي ۽ مان پنهنجي وَهہ ۾ وهي نہ ويندو آهيان. تڏهن بہ منهنجيءَ ڪيفيت جو اندازو ڪري خانم اقبال مون تي هڪ شعر لپاٽ وانگر وهائي ڏنو:

شراب و مطرب و دلدار در مقابلهہ بود
ميان ديده و دلدار شرم فاصلهہ بود.

ترجمو: (شراب، مطرب ۽ دلدار سامهون پر اکين ۽
دلدار جي وچ ۾ شرم فاصلو پيدا ڪري ڇڏيو هُيو.)

پوءِ جڏهن هوءَ مڙس سان گڏجي مون وٽ ڄامشوري آئي هئي ۽ اسان پيتو ٿي تڏهن مون هن کي اُن شعر جي دهرائڻ لاءِ چيو هو. هِن مونکي نہ رڳو اهو شعر لکايو هو، پر چيو هو تہ اهو شعر نوعي خبوشانيءَ جو هو. شعر تہ حاجي محمود خادم جي ڪنهن شعر وانگر معمولي هو پر وقت تي گليل جو ڪم ڪيو هيائين.

ان ڳالهه کي ڪيئي سال ٿي ويا. (اها سن چاهتر جي ڳالهه آهي، جڏهن مون ۾ مرزا غالب فقط ساغر ۽ مينا سامهون نه رکندو هو ۽ نه رڳو اکين ۾ دم پر هٿ ۾ جنبش به هوندي هئي.) مان هڪ پيري بوري بازر ڪراچيءَ ۾ ويس ته هوءَ اوچتو مُنهن پئي. ”مارِ“ مون سوچيو: ”هيءَ چا مان چا ٿي وئي آهي؟“ هن جي ٿولهه ضرورت کان زياده هئي ۽ هن جي پُٺ طول ويهاٽي وانگر ٿي لڳي ۽ هن جي چهري ۾ به اها رعنائي نه رهي هئي. مون ٽڏو ساه پري سوچيو ته ڪنهن وقت هيءَ مير جي شعر وانگر هئي:

مير اِن نيم باز آنکهون مين
ساري مستي شراب کي سي هي.

جيتوڻيڪ هن جي اکين ۾ اجا به ڪجهه ڪشش هئي، پر شراب واري مستي نه رهي هئي. حافظ هونءَ ته صحيح چيو آهي:

لطيفهه ايست نهاني کهه عشق آزو خيزد،
کهه نامِ آن نهه لبِ لال و خطِ زنگاريست
جمال شخص نهه چشم است و زلف و عارض وخال
هزارء نکتهه دراين کاروبارِ دلدارِيست.

مون جڏهن هن سان ڳالهايو ته هن جو پيارو لهجو دل ۾ پيهي ويو، پر هن تي عمر جا پيرا ڏسي، مون هن کان موڪلايو. ڪيئن چئجي ته هوءَ منزل جي ڪيترو قريب پهچي چئي هئي! شاعر جي حساس دل لاءِ اهڙي چوٽ ٻي ڪائي نه آهي جو هو ڪنهن پراڻي محبوبه جي جواني کي جُهرندو ڏسي!

مونکي بمبئيءَ جي اها رات ياد ٿي اچي، جڏهن منهنجي هڪ پراڻي شاعر دوست، پنهنجي گهر منهنجي دعوت ڪئي هئي. هن جي ڏيءَ وهيءَ کان مُڙي چڪي هئي، گهاٽي سانوري رنگ جي هئي ۽ هن جي ڳِتن ۾ ڪڏون پئجي رهيون هيون، پر جنهن وقت هوءَ ساقي گري ڪري رهي هئي ته هن جا نقرئي قهقها ڦُل ڦُل مينا جيان ٿي لڳا ۽ جڏهن هن مذاق ٿي ڪيو ته ڪمري ۾ روشني وڌي ٿي وئي. اهڙي شهد آميز شخصيت مون اجا تائين نه ڏٺي آهي. وقت هارائي ويو هو ۽ عمر هن کا لطافت کسي نه سگهي هئي. دوست جي ڏيءُ هئي. ڪيتري

بہ گهائل مائل ٿي وئي هئي، پر حجاب مانع هو ۽ هوءُ اُديءَ اڳ ڪان محفوظ هئي.
بهرصورت اها ڳالهہ مون کي ڪائيندي رهي آهي تہ سونهن تاڪُئين آهي. هن بيماريءَ دوران مان سکر ويس تہ ادبي سنگت مون سان ڪچهري ڪئي ۽ ٻئي ڏينهن تي فتاح ملڪ ۽ ڪجهہ ٻين دوستن هڪ فائيو اسٽار هوٽل ۾ دعوت ڪئي، جتي مون کي شعر پڙهڻا پيا. (مان ڪافي وقت کان پوءِ سکر ويو هوس پر طبيعت جي خرابيءَ سبب فقط ٻہ ڏينهن رهي سگهيو هوس.) ان ڏينهن هوٽل جي خوبصورت هال ۾ ڪلهي گس هئي. ٻہ ٽي سئو ماڻهو ڪُرسين تي ويٺا ها، جي بنا دعوت جي آيا ها يا دير سان آيا ها سي بيٺا ها. مان هميشهہ وانگر فقط هڪ شاعر جو مشاعرو هوس ۽ مون ڪلاڪ ڏيڍ شعر پڙهيا. منهنجي سامهو ويهہ پنجويهہ عورتون ويٺيون هيون. رشيد ڀٽيءَ جي گهر سنڌياڻي تحريڪ جي گڏجاڻيءَ کان پوءِ اها سکر ۾ پهرين گڏجاڻي هئي، جنهن ۾ ايتريون عورتون برقعي بنان آيون هيون. مون هميشهہ سوچيو آهي تہ جيستائين عورتون مودوديءَ جي "پردي" تي ڪتاب کي مسترد ڪري، استنبول جي مسلم عورت واري آزادي حاصل نہ ڪنديون، تيستائين مسلم عورتن تي صديون پراڻا غلاميءَ جا زنجير رهندا. حوا آدم جي غلام تہ نہ هُئي. مغربي مصوريءَ ۾ انجير جي پن ڪانسواءِ هن جو ڪوئي مصور هن کي ٻيو لباس نہ ٿو ڏيکي. عورت نہ رڳو مرد جي برابر آهي، پر برابر کان بہ ڪجهہ وڌيڪ آهي. هن کي رڳو ماڊل گرل نہ سمجهيو وڃي، هن ۾ مرد جو سڀ صلاحيتون آهن. مون فتاح ملڪ وارن جي دعوت ۾ هڪ عورت ڏٺي جا نہ رڳو ڪاراٽجي چُڪي هئي، پر ٽوٽرجي بہ پئي هئي. مونکي شڪ پيو تہ هيءَ فلاڻي آهي، جنهن تي ڪافي سال اڳ مان گهور ويندو هوس ۽ جنهن کي رابيل جهڙا انگ هوندا ها ۽ جنهن جو ڇاتيون ڪاڄو راهوءَ جي مورتين جي ياد ڏياريندڀون هيون.
منهنجو شاعريءَ تان ارواح ئي پلجي ويو.
هاڻي سکر مان موٽي ڪراچيءَ جي اسپتال ۾ ٿو اچان جتي حنيف بجير منهنجي ڪمري ۾ آهستي ڳائي رهيو آهي:

بوند برهہ جي بهار لڳي

دردونديءَ جو ديس وَسي پيو.

منهنجي تصور جو شيش محل ٿڙڪي پيو. درد وندي جو ديس بہ منهنجي شاعريءَ جو حصو آهي. اهو خدا جو بهترين مظهر آهي. منهنجي شاعري اُن جي ڪڻ ڪڻ ڪي ستارن وانگر چمڪائڻ ٿي چاهي. مون بجير کي چيو: ”تو ٿر ۾ ڪهڙا گل ڏٺا آهن؟“ پوءِ دل ۾ سوچيو تہ هت مغل باغات وارا گل تہ نہ هيا، جن جي باري ۾ اردو ۽ فارسي شاعرن غزل لکيا ها ۽ انهن کي تشبيهن لاءِ استعمال ڪيو هو. اهي تہ هيا گلِ لالا، گل نرگس، گلِ شبو، بيدِ مجنون، گلِ بنفشہ، گلِ انار، گلِ سوسن، گل نسرين،گل سمن وغيره. ٿر ۾ تہ وڻ، ٻوٽا، وليون ۽ گاهہ هوندا آهن، جن ۾ قدرتي گل مونا ليزا جي مرڪ وانگرقتي پوندا آهن.

بجير چيو:

”ڪندا ٻهار ۾ ٻورٻا آهن. ڪنديءَ جا پن جڏهن ڪچا هوندا آهن،
انهن جو رنگ پيلو ٿيندو آهي.“

مون دل ۾ سوچيو :

”ڪاش! اهي وان گوگ ڏسي ها!“

بجير ڳالهہ جاري رکي، ”ڪندي کي ٻهار جي موسم ۾ ٻور لڳندو آهي. اسان ان کي مجر

چوندا آهيون. نِم ۾ بہ اڇو ٻور ٿيندو آهي، جنهن ۾ ننڍا اڇا گُل هوندا آهن جي واءُ تي ڇٽي پوندا آهن.“

مون کي ياد آيو تہ شڪارپور ۾ منهنجي گهر سان لڳ نِم جو وڻ هوندو هو، اسان جي بہ ماڙ ڪوٺي ڪان ٽيهارو فوٽ مٿي ويندو هو. مان ان جي ڏارن تي چڙهي وينديو هوس ۽ ڪڏهن ڪڏهن مرزا قليچ بيگ وانگر انهن تي ويهي ڪتاب پڙهندو هوس. ان مان نِموريون ڪري ڪڏهن اسان جي آڳر ۾ ڦٽي پونديون هيون. اسان جي پاڙي ۾ ٻي ٽي وڻ هئا ۽ ٽئي نم جا هئا. اُهي جڏهن ٻور سان جهنجهجي پوندا هئا تہ انهن جي خوشبوءِ چوڌاري ڦهلجي ويندي هئي. مون 1986ع ۾ نيشنل جاگرافڪ جي پرچي ۾ ”گهاتيءَ واس — رس“ (The Intimate

smell) of sense تي 35 صفحا هڪ مضمون پڙهيو هو، جو رڊيار ڪپلنگ[1] (Ridyard Kipling) جي هينئين شعر سان شروع ڪيو ويو هو:

Smellare Surer

Than Sounds or Sights

To make Your

Heart Strings Crack

(واسَ، ڌُنِ ۽ وَنن ڪان وڌيڪ

اَڻ گُس آهن،

تنهنجي من – وينا جي تارن کي

تڙڪائي ٽوڙڻ لاءِ)

ماضيءَ ۽ مستقبل کي آنءُ تارچ وسائي، وري وران تو تر ڏانهن.

تر ۾ جارءِ ڪبڙ ۾ مک ٿيندي آهي، جا اُٺ ڪائيندا آهن ۽ ڳاڙها، پيلا پيرون بہ ٿيندا آهن. ٻبر جا پيلا گل تہ جڻ وَڻ شفق مان چني ونندا آهن. اهي وڻ هڪ ڏينهن پوءِ اسان نگرپارڪر ۾ جام ڏنا هئا. جڻ فطرت هڪ ڪُنوار وانگر نڪ ۾ قلڙيون پاتيون هيون. اهي اُتر ۾ بہ ٿيندا آهن. مان جڏهن سکر کان گهوٽڪيءَ يا ميرپور ماٿيلي ڪيس هلائڻ ويندو هوس تہ رستي ۾ اُنهن جا پن، پلڙا، چيچڪا مونکي ڏاڍا وڻندا ها. انهيءَ ئي احساس مون کان هينئين سِٽ لکائي هئي:

ڪنديءَ نہ سگري، ٻبر نہ پلڙو

چانگُون نہ چيلڙا،

مارو اڪيلڙا

مارو اڪيلڙا.

منهنجي شاعري اُتر، وچولي، لاڙ ۽ ٿر، سنڌي جي سيني حسن جي عڪاس آهي، مان گهمي نہ سگهان ها جيڪڏهن چاليهارو سالن کان مون کي هر وقت پنهنجون هڪ يا ٻہ ذاتي ڪارون نہ هجن ها. اوچتو مان سوچيان تو تہ مون، جنهن پنج يا ڇهہ لک ميل ڪار ۾ سفر ڪيو آهي ۽ ڪيئي ڪارون ڍنگر وانگر ڦٽي ڪري

ڇڏيون آهن. اڄ هڪ پراڻي گنل ڪار وانگر گئريج جهڙي ڪمري ۾ پيو آهيان! افسوس، صد افسوس!
بجير مونکي پنهنجي پُور مان ڪڍندي چوي ٿو:
”گل نہ روهيڙي جا. سائين، جن سان سارا ڏهر پرجي ويندا آهن. اُنهن کي ڏسي اوهان کي يقين ٿي ويندو تہ خدا عظيم ترين مصور آهي.“ مون منيءَ ڏيپلي ۾ بہ روهيڙا ڏٺا هئا ۽ مهراڻي ۽ ڇاڇري ۾ بہ ڏٺا هئا. ڇانہ ڳاڙها، پيلا ۽ سونهري گل هئا انهن وٽن ۾ ! جي اسلام مصوري تي بندش نہ وجهي ها تہ هتي ڪيترا رينمبرانٽ، ڪيترا رونوا (Renior)،ڪيترا پال گوگين (Pall Gaugin)،ڪيترا بوتي چلي(Botti cilli)وغيره پيدا ٿين ها! (تهتي بيٺ تي جي ٿُلهن ڇپن واريون عورتون پال گوگين ۽ وان گوگ پنهنجي مصوريءَ ۾ اُنديون هيون، انهن کان نہ ٽريچاٽيون هزار ڀيرا وڌيڪ خوبصورت هيون!)
ولنديزي فنڪار وير ميئر(Veer mear)جي هڪ ڳنوارڻ جي ڏول ۾ مون اهڙو قدرتي پٽو ڏٺو جهڙو جهنگلي وڻ ۾ هوندو آهي. اي ڪاش ويرميئر ٿر ۾ پيدا ٿئي ها ۽ اسان جون پونهاريون ۽ پاٽياريون مصور ڪري سگهي ها! لاتور زورج (Latour Georges)گهاٽا رنگ دل کولي استعمال ڪيا آهن. ائين ٿو لڳي جيئن ڏيپلي ۾ ٻارن کي گاري ۽ ڪيل سان لطف ٿي آيو!
ساري دنيا جا سارا آرٽسٽ ساريون زندگيون پوريون ڪري ڇڏيندا، تہ هو ٿر ۾ جيترا وڻ آهن، انهن ۾ جيتريون ٽاريون، پن ۽ ڏار آهن يا جيترا ٻوٽا آهن، وليون آهن، گل آهن ۽ گلن جهڙيون ناريون آهن، انهن سيني جون تصويرون نہ ڪڍي سگهندا. ٿر ازلي نقاش جو حقيقي نقش آهي، ازلي مصور جي مصوري آهي، ازلي صنم تراش جا ناهيل سڊول جسم آهي، جي هزارين ليو ناردو ڊاونچي گڏجي پيدا ڪري نہ سگهندا آهن. ٿر ازئڊورا ڊنڪن ۽ نيورو فيف جو رقص آهي ۽ اهي لوڪ گيت آهي، جن تي خود يوناني ديوتا ڊايوني سس(Dionysus)بہ رقص ڪري ها ۽ جي شِوُ ڏسي ها تہ هو جنگ بدران امن جو رقص ڪري ها.
بجير منهنجي خيالات جي رَوَ کي ڪٽي چئي رهيو هو:

”سائين اوهان نگر پارڪر جي اُتر ۾ ڪننو ڏٺو؟ چاچرو ڏٺو هو؟ مُهراڻو ڏٺو هو؟ ۽ جي اهي ڏٺا ها تہ اوهان ڪونيٽ جا وڻ ڏٺا جي پري ڪان ڇٽيءَ وانگر لڳندا آهن. وسڪاري ڪان پوءِ انهن ۾ اڇيرو پِيلو ٻور ٿيندو آهي ۽ اهي ٻور سان ٻوڪجي ويندا آهن.“

اوچتو مون کي مصور پيٽربليوم (Peter Blume) ياد اچي ٿو. هن پنهنجي تصوير ”لالہ زار“ ۾ پنهنجن ٻوٽن ۽ گاهہ جي نوڪيلين پتين کي وڏي احتياط سان مطالعو ڪرڻ کان پوءِ ٺاهيو آهي. جيئن ماڻهن جا چهرا مختلف هوندا آهن، اهڙيون پن ۽ پتيون بہ جدا جدا قسمن جون هونديون آهن. ان تصوير وانگر پِٽ جو متاچرو ڪهڙو نہ وَر وڪڙ ۽ جهونو نظر تو اچي! ان جي سامهون نازڪ ۽ هوا ۾ جهومندڙ گل آهن، جي گهڙيءَ لاءِ پنهنجو بهار ڏيکارين ٿا.

پيٽربليوم جي تصوير ياد ڪري مون کي ڍاڪا، بنگلاديش جو هڪ باغ ياد اچي ٿو، جو هڪ بنگاليءَ ارب پتيءَ (هن جو نالو منهنجي ڪنهن نوٽ بُڪ ۾ لکيل آهي، پر هاڻي ياد نہ ٿو اچي) نهرايو هو ۽ جتي ساري دنيا مان وڻ ڪنا ڪري هٽايا هيائين، جن ۾ هڪڙو وڻ اهڙو بہ هيو، جنهن جا پن هڪجهڙا نہ هيا.

وڏا، وشال ميدان، سمندر، آڪاش مون کي ڏاڍو وڻندا آهن. شهر ۾ تہ منهنجو هانءُ گهُٽجي رهيو آهي. ايئر ڪنديشنر ڏسي مون کي هانوَ- ٻوسات ٿي ٿئي. مان شهري ماڻهو نہ آهيان. ٻهراڙي منهنجي نس نس ۾ آهي. مصور پال گوگين پيدا تہ پيرس ۾ ٿيو هو، پر اتان جي اونداهي آسمان ۽ پراڻي شهر جي سوڙهين گهٽين مان اهڙو تہ ڪڪ ٿي پيو هو جو بحر اوقيانوس (پونوچ سمنڊ) جي ڏاڪڻ ٻيٽن ۾ رهڻ لاءِ هليو ويو هو. ماريڪيز ٻيٽ ۾ هن نوا جي عنوان سان تصوير ٺاهي. مصور ٻيٽ جي ڏکڻ وٽن، اتان جي يانت يانت گلن ۽ اُتان جي رهواسين تي موهت ٿي پيو هو، جيئن آءٌ ٿر تي موهت ٿي پيو هوس. هُن پنهنجي ڪم مان هڪ دنيا ناهي هئي ۽ ان کي اهڙا رنگ بخشيا هئا، جي ماڻهن اڳي ڪڏهن بہ نہ ڏٺا هئا.

هي تہ مصور آهن، جن کي ڪشاديون فضائون وڻنديون آهن. جن لارنس آف عربيا جو ڪتاب ”سياڻپ جا ست ٿنڀا“ پڙهيو آهي، انهن محسوس ڪيو هوندو تہ

دشت جي پھنائيءَ آسمان جي بيحد و حساب ڦھلاءَ ھن کي ڪيترو نہ متاثر ڪيو ھو ۽ انھيءَ نتيجي تي پھتو ھو تہ صحرائي دنيائي وحدت پرست پيغمبر پيدا ڪري سگھي ٿي. اھو ضروري نہ آھي تہ صحرا پسند شاعر جي طبيعت ۾ ويراني ھجي. مصور مائڪل اينجلو (Michel Angelo) تيز ڇيٽيءَ سان سنگ مرمر کي ڇلي ٻار جو مٿو ٺاھيو ھو، جو نھايت نرم ۽ نازڪ ٿو لڳي ۽ ڇڻ اھو ڪڪرن ۾ ٿو نظر اچي. اھو بي بي مريم ۽ يسوع جي مجسمي جو ٽورو حصو آھي. (اھا مصوريءَ سان آشنائي منھنجي عزيز دوست پروفيسر مس مسرت مرزا جي عنايت آھي، جا منھنجي ڳوٺ سکر جي آھي ۽ اڄ ڪالھ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ فائين آرٽس جي پروفيسرياڻي آھي ۽ جنھن سان ڏينھن جا ڏينھن مان فائن آرٽ جي باري ۾ ڳالھائيندو ھوس.)
تہ ڪي ياد ڪري مون کي فريڊريگو (Fredrigo)جو نقش ياد آيو، جو مصور فرنچيا (Fiancia) ٺاھيو آھي، جنھن کي مخملي لباس پيل آھي ۽ جنھن جي مُٺ ۾ تلوار جو ھٿيو آھي. پس منظر ۾ بھار جا نوان گؤنچ ۽ اطالوي پھاڙين جو پس منظر ھُن سان زياده ٺھڪي اچي ٿو. مصور اشارن ۾ ظاھر ڪيو آھي تہ اُن ڇوڪري کي آسودگي انسانن جي صحبت کان وڌيڪ رڍن چارڻ ۾ ملي ٿي.
مون ان ڳالھ تي حيرانيءَ سان سوچيو آھي تہ اسان وٽ گنڌارا ۽ ٽڪسلا وانگر صنم تراشي ڇو نہ آھي؟ سنڌ ھاءِ ڪورٽ جو جج جناب فيروز نانا جو پوءِ پئرس ۾ اوچتو گذاري ويو، منھنجو گھرو دوست ھو ۽ مون کان سواءِ ورلي ڪنھن مھمان سان گفتگو ڪندو ھو. جڏھن ھو سکر ۾ سيشن جج ھو تہ ھن ھڪ ڊچ اسڪالر جي پنھنجي گھر ۾ رات جي ماني ڪئي ھئي ۽ ان تي رڳو مون کي دعوت ڏني ھئائين. مان ھونءَ ھن سان ھن جي چيمبر ۾ بہ ڪچھري ڪندو ھوس. (ھُن کي سکر ۾ آئي رڳو بہ مھينا ٿيا ھئا) مان جڏھن ھن جي گھر اندر گھڙيس تہ ڇوڏاري ڏسي وائڙو ٿي ويس. ان ۾ ٻڌ ۽ شِوَ جا نھايت خوبصورت بُت ھيا، جي سليقي سان رکيل ھئا، ديوارن تي تصويرون ھيون. سنڌي، فارسي، عربيءَ جا قلمي نسخا ھئا ۽ اھڙيون نادر ۽ خوبصورت شيون ھيون جي سمنڊ ۾ ۽ پھاڙن تي ملنديون آھن. مون مھمان جي سامھون فيروز نانا کان اِھو پڇڻ

مناسب نہ ڄاتو تہ هن اهي ڪتان هٿ ڪيا ها، پر هن ڪان وڌيڪ مهذب ۽ ثقافت دوست جج مون اڄا نہ ڏٺو آهي. مون ان وقت سوچيو تہ سنڌ جا مجسما ڪٿي آهن؟ ڇا هتي صنم تراشي نہ ٿيندي هئي؟ يا اُها ڪيئي سئو سال عربن جي حڪومت ۾ نيست ونابود ڪئي وئي هئي ۽ ڇاڪاڻ جو سنڌ ڪي هند ڪان هاڪڙو ندي جدا ڪندي هئي، ان ڪري هند ڪي تلف تاراجيءَ جو پتو نہ هيو؟
مون جيڪي بہ مندرن ۾ بُت تراشيءَ جا نمونا ڏٺا ها، اُنهن ۾ ايتري بد ذوقي هئي، جو مون ڪي ڪنهن بہ مذهب سان نفرت جي عدم موجودگيءَ جي باوجود انهن بتن ڪان ڪراهت اچي وئي هئي. ساڌ ٻيلي ۾ جي سنگ مرمر جا بُت ها، اهي ڏسي بہ فني حِس ڪي ضرب ٿي آئي. صنم تراشن سنگ مرمر مان ڪهڙا نہ شهپارا پيدا ڪيا ها! جڏهن مان گلف آف فنلئنڊ جي ڪناري پيٽراعظم جو باغ ڏسڻ ويو هوس، تڏهن خاص ڪري آدم ۽ حوا جا بُت پورو ڪلاڪ ڏسندو رهيو هوس ۽ سوچي رهيو هوس تہ هوءَ انجير جي پن سان جو ڪجهہ ڍڪي رهي آهي، ڇا انهيءَ پِتڪڙيءَ شيءِ ساري انسان ذات جي تخليق ڪئي آهي. سنڌ ۾ مصوري بہ ڪانہ آهي، جيتوڻيڪ پنجاب ۾ لاهور فورٽ ۽ لاهور ميوزيم ۾ مون ڪيئي راجستاني تصويرون ڏٺيون هيون، جي مغليہ دور جون تخليق ٿيل هيون. سنڌ راجستان جي لڳ آهي ۽ راجستان ڪي الڳ اسڪول آف آرٽ آهي، جنهنجون ڪيئي تصويرون مون بمبئيءَ جي ميوزيم ۾ ڏٺيون هيون. مون اُتان راجستاني آرٽ تي بہ ڪجهہ ڪتاب ورتا هيا پر جڏهن گيتا اهي مونکي پوسٽ ذريعي موڪليا هيا، تڏهن مون تائين پهچي نہ سگهيا هيا. رڳو هڪ پيري مان رباني، غالبؔ تنوير يا جويو ۽ رشيد ڀٽي نئن ڳاج تي وڃي رهيا هياسين تہ رستي تي اسان کي ڪنهن قبرستان ۾ اونچا گنبذ نظر آيا ها ۽ جڏهن اسان اندر ويا هياسين تڏهن انهن گنبذن ۾ ديوارن تي راجستاني آرٽ جون تصويرون ڏٺيون هيون سين، جي وقت ڪجهہ زبون ڪري ڇڏيون هيون. سنڌ ۾ ٻيا فنِ لطيف ڪنهن نہ ڪنهن ريت نهوڙيا ويا آهن. فقط شاعريءَ ئي بچي وئي آهي، جو اُن جي بچاءَ ۾ لطيف ۽ مون ٻي جڳريءَ سان مقابلو ڪيو ۽ ايترو طوفان ڪڙو ڪيو جو مخالف ان جي ڌَز ۾ ڌٻجي ويا.

اسپتال ۾ حنيف بجير مُنهنجن پيرن کي زور ڏيئي رهيو هو. اوچتو مون هن کي چيو:
”بجير! تون ڳالهہ جاري رک. ٻيا تو ڪهڙا گل ڏٺا؟ جيڪي تو ٻُڌايا اِهي تہ منهنجا اڳ ئي ڏٺل ها.“
موتَ اسان جي قطع ڪلامي نہ ڪئي ۽ مون ڏٺو تہ ڪنهن ڏيوالي وانگر پنهنجي ڏئي موٽي ويو، ڇڻ سمجهيائين تہ هن آساميءَ مان ڪجهہ وصول ٿيڻ وارو نہ آهي.
”بجير! مون ٿر ۾ ڏٺو تہ وڻ آسمان کي چميون ڏئي رهيا ها ۽ هر چُمي هڪ گل ۾ تڙي پئي هئي. مونکي ٻين گلن جا نالا ٻڌاءِ بجير! ٿر ۾ هر شيءِ لاءِ نانءُ آهي، هر ٻيٽ لاءِ نانءُ آهي، هر واريءَ جي لڪ لاءِ نانءُ آهي، هر کوهہ لاءِ ۽ ان ۾ استعمال ٿيندڙ هر شيءِ لاءِ نانءُ آهي. پکي پسون، نانگ بلائون، جيت جٺيا، هر شيءِ کي نانءُ آهي. توکي شايد معلوم نہ آهي تہ نانءُ ان شيءِ کي ڏبو آهي، جنهن جي وجود تسليم ڪيو آهي. پر گُل منهنجي ڪمزوري آهن. اهي مون کي منهنجي محبوبائن جي ڳلن ۽ چپن وانگر لڳنداآهن. دراصل اُنهن جي انگ انگ کي ڪنهن گل سان تشبيهہ ڏئي سگهبي آهي. مان معلوم ڪرڻ چاهيان ٿو تہ ڇا مون ڪنهن اهڙي گل جي باري ۾ لکيو آهي ڇا جو مون نہ ڏٺو آهي. آخر مان غالب ۽ اقبال تہ نہ آهيان، جن جي الفاظ جو ذخيرو رڳو مطالعي تائين محدود هو.“
بجير چيو:
”سائين! مون اوهان کي روهيڙي ۽ ڪونيٽ جي باري ۾ تہ اڳ ئي ٻڌايو آهي، اوهان ولايتي ٻير تہ ڏٺي هوندي؟ ان ۾ ٻارنهن مهينا ئي ٻور لڳندو آهي، اِها سائي رنگ جون ڦريون ڪندي آهي، جي پچنديون آهن تہ پيليون ٿي وينديون آهن.“
مون کي ياد آيو تہ جڏهن اسان ون- يونٽ ڊاهي رهيا هئاسين تہ حفيظ قريشيءَ پنهنجي تقرير ۾ منهنجو شعر پڙهيو هو:

مون مرڪي پنهنجو پاند ڏنو،
رُت آئي ڳاڙهن ٻيرن جي.

۽ هن چيو هو تہ:

”شاعر جو مشاهدو ڪيترو نہ تيز آهي. جڏهن بهار آيندو آهي تہ ٻهريون وڻ جو ڦٽندو آهي، اهو ٻير جو هوندو آهي.“

پر مٿيون شعر تہ مون سنڌي ٻير جي باري ۾ لکيو هو. حفيظ قريشي پنهنجين ارڏين ۽ اڙٻنگين ڳالهين جي باوجود هڪ نهايت پيارو ۽ منفرد ذهانت وارو محبِ وطن آهي، جنهن جي تقرير ۾ بي انتها رواني، تسلسل، منطق، دور رس نگاهہ ۽ سنڌ ڌرتيءَ سان بيحد محبت هوندي آهي. هو اصل خاڪسار هو ۽ مان ڀانيان ٿو تہ اجا جمال ابڙي جو دوست آهي. دراصل ون يونٽ واري دؤر ۾ حفيظ قريشي ۽ رسول بخش پليجو سنڌ جا بهترين مقرر هوندا هئا، جيتوڻيڪ پوءِ ٻنهي جا دڳ الڳ الڳ ٿي ويا. قريشي ۽ پليجي جي مشترڪ نفرت جي اظهار جو مرڪز هوندا هئا، ڪي ڪارڙا، ڍينڊڙا، ڪلوا، اشتراڪي، اهو اظهار ميراجيءَ جي هڪ نظم ۾ ”ڪل موا، ڪالا ڪلوٽا، ڪاجل“ ڪان مختلف مخلوق جي باري ۾ هيو، جنهن کي پنجابي نفرت وچان ٽليرَچوندا آهن ۽ جن جي اهميت کي ابراهيم جويو هاڻي ٿو محسوس ڪري،ڪيتري نہ دير ٿي وئي آهي هُن کي!

”ها بجير، مون ولايتي ٻيريون پارڪر ۾ ڏٺيون هيون.“مون حنيف کي جواب ڏنو.

”نہ نہ، اُهي منيءَ ۽ چاچري ۽ ٻين ڪيترن هنڌن تي بہ هيون. بجير! مون کي سرنگهوءَ جي وڻ ۾ ٽارين جي چيڙي تي ساڀون مکڙيون بہ ڏاڍيون وڻيون هيون، انهن ۾ توتارن جهڙا اچا گل هُيا. اهي اچا گل جڻ صدين جي امن جا توتارا هيا.“

”تر ٿوهر، گهر جهوپڙا...“ بجير ڀِٽائيءَ جي اڌ سٽ پڙهي. مون کيس چيو تہ:

” جامشوري جي وي. سي هائوس ۾ مون بہ ٿوهر جا وڻ پوکايا ها، رڳو تر جي يادگيري محفوظ رکڻ لاءِ. ها ليسوري جو وڻ اتي اڳيئي هو.“

مونکي ان وقت ٻائوريءَ جون پيليون ڦلڙيون ياد آيون، جي وٽن جڻ لهندي سج کان کسي ورتيون هيون! پوءِ تہ حنيف بجير گهانگهيٽين، موراٽين، ٻوهہَ، ڪِپ

سڻ جو ذڪر ڪيو، جنهن ۾ اچا گلڙا ٿيندا آهن. اجا دل نہ ڊاپي. مون چيو سارو ٽر غاليچي وانگر ويڙهي اسپتال ۾ ڪٽي اچان ۽ اتي پٿاري چڏيان. پُرت، مُرت، پٽ ڪنوار ۽ ٻيا سارا ٻوٽا اکيڙي اچان ۽ ڪمري ۾ پوکيان. قدرت جو ايترو گهيراءُ ڏسي موت ڀڄي ويندو.

رڊيارڊ ڪپلنگ: (1865ع کان 1936ع تائين) برٽش ناول نويس، ڪهاڻي ڪار ۽ شاعر. هو هندستان [1] ۾ ڄائون هو ۽ هن جي تعليم انگلنڊ ۾ ٿي هئي. 1882ع کان 1889ع تائين هو هندستان ۾ صحافت ۾ مصروف رهيو. هن جي مضمونن ۽ نظمن جا ڪافي مجموعا شايع ٿي چڪا آهن، جن ۾ هندستانين ۽ برٽش راج جي رسم و رواج جي عڪاسي آهي.

مان اسپتال کي پري هٽائي، وري چوان ٿو:
ذرا عمرِ رفتهہ کو آواز دينا.

۽ وري ڏيپلي موتي ٿو اچان. مون کان هڪ ڳالهہ شايد وسري وئي آهي.
جڏهن پهريون ڀيرو اسان ميرپورخاص کان مني ٿي آياسين، تہ ڪوئي آواز ڪويل جي ڪوڪ وانگر آسمان کي چيري رهيو هو. اسان ڏٺو تہ ڪجهہ ڀيل لڏاڻ (گُڏ) ڪيدي رهيا ها ۽ ”همرچو“ بہ ڳائي رهيا ها. مون ”همرچو ڙي“ لوڪ گيت لکي، ان کي پنهنجي ترتيب تہ ڏني آهي پر لوڪ گيت لکڻ لاءِ نہ آهي، ڳائڻ لاءِ آهي. جيتوڻيڪ بيدل مسرور ۽ هن جي مردن ۽ زالن جي ٽولي مون وارو لکيل ”همرچو“ ڪراچي پريس ڪلب ۾ نهايت سُريلي لهجي ۾ ڳاتو هو، پر ٽري همرچي جا لفظ دل مان چيرجي ٿا نڪرن، انهن کي تراش خراش نہ آهي، قافيا نہ آهن، بحر وزن نہ آهي. جيئن ڌرتيءَ مان گل ازخود ڦٽي پوندا آهن، اهي ٻول دل مان ڦٽي ٿا پون. اسان جيپون روڪي انهن ڀيلن سان ڪچهري ڪئي هئي. گيت انهن جي دل ۾ اِئين ٿي آيا جيئن سانوڻ جا بادل آگم ڪري ٿي اُيريا. هو ڳائي رهيا ها:
همرچو، روڪيو ميڙيو لا،

(ڳڏجي اچڻ جو هي ميڙ آلا)
الا همرچوڙي لا.

ڏورُ رهيو آ ڏيسيڙو لا
(ديس ڪان ڪو ديس پائي ايندو)
الا همرچوڙي لا.
آسي ڪڏهن اوهان اونيڙو لا
(ايندو ڪڏهن اتان اونيڙو)
الا همرچوڙي لا.
ڪاسي ڪبر لاسي ڪاهوڙي لا
(ڪاهڙ جي خاصي خبر آٽيندو)
الا همرچوڙي لا.
لاسي ماپيڙان راسنيهڙا هو لا
(سانگين جا ڪي سنيها آٽيندو)
الا همرچوڙي لا.
آڏيءَ اُتي اونان ڪَران ڙي لا
(آڏيءَ جو اتي ورلاپ تي ڪيان)
الا همرچوڙي لا.
هُون اِت هيڪلڙي تي قِران لا
(آءٌ هَت هيڪلي تي گهمان)
الا همرچوڙي لا.
آسي مان جو جانيڙو ڙي لا
(شال منهنجو جاني ايندو)
الا همرچوڙي لا.

اَلائي ڪيترن صدين جي پيڙا هئي ان لوڪ گيت ۾! الائي ڪيترن ماڻهن ٻول وڏايا ها ان لوڪ گيت ۾! لوڪ گيت جا ٻول ڪو هڪ ڪلاڪار جا نہ هوندا آهن. ان ۾ سَوَن ماڻهن جي صدين جو پورهيو هوندو آهي! سيئي هَر- هاري گڏجي چون پيا:

”همر چوڙي لا“ پوءِ ٽولي جي مُک پئي چيو:

آئي موسم مِينهارن ري لا....

۽ ٻين وراڻي تي ڏني:

”همر چوڙي لا“

لوڪ گيت نڙين مان ائين ئي ڦٽي نڪرندو آهي، جيئن ڌرتيءَ مان ٻاجهر ڦٽي نڪرندي آهي، جنهن جي سنگن کي ٻليءَ جي نرم ۽ نازڪ ٻج هوندي آهي.

انهن هارين کان ٽر جي ٻين لوڪ گيتن لاءِ پڇيو تہ وراڻيائون:

”زالون ڪوئل ڳائينديون آهن، جڏهن ڪم ڪار ۾ هٿ ونڊائينديون آهن. هر موقعي مهل لاءِ ڪوئي لوڪ گيت آهي. مڱڻي پرڻي لاءِ، ونواهہ ۾ ويهارڻ لاءِ، ڄاڃيءَ لاءِ، لانئون لهڻ لاءِ لوڪ گيت آهن. لاڏيلي ۾ زيورن جو ذڪر آهي، مور-ڪنورو تڏهن ڳائبو آهي جڏهن گهوٽ اُٺ يا گهوڙي تي چڙهندو آهي. ڦوٽاڻي ۾ من موهڻيءَ ڪنوار سان ڇيڙڇاڙ آهي.“

ٻين گيتن جو ذڪر پوءِ سيٺ نهال چند، اسلام ڪوٽ ۾ ڪيو هو جو پوءِ لکندس. في الحال ”همرچوڙي لا“ لوڪ گيت ياد ڪري مون کي اسلام آباد جي اُها شام ياد اچي رهي هئي، جڏهن مان وائيس چانسلر جي حيثيت ۾ يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن جي ريسٽ هائوس ۾ رهيل هوس. صبح سامهون پهاڙن تي پهچي چڪو هو ۽ مان ريسٽ هائوس ٻاهران وڏي پٽر ۾ ٽهلي رهيو هوس، جو خود پهاڙيءَ تي نهيل هو. مونسان هڪ پنجابي چوڪيدار گڏ ٽهلي رهيو هو. ٻہ ٽي ڏينهن اڳ ڀُٽي صاحب کي ڦاسي اچي چڪي هئي ۽ هو ڳُوڙها اُگهي مون کان پڇي رهيو هو:

”سر (Sir) هي ڇا ٿي ويو؟“

مون هن کي چيو تہ:

”موت ڪڏهن ڪيئن تہ اچي، ڪڏهن ڪيئن تہ اچي. ان جا ڪيئي بهانا آهن ۽ قدرت اهو انسان جي جم کان اول طئي ڪري ڇڏيو آهي.“

ايتري ۾ ڪجهہ پنڌ تان مڪئي جي کيتن مان ڏاڍو منو آواز آيو. اهو ٻڌي مون کي چوڪيدار چيو:

”پختون ڪسان ٻنيءَ ۾ ٽپا ڳائي رهيا آهن.“

”ٽپا“ هڪ پشتو لوڪ گيت آهي. چوڪيدار جو پشتو ڄاڻندو هو، تنهن مونکي اهي ڪجهہ ٽپا ترجمو ڪري ٻڌايا. (انهن ۾ بحر وزن ۽ قافئي جي پابندي نہ هئي ۽ پهرين سِٽ ٻيءَ سٽ جي اڌ جيتري هئي) اهي ٽپا هيا:

1ـ آزاديءَ جا بہ ڏينهن ڪافي آهن
غلاميءَ جا هزار سال بہ مونکي قبول نہ آهن.

2ـ جڏهن ڪوئي شخص ڪنهنجو فرياد نہ ٿو ٻڌي
تڏهن دل ۾ اچي ٿو تہ ان جا ڪن ڪٽي وٺان.

3ـ اي آزاديءَ جا موت، مان توتي خوش آهيان،
غلاميءَ جي زندگي وڏي هجي تڏهن بہ ان تي لعنت آهي.

4ـ آزاديءَ جي معشوقہ چوي ٿي تہ
مان غلام يار کي چُمي نہ ڏيندس.

5ـ اي الله مون کي سؤ پيرا زندگي ڏي تہ
مان ان کي وطن تي قربان ڪيان!

6ـ منهنجي محبوب، وطن جي راهہ ۾ سر ڏنو آهي،
مان پنهنجن زلفن سان هن جو ڪفن سبندسرهيو هو، جو ٽر ۾ مون گُڏ ڪڍڻ وقت، پيل هارين کي ڪندي ٻُڌو هو. مون چپراسيءَ کان پڇيو:
”ڇا هن کي بہ پُٽي جي قاسيءَ جي خبر آهي؟“ چپراسيءَ جواب ڏنو:
”سر! اِها خبر تہ پاڪستان جي ٻچي ٻچي کي آهي“.
مان موت جي فلسفي تي سوچي رهيو هوس. هڪ پوڙي ڪتاب ۾ آهي تہ:
”اسان موت کان ڪهڙيءَ طرح محفوظ رهي ٿا سگهون، جڏهن چارئي پهر هُو هڪ قاتل وانگر اسان جي خلاف تلوار ڪڍي ٿو ڦري“.

مان پانيان ٿو تہ اهو نظريون گنڌارا تهذيب ۾ جذب ٿي چڪو آهي. اهوئي سبب آهي جو ايتري بي تحاشا پيسي ۽ هٿيارن جي باوجود روس افغانستان ۾ شڪست کائي ويو.

مون کي هينيون ٽپو ٻڌي، خليفي نبي بخش جو بيت ياد آيو، جو هوبهو ائين هو:

”آواز آيو تہ منهنجي محبوب کي چارپائيءَ تي آڻي رهيا آهن. منهنجي دل ويهڻ لڳي. متان ائين هجي تہ منهنجي محبوب کي پُٺ ۾ زخم هجي!“

شايد اِهو ٽپو ڪرڙيءَ جي ميدانِ جنگ مان شڪست کان پوءِ، شاہ شجاع جي ڪنهن پناڻ سپاهيءَ ڳاتو هو.

بهرصورت منهنجو مطلب اهو آهي تہ لوڪ گيت کي ازلي ۽ ابدي ڪيفيت آهي. ان کي شاعريءَ جا ساز وسامان نہ آهن، پر اثر آهي جو ڏاهر جي تنگر تير کي هو، جنهن زنگي سپاهيءَ جي گردن اڏائي ڇڏي هئي، جيڪو ”چچ نامي“ موجب ارادو ڪري آيو تہ هن کي اڄ ڏاهر جو سِرُ لاهڻو آهي.

افلاطون جي ڪتاب ”ريپبلڪ“ ۾ ڪردار ڏيڪاريل آهن، جي پردي پنيان ڏسن ٿا، جيڪي ٻاهران وهي واپري پيو. ماضيءَ ۾ جهاتي بہ ڪجهہ ائين پسائي ٿي، حقيقي غير حقيقي لڳي ٿو. اها بي ڳالهہ آهي تہ مون ازل ۾ اوڪ ڊوڪ ڪانسواءِ ڪڏهن بہ وقت نہ گهاريو آهي ۽ نہ وقت کي ويريءَ وانگر ماريو آهي. عيش توڙي طيش ۾ مونکي اها چوراڪورا لڱل هوندي آهي، تہ مان ڪير آهيان، مان ڪيڏانهن وڃي رهيو آهيان ۽ منهنجي منزل ڪٿي آهي؟ جڏهن بہ رَهوار سست رفتاري ڏيکاري آهي، تڏن مان اُن کي اَڙيءَ تي اَڙي هٽي، آسمان ۾ سج ۽ چنڊ سان شرط پڄائيندو رهيو آهيان. مان جگر مراد آباديءَ وانگر پاڻ سان رَمِي ڪيڏِي وقت گذاري نہ سگهندو آهيان ۽ نہ ميراجيءَ وانگر هٿ ۾ لوهي گولا رکي يا فيض وانگر پيالا پري ۽ خالي ڪري سارو وقت ڪاٽي سگهندو آهيان. مون لاءِ ش اعريءَ ڪانسواءِ بي ڪائي تفريح نہ آهي ۽ مطالعي ڪانسواءِ ڪائي مصروفيت نہ آهي. پوءِ اُهو انساني دنيا جو مطالعو هجي يا ڪتابي دنيا جو.

غالب ۽ فيض سئميوئل بٽلر[1] جي قول جا انمول مثال ها، جنهن چيو هو ته:
“To do a great work, a man must be very idle as will as very industionus.”

ترجمو: (ماڻهوءَ کي ڪوئي عظيم ڪم سرانجام ڏيڻ لاءِ نهايت ڪاهل ۽ نهايت محنتي ٿيڻ ضروري آهي.)

مان ته پٺائيءَ جي ”تتيءَ تڏيءَ ڪاهِ، ڪانهي ويل ويهڻ جي“ جو مثال آهيان. جڏهن رات جا ٻارنهن وڄندا آهن تڏهن گهڙيال جي سُئي مون کي ٻئي هَٿ ٻَڌي وينتي ڪندي آهي ته ”لکندو رهه! متان سمهين پئين ۽ وري نه اُٿين.“ مون سفر ۽ حضر ۾ ڪڏهن نه وساريو آهي ته هيءَ زندگي هڪ اَکٽ مطالعو ۽ مشاهدو آهي. منهنجي اکين جي جهول ڪڏهن به نه ڀري آهي ۽ مون سدائين هن ڪائنات کي هڪ لالچي بکاريءَ وانگر ڏٺو آهي. پيريءَ ۾ مان پنهنجا ادبي ڪشڪول ائين ڏسي رهيو آهيان، جيئن محمود غزنويءَ موت کان اڳ فرمائش ڪئي هئي ته اُهي هيرا منهنجي اکين اڳيان آڻي رکو جي مان سومنات جي بُتن جي اکين مان ڪڍي آيو هيس ۽ ٻيءَ ڦُرلٽ ۾ هٿ هيم. هن جي فرمائش پوري ڪئي وئي هئي. ٻئي ڏينهن تائين اهي هيرا تڪيندو رهيو هو، جيستائين هن جون اکيون اُجهامي ويون هيون. ڪوهنور ساڳيو آهي، تاج ۽ تاجدار بدلجي ويا آهن ۽ اُن جي چمڪ هنن جي انت تي مُرڪندي رهي آهي. منهنجي ساري زندگي، البيرونيءَ واري هڻ هٽان ۽ ڊوڪ ڊوڪان ۾ گذري آهي. ٻاهريون سفر ايترو گهٽو نه آهي، جيترو اندريون سفر آهي ۽ پٺائيءَ وانگر ”جان جو پيهي پاڻ ۾ ڪَيم روحَ رهاڻ“ منهنجو مرغوب مشغلو رهيو آهي. هاڻي ته اهو ويتر وڌي ويو آهي جڏهن مان سياست کان ڪناره ڪش ٿي، پنهنجو ڪشڪول اونڌو ڪري، پنهنجي ميڙي چونڊي ڏسي رهيو آهيان ۽ حافظ وانگر محسوس ڪيو اٿم ته:

رمُوزِ مملڪت مُلڪ راشهان دانند،
گدائي ڪوچہ نشيني تو حافظا مخروش.

ترجمو: (سلطنت جي مرزن کي بادشاهه ڄاڻندا آهن
اي حافظ! تون ته هڪ ڪوچہ نشين فقير آهين تون رڙيون گهٽ ڪر.)

اي حافظ! تون تہ هڪ ڪوچہ نشين فقير آهين تون رڙيون گهٽ ڪر.)

ڪنهن چيو هو تہ ”ليودر (luther) بہ وڏا ڏوهہ ڪيا ها: هڪ هن پوپ(Pope) جي تاج تي وارُ ڪيو هو ۽ ٻيو پادرين جي ڍِڍَ تي!“

هڏي متان هوڏ ڪڌائڪر، ڪُتن جي،

هڏي ساڳي لوڏ، چوپيندڙ چلي ويا.

اهو بيت اسانکي هڪ عام ترڪيءَ ٻڌايو هو، جڏهن اسان متي ذڪر ڪيل هَمرچو وارو گيت ٻڌي، گاڏين ڏانهن موٽيا هياسين، جي هڪ چاڙهہ جي پِڙيءَ پرسان بيهاريون هيون سين. شايد اِهو شعر اسان کي انهيءَ هوٽل جي پڙيءَ واري ٻڌايو هو. دل ۾ اچي ٿو تہ هر سياستدان ۽ مال، دولت ۽ اقتدار جي هوس رکڻ واري جو در کڙڪائي، ڪيس نند مان اُٿاري اِهو شعر ٻڌايان ۽ جي هو سنڌي ٻولي نہ سمجهي تہ ڪيس اردوءَ يا پنجابيءَ يا انگريزيءَ ۾ ان جو ترجمو ٻُڌايان. ان کان وڌيڪ ڏاهپ وارو شعر مون هن مهل تائين ڪنهن بہ ديس جي ادب ۾ نہ پڙهيو آهي. ڪوئي پتو نہ آهي تہ اُن جو خالق ڪير هو! ڪوئي ڪائنات جي خالق وانگر اُن کي خلقي چُپي ويو هو. دراصل عقل جي ميراث دنيا کي آچي، پاڻ اَلوپ ٿي وڃڻ جهڙي عقلمندي ڪائي نہ آهي. غلام رباني ويجهڙائيءَ ۾ مون وٽ آيو هو ۽ ڳالهہ شاعر جي نانوَ ناموس جي ٿي رهي هئي. مون هن کي چيو تہ: ”منهنجي موت کان پوءِ جيڪڏهن ڪوئي ستم ظريف منهنجي لحد تان سنگ لِحد لاهي ٻئي ڪنهن جي لحد تي هڻي اچي تہ منهنجي پونجي تہ اِئين وئي جيئن سَتي ۾ ستوڙيءَ جي هارائجي ويندي آهي.“

وليم شيڪسپيئر پنهنجي ڊرامي ”بادشاهہ هينري اٺون“ ۾ پنهنجي ڪردار وولزيءَ(Wolsey) کان چورايو آهي:

”الوداع! ڊگهي الوداع!! پنهنجي ساريءَ عظمت کي.“

هي تہ ٿيو شاعر جو موت جنهن جي شاعري رهجي ٿي وڃي، جيتوڻيڪ ان جي ثابتي نہ ٿي رهي تہ ڪهڙي ڏُن هن جي ڪهڙي هڏي جي شهنائيءَ جي تخليق آهي. پر سياستدانن جي تہ ڳالهہ ئي ٻي آهي. ٿامس ڪارلايل ڪهڙو نہ ڪنهن

سياستدان جي قبر تي چيو هو: ”هن مقرر جي زندگيءَ کان وڌيڪ خوفائتي شيءِ ڪهڙي ٿي سگهي ٿي، جو هاڻي سچ بہ چئي نہ ٿو سگهي.“
ان ڪري مون کي اهو ڏاهو چاءِ جي پڙيءَ وارو ياد ڪندي ”حافظ“ جو شعر ٿو ياد اچي تہ:

خاڪساران جهان رابهہ حقارت نہ نِگرَ

ترجمو: (جهان جي خاڪسارن کي حقارت سان نہ ڏس!
توکي ڪهڙي خبر تہ هن دز ۾ ڪوئي سوار ايندو هجي!)

سئربين ۾ وري منظر ڦري ٿو. اسان ڏيپلي ۾ ڀهراڙيءَ جون ڀايون ڏسي، انهن جي عاج جا ڪنج ۽ چانديءَ جا پنڙا، مٿي تي ٽِڪن لڳل سينهون ۽ انهن تي پاٽيءَ جا دلا ڏسي ۽ ڪِن ڪِن جي پيشانيءَ تي سوني آلِي، ڪنن ۾ ڦليون ۽ نڪ ۾ بولو ڏسي، رستي تي گوسِيءَ جو منو، هڙڪاري جو آلاپ ٻُڌي، ڏيپلي کان ڇهن ميلن تي سارڻ ڍنڍ تي آياسين جا جڻ سنڌ جي تاريخ وانگر ڪاري هئي، جنهن ۾ ميناج ڳوليو نٿو لڀي، توڙي اسان سنڌين سنڌ تي ست سئو سال حڪومت ڪئي آهي. توهان ئي ٻڌايو تہ ڪلهوڙا، سما، سومرا، گهٽيون صديون هيا؟ ممڪن آهي تہ منهنجي حساب ۾ ٿوري غلطي هجي! سارڻ ڍنڍ مان قدرتي لوڻ پيدا ٿئي ٿو. اُتي سالٽ ڪاتي وارن جي آفيس بہ هئي. ممڪن آهي تہ اهو مون ڪٿي پڙهيو آهي ۽ اهڙي آفيس ان وقت موجود ڪانہ هئي! لوڻ جي ڍنڍ کي سَن بہ چوندا آهن، ٿر جي ٽن تعلقن ۾ (ڇاڇري ڪانسواءِ) اهڙيون ڍنڍون آهن ۽ انهن ۾ اَڻ ميو لوڻ آهي، پر اسانجي صدين ۾ جيتري نمڪ حرامي، سُتاسور، ۽ ٽِڪاڻ آهي، اوتري اِن ساري لوڻ ۾ نہ آهي. هاڻي تہ اربين ٽن ڪوئلو لڌو ويو آهي. پانيان ٿو تہ اُن جي واپار مان هٿ اچا رهجي ويندا. سنڌ ۾ ايترو پيٽرول نڪتو آهي، پر اسان کي ڪيترو مليو آهي! اِن توانائيءَ جي ذريعي مان ڪيتري توقع رکي سگهجي ٿي! دنيا ۾ نيت سان ونڊ وِراهہ جي اصول کان بهتر ڪو اصول ڪونہ آهي، پر هَوَس رانِي هر مُلڪ راني جو اتوت انگ آهي. جي ائين نہ هجي ها تہ يو. ايس. ايس. آر رومن سامراج وانگر ختم نہ ٿي وڃي ها.

ڏيپلي ۾ رهي مرحوم محمد عثمان ڏيپلائيءَ تي نہ لکڻ مان گناھ برابر ٿو سمجهان. پر مون اڳيئي ڏيپلائيءَ صاحب تي مضمون لکيو آهي، جو منهنجي هڪ ڪتاب ۾ ڇپيل آهي.

اسان ان ڏينهن ڦري مٺي آياسين پر مِٺيءَ ۾ ترسياسون ڪونہ. مان ۽ جمال جڏهن هن ڪتاب لاءِ يادگيريون پئي ڳَنيون ڪيون، تڏهن اسان ڪان اهو نوٽ وٺڻ وسري ويو تہ ميرپورخاس ۾ اچي، پهرين رات اسان مِٺيءَ ۾ ڪنهن مختيارڪار جا مهمان ٿيا هياسين ۽ ٻئي ڏينهن ڏيپلي ويا هياسين. اردوءَ جو مشهور شعر آهي:

غزل اس ني ڇهيڙي مجهي ساز دينا
ذرا عـمرِ رفتهہ ڪو آواز دينا

مختيارڪار جي مانيءَ تي اسان کي ٻوڙ پلاءَ سان گڏ نيٺ ٿري ڪاڏو ڪنييون، ڏونرا ۽ ڇيڙ بہ ڪارايا ويا. مان پانيان ٿو تہ ڏونرن جي ڪٺاڻ ۽ ڇيڙن جون تريل ڪچڙيون بہ هيون. جيتوڻيڪ مانيءَ ڪان پوءِ مونکي جهلپائون تہ ٻاهر پٽر ۾ نہ وڃ چو تہ ٻاهر ڪنهن لُنديءَ ڪپر، بہ مُنهين، گهوڙيال يا ٻئي سُرٽي جو پَوَ ٿي ٿي سگهيو، پر چند انسان کي ائين چڪي ٿو، جيئن گهنگهر سان ٻانهي کي چڪبو آهي. مونکي پونم جو چندڊ ڏاڍو وڻندو آهي. ان جا سيتل ڪرڻا من ۾ سُتل سور جاڳائيندا آهن. ڪيڏون نہ سارون انهن ڪرڻن مان تيرن وانگر ايندِيون آهن جي من کي بي چئن ڪنديون آهن!

ان ڏينهن الهڙ جواني پئي ياد آئي. مان جڏهن بہ شڪاپور ۾ بهار جي مند ۾ هن جي گهر ويندو هوس، تڏهن لکيدر تان رابيل جون ڪنديون وٺي ويندو هوس ۽ اسان چانڊوڪيءَ ۾ واڻ جي کٽ تي اڪٺ ڳالهيون ڪندا هياسين تان جو رات جا ٻہ وڄندا ها ۽ مان گهر موٽي ويندو هوس. ريشم مونکي گهٽيءَ جي موڙ تائين ڇڏڻ لاءِ ايندي هئي. ساري دنيا ننڊ ۾ اَلوٽ هوندي هئي پر ريشم کي پَوءُ هوندو هو تہ اَهڙي اَويري وقت مونکي هن جي گهر مان نڪرندو ڏسي، غلط فهميءَ ۾ هن جو ڪوئي مائٽ مو ن کي ڪارو ڪري نہ ماري وجهي. هُن اِهاڳالهہ مون سان ڪيئي پيرا ڪئي هئي ۽ چيو هيائين تہ "ساجهر گهر ويندو ڪر، ائين هَئُوَ

مَئُوُ تاري نڪرڻ چڱو نہ آهي.“ پر چاندوڪي ۽ پيار ڪي چقمق جي ڪشش هوندي آهي. انسان ڪٿ جي اِيس تان اتي نہ سگهندو آهي ۽ ڪوئي زنجير هن کي اُن سان جڪڙي ڇڏيندو آهي. وقت ڪي چڪور جا پر هوندا آهن، ڏاڍو تيز اڏامندو آهي ،پرتڪجي نہ ٽڪبو آهي. گوئٽي جي فائوسٽ تڏهن نہ ميفسٽوفِلس جي اڳيان اِها اِڇاڪئي هئي نہ مون کي جواني موٽائي ڏي! هاڻي نہ مرحوم مون کي ائين ياد ايندي آهي جيئن جهُڙ ۾ تارا هوندا آهن. هوءَ هن ڌرتيءَ تي بئي ڪنهن گرھ تي آهي يا اُتلو سِرشٽيءَ ئي ڪنهن ٻيءَ ۾ آهي، اهو ڪيئن چئجي! ڪوئي وڃي موٽيو نہ نہ آهي جو ڪنهن جو ڏس ڏئي سگهي، پر دل چئي ٿي نہ هن ڪان اڳتي بہ اڪٿ زندگيون آهن، جي ڪُتي نہ ڪٽيون آهن.

مِنيءَ ۾ اُن رات مان ڪافي دير تائين اڱڻ ۾ ٽهلندو رهيس. مون ساري زندگي ننڊ تمام گهٽ ڪئي آهي ۽ هڪ نظم ۾ پنهنجن ڇپرن کي ڪنهن مزدور جي ڳورين ڳوڻين سان تشبيهہ ڏني آهي. ان ڪان وڌيڪ سچي تشبيهہ مون سڄيءَ شاعريءَ ۾ نہ ڏني آهي. هن عمر تائين مان رات جي ٻي ٽين بجي تائين لکندو آهيان. تڏهن نہ جواني هئي جڏهن مان مِنيءَ ۾ ٽهلي رهيو هوس ۽ ڪجهہ ڏينهن اڳ مون پنهنجي تازي وائي ”دلڙي تي ديواني ڙي“ لکي هئي. ان رات مون کي پٽر ۾ ڪوئي سپ نظر نہ آيو. دراصل مونکي خاطري هئي نہ مقدر منهنجي حصي ۾ جا شاعري ڏني آهي، اُها جيستائين مان لکي پوري نہ ڪندس، تيستائين نہ مرندس. مان ڪيترا ڀيرا موت جي منهن ۾ وڃي بچي ويو آهيان ۽ منهنجو وار بہ وِنگو نہ ٿيو آهي. اهڙو ڪجهہ ذڪر ”ڪتين ڪَرَ موڙيا جڏهن“ جي پهرين ڀاڱي ۾ (مهاڳ ۾) ڪيو آهي. وڌيڪ بئي ڪنهن ڪتاب ۾ لکندس.

انهيءَ مختيارڪار جو نالو وسري ٿو وڃي. نہ وري جمال ۽ ابراهيم ڪي ياد آهي. رشيد يٽي وڃي پنهنجي رب ڪي پهتو آهي. هُن اسان کي ٻڌايو نہ جي اسان ساجهري سويري گهران نڪرنداسين نہ ڪوهن تي نهايت خوبصورت نظارو نظر ايندو. ان ڪري مان صبح جو چئين بجي اُٿي، ڇهين بجي تائين وهنجي سِهنجي تيار ٿي ويو هوس. چار ڪلاڪ ننڊ منهنجي اڳتي سفر لاءِ نئين جَلائو مادي (re-fueling) لاءِ ڪافي هئي. ڪنهن وقت مون سوچيو آهي نہ جي زندگي ايتري

مختصر آهي تہ اِنسان ننڊ ڇو ٿو ڪري؟ منهنجو وس پڄي تہ جيڪر ننڊ نہ ڪيان ننڊ تہ موت جي ڀيڻ آهي. ماڻهو صدين جي پوُل پلئيان ۾ گم ٿي ٿو وڃي، انهيءَ ڳوڙهيءَ ڳجهارت ۾ جنهن جي ڪائي پڄاڻي نہ آهي. پر ڇا ڪجي، ننڊ سمنڊ جي وير وانگر هر شيءِ واري ٿي وڃي. اها تہ موت جي تختي تي بہ اچي وڃي ٿي. مونکي هن وقت شهيد ڀُٽي جي پوئين رات ياد اچي رهي آهي. ڇون ٿا تہ هن ڏاڍي گهري ننڊ ڪئي هئي ۽ ڦاسيءَ کان اڳ هن کي فقط هڪ خواهش هئي تہ ڏاڙهي کُوڙي وڃان. هو زندگيءَ ۾ نهايت خوبصورت هو ۽ هُن نہ ٿي چاهيون تہ هُو موت کي ڪوجهو نظر اچي. شايد ڪمال اتاتُرڪ بہ ساڳي حالت ۾ هجي ها تہ اَهڙيءَ خواهش جو اظهار ڪري ها. ملائڪن سان ملاقات لاءِ ماڻهوءَ کي مُنهن تي ملائڪ وارو ڏيکُ هجڻ گهرجي. هُو بہ مون وانگر ننڊ ۾ وقت ضايع نہ ڪندو هو. ايوب خان کي استعفا ڏئي جڏهن هن اليڪشن لاءِ دورا ڪيا، تڏهن هُو ننڊ فقط پنهنجيءَ ڪار ۾ هڪ شهر کان ٻي شهر ڏانهن ويندي ڪندو هو. شايد هو بہ مون وانگر محسوس ڪندو هو تہ ننڊ هئي! هڪ فضول شيءِ آهي. زندگي نيٺ تہ ڪنهن قاتل پاتل وانگر ڦِتي ڪرڻي آهي. اُن مان جيترو ڍؤ ڪجي، ڪري ونجي. ڇون ٿا تہ هن ۾ ڪمزوريون هُيون، هونديون. ڇون ٿا تہ هن جو نصب العين صحيح نہ هو هوندو. مون تہ جڏهن بہ هن کي ڏٺو هو، هڪ تروتازه گلاب وانگر ڏٺو هو ۽ ڇون ٿا تہ موت ۾ بہ هو ائين لڳي رهيو هو ڄڻ تازو ڪنهن هن کي تاريءَ تان ڇڳو آهي. ذاتي زندگي اُن دور ۾ اسان ڪنهنجي ڏني هئي؟ چرچل جي، ڊيگال جي، روزويلٽ جي، اسٽالن جي، مائوءَ جي، سوئڪارنو جي، مارشل ٽيٽو جي؟ ڪهڙي ليڊر جو ڪوئي صحيح اکين ڏٺو شاهد آهي. تاريخ نويسن هنن جون زندگيون ڪنهن رِليءَ وانگر ڏينهن ڏينهن جون چَتيون ڳنڍي جوڙيون آهن. پوءِ بہ ڪهڙي تاريخ نويس کي خبر آهي تہ هو رات ڪيئن گذاريندا ها؟ جيڪي ڳالهيون اسان هُن جي باري ۾ ٻُڌيون آهن، ممڪن آهي تہ ڪُوڙيون آهن. هن جي پوئين قيدوبند جي باري ۾ جيڪي ڄاتو ويو آهي. اُنهيءَ مان تہ ظاهر آهي تہ هن عزت جي موت کي ذلت جي زندگيءَ تي ترجيح ڏني هئي.

هو بنيادي طرح هڪ عملي فلاسفر هو. سقراط وانگر مُرڪندي هيملاڪ پي سگهندو هو. اطالوي شاعر ۽ مفڪر برونو وانگر، شعلن جي لپيٽ ۾ اچي، خوشيءَ سان شعلو ٿي سگهندو هو. پروانا پنهنجي تقدير تي نہ روئيندا آهن. قاضي عابد مون کي هن جي سپريم ڪورٽ ۾ ڪيل آخري تقرير ٻڌائي هُئي، جنهن جا پويان لفظ اِهي هئا تہ:” ماءِ لارڊ! جي مان واجب القتل آهيان تہ منهنجي مٽي کي منهنجيءَ ڪمر وٽان ڪپيو وڃي، جيئن هن وقت تائين جيڪي سر ڪپيا ويا آهن، انهن کان منهنجو سر اوچو نظر اچي.“

هي اَنا هئي يا هماليہ جي چوٽي ائنا پورنا هئي! مون شاعري لکي آهي، هن جي زندگي شاعري هئي. هن جو موت بہ هڪ شاعر جو موت هو، نہ هن جو موت خود هڪ خوبصورت نظم هو، اهڙو نظم جو شيڪسپيئر جي ڪنهن بہ ڊراما ۾ ڳاتو نہ ويو آهي ۽ سياست جي ڊراما جو هڪ اٽوٽ انگ ٿي چڪو آهي. هر انسان ۾ لڳايون آهن، هُن ۾ بہ هونديون، ماڻهو لڳائيءَ جو تاجي پيٽو آهي، پر مون هن جون فقط چڳايون ڏٺيون هيون، هن سان گڏ ساهيوال جيل کان ٻاهر ۽ جي پيو نہ تہ منهنجي هڪ مرثئي جو حقدار هيو، جو مان هن تي لکي چڪو آهيان، جو پنهنجي نوعيت جو واحد مرثيو آهي ۽ عابده پروين ڳائي چُڪي آهي:
واويلا وٽڪارَ......

۽ نہ طنز ڪندي ڪنهن باعصمت عورت کي گيٽ ڪيپر(Gate-keeper) ڪوٺيو آهي. هن وقت مون کي احساس آهي تہ جنسي بغاوت جو دؤر مغرب ۾ ختم ٿي رهيو آهي. اُتي نوجوان قربت (Intimacy)، جوڙن جي ڳانڍاپي (Pair-bonding)،تعلقات قائم رکڻ (Working at relationships) ۾ اعتبار ڪري رهيا آهن. جنسي تعلقات ۽ سُپاءُ، ڳڻ ۽ لڇڻ، جهجهائيءَ ۾ گهَٽ- اُڪاس کان وڌيڪ پاري ۽ وزنائتا سمجهيا ٿا وڃن، جنس جي خسيس – پٽي خلاف سخت رد عمل آهي. ان دؤر ۾ تہ هينري ملر(Henry Miller) ۽ فرانسوا ساگان (Francoise Sagan) جي آتم ڪهاڻين ۽ ناولن مغرب جي ذهن کي ڪافي لوڏي وڌو هو، جنهن جو ڪنهن حد تائين برصغير جي پڙهيل ڳڙهيل طبقي تي بہ اثر پيو هو. جيتوڻيڪ ڪافي وقت پوءِ هينري ملر پنهنجي انٽرويو ۾ چيو هو تہ:”انسان کي ايتري جنسي آزادي

ملي چُڪي آهي جو ان تي وڌيڪ لکڻ فضول آهي.“ ۽ خط سرطان (Tropic of Cancre) ۽ خطِ جدي(Tropic of Capricom) ۽ جنسي بي راهہ رويءَ جي ٻين ڪتابن جو عظيم مصنف ان ڪري خاموش ٿي ويو هو. پاڪستان کان اڳ تہ اسان جي ذهنن ۾ ڪرشن چندر، راجيندرسنگهہ بيدي، عصمت چغتائي ۽ سعادت حسن منٽو ، سرايت ڪري ويا هئا ۽ اجا تائين انهن جو نيون، خوبصورت ۽ نهايت مهانگيون اشاعتون نڪري رهيون آهن. ان دؤر ۾ مون ۾ پاڪيزگي ۽ گناهہ لاءِ ڪشمش هڪٻئي سان مُندو اٽڪائينديون هيون. ڪڏهن مان مڙي ويندو هوس ۽ ڪڏهن ماڪيءَ ۾ مک وانگر ڦاسي پوندو هوس پر مان ايمانداريءَ سان ٿو چوان تہ ٽر ۾ مون کي هر عورت مارئي لڳي رهي هئي، بي بي حوا جي ڌي جنهن تي انجير جو پن مون کي وڻي رهيو هو.

[1] سئميوئل بٽلر (1835ع کان 1903 تائين): انگريز نثر نويس

جواني ديواني ٿئي ٿي. مان ڪو فرشتو نہ آهيان، مون ۾ بہ انساني ڪمزوريون رهيون آهن. هڪ ڀيري مان بنگلاديش ۾ (جو اُن وقت اوڀر پاڪستان هو) رائيٽرس گلڊ جي اجلاس مان اوچتو گم ٿي ويس ۽ ڪيئي سَو ميل دريائي سفر ڪري وڃي کُلنا نڪتو هوس، جنهن جو تفصيلي ذڪر مون پنهنجي ڪتاب ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي“ ۾ ڪيو آهي. کُلنا کان پوءِ سندر بن گهُمي، جتي نو سو واگهہ هوندا هئا، مان موٽي کُلنا آيو هوس ۽ ٻِڪونا جهاز ۾ چاٽگام هليو ويو هوس. اتي مون ڊاڪٽر نعيم دريشاٽيءَ کي ميڊيڪل هاسٽل ۾ ڳولي لڌو هو، جو سنڌي شاعر هو ۽ منهنجو مداح هو. چاٽگام ۾ ڏاڍي بارش پئجي رهي هئي، مون نعيم وٽ سامان رکي، شايد هاسٽل ۾ ماني کاڌي . بارش ڪجهہ گهٽ ٿي وئي هئي. مون کي عورت جي جسم جي ڏاڍي بک لڳي هئي، سو نعيم کي پاتر پاڙي (قحبہ خاني)ڏانهن ڇڪي وٺي ويس . اسان اجا ان جو ڏس پئي پڇيو تہ بارش زور سان پوڻ لڳي. اُن بہ منهنجي تشنگي دُور نہ ڪئي. نيٺ هڪ جاءِ تي پهتاسون جتي بارش جو پاڻي نالا ڪري وهي رهيو هو ۽ رستي تان اُڪرڻ لاءِ وڏا تختا رکيا ويا هئا جن تان ڪي بنگالي اُڪري رهيا هئا. ٿوري پنڌ تي لالٽين ٽمڪي رهيا هئا، جن جي روشني تختي تي ۽ اُن جي هيٺيان پاڻيءَ ۾ جڳنو

جلائي رهي هئي، جتي لالٽين ٻري رهيا هئا. اُها جاءِ پاتر پاڙو هئي، جنهن جي تلاش ۾ اسان مٿن تي برساتون رکي خوار خراب ٿياسين. مان تہ ذري گهٽ تختي تان پاٽيءَ ۾ ڪريو هوس، جو هڪ فوٽ ويڪرو هو ۽ اُتان هڪ ماڻهو بہ مشڪل سان وڃي ٿي سگهيو. جڏهن اسان تختي تان لٿاسون تہ ٿلهي تي پنهنجي پنهنجي ڪمري پرسان بيسپائون(بنگاليءَ ۾ وئشيائن کي چئبو آهي) وينيون هيون. سانوريون، سلوٽيون، شرت چندر چٽرجيءَ جي ناولن جي ڪردارن وانگر. مون هڪ کان پڇيو تہ "گهٽو وننديںءَ " چيائين "ٿي رپيا" اوچتو مون کي هن جي بي وسي ڏسي هن تي ايترو رحم آيو ۽ پاڻ کان ايتري نفرت ٿيڻ لڳي جو مون نعيم کي چيو: "مان ٽئنگور جي ديس جي توهين نہ ٿو ڪرڻ چاهيان. هل تہ موٽي هلون." نعيم منهنجو ردِ عمل ڏسي خاموش ٿي ويو ۽ اسان وري ساڳئي تختي تان مٿي تي برساتون وجهي موٽي آياسين. پوءِ مون نعيم کي رخصت ڏني. سکر موٽي مون بنگلاديش جي وئشيا کي ڪام ڌينوءَ سان تشبيهہ ڏني، هن تي هڪ نظم لکيو هو جو منهنجي ڪتاب "ڪلهي پاتم ڪينرو" ۾ شايع ٿيو هو.

ان سفر دوران مون کي قدرت الله شهاب جو خط هيو، جو رائيٽرس گلڊ جو سيڪريٽري جنرل ۽ صدر ايوب جو سيڪريٽري هو، تہ هر ڊپٽي ڪمشنر مون لاءِ رهائش جو بندوبست ڪري، ڇوتہ مان پاڪستان رائيٽرس گلڊ جي مرڪزي ڪاميٽيءَ جو ميمبر آهيان. سو آئون چاٽگام جي انهيءَ ڊپٽي ڪمشنر سان ملاقات ڪئي، جنهن کي چمڪا ۽ ماگهہ قوم جي ماڻهن کي، انهن جي گهرن ۽ ٻنين لاءِ عيوضو ڏيڻو هو، جن جا گهر ۽ ٻنيون ڪرنافليءَ نديءَ مان نهيل ڊيم (Dam) جي وچ ۾ اچي ويا هئا. رات مون هن جي بنگلي تي ڪاٽي. ڪچهري منڊي هن مون کي ٻڌايو تہ ڪرنافليءَ جي ٻيءَ پر تي چڪما، ۽ ماگهہ قوم جا قبائلي ماڻهو رهندا آهن. هن کي صبح ساجهري سمپان (ٻيڙيءَ) تي ٻيءَ پر وڃڻو پوندو، ڇوتہ هن کي ڪجهہ ماڻهن کي عيوضو ڏيڻو آهي، جن جا گهر پائجي ويا آهن. هن مون کي هلڻ لاءِ دعوت ڏني، پر فقط هڪ ڳالهہ کان جهليو ۽ چيائين:"ڪنهن عورت کان هن جو نالو نہ پڇجانءِ."

بئي ڏينهن اسان سمپان ۾ سوير 7 بجي نڪتاسين. جڏهن سمپان (پورو ياد نہ آهي سمپان هئي يا نئوڪا هئي) ۾ بيءَ پر چمڪا گونڙي جي ڪناري پهتاسين ۽ جڏهن سمپان مان ڪناري تي لٿاسين تڏهن مان اهو ڏسي حيران ٿي ويس تہ ڪي ننگيون عورتون ڪناري تي سنان ڪري رهيون هيون ۽ بيون وري ڪپڙا ڌوئي رهيون هيون پر انهن کي بہ رڳو ننڍڙو پوتڙو ٻڌل هيو ۽ هنن جو بيو سارو بدن ننگو هو. اسان هنن ڏانهن ڏٺو پر هنن اسان ڏي ڌيان نہ ڏنو ۽ پنهنجي ڪم ۾ مصروف رهيون. اُهي سورنهن ڪان ويهن ورهين جون گوري رنگ جو چوڪريون هيون جن جا نڪ برمي چوڪرين جي نڪن ڪان ڪجھ بينا هئا، پر بُرا نہ ٿي لڳا. هنن جون ڇاتيون پڪل الفنسو[1] انبن وانگر هيون. اسان ٿورو اڳتي وياسين تہ هڪ سورنهن سترنهن سالن جي چوڪري ڏٺي، جنهن کي رڳو هيٺ تي پوتڙو ٻڌل هو. هوءَ زيتوني رنگ جي هئي ۽ جنهن جون ڇاتيون لاڙڪاڻي جي پڪل زيتونن وانگر ٿي لڳيون، چرخو چوري ڪجھ ڪَتي رهي هئي. اسان هن کي گهوري ڏسندارهياسين. پر هن تي ڪوئي اثر نہ ٿيو . مون ڊپٽي ڪمشنر کي چيو تہ: ”مون کي بنگلاديش جي باري ۾ ڪجھ لکڻو آهي، سو تون هن جو نالو پُڇج!“ ڊپٽي ڪمشنر وراڻيو:”مون تو کي اڳ ۾ چيو هيو تہ ڪنهن بہ چوڪريءَ کان نالو نہ پُڇجانءِ.“ مون ضد ڪيو تہ هُن چوڪريءَ کي بنگاليءَ ۾ ڪجھ چيو. هوءَ اسان کي گهوري وٺي پڳي.مان وائڙو ٿي ويس ۽ ڊپٽي ڪمشنر کان پڇيم تہ : ”تو هن کي بنگاليءَ ۾ ڇا چيو جو هيءَ وٺي ڀڳي.“ هن جواب ڏنو تہ:”تنهنجي اصرار تي مون کيس چيو تہ مهمان نالو پڇي رهيو آهي. ان مان سمجهو تہ تون هن ۾ دلچسپي وٺي رهيو آهين، ان ڪري هوءَ ڀڄي وئي. بيءَ ڪنهن چوڪريءَ کان نالو نہ پڇجانءِ.“

ايتري ۾ اُتان جي چڪما قوم جو مکي اچي ويو. ڊپٽي ڪمشنر هن کي چيو تہ: ”هو تري ديوراءِ کي گهرائي“ جو چڪما قوم ۾ ماگهہ قوم جو مها منتري هيو (هن کي پوءِ پاڪستان ۾ اقليتن جو وزير ڪيو ويو ۽ شايد بنگلاديش جي قيام کان پوءِ ڪجھ وقت پاڪستان جو وزير هيو.) تري ديو راءِ هڪ ٽوئنگ (لڪڙين

جي اڏيل چيري) تان چوڌاري نظارو ڏيکاريو. سيئي نديون وڏيون ناريون پوتڙا ٻڌل هيون. اسان بہ انهن جي برهنگيءَ تي هري
مري ويا هئاسين. دراصل لباس ڪي عيب ڍڪڻ لاءِ ايجاد ڪيو ويو هو، پر اُهوئي انسان جو وڏو عيب آهي ۽ هن ۾ غلط جذبات جو باني آهي. انسان ننگو آيو آهي، ننگو وڃڻو آهي، جي ننگو زندگي گذاري تہ ڪهڙو فرق پوي ٿو؟ درخت لباس نہ ٿا پائن، پکي پکڻ لباس نہ ٿا پائن، جيت جڻيا لباس نہ ٿا پائن ۽ نہ ٻيو ڪوئي ساهوارو آهي جو لباس ئي پائي ٿو. مان پنهنجي ٽِري پيس سوٽ کي نفرت سان ڏٺو. تري ديوراءِ مون کي مقامي شراب جون بہ بوتلون تحفي طور ڏنيون. اهو اتان جي جَڙي ٻوٽين جو شراب جڏهن مون پيتو تڏهن خمار نہ ڪيائين پر صبح جو مون کي چئين بجي جاڳ ٿي، مون ائين محسوس ڪيو تہ مون تان ساري سفر جو ٿڪ لهي چڪو هو ۽ مون ۾ جواني اچي وئي هئي. مون ڊپٽي ڪمشنر کي چيو تہ هو مون کي ڪريٽ بوتلن جو گهرائي ڏي، پر هن چيو تہ چاٽگام تائين پهچڻ لاءِ مون کي 45 ميل پهاڙي علائقي مان وڃڻو پوندو ۽ چپي چپي تي ايڪسائيز پوليس وارا نہ رڳو اهو شراب ضبط ڪري وٺندا، پر مون کي بہ تڪليف ۾ آڻيندا. بنگلاديش جون ڪجھ ڳالهيون مون پنهنجي ڪتاب ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ“ ۾ لکيون آهن.
جڏهن مان چاٽگام جي پهاڙي علائقي مان موٽي رهيو هوس تہ مون کي ڪلپنا دت ياد آئي هئي، جنهن ”چاٽگام جا انقلابي“ڪتاب لکيو آهي. منهنجي دوست لڇمڻ ڪومل آمريڪا ويندي، جڏهن پاڪستان ۾ ٽرئنزٽ ويزا تي ترسيو هو، تڏهن منهنجي گهر آيو هو ۽ مون کي ٻڌايو هيائين تہ قرات العين حيدر ۽ ڪلپنا دت ٻئي پوڙهيون ٿي چڪيون آهن ۽ هن جون پاڙيسريائيون هيون . ڪلپنا غالبا 85 ورهين جي هئي ۽ پنهنجي ماضيءَ ۾ رهندي هئي. مان اڄ سوچيان ٿو تہ ڪير ٿو چوي تہ ماضي مري ٿو وڃي؟ دراصل ماضيءَ جي ياد اسان جي وجود جو حصو ٿي وڃي ٿي ۽ اسان جي حال ۽ مستقبل کي آسان بنائي ٿي. انت حال ۽ مستقبل بہ ماضي ٿي وڃن ٿا ۽ تنها ياد رهجي وڃي ٿي. اڪثر اوقات اُها بہ نہ ٿي رهي. سَمئہ برهمپٽُراوانگر ڳجگات ڪندو وڃي رهيو آهي، جا هر شيءِ کي پاڻ

سان لوڙهي، انت سمنڊ ۾ سمائي ڇڏي ٿي. ”انسان فاني، الله باقي“الا! مون اها سٽ ”پونري پري آڪاس“ ۾ ڦيرائي ڇو هئي؟
بهتر آهي تہ وري ٿُبي ڏئي، ٿر جي ڪنهن گِرِڻ مان ٻاهر نڪران! لارنس آف عريبيا کي اها خبر نہ هئي تہ وقت بہ گِرِڻ وانگر آهي، جا ڪي ڪي انسان ڳڙڪائي نہ سگهندي آهي ۽ هُو ان ۾ ٽپو ڏئي، آسانيءَ سان ٻاهر نڪري سگهند آهن!
اسان پوءِ منيءَ کان اسلام ڪوٽ وياسين، اُن ”اسان“ جو لفظ جو ڦهلاءُ بہ ضروري آهي. رشيد ڀٽي مون سان ان سفر ۾ گڏ هو، سکر ۾ وڪالت ڪندو هو، هن جا نقرئي ٽهڪڙا اسٽاڪ مارڪيٽ ترٽلي ۾ وجهي سگهندا هئا. هو مون سان نہ رڳو هندستان ۾ 1963 ع واري سفر ۾ ساڻ هو، پر پاڪستان ۽ سنڌ ۾ بہ ڪيئي ڀيرا سفر ۾ ساڻ هو. هن راتين جو پورهيو ڪري منهنجي ڪتاب ”خط ، انٽرويو ۽ تقريرون“جي ڀاڱي ٻئي تي ڏکو مهاڳ لکي پاڻ کي ٿڪائي وڌو. اڳ ئي هو ڏيابطيس جو مريض هو پوءِ تہ هن جي شگر ليوِل ايترو ڪري پئي جو هو ائمبيولينس ۾ ڪراچي پهتو مَس تہ گذاري ويو. هن جي موت تي مان ڍانڍيون ڪري رنو هوس. هو منهنجو، ربانيءَ ۽ تنوير جو گهرو دوست هو ۽ ماهتاب محبوب سان بہ هن جي عليڪ سليڪ هئي ۽ جڏهن حيدرآباد ويندو هو تہ هن جي گهر رهندو هو. هن جي ڪردارنگاريءَ لاءِ هڪ پوري ڪتاب جي ضرورت آهي.
محمد ابراهيم جويو ڇاتل سڇاتل شخصيت آهي. هن ”شاهہ، سچل،سامي“ ڪتاب لکي سنڌ تي ٿورو ڪيو ۽ سنڌ ادبي بورڊ جي سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾ بي بها ڪم ڪيو آهي. ڪيئي ٻيا ڪتاب هن سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا آهن ۽ جي. ايم. سيد جي ڪتابن کي بہ نظرثاني ڪري، انهن کي ترتيب ڏني آهي. منهنجي ڌيءَ ياسمين هن جي فرزند مظفر علي جويو سان پرڻيل آهي،جو آبپاشيءَ جي محڪمي ۾ ايڪس. اِي. اين آهي. جويو صاحب هن وقت اُٺياسي ورهين جو آهي، اسان سن ڇائيتاليهہ کان دوست رهيا آهيون ۽ اميد آهي تہ آخري دم تائين نڀائي ويندا سين. تازو هن ساميءَ تي بہ نهايت خوبصورت جلد ڇپايا آهن، (وقت وٽي ڏني تہ تفصيل اڳتي لکندم)جي ڦٽڪي جي باڪس ۾ بند ڪيا ويا آهن ۽

جن تي خرچ سمورو راڪ هائوس واري شري دولت مهتاڻيءَ ڪيو آهي. دولت جي جاءِ تي ان ڪتاب جي باري ۾ هڪ نشست رکي وئي، جتي مون ڪلاڪ ڪان مٿي تقرير ڪئي، جا منهنجي پهرين اٽلڪيل تقرير هئي. پهريون ڀيرو مون کي احساس ٿيو تہ مان سنڌيءَ ۾ بہ ايتريءَ روانيءَ سان ڳالهائي ٿو سگھان، جيتري روانيءَ سان عدالتن ۾ انگريزي ۾ ڳالهائيندو هوس.

هڪ ڀيري مون هڪ خون جي ڪيس ۾ رها ٿيل ملزمن خلاف ڪيل اپيل ۾، هاءِ ڪورٽ جي جسٽس تنزيل الرحمان وٽ ٽي ڏينهن سانده تقرير ڪئي، تہ هن مون کي چيو تہ خدا جو شڪر ڪر جو توکي هن عمر ۾ بہ ايتري سگھہ ڏني اٿائين، جو سانده ٽي ڏينهن ڳالهائي سگھيو آهين. ٻي طرف ڪان وڪيل جناب آفتاب آخوند هو جو نواز شريف جي حڪومت ۾ سنڌ هاءِ ڪورٽ جو ائڊووڪيٽ جنرل هو. اپيل مون کٽي، جيتوڻيڪ آفتاب هڪ نهايت تيز ماهرِ قانون آهي ۽ هن جي تقرير ۾ نہ رڳو رواني پر گھرائي بہ آهي. قضا الاهيءَ مان ٽئين ڏينهن تي بيمار ٿي پيس، وڪالت تالان والان ٿي وئي ۽ گذريل پنجن سالن ڪان ڪراچيءَ ۾ گوشہ نشين آهيان. رڳو لکندو پڙهندو آهيان. اهو قضا الاهي مون هڪ گھوٽڪيءَ جي رائيٽر ڪنسٽبل جون لکيل ايف. آءِ. آر پڙهي سکيو هوس. جڏهن بہ ڪوئي خون ٿيندو هو تہ واقعي ڪان اول ”قضا الاهي“ لفظ ايف. آءِ. آر ۾ ڪم آڻيندو هو. مثلاً:

”جوابدار ڪمند جي پوک ۾ لڪا وينا هئا. قضاالاهيءَ سان مقتول بہ انهيءَ جاءِ وٽان لنگھيو ۽ جوابدارن هُن تي آسانيءَ سان فير ڪيو.......“

جڏهن مون اخبار ۾ تازو پنهنجي نوجوان دوستن فقير محمد لاشاري ۽ اسماعيل اُڍيجي جي حادثي ۾ موت جي خبر پڙهي تہ ٿڌو ساهہ ڀري، اهي اڌ اکري پوليس منشيءَ جا لفظ اُچاريا، ”قضا الاهي....“ ۽ پوءِ منهنجي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا.

منهنجي وڪالت جي تجربن لاءِ هڪ جدا ڪتاب جي ضرورت آهي، ان ڪري زيرِ تصنيف موضوع تي موٽي ٿو اچان. اسان ٻئي ڀيري منيءَ نہ ترسياسين ۽ سڌو اسلام ڪوٽ مکي نهال چند وٽ وياسين، جو اُتي ڊسٽرڪٽ ڪائونسل جو

چيئرمين هو ۽ ڊپٽي ڪمشنر محمد اسماعيل نون جو دوست هو، جيڪو اُن تر جو زميندا هو ۽ منهنجو به واقف هو. آگسٽ جو مهينو هو، تر ۾ برساتون پئجي رهيون هيون. اُتر ۾ بڪرار ڪنوڻ ڪجي رهي هئي. ساري زمين وارياسي هئي ۽ پاڻي ائين تي ڇُهي وئي، جيئن ڪنهن محبوبا جا چپ چُمندي ڪو ڪڪ نه ٿيندو آهي. هڪ پيري مون ڪنهن کي اونهي گهري چمي ڏني هئي ۽ اهو سوچي منهنجيون اکيون پرجي آيون هُيون ته هن جو ساٽ ڪيستائين رهندو!

اسلام ڪوٽ ڏانهن رستي تي برسات پنيون لوڙهي رهي هئي ته ڪنهن چيو پنيون لڙهيو ن ته چا، گاهه ته ٿيندو! بارش جي تيز وهڪري پٽن جي پاسن ۾ ڏرڙ ڪري ڇڏيا هئا. پوءِ به پٽ جي مُنهن وٽان شروع ٿيندڙ زمين جنهن کي ”ٻُڪڙ“تي چيائون ۽ ”پوچاندو“ جتي پٽ پچاڙي تي ڪئي يا اُپي پٽ جنهن کي ”نوڻ“ تي چيائون، گاڏين هينان ائين لڳي رهيو هو جڻ گاڏيون ڪنهن قالين تان وجي رهيون هُيون . ان ڪان هڪ ڏينهن اڳ جڏهن ڏيپلي کان موٽيا هئاسين، تڏهن سج دير سان اُپريو هو ۽ اسان ”تڙڪول“ ۽ ”گوچار“

جا نظارا ڏنا هئا. ”تڙڪول“، پٽ جي انهيءَ پاسي کي تي چيائون جتي سج اُپرڻ سان اُس جو تڙڪو تي پيو ۽ ”گوچار“ پٽ جي ان پاسي کي تي چيائون جنهن جو سج لٿي مهل پويون شعاع پئي پيو. اسلام ڪوٽ ڏانهن ويندي اسان ڏٺو ته ٽَرايون ۽ ٽوپاءِ ڊُبا پاڻيءَ سان پرجي ويا هئا. اسان جي ساٿي چانگ اسان کي ٻڌايو ته ماڻهو اُهو پاڻي پيئندا رهندا آهن، توڙي اهو ڪِنو ٿي ويندو آهي ۽ ان ۾ ڪيڙا پئجي ويندا آهن. ڪيڏي نه ڏُک جهڙي ڳالهه آهي!

اسلام ڪوٽ ۾ نهال چند سان هُن جي اوطاق تي ڪچهري ٿي. هن چيو ته ڪلهه کان ”آپوميو“ آهي يعني آڪاس جو رنگ گهاٽو نيرو ٿي ويو آهي ۽ ڪڪر هيٺ تا نظر اچن. اهي ٽري لفظ مون کي ايترو وڻيا جو منهنجي شعور کي ”جرهيڙيءَ“ وانگر پڙ ڏئي ويا. ”جرهيڙي“ قوسِ قزح کي چوندا آهن. پوءِ اُنهن لفظن مان ڪجهه لفظ مون ”وڃون وسڻ آئيون“ ۾ ڪم آندا ۽ ڪجهه اجا تائين ڪم آڻيندو رهيو آهيان ۽ منهنجي لغت جو حصو ٿي چُڪا آهن. شاعري هونءَ ته شاعر جي تصور تي مدار رکندي آهي، پر هن جيڪي ڏيک ڏٺا هوندا آهن يا هن

ڪي جيڪي تجربا ٿيندا آهن، سي اُن تصور جي پس منظر ۾ لازمي طور هوندا آهن. جرمن شاعر رلڪي چيو هو تہ:

”ڪڏهن ڪڏهن شاعر جي تجربن کي شاعريءَ ۾ اظهار لاءِ ٽيهہ سال لڳي ويندا آهن.“

فرينچ شاعر بودليئر کي هڪ ڀيرو شوق ٿيو ۽ هو هندستان ۾ فرينچ ڪالوني ”پانڊيچري“ ڏسي. پوءِ هو ان سفر لاءِ پاڻيءَ جي جهاز ۾ نڪتو، پر پونوچ سمنڊ ۾ جڏهن هن جو جهاز ماريشس پٽ پهتو تڏهن هو اُتي لهي پيو ۽ فرانس موٽي ويو. هن کي سفر سُڦر تي نظر آيو، پر سمنڊ تي هن سج اُيارَ جا جيڪي نظارا ڏٺا يا پاڻيءَ ۾ سج ٽُٻڙڪو ڏيندي ڏٺو، اهي هن جي شاعريءَ ۾ واري واري سان تشبيهہ ۽ استعاري جو يا ٻيو روپ وٺي، اظهاربا رهيا. ٿر ۾ غروب ۽ طلوع سان منهنجي شاعري بہ ستي پئي آهي. ”ٿر سيمينار“ تي ٽيپ ڪرايل پنهنجي تقرير ۾ بہ مون ڪجهہ اهڙي ڳالهہ ڪئي هئي. جڏهن وائيس چانسلر هوس تہ منهنجو من وارياسي وانگر هو جو برسات لاءِ سِڪندو آهي. چارئي سال آسمان ۾ اَڇاڻ تي مائل اوچائي نظر آئي هئي، پر شعر جي برسات نہ پئي هئي. ڪڏهن ڪڏهن روح ۾ تاڙو تواريندو هو ۽ مور دانهون ڪندا ها، پر روح مينهن ڦڙيءَ لاءِ واجهائيندو هو. اهي نوڪريءَ وارا چارئي سال مون لاءِ اڱهاڙا سال هيا ۽ اِهو محاورو ٿر ۾ ڏڪار لاءِ استعمال ڪندا آهن. مان هونءَ تہ ڪڏهن بہ پٽائيءَ وانگر محسوس نہ ڪيو هو تہ:

”مون کي ڏنءُ ڏئي، ڊوليو ڊٺ قراريو“

آخر مينڊرو مومل کان سواءِ ڇا آهي؟ ڇا هو ڪيس ڏنءُ ڏئي، ڊٺ ۾ قرار پائي سگهندو آهي؟ ڇا شاعر ذات کي ڇڏي چئن پائي سگهندو آهي. پر اهي چارئي سال مون تي مٿين ست چانيل رهي. مون پنهنجو ڏاڍو وَس ڪيو پر نوڪري منهنجي وَسَ جي ڳالهہ نہ هئي. وڪالت ۾ ڪيترين بہ مجبورين هيون، پر مان آزاد هوس، منهنجو روح آزاد هو، منهنجي شاعري آزاد هئي ۽ بقولِ حافظ:

فاش مي گويم و از گفتهء خود دلشادم
بندهء عشقم و از هر دوجهان آزادم.

ترجمو: (مان ڪليو ڳالهائي رهيو آهيان ۽ پنهنجي ڳالهہ ۾ خوش آهيان، مان عشق جو بندو آهيان ۽ ٻنهي جهانن کان آزاد آهيان.)

ڪيترا نہ وڪيل ۽ جج منهنجا وڪالت ۾ دوست هيا. ڪيترا نہ پوليس ۽ جيل جا ۽ ٻيا آفيسر جي سکر جيم خاني جا ميمبر ها، منهنجا واقفڪار يا يار ها! ڪيترا نہ هاري ۽ وڏيرا ۽ شهري ڏنڌوڙي ۽ ڪاريل، لويل لتاڙيل عورتون منهنجون مُوڪل هيون. هو منهنجو جونيئر غلام مصطفي! شاهہ جو پوءِ سنڌ جو لا سيڪريٽري ٿيو ۽ جوانيءَ ۾ گذاري وَيو، هو علي بخش ميمڻ جو انهيءَ سان گڏ رهندو هو ۽ هاڻي غالبؔ خيرپور يونيورسٽيءَ ۾ سيڪريسي آفيسر آهي. جمال صديقي جو منهنجو ڪلاس فيلو ۽ ڪراچيءَ ۾ پارٽنر هو. جمال صديقي جو ذڪر نڪرڻ سان مون کي اها رات ياد اچي رهي آهي، جا اسان ٽنئي ۾ ابراهيم جوئي جي جاءِ تي گذاري هئي، جڏهن هو اُتي هيڊ ماستر هو. اسان شام جو مڪليءَ تان ڦري ڪنهن تلاءَ وٽ آيا هياسين جڏهن اُن ۾ سج ٻڏي رهيو هو. پر تي وڻ بينا هيا، جن جا پاڇاوان تلاءَ ۾ پئجي رهيا ها. پوءِ مون ۽ جمال ٽنئي جي موتئي جا هار ونيي، ڏهين ٻجي رات تائين ڊنل ڳلين ۾ آواره گردي ڪئي هئي ۽ نيٺ هڪ ڳليءَ ۾ پنهنجي منزلِ مقصود تي پڳا هُياسين ۽ ٻہ چندڊ جهڙا چهرا سات ڪنياهياسين.وڏيڪ چا چئجي؟ هن عمر ۾ تہ جوانيءَ جون ڳالهيون زبان تي بہ آڻي نہ ٿا سگهون! پر اها چاندوڪي رات ۽ اُن ۾ ٽيل حادثا منهنجي شاعريءَ جو اَٽوٽ انگ آهن. ڪيترا حادثا مونکي زندگيءَ ۾ پيش آيا آهن، گهڻ ۾ گهٽ انهن تي پنڇي بولي رهيو آهي ۽ پنهنجا رنگين پَر پسائي رهيو آهي. ٽنئي ۾ مون کي ٻيو بہ ڏينهن نہ وسرندو جڏهن مون جمعيت الشعراءِ ۾ ٻاوهين ورهين جي عمر ۾ بہ ڪلاڪ جديد شعر وادب تي تقرير ڪري، اُن وقت حاضر غزل گو شاعرن کي چيو هو تہ ”اوهان وقت وڃائي رهيا آهيو.“ تڏهن ابراهيم جي ڦوهہ جواني هئي. هن جي پهرين زال گذاري چُڪي هئي ۽ اڃا ٻي شادي نہ ڪئي هيائين. هڪ شاگرد پنهنجي ڪافي خوبصورت بيوه ماءُ سان هن وٽ ايندو هو. (پر مان هن سان زيادتي ڪري رهيو آهيان، پل هو پنهنجي آتم ڪهاڻي پاڻ لکي.)

مرحوم جمال صديقيءَ کي ياد ڪري مون کي هن جو ڀاءُ قادر صديقي ٿو ياد اچي، جو هن وقت سنڌ گورنمينٽ ۾ لا سيڪريٽري آهي ۽ شمس صديقيءَ جو ڀاءُ آهي جا اردو اديب باقر رضوي چواٽيءَ ”اردو زبان جي نهايت باشعور ماهر آهي ۽ شايد واحد سنڌي عورت آهي، جنهن کي اردوءَ تي ايترو عبور حاصل آهي.“ قادر سان گڏ حبيب الله، نظام بلوچ (جي ٻئي سکر هاءِ ڪورٽ بار جا پريزيڊنٽ رهيا آهن، نظام نہ پوءِ پليجي صاحب جي عوامي تحريڪ جو جنرل سيڪريٽري هو ۽ ويڇهڙائيءَ ۾ اُن تان استعفا ڏني اٿائين) حبيب الله منهنجي ڀِقاٽ مرحوم صبغت الله جو پٽ آهي ۽ هن جو دوست محمود صديقي جو هاڻي مشهور ٽي. وي ايڪٽر آهي ۽ پياري سنڌي لهجي ۾ اردو ڳالهائيندو آهي، اُهي ڪڏهن مونسان ڪچهريون ڪندا ها. انهن سان بہ پنجابي ڀينرون بہ صحبت ۾ شريڪ هونديون هيون، جي پنهنجيءَ ذات ۾ ڪائنات هونديون هيون ۽ مجسم هير وارث شاهہ لڳنديون هيون.

مرحوم حنيف منگي جوبہ هاءِ ڪورٽ جي بار جو صدر هو ۽ تقرير ائين ڪندو هو ڄڻ يتيم جو مٿو ڪوڙي رهيو آهي ۽ جنهن مونسان صلاح ڪري پاڪستان جي اڳين پريزيڊنٽ ۽ هاڻوڪي سينٽ جي چيئرمن وسيم سجاد کي سکر بار ۾ گهرايو هو ۽ هن جو دوست ٿي ويو هو. منهنجو مرحوم دوست رشيد ڀٽي، جو وڪالت گهٽ ڪندو هو ۽ جنهنجون ٻيون مصروفيتون گهڻيون هونديون هيون.

آغا بدر، جو منهنجو شاگرد رهيو هو ۽ سکر جو مسولني هو، جنهن جو ذڪر مون ”ساهيوال جيل جي ڊائريءَ“ ۾ ڪيو آهي. هن جو ڀاءُ آغا سيف الدين جو سکر پيپلز پارٽيءَ جو اهم رڪن آهي، هن کي عجيب طنز ۽ مزاح جي حس آهي. جڏهن مونکي ون يونٽ دوران ساهيوال جيل تي موڪليائون تہ سکر پوليس پيش ٿيڻ کان اڳ،مان سکر بار ۾ تقرير ڪري رهيو هوس، تڏهن هن چيو هو: ”شيخ صاحب، تون بہ بجليءَ جي تار تي گٽار هلائي رهيو هئين! جهٽڪو اچي ويندءِ.“

هن جي والد مرحوم خانبهادر نظام الدين خان کي بہ ساڳيو طنز جو حس هوندو هو، جو سلطان ڪوٽ جو وڏو زميندار هوندو هو. سنڌ جي پهرين گورنر سر

غلام حسين جو رشتيدار هو ۽ سکر ۾ نهايت خوشحال زندگي گذاريندو هو. هو وسڪي مٿيءَ جي ڪُمري ۾ پيئندو هو تہ جيئن ڪنهن کي پتو نہ پئي تہ هو چا پي رهيو آهي. هڪ ڀيري منهنجو ۽ رشيد ڀٽيءَ جو دوست مقبول صديقي،7 جنهن سکر مان اخبار "محفل" ڪڍي هئي ۽ پوءِ روسي سفارت خاني ۾ ملازم ٿيو هو، جو ڪافي ٿلهو هوندو هو، جڏهن مون سان گڏجي مرحوم آغا نظام الدين وٽ چندي لاءِ هليو، تڏهن مرحوم هُن کان پڇيو: "پٽ! تون ڇا ڪندو آهين؟"

مقبول جواب ڏنو: "سائين! مان سکر ميونسپالٽيءَ ۾ ڪلارڪ آهيان."

"ڪلرڪ؟"مرحوم آغا چرڪ ڀري چيو: "ايڏو ٿُلهو!" جواب ٻڌي مقبول کي همت ئي نہ ٿي تہ هن کان "محفل" لاءِ چندو وٺي.

هڪ ڀيري مان آغا صاحب وٽ وينو هوس. مون کان اڳ هُن وٽ هن جو هڪ هاري وينو هو، جو سلطان ڪوٽ مان هُن سان ملڻ آيو هو. اوچتو انهيءَ هاريءَ مرحوم خانبهادر کي چيو: "سائين! ٻُڪ ل ڳي آهي، چار آنا ڏيو تہ ڀڳڙا وٺي کاوان."

خانبهادر ٺاهوڪي موڙي تي وينو هو، تنهن ڪيسي مان پائلي ڪڍي، هُن ڏانهن ڦِٽي ڪئي، جا رڙهندي وڃي پٽ سان لڳي. خانبهادر ڏاڍو ڳورو مڙس هو پر پوءِ بہ پاڻ موڙي تان اٿي، هن اها پائلي کڻي هاريءَ کي هٿ ۾ ڏني هئي. مون کي سندس نهنائي ڏاڍي ڏٺي هئي. جڏهن هاري پائلي کڻي هليو ويو تڏهن مون خانبهادر کي چيو: "سائين! اوهان پاڻ تڪليف چو ڪئي، پائلي هاريءَ جي ويجهو تہ پئي هئي. هو پاڻ کڻي وٺي ها." خانبهادر ٽهڪ ڏئي چيو: "بابا! مون تڪليف پٽ جي رنگ بچائڻ لاءِ ڪئي. هاري هو ٻُکيو، سو رانيوٽا پائي پائلي کڻي ها ۽ منهنجي پِٽ تي نئون ڏنل رنگ خراب ڪري وجهي ها." پوءِ هن نڪر جي ڪُمري ۾ اڌ پيگ وسڪيءَ جو وجهي، اُن ۾ پاڻي وڌو ۽ مونکي ڏنو.

خدا جي مرحوم تي رحمت هجي: هڪ نهايت خوش طبع انسان هو.

آغا سيف الدين جو ڀيو ڀاءُ آغا نظر علي، جو سلطان ڪوٽ ۾ پنهنجي فصل جو حصو وٺي لنڊن هليو ويندو هو ۽ باقي سال اُتي گذاريندو هو. جنهن سان گڏ مون

سال 1976ع ۾ لنڊن جي هائيڊ پارڪ ۾ ڪافي بيئر پيتو هو ۽ بين الاقوامي سياست تي بحث ڪيو هو. ڪھڙا نالا وٺي ڪھڙا وٺان. سائين شمس الدين، جنهن جي باري ۾ مون اڳيئي لکيو آهي، جو ڏهن سالن کان اٽندي ويهندي اسٽالن تي هڪ گار لاهيندو ٻي چاڙهيندو هو. هو پهريائين ولي خان جي نيشنل عوامي پارٽي سکر جو صدر هو ۽ پوءِ سکر جي ڊسٽرڪٽ پيپلز پارٽيءَ جو پريزيڊنٽ ٿيو هو ۽ ساڳي وقت نهايت مصروف وڪيل پڻ هوندو هو. هن ۾ سنڪي پڻو، طعنہ زنيءَ لاءِ رغبت هوندي هئي. تاريخ ۽ فلسفو هن جو مرغوب مطالعو هوندو هو. هن کي پنهنجي بہ سٺي لائبريري هوندي هئي، وِل ڊيورانٽ جو مداح هو ۽ گھڻو ڪري هن جا سڀ ڪتاب پڙهيا هيائين. هن مون کان راڌا ڪرشن جا هندي فلسفي تي انگريزي ڪتاب وٺي پڙهيا ۽ انهن کان بيحد متاثر ٿيو. جڏهن اسان ڪيس هلائي اچي بار روم ۾ ويهندا هياسين، تڏهن هو گھڻو ڪري سياست، تاريخ ۽ فلسفي تي ڳالهائيندو هو، جو ٻيا ٻُڌي بور ٿيندا ها. جيتوڻيڪ مان ڪيس نهايت دلچسپيءَ سان ٻڌندو هوس. شروع ۾ مون سان گڏجي ”روشني“ اخبار ڪڍي هئي، جنهن ۾ هن پنهنجي ڪهاڻي ”فيروزان“ شايع ڪئي هئي. اها اخبار ”المنار“ پريس سکر مان نڪرندي هئي، جنهن جو مالڪ رشيد ڀٽيءَ جو پيءُ مرحوم مولوي عبدالحميد هوندو هو.

فتاح ملڪ جو مشهور شاعر ۽ منهنجو پاڙيسري وڪيل هو ۽ جو اجا تائين منهنجي آفيس جي پرسان وڪالت ڪري رهيو آهي. سندراڻي وڪيل هوندو هو، جو چڱو زميندار هو ۽ تفريحاً وڪالت ڪندو هو. مان ڪيس مرڪندي چوندو هوس: ”هن پاڪستان ۾ بہ عجوبہ روزگار آهن. هڪ سندراڻي، ٻي جنرل راڻي (جا يحييٰ خان جي محبوبہ هئي)“ هو اها ڳالھ خوش خلقي سان لنوائي ڇڏيندو هو. حليم پيرزادو جو اڳيئنءَ سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر هو، هينئر تازو ڪيس سنڌ هاءِ ڪورٽ جي ائڊووڪيٽ جنرل جي عهدي تان هٽايو ويو آهي ۽ هن جو دوست امداد اعوان جو ڪيئي ڀيرا ڊسٽرڪٽ بار ائسوسئيشن جو پريزيڊنٽ ٿيو هو ۽ پراوينشل بار ڪائونسل جو ميمبر هوندو هو ۽ هاڻي سينيٽر چونڊيو ويو آهي، سي بہ اهم وڪيل ها. انڪم ٽئڪس جو ماهر مرحوم ڪامريڊ عثماني جو

سکر نئشنل عوامي پارٽيءَ جو سيڪريٽري جنرل هو، نهايت پڙهيل ڳڙهيل مهاجر هو، جو اسان وانگر سنڌي ڳالهائيندو هو ۽ پنهنجي گهر جو نالو ”شانتي ڪُنج“ رکيو هيائين. هو ڪميونسٽ هو ۽ ون يونٽ وقت بہ تي پيرا ڪامريڊ جتوئيءَ جي دعوت ڪئي هيائين. گل خان نصيرهن جو دوست هو ۽ ڪامريڊ نازش بہ هن جو دوست هو، جو سدائين انڊر گرائونڊ هوندو هو ۽ جنهن کي لينن ڪٽ ڏاڙهي هئي ۽ هن وانگر لڳاتار پائيپ پيندو هو. هميشهہ مزدور تحريڪ جا قصا ڪهاڻيون ايئن ٻڌائيندو هو جڻ تہ اسان اندران در کي ڪڙو ڏئي ٻيٺا آهيون ۽ ٻاهران لينن در کڙڪائي رهيو آهي، جڙو در کولڻ جي دير آهي. هن وٽ ڊاڪٽر اعجاز، برڪت علي آزاد ۽ ٻيا ڪامريڊ بہ ايندا ها ۽ هو پنهنجي گهٽي ڪمائي ڪميونسٽ پارٽيءَ تي وڃائي ڇڏيندو هو.
غالبا ڪامريڊ عثمانيءَ جي ذريعي منهنجي واقفيت عبدالغور عابد جوڻيجي سان ٿي هئي، جو ان وقت سکر ۾ انڪم ٽئڪس آفيسر هو. هو سنو شاعر آهي ۽ علم ادب سان هن جو لڳاءُ رهندو آيو آهي. سندس والد مرحوم مولوي احمد ملاح جو دوست هيو جو بدين جو هڪ صاحبِ طرز شاعر هو ۽ جنهن جي شاعريءَ ۾ درياهہ جي رواني هئي. جوڻيجي صاحب مون کي احمد ملاح جا سيئي ڪتاب تحفي طور ڏنا ها، جي مون غور سان مطالع ڪيا ها. هو هڪ موحد هو. حيرت جي ڳالهہ تہ اِها آهي هن قرآن شريف جو سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمو ڪيو هو ۽ سو بہ بيتن ۾! پر اُهو ترجمو جوڻيجي صاحب مونکي نہ ڏنو، ڇو تہ اُن وقت هن وٽ اُن جي ٻي ڪاپي نہ هئي. هاڻي جڏهن جوڻيجو صاحب، سنڌ جو انڪم ٽئڪس ڪمسنر ٿي ڪراچيءَ آيو تہ هو ڪجهہ وقت اڳ مون وٽ آيو هو. مون ڏٺو تہ هن جو مذهبي مطالعو نهايت گهرو ٿي ويو آهي ۽ هو نبيءَ اڪرم صلي الله عليہ وسلم ۽ حضرت علي ڪرم الله وجهہ ڪان وٺي امام الهند شاهہ ولي الله ۽ هن جي فرزند شاهہ عبدالرحيم تائين نهايت فصاحت سان ڳالهائي ٿي سگهيو.
هن مون کي ڳالهہ جو ذري گهٽ تسلي بخش جواب ڏنو، جڏهن مون هن کي چيو:

”جوڻيجا صاحب! مون قرآن شريف ۾ بہ پيرا پڙهيو آهي تہ ”مان اوهان کي بار بار زنده ٿو ڪيان“ مذهبن جي تقابلي مطالعي وارا ان کي تناسخ جي نظرئي جي تائيد ٿا سمجهن.اوهان جو ڇا خيال آهي؟“

هن يڪدم جواب ڏنو،

”ائين نہ آهي تہ ننڍ ننڍيو موت آهي! ڪنهن کي خاطري آهي تہ هو ننڊ مان اٿندو بہ يا نہ. سو الله تعاليٰ انسان کي جڏهن بار بار ننڊ مان اٿاري ٿو، تڏهن ڄڻ هن کي بار بار زنده ڪري ٿو.“

ڪائنات جي وسعت تي ڳالهائيندي هن وڌيڪ چيو تہ ”جيڪو قادر مطلق آهي،اهو هڪ ڌرتيءَ سان مطمئن هوندو؟ انهيءَ ڪروڙين ڌرتيون پيدا ڪيون هونديون، جتي ذي شعور مخلوق رهندي هوندي.“

مون ٿورا آفيسر ڏٺا آهن جي هن وانگر مذهب تي ڳالهائيندا هجن. هن جي وڃڻ کان اڳ مونکي اوچتو خيال آيو: ”جو قادرِ مطلق آهي، اهو وڏي موت مان بہ تہ بار بار اٿاري سگهي ٿو!!“

پر هن چيو تہ، ”نہ. اسلام تناسخ کي نہ ٿو مڃي.“

ڪامريڊ رڪن الدين قاسمي بہ سکر ۾ وڪالت ڪندو هو. هن پوءِ پنهنجي نياڻي جام ساقيءَ کي نڪاح ۾ ڏني. ڪامريڊ حسن حميدي، جو نہ فقط هڪ چڱو وڪيل هو، پر اردوءَ جو ڪافي چڱو ترقي پسند شاعر هو. هن کي اردوءَ تشبيهہ ۽ استعاري تي وڏي مهارت هئي ۽ هن هڪ پورو نظم جو ڪتاب ڪامريڊ نذير عباسيءَ جي شهادت تي لکيو آهي. ڪراچيءَ مان نڪرندڙ رسالي ”طلوعِ افڪار“ جنهن فيض ۽ سبطِ حسن نمبر ڪڍيو هو، تنهن حسن حميدي نمبر بہ ساڳي آب تاب سان ڪڍيو آهي. ”طلوعِ افڪار“ مظهر جميل، مسلم شميم ۽ نڪهت بريلوي ڪڍندا آهن، جي منهنجا پراڻا دوست آهن. مظهر جميل مون سان گڏ سکر ۾ وڪالت ڪندو هو هاڻي يو. بي. ايل جو وائيس پريزيڊنٽ آهي، جنهن جو ڪنهن وقت صدر مقبول سومرو هيو، جو بہ پهريائين سکر ۾ وڪالت ڪندو هو رشيد ڀٽي ۽ حنيف منگيءَ جو گهرو دوست هو .

حسن حميدي منهنجو دوست ۽ ساٿي هو ۽ سٺو شاعر بہ هو. ان ڪري هن جا ڪجھ شعر هيٺ ڏيان ٿو:

هي ششدر وقت کا بوڙھا مورخ[2]،
نئي تاريخ کي اوراق هين يھ.

مين اُن سي ملتا هون اکثر2
پسيني کي هري کهيتي سي جو نغمھ اُگاتي هين
زمين کا بوجھھ اُٹھاکر موسمون کي ساتھ کھلتي هين
همين لکهنا سکھاتي هين

هم ايک اندھي کنوين کي قيدي[3]
گرفتِ ديوار اتي محکم
خيالِ جنبش سي جان نکلي

انهيءَ ساڳيءَ نظم ۾ آهي:

اس کنوين کي منڊير پر اب
نئي درختون کي بازون مين
دهنک، شفق، تتليان شگوفي
نئي فضا باثمر بني هي
زمين قدمون کي هم سفر هين.

موت جس کو کهتي هي [4]
اک فريب محمل هي
موت ايک لمحہ هي

زندگي مسلسل هي
مين تمهاري پيکر مين
ڪائنات فردا هون
مين ثباتِ عالم هون
مين حياتِ فردا هون
ميري پهول سي بَچو!

تمهاري داد، تمهاري نانا، تمهاري اَبو ني[5]
سب ني مل ڪر

نہ جاني ڪتني دنون کي اذيتون سي
لهو کي دريا کي آبشارون سي
اپني اسلاف کي مزارون سي
بس ايک چڙيا دعا مين مانگي

نسيمِ بهار جيسي
تبسم لالهه زار جيسي
تَرنم صد هزار جيسي

ڪهان هي چڙيا
انوکهي چڙيا
ترنمِ صد هزار جيسي حسين چڙيا
همين بهي اُس کي جهلک دکهادو

مين آج زندان کي تنگ کهولي مين سوچتا هون [6]
نہ جانــي ذهنــون کــي ســادگــي کــو

ڪهانيون کي خمار آلود خواب گاهون سي
ڪس صدي مين امان ملي گي.

نظامِ جمهور کيا يهي هي؟ سرون پهہ تلوار ناچتي هي،2
هر ايک در پر، هر ايک گهر مين بلائي خونخوار ناچتي هي.
لب هون خاموش، تو زخمون کي دهن بولتي هين[7]
بولني والي سرِ دارو رسن بولتي هين.

حسن حميدي نہ رڳو منهنجو دوست هو پر منهنجو پاڙيسري بہ هو. هُن جو گهر ۽آفيس منهنجي پراڻي سکر واري گهر کان پنجاهہ قدمن تي هئا. هو ون يونٽ واري دور ۾ ولي خان ۽ محمود علي قصوريءَ جي آل پاڪستان نيشنل عوامي پارٽيءَ جو جوائنٽ سيڪريٽري هو ۽ اُن وقت ولي خان ۽ قصوريءَ جا مون سان ڪافي تعلقات هئا. مرحوم ڊاڪٽر حُسان (ڪراچيءَ ۾ فيض واري اُردو ڪاليج جي وائيس پرنسپال)، اجمل خٽڪ، گل خان نصير، حسن حميديءَ، مون ۽ ابراهيم جوئي عوامي ادبي انجمن جو سکر ۾ گڏجي منشور ناهيو هو، جو ضميمي جي حيثت ۾ هن ڪتاب سان گڏ آهي.
پراڻي سکر ۾ منهنجو گهر مهاجرن جي پاڙي ۾ هو. چوڌاري پنج هزار مهاجر رهندا ها. هونءَ تہ انهن سان رستو چڱو هوندو هو، وڪالت جي معاملي ۾ يا ٻيءَ ڪم ڪارِ ۾ منهنجي مدد وٺندا ها. جيتوڻيڪ منهنجي خلاف پروپئگنڊا اها هوندي هئي تہ مان دهريو آهيان ۽ پراڻي سکر جي مسجد ۾ ڪڏهن بہ نماز نہ پڙهي اٿم ۽ نہ ڪڏهن عيدگاهہ ۾ ڏٺو ويو آهيان. ها! ڪڏهن ڪڏهن نماز جنازه ۾ شريڪ ٿيندو آهيان، جنهن ۾ جُهڪڻو نہ پوندو آهي. دراصل مونکي جوانيءَ ۾ گوڏن ۾ سور پوندو هو ۽ نماز پڙهندي جهڪڻ ۾ تڪليف ٿيندي هئي. هونءَ بہ مان مذهبي رسومات کي زياده اهميت نہ ڏيندو هوس ۽ ڪائنات ڏانهن منهنجي نڪتہِ نگاهہ هڪ صوفيءَ واري هئي. مٿي- ٺيک نہ مون ڪلهہ ڪئي هئي، نہ اڄ ڪندو آهيان. منهنجو خدا جو تصور صوفيانہ ۽ فلسفيانہ آهي. مان مڃان ٿو تہ

اهو تصور قلب کي ايتري تسڪين نہ ٿو آڇي ۽ اُن جو ايترو پرجهلو نہ آهي، جيترو مصلي تي ڪنهنجي حضور ۾ سجده ريزي آهي، پر مان ڇا ڪيان، مان پنهنجي فطرت بدلائي نہ ٿو سگهان.

مون ڳالهہ تي ڪئي تہ جڏهن ايم. ڪيو. ايم جا جلسا پراڻي سکر ۾ ٿيڻ لڳا تہ پهريون تہ اُهي خاموشيءَ سان ڪيا ويندا ها، پر پوءِ ايم. ڪيو. ايم جو اصل مقصد ظاهر ٿي پيو، ڇو تہ اُنهن بي انداز هٿيار ڪٺا ڪيا. هڪ ڀيري مان حسن حميديءَ جي گهر ويس. هن جي سورنهين سترنهين ورهين جي ڌيءَ، جنهن جي ڪراچيءَ ۾ شادي ٿيل هئي ۽ شايد مونکي نہ ٿي سڃاڻائين، پيءُ کي چئي رهي هئي: "اَبو! اسان هنن سنڌين کي ايئن ختم ڪري ڇڏينداسين، جيئن ريڊ انڊين ختم ڪيا ويا ها. هونءَ بہ هي ڪائي مهذب قوم نہ آهن." حسن حميديءَ منهنجو هن سان تعارف ڪرائي چيو: "اياز! هن کي خبر نہ آهي تہ اسان گڏجي سنڌ جي صوبي جي بحاليءَ لاءِ جدوجهد ڪئي آهي ۽ هتي ڪوبہ فاشزم برداشت نہ ڪنداسُون." هوءَ ڇرڪي چُپ ٿي وئي. مان حسن حميديءَ کان ٿوريءَ دير ۾ موڪلائي گهر آيس. هو اُن وقت ڪراچيءَ مان چوٿين هارٽ ائٽڪ جو علاج ڪرائي گهر آيو هو. ڪجهہ مهينا پوءِ مون ڪيس هاءِ ڪورٽ ۾ ڏٺو، جنهن بعد هو پنهنجي آفيس ۾ وينو هو تہ هن کي دل ۾ سور پيو ۽ گهر ويو تہ گذاري ويو. مان هن جي ٽڏي تي ويو هوس.

چڱو جو حسن حميدي، فيض ۽ سبطِ حسن وانگر يو. ايس. آر جي ٽٽڻ کان اڳ مري ويو. هو خوابن جي دنيا جو رهواسي هو، هن پنهنجي آدرش لاءِ قيد بند ڏٺا ها ۽ صعوبتون سَنيون هيون. هن جا سڀ خواب ڇڪنا چور ٿي وڃن ها ۽ هو دلشڪستو ٿي مري وڃي ها. ڪامريڊ عثماني بہ پوري وقت تي مري ويو. جيتوڻيڪ اُن وقت ۾ گورباچوف جو ڪتاب "پرسترائڪا" اچي چڪو هو ۽ جنهن وقت هو ان باري ۾ ڊاڪٽر اعزاز سان ڳالهائي رهيو هو تہ مان وينو هوس. مونکي ائين محسوس ٿيو تہ هو اجا ڏنڌ جي دنيا ۾ آهي ۽ ٻين ڪميونسٽن وانگر حقيقت کي نہ ٿو ڏسي. اُن وقت ڪنهن بہ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ميمبر جي خواب خيال ۾ بہ نہ ٿي اچي سگهيو تہ ڪميونزم ڦڙڪي جي گهر

وانگر ڦهڪو ڏئي ڊهي ڍير ٿي پوندي. جي ماياڪوفسڪي ختم ٿي ويو، پال اليوار، لوئي آراگون ۽ ڪئاسي موڊو جي ڪميونسٽ شاعري ختم ٿي وئي ۽ وجي سرئيلسٽ شاعري رهي، جي اٿيلاجوزف جي شاعري بي معنيٰ ٿي وئي، شولوخوف ۽ اليڪسي ٽالسٽاءِ جا ڪميونسٽ ناول اهميت وڃائي وينا تہ اُنهن جي ڀيٽ ۾ حسن حميدي ۽ فتح الله عثماني ڇا ها! (فتح الله عثماني نثر نويس هو) ائين آهي تہ ٽين دنيا ۾ استحصال اُئين ئي آهي ۽ انسان اڃا ساهہ نہ پٽيو آهي، تنهنڪري اهڙي نثر ۽ نظم جا پڙڏا ڪجهہ وقت رهندا. اُتي بہ جڏهن ماڻهو لڪ لتاڙي، اڳتي وڌيا تڏهن اِهي پڙڏا گم ٿي ويندا ۽ فيض جي سٽ ”هم تو تاريڪ راهون مين ماري گئي“ هڪ ابدي الميو ٿي اُڀري ايندي، جو ڪربلا جي اهميت جو حامل نہ آهي.

مجيب پيرزادو، جو هن وقت ڪراچيءَ جو مشهور وڪيل آهي ۽ برک سياستدان حفيظ پيرزادي جو ڀاءُ آهي ۽ سنڌ جي سابق چيف منسٽر مرحوم عبدالستار پيرزادي جو پٽ آهي، منهنجو جونيئر ۽ پاڙيسري هو. نبي بخش کوسو، جو ڪجهہ وقت اڳ سنڌ ۾ سيڪريٽري انفرميشن هيو ۽ هاڻي پاڪستان گورنمينٽ ۾ جائنٽ سيڪريٽري آهي، اهو بہ منهنجو جونيئر هو پر رنگين راتيون منهنجون غلام مصطفيٰ شاهہ، علي بخش، حبيب الله شيخ، نظام بلوچ، غني شيخ (ڳاڙهي موري، تعلقي خيرپور وارو ۽ پاڪستان جي اڳئين ڊفينس منسٽر جناب غوث علي شاهہ جو پاڙيسري) ۽ فتاح ملڪ سان گذرنديون هيون، جي سيئي بلا نوش ها ۽ ساڳي وقت سياست ۾ ڪافي فهم وفراست رکندا ها ۽ هنن جي ادب سان بہ خاص ڪري نظام ۽ فتاح جي گهري دلچسپي هئي.

[1] الفنسو انب خاص ڪري بمبئيءَ ۾ ٿيندو آهي. ورهاڱي اڳ اهي انب شڪارپور جا آڙ هتي گهرائيندا هئا ۽ نہ رڳو مهانگائيءَ ۾ مهانگا انب هوندا هئا، پر سارو سال ملي بہ سگهندا هئا. اسان شڪارپور ۾ انهن کي ”هاپوسي“ انب چوندا هئاسين.

ترجما: وقت جو ٻيو تاريخ نويس ششدر آهي.
هـــي نـئـينءَ تاريـخ جـا ورق آهـن.

2 مان انهن سان اڪثر ملندو رهندو آهيان
پنهنجي پگهر جي سائيءَ پوک ۾ جي گيت پوکن ٿا
۽ ٻنيءَ جو بوجھ ڪٽي هر رُت سان گڏ ڦٽي پـــون ٿا
۽ اسان کي لکڻ سيکارن ٿا.
[3] اسان هڪ انڌي کوھ جا قيدي
پٽ جي پَڪَڙ ايتري ڪـٺن آهي
جو ڏيان جي چرپُر سان ساھ ٿو نڪري
انهيءَ کوھ جي ٻني تي
نوڻ وٽن جي ٻانهن ۾
وَنَ، جرهيڙي، پوپٽ، مڪڙيون
نئون وايو منڊلَ ڦلندو ڏنو آهي
۽ ڏرتي وِڪن سان گڏ واڌهڙو آهي.“

[4] جنهن کي موت چون ٿا
هڪ دوکو آهي
موت تہ هڪ پل آهي
زندگي سانده آهي.
مان اوهان جي سرير ۾

سياٽي جي سرشتي آهيان
مان هن سنسار جي امرتا آهيان
مان ئي نؤ جيون آهيان،
منهنجا گلن جهڙا ٻارڙؤ

[5] اوهان جي ڏاڏي، اوهان جي ناني ۽ اوهان جي پيءُ سيني گڏجي

نہ ڄاڻان ڪيترن ڏينهن جون پيڙائون سنيون هيون
لهوءَ جي درياهن ڪان، جهرڻن ڪان
پنهنجي وڏڙن جي ٻُنين ڪان
بس، هڪ جهڙڪڙي، دعا ۾ گهري وتي.

پرهہ جي هِير جهڙي
ڦلواڙيءَ جي مُرڪ جهڙي
سَو ٻُريلين جي لانڍجهڙي

ڪتي آهي اُها ڇِهرڪڙي
انوکي ڇِهرڪڙي
سون ٻُريلين جي لانڍَ جهڙي لاڏلي جهڙڪڙي
اسان کي اُن جي جهلڪ ڏيکار،

[6] مان بندي خاني جي تنگ ڪوليءَ ۾ سوچان ٿو
نہ ڄاڻان چت من جي پورڙائيءَ کي
مدماتن سپنن جي سيج ڪان
ڪهڙي صَديءَ ۾ سَرَن ملندي؟

2 جمهور جو نظام ڇا اِهو آهي؟ سِرَن تي تلوار نچي ٿي
هر هڪ در تي، هر هڪ گهر تي هڪ خونخوار بِلا نچي ٿي.

[7] ڇَپ ڇُپ هوندا آهن تہ ڦٽن جا مُنهن ڳالهائيندا آهن،
ڳالهائيندڙ ڦاسي جي رسي تان بہ ڳالهائيندا آهن.

مونکي سکر ڇڏي چار پنج سال ٿي ويا. مان جتي ڀيا سير سفر لکي سگهان ٿو، اُتي سکر کي بہ پنتي ڏسي سگهان ٿو. ساڳي طرح پنهنجي ڳوٺ شڪاپور ۽ اتر جي ٻئي هر انهيءَ شهر کي تصور ۾ موتي ڏسي سگهان ٿو، جنهن سان منهنجو

واسطو رهيو هو. اهو نہ وقت ۾ سفر آهي جو انسان ڪهڙي وقت بہ ڪهڙيءَ جاءِ تي بہ ڪري سگهي ٿو. آخر اُهي تتا ڏينهن جڏهن ڪانوَ جي اک نڪرندي هئي، تڏهن جيڪب آباد، گهوٽڪي، ميرپور ماٿيلي، نوابشاهہ، سانگهڙ، حيدرآباد وغيره کان موٽندي، منهنجي ڪار ٽيپي باهہ ٿي ويندي هئي، جڏهن سفر ۾ نم، سرنهن، پپل، يوڪلپٽس، ڪنديون ۽ ڪِرڙ، اونهاري جي ٽاڪ منجهند ۾ ائين ٻرندا ها، جيئن موم بتين جا جهار ٻرندا آهن ۽ ائين لڳندو هو تہ اُنهن مان نڪرندڙ اُلا اُڀ ڏانهن اُڏامي رهيا آهن، تڏهن پکي پکڻ اس جي تَوَ کان آکيرن ۾ وڃي لڪندا ها. مون کان اهي ڏينهن ڪيئن وسري سگهندا! ڪيئن وسري سگهندا اُهي ڏينهڙا جڏهن رستي تي پاٽيءَ جي ٽيٽيهر، ٽِٽيون نظر ايندي هيون، جڏهن لُري لڳندي هئي ۽ ڊانڊيئڙن جا آکيرا ڪندين ۾ خالي لڙڪندا ها ۽ هوا ۾ ايئن لڏندا ها چڻ انهن موسمي پکين کي الوداع ڪري رهيا ها جي سائبيريا ڏانهن وڃي رهيا ها، تڏهن شڪاپور مان موٽندي مان پنهنجي دوست عبدالستار جي لکيءَ واري باغ ۾ ڪجهہ وقت زيتونن جي ڇانوَ ۾ ويهندو هوس ۽ ماٽهوءَ جي روپ ۾ هڪ تاري نظر ايندي هئي، جنهن تي بہ زيتون لڏندا ها. مون پنهنجي دوست کان ڪڏهن بہ هن جو نالو نہ پڇيو هو. اهو معلوم هو تہ هوءَ ڪائي پاڙيسرڻ هارياڻي هئي. هڪ ڀيري هن جي باغ جي ٻاهران اسان هڪ ڪاري جهنگ ڪُڪڙ ڏٺي، جا ملڪ سبا وانگر ٿي ٽهلي. عبدالستار پنهنجي بندوق ۾ بہ ڪارتوس وڌا، مون هن کي جهليو. ايتري ۾ جهنگ ڪڪڙ ڪنهن ٻوٽي ۾ لکي وئي. هن خار ۾ هڪ ٺي فير سان باغ جي پرسان تلاءَ ۾ ٽيٽو ماري وڌو، جو هن جا هاري ڪٽي آيا. "ڏس تہ اهو نر آهي يا مادي آهي؟" توکي پتو پوندو؟ ڪائنات بندوق جي آواز سان سوال وانگر گونجي اُٿي. "ستار! تو اِهو ٽيٽو ڇو ماريو؟ انهيءَ تنهنجو ڪهڙو ڏوهہ ڪيو هو؟"

اٽڪل بہ ٽي سال اڳ ستار خان جي پٽ جي شادي هُئي. هُن ڪنهن فائيوِ اسٽار هوٽل ۾ دعوت ڪئي هئي، جتي اسان جو پورو خاندان هليو هو. زالون زرق برق لباس پائي آيون هيون. هاڻي پردي جو رسم و رواج نہ رهيو نہ آهي. پرسان منهنجي ستار جو مائٽ ۽ ڳوٺائي هاءِ ڪورٽ جو رٽائرڊ جج مغل منور علي ويٺو

هو، جو منهنجو ڪلاس فيلو بہ رهيو هو ۽ مون ڪان بہ سال پوءِ سکر ۾ وڪالت ڪئي هيائين. ستار جي پُٽ جي شادي سنڌ هاءِ ڪورٽ جي اڳئين چيف جسٽس عبدالحي قريشيءَ جي ڌوهٽيءَ سان ٿي رهي هئي. جسٽس عبدالحي منهنجو ڪراچيءَ ۾ سال 1947ع ۾ جمال صديقيءَ سان گڏ وڪالت ۾ پارٽنر هو ۽ جڏهن مون وائيس چانسلرشپ تان رٽائر ڪيو هو، تڏهن مون کي هاءِ ڪورٽ جي جج ڪري کڻڻ جي سفارش ڪئي هيائين.

ستار مونکي ڏسي چيو: "اياز صاحب، هي جيڪي هار سينگار ڏسين ٿو انهن تي بيوٽي پارلر جو ڪيترو خرچ ٿيو هوندو؟ تو اسان بہ ڏينهن گذاريا ها. هي تہ سارو ڪيد آهي." "ستار خان! هي ساري زندگي ئي ڪيد آهي." مون جواب ڏنو. اها ڳالهہ ستار کي واهولي جي ڏک وانگر لڳي. ان ڪان اٽڪل ڏهاڪو مهينا پوءِ ستار مون وٽ آيو هو ۽ ٻڌايو هيائين تہ هن جي زال کي جيري جو ڪينسر ٿي پيو آهي ۽ هوءَ ڳري ڪک ٿي وئي آهي. "هي ساري زندگي ئي ڪيد آهي." مون دل ۾ ورجايو. ڪجهہ ڏينهن ڪان پوءِ ستار خان جي پٽ ٻڌايو تہ سندس والده گذاري وئي آهي. انا لله وانا اليہ راجعون. ستار خان هن لاءِ سکر شهر جي ٻاهران ڪيڏو نہ وڏو بنگلو ٺهرايو هيو ۽ ان ۾ طرح طرح جا ميويدار وڻ لڳايا هئا ۽ مون مائيءَ کي ڏيءَ جي مڱڻيءَ تي ڪيڏو نہ خوش ڏٺو هو.

ستار خان جيتوڻيڪ وڪيل نہ هو، پر منهنجي ساري وڪيل لڏي جو دوست هو، جنهن ۾ غلام مصطفيٰ شاهہ، علي بخش، رشيد ڀٽي ۽ حبيب الله شريڪ هوندا هئا. اهڙو هڪ ٻيو دوست شريف خان بہ هو جو هيو تہ مهاجر پر هن جي دوستي اسان جي سنڌي لڏي سان هُئي، جنهن ۾ فتاح ملڪ بہ شامل هو پر هن جي باري ۾ پوءِ ٿو لکان، پهريون ستار خان جي باري ۾ لکان. ستار خان سنڌو درياهہ، واهن ڍنڍن ۾ مڇيءَ جا ٺيڪا کڻندو هو ۽ پيرزادي عبدالستار صاحب جي ماڻهوءَ سيٺ سلامت راءِ خلاف درخواستون ۽ تارون ڪري، پوسٽر ڪڍي ۽ اشتهار ورهائي، هُن ڪان سنڌو درياءَ ۾ مڇي مارڻ جو ٺيڪو کسيائين ۽ ان معاملي ۾ مون سان قانوني مشورو ڪندو هو. دوستيءَ سبب نہ رڳو مون کي هو انهن هنڌن تي وني هلندو هو، جتي هن جا مهاڻا ۽ مهاڻيون مڇي ماري ايندا

هئا، پر مڇي توڙي ٺيڪيدار سان پنهنجي ڦاندڙي بہ ڪندا هئا. مڇيون گهڻو ڪري ڏٺيرا، سينگاريون، پوئڪيون ۽ ڪڳا هونديون هيون ۽ جڏهن ميربحر ڄار ڪيندا هئا تہ مڇيون ڄار ۾ ائين ڦتڪنديون هيون، جيئن ڪتيون ڪائنات ۾ ڦتڪنديون آهن.

هڪ ڀيري منهنجي نئين جونيئر شاهہ بخش شاهہ، اسان جي پنهن جي ڳوٺ ٻُلهاريءَ ۾ دعوت ڪئي هئي جو ڪڇي جي ڪناري تي سکر کان ڏهہ ميل پري آهي. مون ڪنهن انجنيئر دوست کان لانچ ورتي هئي ۽ شاهہ بخش شاهہ ڪانسواءِ ستار خان، رشيد ڀٽي، علي بخش، غلام مصطفيٰ شاهہ ۽ شريف خان ساڻ هئا. لانچ ۾ اسان وسڪي ۽ بيئر ڪافي پيتو هو باقي ستار خان تہ پيئندو ئي نہ هو. جيستائين اسان منزل تي پهتاسين، تيستائين سج پاڻيءَ ۾ ٻُڏي ويو هو ۽ ميٽاوان پاڇاوان چيريندي لانچ ڪنڌيءَ تي پهتي هئي. اتي ڪڇي جو ڳوٺڙو هو، جو بہ پيرا پائيندڙ پائي وئي هئي. شاهہ بخش شاهہ هڪ ڇيلي جي سَجي ڪرائي هئي ۽ ٻيءَ جو ٻوڙ رڌو هيائين. ان کان سواءِ نان، پلاءُ ۽ سوجيءَ جو حلوو ڪرايو هيائين. اسان ڪنڌيءَ تي نڙ جا بيت ٻڌا، جي اُتان جي شوقين ڳائڻن ڳاتا. سنڌي شاعري ڪجهہ سالن کان شروع ٿي آهي نہ تہ لوڪ ادب ئي اسان جي شاعريءَ جو ورثو رهيو آهي. هنن اسان کي سانوڻ خاصخيليءَ ۽ مولا بخش خاصخيليءَ جا نڙ بيت ٻڌايا. جڏهن مولابخش جي هينئين سٽ ٻڌايائون:"اُتي ڏونگر ٻريون ڏياٽيون، لڳي لَڪن کي لالاڻ" تڏهن مون علي بخش کي چيو تہ توري ڦيرگهير ۽ ڪَٽ سَٽ سان هن شاعريءَ کي خوبصورت بڻائي سگهبو آهي ۽ اها سٽ هيئن بہ چئي سگهجي ٿي:"ڏونگر ڏياٽيون ٻَريون، لڪَن تي لالاڻ"

جيڪڏهن ائين پڙهي، ڪنهن کي چئجي تہ اِها سِٽ ٻٽائيءَ جي آهي تہ اعتبار ڪري ويندو! اِن سٽ ۾ شام جي ڪيڏي نہ دلڪش منظر ڪشي آهي! پرسان ٻاهہ جا ڊانڊ ٻري رهيا هئا، جن تي ديڳڙا چڙهيل هئا ۽ انهن جون چڻنگون اُڏامي ٻاٽ انڌاري ۾ ستارن کي چئي رهيون هيون: "جهٽ لاءِ ئي سهي، اسان اوهان کان وڌيڪ ڪارائتيون آهيون." آخر انسان جي حياتي چڻنگ جو چٽاءُ ئي تہ آهي! بلڪل ويجهو شريف خان دارونءَ جا دُنگ پي رهيو هو، جيتوڻيڪ مان جام مان

سِپ سِپ تي پيتي، ائين نشي ۾ اَلوت ٿيڻ ۾ ڪهڙو لُطف آهي! جڏهن هن جي ڳَل ٽڙندي هئي تہ "پٽيءَ" کي ڏسي ڪوئي ڳاسليٽي شعر پڙهندو هو:

ساقي! تجهي بنانا ٿي بهٽي شراب کي،
انسان بناکي کيون مري مٽي خراب کي.

۽ پوءِ ٺهڪ ائين ڏيندو هو جڻ هن کي چابي اچي وئي هئي. هن جا ٺهڪ ياد ڪري مون کي پريزيڊنٽ هائوس راولپنڊيءَ جي رات ياد ٿي اچي.

جڏهن ٻوليءَ وارا فساد ٿيا هئا تڏهن مون کي پٽي صاحب سنڌي ٻوليءَ جي نمائندگيءَ لاءِ اسلام آباد گهرايو هو تہ جيئن صلاح مشورو ڪري سگهي. مان، پاڪستان جو ان دؤر ۾ لامنسٽر جناب حفيظ پيرزادو، اڳوڻو سنڌ جو وڏو وزير جناب قائم علي شاهہ ۽ درمحمد اوستو، جو ان وقت سنڌ گورنمينٽ ۾ وزير هو، اُن ٻوليءَ جي بل جي هر شق تي بحث ڪري رهيا هئاسون. مير رسول بخش ٽالپر، جو ان وقت سنڌ جو گورنر هو ۽ منهنجو يار هو، بہ اُتي هو. يحيٰ خان جي دؤر ۾ اسان ٻئي ڪراچيءَ جيل ۾ ساڳئي سيل ۾ رهنداهياسون ۽ ڪنهن نموني ٻاهران اسڪاچ وسڪيءَ جي ٻوتل هٿ ڪري پيئندا هياسون. پيئڻ کان پوءِ معلوم نہ آهي مير صاحب کي حيدرآباد جي ڪهڙي عاملياڻي جمنا ياد ايندي هئي ۽ هو پاڪستان کان اڳ واري دؤر جو ذڪر ڪندو هو. جڏهن سنڌ ۾ ٻوليءَ جي مسئلي تي فساد ٿيا هئا تڏهن هو رهيل ئي پنديءَ ۾ پاڪستان جي پريزيڊنٽ هائوس ۾ هيو ۽ هو انهيءَ ڪمري ۾ موجود هو جتي اسان بل بحث ڪري رهيا هياسين. دراصل اهو ڪمرو سندس بيڊ روم هو. مير صاحب جي اسان جي قانوني بحث ۾ ڪائي دلچسپي ڪانہ هئي. اوچتو هن مون کي ٻانهن مان ڇڪي چيو: "هن پلنگ تي بہ منٽ ليٽي پَئُہ" اسان اهو دخل درمعقولات ڏسي وائڙا ٿي وياسين. اوچتو مير صاحب مون کي ٻانهن کان ڇڪي اُٿاريو ۽ پلنگ تائين ڇڪي آڻي چيائين هتي بہ منٽ ليٽي پَئُہ، مون مجبوراً ائين ڪيو. ٻن منٽن کان پوءِ هن مون کي ٻانهن کان ڇڪي چيو: "اياز! ڪوئي مزو آيئہ؟" مون فقط هن کي حيران ٿي ڏٺو. ايتري ۾ هن ٺهڪ ڏيئي چيو:"اياز! انهيءَ پلنگ تي يحيٰ

خان بلئڪ بيوٽي(Black Beauty) سان گڏ سمهندو هو. مون چيو تہ تون بہ ان جو مزو وٺي ڏس!“

اسان سيني مرڪي ڏٺو ۽ وري پنهنجي ڪم ۾ جنبي وياسين. گهڙي نہ گذري تہ ٿهہ ٿهہ ٿي وئي. اسان مير صاحب ڏانهن ڏٺو تہ هو خاموش هو ۽ ٿهہ ٿهہ مسلسل اچي رهي هئي. اوچتو حفيظ پيرزادي کي ڪوئي خيال آيو ۽ دور رکيل ٽيپ رڪارڊر بند ڪيائين. مير صاحب هونءَ تہ نهايت سنجيده انسان هو، پر ڪنهن ڪنهن وقت هن جي خوش مزاجي حيران ڪري ڇڏيندي هئي. اُن ۾ ٺهڪن سان پريل ٽيپ هلي رهي هئي. مون کي هاڻي ائين لڳي ٿو تہ شريف بہ اُنهن ٺهڪن وانگر ٺهڪ ڏيندو هو. گهڻي وسڪي هن کي ٽيپ رڪارڊر بڻائي ڇڏيندي هئي. هن تي غلام مصطفيٰ شاهہ اَلائي ڇو ”ٽيٽڪ خان“ نالو رکيو هو؟ شايد هو قد جو ننڍو هو، ان ڪري.

هڪ ڀيري اسان ناري واهہ جي پهاڙين ڏانهن، هرڻن جي شڪار لاءِ ويا هياسين. مونکي پنهنجي زيڪوسلواڪيا جي دونالي بندوق هئي. دعوت ڪنهن ڪئي هئي، ياد نہ آهي. مان ڀانيان ٿو منهنجو ئي ڪو اصيل هو. شاهہ بخش شاهہ ڪانسواءِ ٻيا سڀئي هياسون پهرين تہ ڪار ۾ ناري واهہ جي ڪناري سان ويا هياسون. نهايت خوشگوار موسم هئي. ڪناري تي ٽالهيءَ، پپل ۽ سرينهن جا وڻ بينا ها. اسان ڪار هڪ ڳوٺ وٽ روڪي ۽ ميزبان جي جيپ ڪنئي هئي. ڪجهہ پنڌ تي واهيون هيون ۽ اڳتي اوچيون پهاڙيون، جتي هرڻ جي شڪار لاءِ لِڪي ويهڻو هو. واهن ٽپڻ لاءِ ۽ پهاڙن تي چڙهڻ لاءِ اسانکي اُنن ۽ گهوڙن تي چڙهڻو پيو. مان هڪ اُٺ تي ويٺو هوس، جو هڪ واهيءَ جي مٿان ناهيل نهايت تنگ پيچري تان وڃي رهيو هو. مونکي ان وقت پَوُ ٿيو تہ جي اُٺ جو پير ترِڪيو تہ منهنجي ڄنگهہ ڀانهن جو خير نہ آهي. مان ڪوئي عادي شڪاري نہ هوس ۽ شوقيہ ويو هوس. دراصل مونکي شڪار سان ايتري دلچسپي نہ هئي جيتري فطري نظارن سان هئي. اهڙي طرح مان ڏهرن جي سردار عبدالرزاق ڏهر جي دعوت تي اُباوڙي ڪان پري ڪينجوءَ ويو هوس جو هندستان جي سرحد کان ڪجهہ اوري آهي. ماڇين جي سردار ماڇي خان جا ڪيئي ڪيس هلايا ويا، هن

جي دعوت تي مچ ڏانهن ويو هوس، جو سنڌي ۽ پنجاب جي باردر تي آهي. مون سان گڏ الهورايو مرٽاس ۽ هن جو سوٽ حاجي جاويد، (جو وڪيل هو) بہ هيا. ائين مان ڪنڊڪوٽ ۽ ڪشمور نہ ڪيئي پيرا ڪيسن سان ويو هوس پر بخشاپور جي ڏِنڊ تائين مون ڪي هڪ مائٽ جناب محمد قاسم گهمائي آيو هو جو، گڏو بئرج ۾ ايڪس. اي. اين. هو ۽ جو هاڻي غالبؔ ڄامشوري ۾ ايس. اِي آهي.

بهرصورت مون کي اهو ڏينهن چٽيءَ طرح ياد آهي جڏهن اسان ناري ڪان ٿورو پري هرڻ جي شڪار لاءِ انن ۽ گهوڙن تي ويا هياسين. شريف خان هڪ ٽٽونءَ گهوڙي تي سوار هو ۽ هنکي هٿ ۾ بندوق هئي ۽ مون کي ائين ٿي لڳو نہ اسان اتر سنڌ ۾ نہ پر تبت ۾ ٽينزنگ سان ڦري رهيا آهيون. آخر اسان پهاڙيءَ تي چِست پچائي ويٺاسين. مون دل ۾ دعا گهري نہ ڪوئي هرڻ پاٽي پيئڻ نہ اچي. مون کي ڪافي بک لڳي هئي پر بين کي هرڻ جي خون جي پياس ايتري هئي جو ڪين بک ۽ اڄ جو احساس ئي ڪونہ هو. مون سوچيو، اهو هرڻ نہ هيو جنهن دشينت کي شڪنتلا سان ملايو هو ۽ ڪاليداس جو ڊرامو هن ڪانسواءِ نامڪمل رهجي وڃي ها. هرڻ- اڪي عورت مون کي ڪيڏو نہ وڻندي آهي. اهو ناممڪن آهي نہ مان هرڻ کي بندوق هڻان! سچ پهاڙين تي هيٺ لهي آيو ۽ اتفاق سان هرڻ ان ڏينهن پاٽي پيئڻ نہ آيا ۽ اسان کي بک بہ ڏاڍو ستايو هو، ان ڪري ڳوٺ موٽي وياسين ۽ ماني ڪاڏيسين، جا وڏيري اسان لئہ ڪرائي هئي. ياد نہ آهي نہ ڇُڪي پيتي سين يا نہ، ضرور پيتي هوندي.

سومر خان چوهاڻ ۽ هن جو پاءُ سچل خان چوهاڻ بئي منهنجا دوست ها. هن جو مائٽ عبدالستار چوهاڻ منهنجو جونيئر هو ۽ هيئنر ڪيس ائڊوڪيٽ جنرل جو عهدو ڏنو ويو آهي. سچل خان جو گهر نہ بندر روڊ تي سنڌوءَ جي سامهون هو پر هو بيلن جا نيڪا باگڙجيءَ ۾ ڪٽندو هو. سيئي چوهاڻ گهٽو ڪري منهنجا مُوڪل هيا. سچل خان مون کي باگڙجي جي بيلي ۾ وني هلندو هو. مون اُن باري ۾ هڪ ڪهاڻي بہ لکي هئي.

انهن جوان وڪيلن سان گڏ پوڙها وڪيل هولارام، ساڌو رام، پيرزادو عبدالمجيد، شيخ غوث بخش، ڊي. پي. پي غلام قادر بلوچ، جي سڀ ڪافي وقت کان اڳ راهہ رباني وٺي چُڪا هاڻ سي بہ ڪڏهن ڪڏهن ياد ايندا آهن. ساڌو رام جي آفيس واليس روڊ تي هئي، جو ڪُئينس روڊ جي پنيان هيو، جتي منهنجي آفيس هئي. هن لاءِ مشهور هو تہ جي اونهاري ۾ ڪوئي ڀهراڙيءَ جو اصيل اچي هن کي منجهند جو سڏ ڪندو هو تہ ساڌو رام ڀهرين ماڙ تان پڇندو هوس: "في آندي اٿئي؟" جي اصيل چوندو هو تہ "نہ آندي اٿم" تہ ساڌو چوندو هوس: "ساڌو هيئنر هيٺ نہ لهندو. ساڌوءَ جي ننڊ جو وقت آهي." ۽ جي اصيل چوندو تہ هن في پاڻ سان آندي آهي تہ ساڌو رام ورندي ڏيندو هو: "ٻُڌو، بابا، ٻُڌو! ساڌو ڪيئن نہ لهندو، ساڌوءَ جو پيءُ بہ لهندو!" ساڌو رام طنزومزاح وارو وڪيل هو. شمس الدين شاهہ هن کي ڪيفِ ايران ۾ ڪيڪ پيسٽري کارائيندو هو تہ ڪيس چوندو هيو: "شاهہ! جيستائين تون ڪيڪ پيسٽري کارائيندين، تيستائين مان گانڌي ۽ نهروءَ کي نہ، توکي نمستي ڪندس. مونکي کهڙي پئي آهي تہ مان هندستان وڃي گجراتي مونيون ۽ مدراسي ڊوسا کاوان." هو ڪڏهن ڪڏهن اسان جي آفيس ۾ ايندو هو ۽ جي هولارام نہ هوندو هو تہ هولارام جي زال سُگهيءَ سان چرچا ڪندو ۽ چرچي چرچي ۾ هن جي سٿر تي زور سان ڌڪ هڻي چوندو هو: "سُگهِي! وڃائي وِڌءِ! ٻيهر تہ اها ڳالهہ ٻڌاءِ" اِهو چئي هو سگهيءَ جي سٿر کي هٿ سان زور ڏيندو هو. شايد ساڌو رام جي پنهنجي زال مري وئي هئي يا هندستان موڪلي ڇڏي هيائين.

ٻيو عجيب ڪردار منهنجو منشي ڏيون هو. هو گهوٽڪيءَ جي مُکيءَ جو پٽ آهي، پيدائشي تيمورلنگ آهي، ۽ مان هن کي منشي بدران "مُنو شينهن" ۽ ڏيون بدران "اي ون" (A-one) ڪوٺيندو هوس. هو اجا تائين منهنجي آفس جي نظرداري ڪندو آهي.

انهن مان ڪيترا وڪيل ۽ جج جيم خانہ ڪلب جا ميمبر ها. هو ڪرسمس تي ڪاغذ جون ٽوپيون پائيندا ها، ٻارنهين وڳي رات تائين وسڪي پيئندا ها ۽ ٻارنهين بجي ميري ڪرسمس (Merry X'mas) ڪندا ها. ڪلب جا بہ ٽي ميمبر

ائنگلو انڊين هئا، جي آزاديءَ کان پوءِ پاڻ کي ڇورا ڇنا سمجهندا ها، پر ڪجهه جج ۽ وڪيل انهن جي اڳيان احساسِ ڪمتريءَ ۾ مبتلا هوندا ها. هڪ ڀيري ڪارڊيرو، جو سپرنٽنڊنٽ سکر جيل هو ۽ پوءِ سنڌ جو آءِ. جي پرزنس ٿيو، منهنجي پرسان ڪائونٽر تي وسڪي پي رهيو هو. مان جنهن وقت ڪافي خمار ۾ هوس، تنهن وقت منهنجي اک هن جي نوجوان ڌيءَ تي پئي جا نهايت خوبصورت هئي. منهنجون اکيون هن تي ائين کُپي ويون ڄڻ مان هن تي مسميريزم ڪري رهيو هوس. جڏهن مان ڏٺو ته مان هن تان اکيون هٽايان ئي نه ٿو ته هوءَ رڙ ڪري اچي پيءُ کي چنبڙي.

ٻئي ڀيري مان هڪ سي. ايس. پي ڊپٽي ڪمشنر سان گڏ، سکر جي جم خانه ڪلب ۾ پي رهيو هوس ته منهنجون اکيون هن جي نوجوان زال ۾ ٽڪ ٻڌي کُپي ويون. ڊپٽي ڪمشنر کي بہ طنز ومزاح جو حس هو. هن وسڪيءَ جو ٻيو گلاس ناهي مونکي ڏنو ۽ چيائين: "ٻئي گلاس هڪ ڳِيت ۾ پي وڃ ته وڌيڪ چڱي طرح ڏسي سگهندين." مان هن کي ڪيئن سمجهايان ته حسن مونکي مُندي ڇڏيندو آهي. اها ڳالهه مون پنهنجي هڪ دوست کي ٻُڌائي هئي، جنهن مون تي خاڪو لکيو آهي.

ڳالهين مان هڪ ڳالهه ياد آئي. هڪ ڀيري بنگلاديش ۾ مان پاٽيءَ جي جهاز ۾ نارائڻ گنج کان کُلنا وڃي رهيو هوس. جهاز ۾ بہ فرسٽ ڪلاس ڪئبن هيون. صبح جو مان ننڊ مان اٿي اچي جهاز جي ريلنگ سان بيٺو هوس، ته اوچتو منهنجي بي ڪئبن ۾ لٿل جهاز جي مالڪ ۽ هن جي فرينچ زال تي نظر پئي هئي، جنهن هُن سان انگريزيءَ ۾ ٿي ڳالهايو. مون هن جي زال کي ڏٺو ته ڄڻ رِوِت لڳي وئي. ٿوريءَ دير کانپوءِ هن پنهنجي مڙس کي چيو: "ڊيئر! مونکي هن شخص مان جان ڇڏائڻ لاءِ سمنڊ ۾ ٽپو ڏيڻو پوندو." مان لڄي ٿي ڪئبن ۾ هليو ويو هوس.

لنڊن جي هائيڊ پارڪ ۾ مون هڪ جهونيءَ آشنا کي چيو هو ته وڻ سان ٽيڪ ڏئي ويهه ته منهجون اکيون توکي ڪئميرا وانگر ڏسن ۽ تنهنجا هزارين فوٽو گراف ڪڍن. اَلاءِجي جو حسن مونکي محسور ڪري ڇڏيندو آهي، پوءِ اهو انسان

جو هجي يا فطرت جو! بمبئيءَ ۾ منهنجي دوست گُني سامتاڻيءَ مون کي چيو هو:

"چند لفظ جيترا پيرا تو شاعريءَ ۾ ڪم آندو آهي
اوترا پيرا دنيا جي ڪنهن بہ شاعر ڪم نہ آندو آهي."

مون تي تنقيد ڪندي ڪنهن نيم نقاد، نيم شاعر لکيو هو تہ "اياز هن دورِ جديد ۾ چنڊ سان گفتگو ٿو ڪري." مونکي جنهن اِها ڳالھ ٻڌائي هئي، ان کي مون چيو هو: "انهيءَ کي چَوَ تہ چنڊ حسن جي شاعرانہ علامت آهي. جي هي غالب کي پڙهي نہ ٿو سگهي تہ لورڪا کي پڙهي ڏسي."

انساني جسم ۾ ڪائي برقي رَوُ ٿئي ٿي، جا ٻئي انسان تي يڪدم اثرانداز ٿئي ٿي. مون سان بہ ائين ٿيندو آهي ۽ علمِ سابقہ جيان پهرينءَ نظر ۾ محسوس ٿيندو آهي تہ هي ماڻهو مون لاءِ آهي. هُن کي ڏسي مان اکيون جهڪائي ڇڏيندو آهيان، پر مون تي ڪُتل هن جون اکيون مون کي ڪڏهن مجبور ڪنديون آهن تہ مان هُن ڏانهن ڏسان ۽ پوءِ ڪَڙو ڪَڙي ۾ جڙجي ويندو آهي ۽ ڪوئي صدين جو زنجير مونکي پاڻ ڏانهن ڇڪيندو آهي. منهنجي ڪيفيت سودا جي هينئين شعر وانگر هوندي آهي:

ڪيفيتِ چشم اُس کي مجھي ياد هي سودا،
ساغر کو ميري هاتھ سي لينا کي چلا مين.

جيم خاني ۾ منهنجو مائٽ شيخ عباس مون کي هوش ۾ آڻڻ لاءِ ڪافي هوندو هو. هو اُن وقت ايڪس. اِي. اين هوندو هو ۽ انت پي. آءِ. ڊي. سيءَ ۾ چيف انجنيئر ٿي رٽائر ڪيائين. اجا تائين ڪراچيءَ ۾ پرائيويٽ ڪنسلٽنٽ جو ڪم ڪندو آهي ۽ جيستائين مان بيمار ٿيس، تيستائين هن سان ۽ ڪجھ ٻين مائٽن سان رنگين شامون گذرنديون هيون. هو جڏهن آمريڪا ۾ طبيعيات ۾ ڊاڪٽوريٽ ڪندو هو، تڏهن آئن اسٽائن سان ڪجھ وقت گفتگو ڪئي هيائين ۽ فلسفو اجا تائين هن جو مرغوب مطالعو آهي. شيخ عباس "چُلھ تي سو دل تي" جو بهترين مثال آهي. هو دوستيءَ ۽ دوريءَ ۾ توازن رکي سگهندو آهي ۽ ڪنهن کي بہ گگ ٿي نہ چنبڙندو آهي. جڏهن اسان پڙهندا هياسين تڏهن ڪراچيءَ

۾ روپ وِلاس هاسٽل ۾ لڳو لڳ ڪمري ۾ رهندا هياسين، هڪ رات ٻي ٻجي ننڊ مان منهنجي اک کلي. پرسان واري بالڪنيءَ ۾ عباس هڪ ماهر قوال وانگر پلٽا هڻي رهيو هو ۽ مون اڪيون مهٽي هن کي غور سان ٻڌو تہ هو ڪلاسيڪي انداز ۾ ڳائي رهيو هو: "منگهن جي گهر ۾ ٻہ ڪارا ڪُتا هيا." مونکي ڪنن تي ويساهہ نہ آيو ۽ هِن کي چيم تہ: "عباس! هي ڪهڙو مَڪو لڳو اٿئي؟" جواب ۾ چيائين: "چو بابا! توکي جڏهن شاعري جنڊيءَ تي چاڙهيندي آهي تہ تون چوندو آهين "ڪارا ڪارا بادل آيا" مونکي منگهن جي گهر ۾ ٻن ڪارن ڪتن جو تصور اهڙو مزو ڏئي رهيو آهي، جهڙو ساوڻ ۾ توکي ٻہ ڪارا بادل ڏيندا آهن. ياد اٿئي تہ ٻئي درجي سنڌيءَ ۾ سبق پڙهندا هياسين "منگهن جي گهر ۾ ٻہ ڪارا ڪُتا هيا" مونکي اهو سبق ٿو ياد اچي.

سکر جم خانا ۾ هڪ ماءُ ۽ ڌيءُ اينديون هيون. ٻئي خوبصورت هيون. مان جڏهن انهن ڏانهن ڏسندو هوس تڏهن عباس مون کي ڏونڊاڙي چوندو هو: "گيدوڙي ۾ اٽڪيو آهين، ليسوڙي ۾؟" منهنجا نشا ٽٽي ويندا ها. هو آمريڪا مان ڪنهن آمريڪن ڊرامانويس ڇوڪريءَ سان شادي ڪري آيو هو. هڪ ڏينهن هو ڪيس منهنجيءَ آفيس ۾ وٺي آيو ۽ مون سان تعارف ڪرائيندي چيائين: "روز! هي منهنجو فلاسفر دوست بہ آهي ۽ مائٽ بہ آهي. هن ارسطو پڙهيو آهي، پر هن کي خبر نہ آهي ليوڪريشيا ڪير هئي؟" شايد هن جي زال روز کي خبر نہ هئي تہ ليوڪريشيا[1] ڪير هئي ۽ هوءَ عباس جي مزاحيہ طبيعت جي عادي ٿي چُڪي هئي، ان ڪري هوءَ خاموش ٿي وئي.

هڪ عجيب ڪردار جو جم خانہ ۾ ايندو هو، سو هو بردَر خداداد خان هو.[2] Free Mason's Lodge جو ميمبر هو ۽ چاڪاڻ جو لاج جي هر ميمبر کي بِردَر ڪوٺيندا ها، تنهن ڪري هِن کي بہ بردر ڪوٺيو ويندو هو. هن جو چاچو عبدالحميد خان جيئي شاهہ جي سامهون ۽ مرحوم پيرزادي عبدالستار (سابق وزيراعليٰ سنڌ) کان ٽيهارو قدم پري ۽ مون کان اٽڪل 200 قدم پري رهندو هو. عبدالحميد خان جو سنڌ جي تاريخ جو پارسيءَ ۾ مصنف هو، اهو وائيسراءِ جي ڪائونسل جو ميمبر بہ رهيو هو. هو سکر جو پهريون سنڌي آنرري مئجسٽريٽ

هو ۽ هن جي جيئي شاهہ جي سامهون تمام وڏي پر بوسيده جاءِ هئي. مان ڪڏهن گهر کان آفيس ويندو هوس تڏهن هو لڪڻ ٽيڪيندو پنڌ ويندو هيو. مان بہ ڪڏهن هن سان گڏجي پنڌ ويندو هوس ۽ رستي تان موڪلائيندا هياسين. هو لڳ ڀڳ اسي ورهين جو هو ۽ مون کي لنڊن جا احوال ٻڌائيندو هو جتي هو پڙهيو هو. علامہ اقبال هُن سان ساڳي ڪمري ۾ رهندو هو ۽ علامہ جي باري ۾ مونکي عجيب وغريب ڳالهيون ٻُڌائيندو هو.

بِرَدر خداداد خان گهٽو ڪري هر آچر تي پنهنجيءَ زمين تان سٽو جم خانہ ڪلب ۾ ايندو هو. هن کي پئنٽ ۽ قميص پئي هوندي هئي ۽ هو ٻانهون کُنجي بار جي ڪائونٽر تي ويهندو هو ۽ بيئر جو پنهنجي لاءِ ۽ منهنجي لاءِ آرڊر ڏيندو هو ۽ مونکي چوندو هو تہ، ”مان هن وقت پنهنجيءَ زمين تان موٽيو آهيان ۽ هڪ برٽش فارمر (ڪسان) وانگر پيئڻ تو چاهيان.“ هو انگريز تهذيب جو دلداده هو ۽ هڪ پيري ڪرسمس نائيٽ تي انگريزن وانگر ڪاري ٽاپ هئٽ جا فوٽ کن اوچي هئي، ڌاريدار ڪاري پئنٽ، ڳچيءَ ۾ اسڪارف ۽ هٿن ۾ نونٽ تائين دستانا پائي آيو هو ۽ وائيس ريگل لاج ۽ بڪهنگم پئليس جي باري ۾ ڳالهيون ڪري رهيو هو. آغا آصف جنهنجو مون مٿي ذڪر ڪيو آهي، تنهن لنڊن مان بارائٽ لا ڪيو هو ۽ هن سان ڏاڍا چرچا ڪندو هو. مون هنن کي هڪ پيري فرينچ شاعر رچرڊ گئليني (Richard de Galliene) جو هينيون شعر ٻڌايو:

Ah London! London! Our delight
Great flower that opens but at night

ترجمو: او لنڊن! لنڊن، اسان جي سرخوشي،
وڏو گُل جو رڳو رات جو ٽڙندو آهي.

تڏهن خداداد خان چيو: ”واهہ وا! بيهر تہ ٻڌائجانءِ!“

ان تي آغا آصف کيس چيو: ”بردَر خان ڪهڙي نائٽ ڪلب پسند ڪندو هئين؟“

”سيئي نائٽ ڪلبون چڱيون هيون، نالو تہ هاڻي ڪوئي ياد نہ ٿو اچي!“

”پلا هائيڊ پارڪ ڪارنر ۾ هائيڊ پارڪ ڪئفي ۾ تو بيئر پيتو يا لاگر؟“

” بيئر آغا، بيئر منهنجو مرغوب مشروب آهي.“

”يلا تو تہ پوش لنڊن (Posh London) ڏني هوندي؟“

”ها“

”يلا ڪنھن جاءِ جو نالو ٻُڌاءِ؟“

”بيلي هاٽي ايتري وقت ڪانپوءِ ڪيئن ياد ايندو!“

”مان تو ٻڌايانءِ بيل گريو اسڪائر (Belgrave Square) سَلون اسڪائر (Sloane Square)، رايل ڪورٽ ٿيئٽر (Royal Court Theater) ايٽن اسڪائر (Eaton Square)، ڪنگس روڊ (Kings Road). ڪجھ تہ ٻڌاءِ اهي ڪيئن ها؟“

”بابا، چوانءِ تہ اتو، ڪيئي سال ٿيا، وسري ويا آهن.“

ائين آغا آصف جي هن ڪان آڏي پچا ڪافي وقت هلندي هئي ۽ پوءِ آغا تي ۽ مان بہ ٽي ٽي بوتلون گھرائيندا هئاسين، جڏهن مان بيئر پي گھر وڃڻ لاءِ نڪرندو هوس تہ آغا ڪجھ مون کي ڪن ۾ چوندو هو ۽ مان اردوءَ جو هينيون شعر ياد ڪري مرڪندو هوس.

پي کي هم تم جو چلي جھومتي ميخاني سي

جھک کي اک بات کھي شيشي ني پيماني سي.

انهيءَ دور ۾ جم خانا ڪلب ۾ مرحوم حيدربخش عرف منو سومرو بہ ايندو هو، جو مرحوم خانبهادر الله بخش جو پيو پٽ، رحيم بخش سومري جو ننڍو ڀاءُ ۽ مرحوم صمد سومري جو وڏو ڀاءُ هو. صمد سومرو منهنجو همہ زلف هو ۽ هُن جي منهنجيءَ ڀيءَ زال اقبال جي ڀيڻ سان شادي ٿيل هئي. اقبال کي پوءِ مون 1965ع ۾ طلاق ڏني هئي ۽ هن مان مونکي ٽي ٻار آهن، مونس، سرمد ۽ وينگس. مونس آمريڪا ۾ پڙهي رهيو آهي، جتان ڪجھ وقت اڳ مون کي شاعريءَ تي نوان ڪتاب جناب اشفاق قاضيءَ معرفت موڪليا هيائين. هن کي انگريزي ادب تي ڪافي دسترس آهي ۽ هن منهنجي شاعريءَ جا ڪجھ ترجما انگريزي ۾ ڪيا آهن، جن مان ڪجھ تہ وِيو پائنٽ (View Point) هفتيوار جي پهرين صفحي تي ڇپيا ها، جنهنجو ايڊيٽر مشهور اديب ترانسڪائيٽ طارق عليءَ جو پيءُ مرحوم مظهر علي خان هو، جو فيض جو گھرو دوست هو. وينگس

نوابشاهہ ۾ ڊاڪٽر آهي ۽ سرمد بہ نئشنل بئنڪ آف پاڪستان ۾ ڪوئي چوٿو موٽو آفيسر آهي.
منو سومرو ڪڏهن صمد سان جم خاني ۾ ايندو هو ۽ ڪڏهن هُنن سان بئريسٽر افضل ڪوسو، هن جي انگريزي زال، جيڪب آباد جو ڪرستان اي. پي (نالو وسري ٿو وڃي) ۽ سڪندر ڀٽو (شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جو ڀاءُ جو هن ڪان اڳ ۾ گذاري ويو هو) ايندو هو. انهن سڀني ۾ مرحوم سڪندر نهايت دلچسپ انسان هو. هن غالب انگلنڊ ۾ تعليم ورتي هئي ۽ نہ رڳو هن کي انگريزي شاعريءَ جو شوق هو، پر هن کي ڪيئي انگريزي شعر بہ ياد هوندا ها. هو جڏهن جم خاني ايندا ها ۽ مونکي ڏسندا ها تہ پنهنجيءَ صحبت ۾ سڏي وٺندا ها. مان گهڻو ڪري اڪيلو ڪائونٽر تي ورهاڱي کان اڳ جي يادگيرين ۾ غرق هوندو هوس. ان وقت مان سياست ۾ ملوث نہ هوس ۽ فراريت جي ڪيفيت محسوس ڪندو هوس.
مون جڏهن هوريس[3] جي هيٺين چوٽي مرحوم سڪندر کي ٻڌائي هئي تہ هو منهنجو دوست ٻڻجي ويو هو:

"No poems can please for long or live
that are writen by water drinkers."

ترجمو: (ڪي بہ نظم دلپذير ٿي نہ ٿا سگهن ۽ نہ زنده
رهي ٿا سگهن، جيڪڏهن اُهي پاڻيءَ پيا ڪن لکيا آهن)
سڪندر اهو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو هو ۽ موٽ ۾ مون کي فتزجيرالڊ[4] جو هيٺيون شعر ٻڌايو هيائين:

The Grape that can with logic absolute,
The Two and Seventy warring Sects confut.

ترجمو: انگور جيڪو پنهنجي قطعي منطق سان
ٻاهتر سمع خراش فرقن جي ترديد ڪري سگهي ٿو.
سڪندر کي فتزجيرالڊ جو رباعياتِ عمر خيام جو انگريزيءَ ۾ منظوم ترجمو ڏاڍو وڻندو هو. هڪ ڀيري هو رات جو ڏهين بجي لاڙڪاڻي مان ڪار ۾ جم خانہ

پهتو. مان ڪائونٽر تي اڪيلو وينو هوس ۽ جم خاني جو پنجابي آبدار جو خود هڪ دلچسپ ڪردار هو، اُن سان گفتگو ڪري رهيو هوس تہ، سڪندر اچي نڪتو. مون ڪي هُن فٽزجيرالڊ جي موضوع تي آندو ۽ مون هن کي ٻڌايو تہ "مونکي فارسيءَ جي تعليم ننڍيءَ عمر ۾ ئي ڏني وئي هئي ۽ جڏهن آنءُ پنجون يا ڇهون درجو انگريزي پڙهندو هوس، تہ مون کي عمر خيام جون سڀ فارسي رباعيون ياد هونديون هيون."

"سڀ رباعيون؟" هن حيرت سان چيو. "ها سڀ رباعيون" مون جواب ڏنو، "ڪائي رباعي فارسيءَ ۾ پڙهہ"

مون هن کي هينئين رباعي ٻُڌائي:

آمد سحري نداز ميخانُهء ما
کهہ اي رندِ خراباتيء ديوانهہ ما
برخيز کهہ پُر ڪنيم پيمانهہ زمي
زان پيش کهہ پُر ڪنند پيمانهہ ما

ترجمو: باک جو اسان جي ميخاني مان آواز آيو تہ
"اي منهنجا رند، منهنجا خراباتي، منهنجا ديوانا!
اُٿ تہ شراب سان پئمانا پريون
ان کان اڳ جو اسان جي (زندگيءَ جو) پئمانو پرجي وڃي.

هن حافظي تي زور ڏئي فٽزجيرالڊ جو ترجمو ٻڌايو، پر اُهو ترجمو نہ ڪي ٺُز هو نہ ڪي صحيح هو. اهو پنهنجي ليکي هڪ خوبصورت انگريزي رباعي(Quatrain) هئي. مان هن کي فٽزجيرالڊ ۽ عمر خيام جي باري ۾ پنهنجا تاثرات ٻڌائيندو هيس. مون هن کي چيو تہ:

"عمر خيام ٻين فارسي شاعرن جي ڀيٽ ۾ ايڏو وڏي شاعر نہ هو ۽ هن جي شاعريءَ کي مغرب ۾ گهڻو اچاليو ويو آهي. ائين آهي تہ پيغمبر- شاعر پنهنجي ملڪ ۾ ورلي يا دير سان مڃيا ويندا آهن، پر فردوسي، رومي، سعدي، حافظ، جامي وغيره جي پنهنجي ملڪ ۾ ڪافي مڃتا آهي. خيام انهن کان گهٽ ڪونہ هو پر هُن جي شاعري تمام ٿوري آهي. مان پانيان ٿو تہ فٽزجيرالڊ، خيام جو

گهرو مطالعو نہ ڪيو هو ۽ جئين ڪراچيءَ ۾ پئراڊائيز پائنٽ وٽان پهاڙي سوراخ مان سمنڊ ڏانهن ڏسبو آهي، ايئن هن جون رباعيون ڏنيون هيائين. صدي اڳي فٽزجيرالڊ جي شاعريءَ جي هڪ شاهڪار لاءِ بنياد پيدا ڪيو. توهان غور سان ڏسندا تہ فٽزجيرالڊ جي رباعيءَ جي هيئت علحده آهي. نہ وري هن هر رباعيءَ جو الڳ الڳ ترجمو ڪيو آهي، پر هن پنهنجي تلخيق کي پاڻ ترتيب ڏني، جو اُها چڻ خيام جي زندگيءَ جي هڪ ڏينهن جي حالات جو اظهار ڪري رهي آهي ۽ جنهن مان خيام جي جذبات ۽ زندگيءَ ڏانهن ردِعمل جي تصوير اُڀري اچي ٿي. سج اڀري ٿو ۽ مئخاني جو دروازو کُلي ٿو. خيام بيدار آهي ۽ ڪجهہ سوچي رهيو آهي. درجي بَدرجي هو پنهنجي خيالات جي بحر ۾ غرق ٿي وڃي ٿو ۽ سارو وقت شراب نوش ڪري ٿو. هن کي ان ڳالهہ تي تشويش ٿئي ٿي تہ هي زندگي مختصر آهي ۽ انسان جو عقل وجود جي معمي (ڳجهارت) کي حل نہ ٿو ڪري سگهي ۽ هو لکي ٿو:

اسرارِ ازل رانهہ تو داني و نهہ من
وين حرف معميٰ نهہ تو خواني و نهہ من
هست اَز پس ما پردهء من وتو
چون پرده بر اُفتد نهہ تو ماني ونهہ من

ترجمو: ازل جي اسرار کي نہ تون ڄاڻي سگهين ٿو تہ مان،
هيءَ ڳجهارت نہ تو پڄي آهي نہ مون،
اسان جي پنيان مان ۽ تون جو پردو آهي،
جڏهن پردو ڪڇي ٿو، تڏهن نہ تون رهين ٿو نہ مان.

ڪيئي مونجهارا هُن جي من کي ويڙهي وجن ٿا ۽ ڪيئي مسئلا هُن جي آڏو اچن ٿا، جي هُو حل ڪري نہ ٿو سگهي. پوءِ غمزده ٿي وڃي ٿو ۽ بغاوت تي لهي اچي ٿو ۽ هو پنهنجي محسوسات کي اظهاري ٿو. دير سان هن تان خمار هٽي ٿو ۽ جڏهن رات لهي ٿي ۽ چند اُڀري ٿو تہ هو غم جي بحر بيڪران ۾ غرق ٿي وڃي ٿو ۽ فٽزجيرالڊ جو ڪتاب پورو ٿئي ٿو جڏهن عمر خيام آخري وصيت ڪري ٿو.

خيام جي زندگيءَ جو اهو تصوراتي ڏينهن ڏيکارڻ لاءِ فتزجيرالڊ ڪي نه رڳو خيام جو، پر ٻين جي رباعين جو مطالع به ڪرڻو پوي ٿو جن جي باري ۾ پڪ نه آهي ته اُهي خيام جون آهن به يا نه. اهي رباعيون چونڊي هن پنهنجي خيالات ۾ پنهنجي ڪتاب ڪي ترتيب ڏني. فارسيءَ ۾ رباعياتِ عمر خيام ڪي اها ترتيب نه آهي. ترجمو بنهه آزاد آهي ۽ فتزجيرالڊ ته ڪنهن وقت پنهنجي هڪ رباعيءَ ۾ خيام جون ڪيئي رُباعيون سمايون آهن.

باقي مونکي فارسيءَ ۾ فتزجيرالڊ جي رُباعيات ۾ اهي تصويرون نه وڻنديون آهن، جن ۾ ڪائي نوجوان عورت ڪنهن معمر شخص جي ساغر ڪي ڀري رهي آهي. اُن ۾ اُهو تصور، اُهو ڪائنات جي اسرار تي غور ۽ فڪر ڪونه آهي. باقي فتزجيرالڊ ترجمو نه ڪيو آهي، اُها هن جي پنهنجي تخليق آهي.“

اسان اڌ رات تائين ويٺا هياسين. سڪندر مون کي جيڪو آخري شعر ٻُڌايو اهو مون کي اڄ به ياد آهي:

Mait does more than Milton can

To Justify God's ways to man

ترجمو: ڳڙ جو شراب ملٽن کان وڌيڪ اثرائتو آهي.

خدا جي رَوِش جو جواز پيدا ڪري ٿو.

ٻي ٻجي تائين اسان مسلسل ڳالهائيندا ۽ بحث ڪندا رهيا هئاسين. آبدار ڪرسيءَ تي گھونگھرا هڻي رهيو هو. اسان دوست ٿي وياسين، پر ان رات کان پوءِ هو مون کي وري نه مليو. ڪجھه مهينا پوءِ مون کي پتو پيو ته هو گذاري ويو هو. هن زندگي خيام جي رباعيءَ وانگر ڪاٽي ۽ ختم ڪئي. مون ڪيئي سال اڳ مرحوم ذوالفقار ڀٽي سان ملاقاتين ۾ ان ڳالهه جو ڪڏهن به ذڪر نه ڪيو هو ته هن جو وڏو ڀاءُ منهنجو دوست آهي.

ان کان پوءِ ون يونٽ لڳو هو. مان حيدرآباد ويندو هيس ۽ اتي ڇڪتاڻ ڪيئن وڌي هئي، ان جو ذڪر مان پوءِ ڪندس. تيستائين مان رڳو اهو چوڻ ٿو چاهيان ته 1949ع ۾ جڏهن مان ڪراچيءَ کان سکر آيس ته منهنجون اردوءَ ۾ ادبي سرگرميون وڌي ويون ڇوته منهنجا دوست جي شاعر ۽ اديب ها، سي سڀ هندو

هئا ۽ سوپي ڪان سواءِ اُهي سڀ هندستان هليا ويا. مان ۽ ٻيا سکر جا اردو اديب ڪيفِ ايران ۽ ڪيفِ نِشاط ۾ڪنا ٿيندا هياسين، جي ليوڪس پارڪ جي پرسان هيا. آگسٽ 1962ع ۾ آفاق صديقيءَ پاڪستان رائٽرس گلڊ سب ريجن سکر پاران (ريگذار ڪي موتي) ڪتاب ڇپايو هو، جنهن ۾ سرفهرست نالو منهنجو هو ۽ باقي ٻيا خيرپور ريجن جا شاعر حميد عظيم آبادي، شهزادو اياز، اشتياق اظهر(هاڻي سينيٽر ۽ پيرجي الطاف جي جاءِ تي ايم. ڪيو. ايم جو سربراهه غالبً خيرپور ۾ انفرميشن آفيسرهو)، حسن حميدي، منظر ايوبي، آفاق صديقي، شيخ راز ۽ صمد رضوي هئا، جن جو منتخب ڪلام مجموعي ۾ شامل ڪيو ويو هو. منهنجي ڪلام اڳيان منهنجا هينيان مشغلا ڏيکاريا ويا هئا:

”صدرِ مجلس استقباليہ اردو سنڌي ادبي ڪانفرنس 1953ع، صدرسنڌي ادبي سرڪل1952ع کان 1955ع تائين، مجلس استقباليہ ادبي ۽ ثقافتي ڪانفرنس1956ع، رڪن مرڪزي مجلسِ عاملہ پاڪستان رائٽرس گلڊ (1959ع کان 1962ع تائين)، صدرِ استقباليہ اجتماع مصنفين، زير اهتمام پاڪستان رائٽرس گلڊ.“

صفحي 16 تي مصنف آفاق صديقيءَ لکيو آهي تہ: گذريل ٽن سالن ۾ سکر سب ريجن جي اهتمام هيٺ جي نشستون، مذاڪرا ۽ وڏا اجتماع ٿياآهن، انهن ۾ شريڪ ٿيڻ وارن ۾ باباءِ اردو مولوي عبد الحق، سيد وقار عظيم، قوي غلام مصطفيٰ (بنگلاديش جو بنگلا ٻوليءَ جو قوي)، احسان دانش، جميل الدين عالي، طفيل احمد جمالي، اديب سهارن پوري، نظر حيدرآبادي، حمايت علي شاعر، ڪرار نوري، عبد الڪريم گدائي، قمر جلالوي، خالد عليگ، بيربل جبلپوري، بشير مورياڻي، تاج صحرائي، حڪيم شمس الحق اختر، نظر جعفري، نڪهت بريلوي، مظهر جميل، مسعود بريلوي،خاور بلگرامي، عاشق ڪيرانوي، ظهير سهواني ۽ عبد الحميد صبر آهن. اهي انهن شاعرن جا نالا آهن جي ڪتاب”ريگزار ڪي موتي“ ۾ شامل آهن.“

انهيءَ ڪتاب جي شروعات ڪندي مصنف لکيو آهي تہ :

”شيخ اياز نہ صرف سنڌيءَ جو صاحبِ طرز شاعر ۽ اديب آهي، پر گذريل پندرهن سالن کان اردوءَ ۾ بہ لکي رهيو آهي. تازو هن جي ڪلام جو مجموعو”پونري پري آڪاس“ گلڊ جي مرڪزي دارالاشاعت طرفان شايع ٿيو آهي. شيخ اياز جي تصنيفن سان گڏ هن جو پهريون اردو مجموعو (بوئي گل نالہ دل) 1952ع ۾ شايع ٿيو هو. ٻيو مجموعو ”ڪفِ گلفروش“ جي نالي سان جلد ئي شايع ٿيڻ وارو آهي. طبع زاد شعري تخليق سان گڏ اياز جي منظوم ترجمن کي بہ خاص مقبوليت حاصل ٿي آهي(دراصل اهي ترجمان هئا ۽ مون اهي پنهنجي تخليقي نظم سچل، ساميءَ ۽ سانگيءَ جي تخلص سان انهن جي شاعريءَ مان اتساه وٺي، اردوءَ ۾ لکيا هئا، جيئن فٽزجيرالڊ، عمر خيام جي رباعين مان اتساه ورتو هو). 1947ع کان 1959تائين اياز جا نظم اڪثر منظوم ثقافتي ورثي طور ممتاز ادبي جريدن ۾ شايع ٿيندا رهيا آهن. 1955ع ۾ اياز شاهہ لطيف، سچل سرمست، چئن راءِ سامي، مير عبد الحسين سانگيءَ جهڙن وڏي پائي جي سنڌي شاعرن جي ڪلام کي اردو شاعريءَ ۾ منتقل ڪرڻ شروع ڪيو. سنڌ يونيورسٽيءَ جي طرفان شاهہ لطيف ڀٽائي رحہ جي پوري مجموعي ڪلام يعني”شاهہ جو رسالو“ جي منظوم اردوءَ جو ڪم بہ اياز کي سونپيو ويو. شاهہ جي ڪلام جو هي منظوم اردو ترجمو عنقريب ظاهر ٿيڻ وارو آهي. منظوم ترجمي ۾ تخليقي”اُپج“ جو بانڪي پڻو، هڪ طرف اياز جي اعليٰ شاعراڻين صلاحيتن کي ظاهر ڪري ٿو تہ ٻئي طرف سنڌي شاعريءَ جي راه رسم اردوءَ شاعريءَ سان وڌائي ٿو.

شاعريءَ وانگر اياز جي نثرِ نگاريءَ ۾ بہ هڪ اهڙي نواڻ آهي جنهن ۾ وڏي معنيٰ خيز سادگيءَ ۽ پُرڪاري ملي ٿي. ابتدائي دؤر ۾ اياز جيڪي افسانا لکيا، انهن افسانن ۽ هن جي گذريل ٻن ٽن سالن جي تحريرن کي ڏٺو وڃي تہ حيرت انگيزي تبديلي نظر اچي ٿي.“

اهو هو آفاق صديقي جو، پراڻي سکر ۾ رهندو هو ۽ جنهن لاءِ تشڪر جو اظهار مون شاهہ لطيف جي منظوم ترجمي ۾ ڪيو آهي. ان مجموعي ۾ صفحي 27 کان صفحي 48 تائين فقط منهنجي اردو شاعري آهي:

نموني طور سچل سرمست جي نالي ۾ پنهنجو اصلوڪو نظم پيش ڪيان ٿو. پهريون نظم، جنهن جو عنوان تخليق آهي، اهو هيٺينءَ ريت آهي:

پهر ڪوئي سنگ بدست آتا هي [5]
خانہ شيشہ گران ڪي جانب
پهر ڪوئي نعره مستانہ بڑها
لرزشِ ڪوئي امان ڪي جانب
پهرڪوئي شبنم تخئيل لئي [6]
چهرهء گل پہ مهڪني آيا

---

[1] ليوڪريشيا:
ارسطوءَ لاءِ چيو ويندو آهي تہ هڪ ڀيري هن جي شاگردن ٻَڌي ڪري، هن کي ڏاڍو پياريو، جڏهن هو نشي ۾ هو تہ هن کي چيائون:
”استاد! اڄ تنهنجي عيش لاءِ يونان جي خوبصورت ترين ڇوڪري ليوڪريشيا وٺي اچون؟“
”استاد! هائو ڪئي تہ شاگرد ليوڪريشيا کي نقاب پارائي وٺي آيا ۽ جئين هوءَ آئي تيئن بتي وسائي ڇڏيائون. مُنهن انڌيري ۾ هنن ليوڪريشيا کي ڪڍي ڇڏيو. جڏهن صبح ٿيو ۽ ارسطوءَ کي هوش آيو تڏهن ڪائنس شاگردن پڇيو:
”استاد! توکي ليوڪريشيا وڻي؟“
ارسطوءَ ڪنڌ ڌوڻي هائو ڪئي. ان تي سيني شاگردن ٽهڪ ڏئي چيو: ”استاد! اِها ليوڪريشيا تہ نہ هئي. اها تہ نقاب ۾ يونان جي قبيح ترين عورت هئي، پر توکي اونده ۾ پتو نہ پيو.“
ان تي ارسطوءَ جواب ڏنو: ”برخوردارو! هر عورت اونده ۾ ليوڪريشيا لڳندي آهي.“

[2] فري مئسن لاج (Free Mason Lodge) : ”لاج“ انگريزيءَ ۾ ڪوٺڙي، جهوپڙيءَ يا ڇني کي چوندا آهن. فري مئسن لاج ۾ ويهارو ڪان سوين ميمبر ٿائين هوندا ها. اهو هڪ بين الاقوامي ادارو آهي، پر ڪجهہ سال اڳ ان تي پاڪستان ۾ بندش وڌي وئي هئي، ڇو تہ ان کي صيهوني ايجنٽ سمجهيو ٿي ويو. ٻي جنگِ عظيم جي خاتمي ڪانپوءِ جڏهن يو. ايس. ايس آر نازي رڪارڊ هٿ ڪيا ها تڏهن ڪميونسٽن ۽ ٻين سان گڏ فري مئسن بہ اُن لسٽ ۾ لڌا ويا ها، جنهن ۾ جاٽايل ماڻهن کي هر نازيءَ کي ڳولي مارڻو هو. نازي رپورٽ موجب هو انگريزي سامراج جا ايجنٽ ها. فري مئسنري جي اهڙي ڪا ڪا وضاحت نہ آهي، جا سڀ کي قبول پئي. ان لاءِ چيو ويو آهي تہ،

”اها انهيءَ اخلاقيات جو نظام آهي، جنهن تي قصن ۽ تمثيلن جو نقاب آهي ۽ جنهن ڪي علامتن سان ڇتو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي.“

ان ۾ رازداريءَ جو سخت تاڪيد هوندو آهي. ظاهري طرح تہ اُها تحريڪ فرقي ورايت ڪان دور هوندي آهي ۽ انسان ذات جي ڀلائيءَ ۽ ڀائپيءَ سان واسطو رکندي آهي. ان جو تعداد پنج ملين ڪان زياده آهي، جنهن جي اڪثريت انگريزي ڳالهائيندڙ ملڪن ۾ آهي. رڳو يونائيٽيڊ اسٽيٽس ۾ اها چار ملين آهي. ائين برابر آهي تہ ٻي جنگِ عظيم جي خاتمي ڪانپوءِ سندس تعداد ڪجھ گهٽيو آهي.

[3] هوريس (Horace) 65 ق. م يا 68 قبلِ مسيح ۾ ڄائو هو. هن جي موت جي تاريخ معلوم نہ آهي. هو عظيم رومن شاعر هو.

[4] فٽزجيرالڊ (Fits Gerald) (1809ع ڪان 1883ع) تائين. انگريزي مترجم ۽ محقق، انگريزي ۾ رباعيات عمر خيام جو مصنف.

[5] وري ڪوئي شيشي ناهيندڙن جي گهر ڏانهن
پـــٿـر هــــــٿ ۾ ڪٽي اچي ٿو
وري ڪوئي مستانو نعرو وڏيو
ان ڪنبٽيءَ ڏانهن جا صلح سانت جي گهٽيءَ ۾ آهي

[6] وري ڪوئي تخيل جي ماڪ ڪٽي،
گل جي مک تي مهڪڻ آيو،
وري ڪوئي فانوس جي فطرت ڪٽي،
جهـــونجهــڪـــــڙي ۾ ڇِهرمرائڻ آيو،
وري ڪوئي ميناجي گردن تي جهڪيو
وري ڪنهن جام جا چپ چميا
وري مورتين جو ٻهروپ ڪليو
وري مورتيون جيئريون ٿي پيون ۽ جهوميون
وري ڪائي مڌ ناهيندڙ اُسات
پيالي جي تري ۾ چم چم ڪندي پهتي

پھر کوئي فطرت قنديل لئي
صبحِ کاذب مين دھکني آيا
پھر کوئي گردنِ مينا پہ جھکا

پهر لبِ جام ڪسي ني چومي
پهر نهان خانہ اصنام کهلا
پهر صنم زنده هوئي اور جهومي

پهر نگاه صنم افروز ڪوئي
سينہ سنگ مين پيوستہ هوئي
پهر ڪوئي تشنگيء صهبا ساز
تہ ساغر مين ڇهنڪتي پهونچي

پهر جٽاؤن مين گهٽائين جهومين [1]
پهر ڪوئي ميڪده بردوش آيا
لبِ فردا پہ تبسم نکهرا
جب ڪوئي مستِ مئي دوش آيا
متلاطم هوئي وه تاريڪي
جس ڪي گهرائي نہ هوگي معلوم
ماه و انجم ڪي حروفِ زرين
جس ڪي هر موج پہ هونگي مرقوم

راهِ طلب مين [2]
طبل تمنا گونج رها هي
اهلِ سلاسل چنگ بہ لب رنجير بهہ
پاهين ساري غرفۂ زندان
واهين شور بپا هي

سازِ نفس هر ضربِ صبا سي [3]
ولولي خيز آهنگ صدا هي

سينہ گيتي شعلہ نوا هي
لو آب ساري رشتہء هستي ٹوٹ چکي هين
اهل سلاسل چھوٹ چکي هين
فرشِ زمين سي عرشِ برين تک
اک طرفہ سيلابِ ضيا هي
جس مين عالم گيا هي
راهِ طلب مين
طبلِ تمنا گونج رها هي

هي نظم 1952ع کان اڳ لکيا ويا هئا جي رائيٽرس گلڊ جي رسالي ”هم قلم“ ۾ شايع ٿيا هئا ۽ مون کي انهن تي سال جي بهترين اردو نظمن لکڻ ڪري ”هم قلم“ ايوارڊ مليو هو.

مٿين نظم مان ظاهر آهي تہ چاليهہ سال اڳ بہ مون ۾ تصوف سان لڳاءُ هو ۽ ڪائنات کي پنهنجيءَ منفرد نکتہ نگاہ سان ڏسندو هوس. هن نظم ۾ نہ لفظ سچل جا آهن، نہ ترنم هُن جو آهي، پر ان نظم لاءِ اُتساہ مون کي سچل جي شاعريءَ ڏنو هو.

اها مشترڪ تهذيب جا اسان ٺاهي رهيا هياسون، اُن کي پوءِ ايوب خان وڏو ڇيهو رسايو، جيئن مان اڳتي هلي ذڪر ڪندس.

منهنجا ٻيا بہ جونيئر وڪيل نبيي بخش ڪوسو، جو هاڻي پاڪستان سرڪار ۾ جوائنٽ سيڪريٽري آهي ۽ عبدالمجيب پيرزادو جو هاڻي سنڌ هاءِ ڪورٽ جو مصروف وڪيل آهي، هئا. دراصل انهن سکر ۾ ”سنڌي شام“ ملهائي هئي، جنهن مون لاءِ وڏيڪ مصيبت باري هئي. هونءَ تہ سال 1963ع ۾ منهنجي ڪتاب ”يونري يري آڪاس“ ۽ سال 1964ع ۾ ”جي ڪاڪ ڪکوري ڪاپڙي“ ۽ ”ڪلهي پاتم ڪينرو“ تي بندش پئجي چڪي هئي ۽ مان زيرِ عتاب هوس. مجيب پيرزادو حيدرآباد ۾ شاگرد تحريڪ جو سرگرم اڳواڻ هو ۽ غلام رباني آگري (هاڻي ميمبر فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن) ۽ نبي بخش ڪوسي جو دوست هو. انهن ليوڪس پارڪ ۾ سنڌي شام ملهائي. پھريون پيرو سکر شهر ۾ هڪ

سنڌي جلسي ۾ ڇهہ هزار ماڻهو ڪٺا ٿيا. ان وقت فصيح الدين وردگ سکر جو ڊپٽي ڪمشنر ۽ آغا علي حيدر سيشن جج (جو پوءِ سنڌ هاءِ ڪورٽ جو چيف جسٽس ٿيو ۽ انت شريعت بينچ تي جج هو، جڏهن رٽائر ڪيو هيائين) بہ موجود هئا. انهن ٻنهي جي ذاتي خوشامد لاءِ انهن ڪي ڪجهہ وڪيلن دعوت نامو موڪليو ۽ هو پاڻ سان هڪ هاءِ ڪورٽ جو جج بہ وٺي آيا، جو انهن ڏينهن ۾ سکر آيل هو. منهنجو دوست مقصود احمد حميدي، جيڪو حيدرآباد دکن جو مهاجر هو، اردو ادب جو سنو پارکو ۽ فيض احمد فيض ۽ الطاف گوهر جو دوست هو. جڏهن تہ الطاف گوهر ان وقت صدر ايوب خان جو انفرميشن سيڪريٽري هو، اهي بہ انهيءَ شام ۾ وينا هئا. مقصود احمد حميدي جو سي. ايس. پي هو، اُن وقت سکر ميونسپالٽيءَ جو ائڊمنسٽريٽر هو ۽ ويجهڙائيءَ ۾ سنڌ جو ائڊيشنل چيف سيڪريٽري هو.

سنڌي شام جي ڪاروائي مجيب پيرزادي تي هلائي. حفيظ قريشي، حيدر بخش جتوئي، رسول بخش پليجو ۽ ٻيا اهم ماڻهو اسٽيج تي تقرير ڪري ويا تہ فصيح دين وردگ جو هر سي. ايس. پي آفسر وانگر پنهنجي ضلعي کي جاگير سمجهندو هو، اٿي اسٽيج تي اوچتو آيو ۽ چيائين تہ ”مونکي بہ اکر چوٽا آهن.“ پوءِ هن چيو تہ ”هتي کهڙو اصل سنڌي آهي. مان چوان ٿو تہ شاهہ لطيف جا وڏا بہ مهاجر هيا.“ اِن تي مجيب پيرزادي هن کي وچ ۾ ڪَٽي چيو: ”جي سڀ مهاجر شاهہ لطيف جهڙا ٿين تہ اسان کي قبول آهن.“

سنڌي قوم پرستيءَ جو اهڙو زبردست اظهار ڪڏهن بہ نہ ٿيو هو. وردگ مون تي غصي هو تہ جلسو مون ڪرايو آهي. مقصود احمد حميدي، جنهن کي منهنجن اردو منظوم ترجمن جي خبر هئي، ان مونکي چيو تہ مان ڪين سچل سرمست ۽ سانگيءَ جا منظوم ترجما ٻڌايان. دراصل انهن ترجمن ۾ وسڪي منهنجي هئي ۽ سوڊا سچل ۽ ساميءَ جي هئي. پر ان جي باوجود هاءِ ڪورٽ جو مهاجر جج ٺڏو نہ ٿيو ۽ هُن وڃي خيرپور جي ڪمشنر کي دانهن ڏني تہ هي ساري آگ اياز جي لڳايل آهي. ٻئي يا ٽين ڏينهن تي مون کي ڪمشنر خيرپور گهرايو ۽ چيو تہ اهو

”نارائڻ شيام وارو نظم“ پڙهي، اردوءَ ترجمو ڪري ٻڌاءِ!“ مون هن کي نظم پڙهي ترجمو ڪري ٻڌايو. هن پڇيو تہ:
”اهو نارائڻ شيام ڪير آهي؟“ ”هندستان ۾ هڪ سنڌي جو شاعر آهي.“ مون ڪنڌ ڌوڻ ڪري هائو ڪئي. هن چيو: ”تون وڃين سگهين ٿو، پر ڊي. آءِ. جي خيرپور سان ملندو وڃ.“ مان ڊي. آءِ. جي خيرپور سان مليس، جنهن جو نالو ياد نہ آهي. ڊي. آءِ. جي مون کي اطلاع ڏنو تہ: ”تنهنجي خلاف سي. آءِ. ڊيءَ جون خطرناڪ رپورٽون آهن.“ مون هن کي جواب ڏنو. ”تنهنجي سي. آءِ. ڊي ۾ ايس. پي جي عهدي تائين سڀ ادب سان ناآشنا آهن. اهي منهنجي شاعري ڇا سمجهي سگهندا؟ اهي عوام ۾ منهنجي مقبوليت ڏسي گهٻرائجي ويا آهن. هونءَ بہ شاعر آمريت لاءِ وڏي ۾ وڏو خطرو ٿيندا آهن.“ ڊي. آءِ. جي چيو: ”تون واقعي خطرناڪ ماڻهو ٿو لڳ،ان تنهجي خلاف رپورٽ ڪندس.“ هو پنجابي هو. پوءِ ڪجهہ سوچي چيائين: ”واقعي اهي مهاجر سي. آءِ. ڊي وارا سنڌي ٻوليءَ جون نزاڪتون ڪيئن سمجهي سگهندا هوندا؟“ پوءِ مونکي هينيون لطيفو ٻڌايائين:
”هڪ ڀيري لنڊن ۾ هڪ انگريز ۽ هڪ سک وڙهي پيا. انگريز هن کي خوب انگريزيءَ ۾ گاريون ڏنيون. سک بہ هُن کي انگريزي ۾ گاريون ڏنيون ۽ جڏهن انگريزيءَ ۾ گاريون ڏئي ٿڪو تہ پوئين گار هن کي پنجابيءَ ۾ ڏنائين ”مور اوور (More over) تيري پَئڻ نون (تنهنجي ڀيڻ کي).....“ انگريز وائڙو ٿي ويو تہ هي ڇا ٿو چوي ۽ ائين جهيڙو ختم ٿي ويو. ها.... ها.... ها.....“ هُن ٽهڪ ڏيندي چيو.
”واقعي هي مُهاجر تنهنجي ٻوليءَ کي ڪيئن سمجهي سگهندا. تون وڃي سگهين ٿو، مان تنهنجي رپورٽ نہ ڪندس.“
مونکي ڪيئي سال پوءِ اها ڳالهہ ياد آئي هئي، جڏهن مان وائيس چانسلر هوس. ڪنهن سائنس جي پروفيسر اچي منهنجو مٿو کاڌو ۽ چيو تہ ”انسان آدم جي نہ پر باندر جي اولاد آهي.“ مون هن کي ڏاڍو سمجهايو تہ هر انسان آدم جي اولاد ٿي نٿو سگهي. آدم جي اولاد ٿيڻ لاءِ نفس سان جهاد جي ضرورت آهي ۽ اهو انسان جي روحاني ارتقا جي حاصلات آهي. مان توسان ڪنهن حد تائين متفق

آهيان تہ اڪثريت باندر جي اولاد آهي، پر هڪ ڳالهہ نہ وسارجانءِ، انسان ذات ۾ ڪي اهڙا بہ انسان آهن، جي ڳڌهہ جي اولاد آهن. مون جڏهن هن ڪي اهو لطيفو ٻُڌايو تہ مون ڪي خيرپور جو مٺيون ڏي. آءِ. جي ياد آيو، جنهن ڪان اهو وسري ويو هو تہ هن ملڪ لاءِ جدوجهد اتساهي ئي علامہ اقبال جي شاعريءَ هئي ۽ هتي شاعري سياست ڪان زياده اهم آهي.

ڪيئي سال پوءِ مان 1970ع ۾ اوپر پاڪستان ۾ شيخ مجيب جي گرفتاريءَ ڪانپوءِ، پهريائين سکر جيل ۾ ڇهہ مهينا رکيو ويو هوس. ان وقت منهنجي زال زرينا ۽ منهنجي ڌيءَ روحيءَ جي ذهن ڪي ڪافي لوڏو آيو هو. مڪتي باهنيءَ سان جنگ اڃا هلي رهي هئي. مون هوم سيڪريٽري ڪي لکيو تہ منهنجي نظربنديءَ جو مدو نہ وڌايو وڃي. ان وقت غالبا مقصود حميدي سنڌ جو هوم سيڪريٽري هو. منهنجو مدو ٽن مهينن لاءِ وڌايو ويو، ڇو وڌايو ويو ۽ ڪنهن وڌايو؟ اهو هاڻي ڪيئن ڇئجي؟ ٽي مهينا پورائي نہ ٿيا تہ پاڪستان ٽٽي ويو ۽ ممتاز علي ڀٽي، جيڪو ان وقت سنڌ جو گورنر مقرر ٿيو هو، تنهن غالبا ڀٽي صاحب جي چوڻ تي سپرٽينڊنٽ جيل ڪي فون ڪيو تہ: ”شيخ اياز ڪي يڪدم رها ڪيو وڃي ۽ رهائيءَ جا آرڊر جيل تي لکت ۾ پوءِ پهچندا.“

پاهر نڪري مونکي معلوم ٿيو تہ سنڌ ڪلب ۾ حميدي صاحب جي ڀُٽي صاحب سان ڪجهہ وقت اڳ تلخ گفتگو ٿي هئي ۽ ڀٽي صاحب گورنر ڪي چئي هن ڪي نوڪريءَ تان استعفا ڏياري هئي. اها خبر غلط بہ ٿي سگهي ٿي.

1976ع ۾ يا 1977ع ۾ جڏهن مان وائيس چانسلر هوس، مان سنڌ هاءِ ڪورٽ جي وڪيل ايم. ايم پيرزادي سان ڪراچيءَ جم خاني ۾ ويو هوس. پيرزادو صاحب سکر ۾ منهنجو جونيئر رهي چُڪو هو ۽ رهندو ئي منهنجي آفيس ۾ هو. هونءَ تہ هو شاگرديءَ واري زماني ڪان وٺي منهنجو دوست هو. مان جڏهن ڪراچي ۾ وڪالت ڪندو هوس ۽ حشوءَ جي فلئٽ ۾ رهندو هوس، تڏهن شام جو مان ۽ پيرزادو اٺ ڏهہ بيئر جون بوتلون پي، صدر ۾ ڏيڍ بہ سير دُنبي جو تريل گوشت کائي، هومر جا بہ ڪردار لڳندا هياسين، جن جو ناوو نوش عقل و هوش تي اثر انداز نہ ٿيندو هو. هن پيري اسان جڏهن ڪراچي جم خاني ۾ گهڙياسين تہ مون

ڏنو مقصود احمد حميدي، جناب حاڪم علي زرداريءَ سان گڏ وينو هو ۽ ڳالهائي رهيو هو. زرداري صاحب بہ ٿي پيرا مون وٽ سنڌي يونيورسٽيءَ ۾ ڪم ڪار سان آيو هو. مان ۽ پيرزادو وڃي ٻيءَ ميز تي ويناسين. ٿوريءَ دير ڪانپوءِ حميدي صاحب اٿي آيو ۽ اچي مون کي چيائين:

”مونکي سڃاڻو نہ ٿا“

مون ڪنڌ ڌوڻي هائو ڪئي تہ هو ڪرسيءَ تي ويهي رهيو ۽ چيائين:

”مان ڪجهہ وقت روزگار جي سلسلي ۾ وچ اوڀر هليو ويو هوس. پُٺي صاحب کي منهنجي باري ۾ ڪا غلط فهمي ٿي هئي ۽ هن مونکي نوڪريءَ مان ڪڍائي ڇڏيو هو.“ اهو چوندي اداس ٿِجي ويو.

مون کيس چيو: ”زرداري صاحب سان بہ منهنجي عليڪ سليڪ آهي. مون دراصل دخل در معقولات ڏيڻ نہ ٿي چاهيو ۽ ان ڪري اسان الڳ ميز تي اچي ويناسين. اوهان جي ميز تي ٿا هلون. مون کي ائين ٻُرو تو لڳي تہ زرداري صاحب کي نہ کيڪاريان.“

پوءِ مان ايم. ايم پيرزادي کان اجازت وٺي، هن سان گڏجي ويس. حميدي صاحب کي پوءِ ٻيهر نوڪري ملي هئي. جڏهن مان وائيس چانسلر هوس، سنڌس ٻيگم اسان وٽ ڄامشوري هڪ ٻہ پيرا مهمان ٿي هئي. تازو ٻيگم راشدي (ممتاز راشدي) منهنجي گهر آئي هئي. جنهن ٻڌايو تہ حميدي صاحب جي ٻيگم گذاري وئي. مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو. هوءَ هڪ نهايت نيڪ عورت هئي. مان بہ ذري گهٽ صاحبِ فراش آهيان، هُن ڏانهن تعزيت لاءِ بہ نہ وڃي نہ سگهيو آهيان. هاڻي ٻڌو اٿم تہ کيس اسلام آباد ٽرانسفر ڪيو ويو آهي. هونءَ مان حميديءَ جي گهر ڪراچيءَ ويندو هوس ۽ ڪڏهن ڪڏهن هن وٽ ماني کائيندو هوس.

هڪ ڀيري منجهند جو هُن وٽ ويس تہ هن چيو تہ ماني کائي، پوءِ وڃ. هو تازو هندستان مان موٽيو هو ۽ اتان جا تاثرات ٻُڌائي رهيو هو. الائجي ڪيئن شعر وشاعري جي ڳالهہ تي مون هن کي پنهنجو اردو نظم:

دور کيلاش سي

چاند هيمنت کا

ميري من کو هميشہ بلاتا رها.......
ٻڌايو تہ هن بيگم صاحبہ کي سڏي چيو: ”هي اردو نظم بہ ٻُڌ. مون اهڙو اردو نظم اڄ تائين نہ ٻڌو آهي.“
حميدي صاحب کي ادب لاءِ ڏاڍو چڱو ذوق آهي. مون کي هن جي تحسين پسند آئي ۽ مون هن جي فرمائش تي هن کي نظم ٻيهر ٻڌايو.
سکر ۾ ڪيئي سيشن جج ۽ هاءِ ڪورٽ جا جج منهنجا واقفڪار رهيا آهن. ڪي تہ دوست بہ رهيا آهن. علي نواز ٻڍاڻي جڏهن سکر ۾ سول جج هوندو هو ۽ پوءِ هاءِ ڪورٽ ۾ جج ٿي ويو، تڏهن اُنهي وٽ ڪنهن ڪنهن وقت مان چيمبر ۾ هليو ويندو هوس. هو طبيعتاً فلاسفر هو ۽ ڪائنات جي رموز ۽ اسرار تي گفتگو هن جو مرغوب موضوع هو. هن وقت خبر نہ آهي تہ هو رٽائر ٿي ويو آهي يا ڪنهن نوڪريءَ ۾ آهي! اسان فلسفي جي موضوعن تي ڊگها بحث ڪندا هئاسين ۽ ٻنهي کان وسري ويو هوندو تہ اسان جون ڪي ڪاروباري مصروفيتون بہ آهن.
تاج محمد ابڙو، جمال ابڙي جو گهرو دوست ۽ شايد مائٽ بہ هو. هو ڪامريڊ ماڻهو هو ۽ ڪامريڊ جتوئي، ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ۽ سوڀي گيانچندڻيءَ جو دوست هو. منهنجي بہ هن سان ڪافي گهرائپ هوندي هئي.هو لاڙڪاڻي ۾ وڪالت ڪندو هو ۽ جڏهن مان لاڙڪاڻي ويو هوس تہ هُن فراخدليءَ سان بہ ٽي پيرا منهنجي ماني ڪئي هئي. مانيءَ تي جمال صاحب جو وڏو ڀاءُ شمس الدين ابڙو بہ آيو هو، جو ڪجهہ سال پوءِ گذاري، جمال صاحب کي ڏاڍي غم ۾ ڇڏي ويو. هاڻي تہ جمال صاحب جو ننڍو ڀاءُ ڪمال ابڙو بہ گذاري چڪو آهي، جنهن جو ذڪرمان حيدرآباد جي سلسليوار احوال ۾ ڪندس. في الحال مون تاج محمد ابڙي جي ڳالهہ تي ڪئي. جڏهن يحيٰ صاحب چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر ٿي آيو، تڏهن تاج محمد کي ائڊيشنل سيشن جج ڪيو هئائين ۽ هن جي پهريون تقرر سکر ۾ ٿيو هو. هو اڳي ئي مون سان گهايل مايل هوندو هو. ٽن ڏينهن ۾ مون وٽ بہ موٽرون هونديو هيون، ٽوياٽا ڪارونا ۽ ٽويوٽا ڪرولا. تقرريءَ کان ڏهہ پندرنهن ڏينهن پوءِ هُن لاڙڪاڻي وڃڻ لاءِ مون کان هڪ

ڏينهن لاءِ ڪار گهري. تن ڏينهن ۾ اڪثر جج وڪيل جي ڪار تي پنهنجو حق سمجهندا هئا، جيتوڻيڪ مون ڪان ڪار گهُرندي ڪنهن ڪي ورلي همت ٿيندي هئي. مون خوشيءَ سان تاج محمد ڪي پنهنجي ٽويوٽا ڪرونا ڏني. فقط اُن ڪري جو هُو مون لاءِ ”ڪامريڊ تاجو“ هو ۽ ان ڪري نہ تہ هو سکر جو ائڊيشنل سيشن جج هو. هن ٽي چار ڏينهن لاڙڪاڻي بنا اطلاع جي ڪار روڪي ڇڏي ۽ جڏهن موٽي آيو تہ ڪار ڪي وڏو چِبُ هو. مون ڊرائيور ڪي چيو تہ ڪار ڏوئاري ڪارخاني ۾ نهرائڻ لاءِ ڏئي اچي. پندرنهن ڏينهن ڪان پوءِ هن مون ڪي وري لاڙڪاڻي لاءِ ڪار گهري. مون ڪيس چيو تہ: ”ڪرولا ۾ ڪجهہ خرابي آهي ۽ اُن جي نيڪ ٿيڻ ۾ ٻہ ٽي ڏينهن لڳندا، باقي ڪارونا تي آئون پاڻ ڪورٽن ۾ ويندس.“

هن سمجهيو تہ مان ڪيس چاٽي واٽي انڪار ٿو ڪريان. بهر صورت جڏهن لاڙڪاڻي مان موٽي آيو تہ مان هن جي چيمبر ۾ ويس تہ هن تڙي ڏئي چيو : ”منهنجي چيمبر ۾ اچين تہ اطلاع ڏئي ايندو ڪر.“

مون ٻہ غصي ۾ چيو :

”تاج محمد صاحب! تون يقين ڪر تہ مان نہ رڳو چيمبر ۾ بنا اطلاع جي نہ ايندس، پر اطلاع سان بہ نہ ايندس ۽ تنهنجي ڪورٽ ۾ نئون ڪيس بہ نہ ڪٽندس ۽ جيڪي تو وٽ پراڻا ڪيس آهن، اُهي بہ ڪوشش ڪري منهنجو جونيئر تو وٽ هلائيندو يا ٻئي ڪنهن وڪيل ڪي سُپرد ڪندس.“

ڪجهہ مهينن ڪان پوءِ جمال ابڙي مون ڪي فون ڪيو تہ هو سکر آيو آهي. هو غالبؑ اُن وقت سنڌ پراونشل اسيمبليءَ جو سيڪريٽري هو. مون هن ڪان پڇيو: ڪٿان ٿو ڳالهائين؟

جواب ڏنائين تہ: ”تاج محمد جي بنگلي تي لٿل آهيان.“

مون ڪيس چيو تہ: ”رات جي ماني تاج محمد سوڏو مون وٽ ڪائجانءِ.“

رات جو مون وٽ تاج محمد سان گڏجي پراٽي سکر آيو. هن ڪي خبر نہ هئي تہ تاج محمد ۽ منهنجي وچ ۾ ڪائي ٻہ رنجش آهي. تاج محمد جڏهن ٽي پيگ پيتا تہ وچي آسمان تي پهتو ۽ پُٺي سان پنهنجي دوستيءَ جون ڳالهيون شروع ڪري

ڏنائين. (مان پانيان ٿو تہ اُهي ڪنهن حد تائين سچيون هيون ۽ ڪجهہ وڌايل هيون.) رات جو اٽڪل هڪ بجي هو مون وٽان ڪِل خوشيءَ سان ويا. ڪجهہ مهينن ڪان پوءِ مون ٻڌو تہ تاج محمد جي ٽرانسفر ٿي آهي. هن جي پٽيوالي مون کي اچي چيو تہ: ”تاج محمد اوهان کي سڏي ٿو.“

مون کي دل ۾ آيو تہ انڪار ڪيان پر مون هن جي پٽيوالي کي ڪجهہ چئي، هُن جي توهين ڪرڻ نہ ٿي چاهي ۽ هن وٽ چيمبر ۾ هليو ويس. هو اٿي بيٺو ۽ مون سان هٿ ملائي چيائين:

”اياز! تون مون سان ناراض آهين.“

مون ڪيس چيو: ”هائو“

ان تي چيائين: ”مان ٽرانسفر ٿيو آهيان ۽ توسان ڪجهہ وضاحت ڪرڻ ٿو چاهيان. جڏهن پٽو وزير اعظم ٿيو تہ لاڙڪاڻي ۾ مون کي چيائين ”تاجو، مان تنهنجي لاءِ ڇاڪيان؟ مان ساري عُمر اي . پي . پي تي رهيو هوس، سو هن کي يڪدم چيم تہ: مون کي ائڊيشنل سيشن جج ڪَر، جي هن کي چوان ها تہ هاءِ ڪورٽ جو جج ڪر تہ اهو بہ ڪري ها.“ پٽي مون کي چيو تہ، ”تاجو، تون هفتي ۾ ائڊيشنل جج ٿيندين.“ پوءِ جڏهن مان سکر ۾ ائڊيشنل سيشن جج ٿي آيس ۽ ڏٺم تہ قلم جي هڪ صحيح سان ماڻهوءَ کي ڦاسي ڏئي ٿو سگهان تڏهن مان ٿرڙو ٿي پيس. معاف ڪجانءِ جو مان توسان بہ ٽرڙائپ سان پيش آيو هوس.“

مون سندس ڪلهي تي هٿ رکي چيو : ”تاجو، وڌيڪ ڪجهہ نہ چئجانءِ! اهو ڪافي آهي، تون منهنجي لاءِ ساڳيو ڪامريڊ تاجو آهين، مون کي ڪابہ غلط فهمي نہ آهي.“

تاج محمد پوءِ خيرپور ۾ سيشن جج مقرر ٿيو ۽ غالبا نئي ۾ سيشن جج هو تہ هن رٽائر ڪيو ۽ پوءِ جلد ئي گذاري ويو. انا لله وانا الهِ راجعون

هن جهڙا صاف گو ۽ صاف دل انسان مون ٿورا ڏٺا آهن.

جڏهن جمال ابڙي جي ڳالهہ نڪتي هئي تہ مان هُن سان وري ٽر جي سفر تي اسلام ڪوٽ موٽان ها، پر سکر ۽ خيرپور جو احوال رهيل آهي. ان ڪري اهو بہ ٿورو گهڻو لکندو هلان. زندگي هونءَ بہ مسلسل سفر آهي ۽ وقت جي گهوڙي

جي واڳ منهنجي هٿ ۾ آهي، جيڏانهن وٽي ان کي ڦيرايان. هونءَ تہ مون کي شڪارپور، ڳڙهي ياسين ۽ جيڪب آباد جي سفر جي باري ۾ بہ ڪجهہ لکڻو آهي پر اهو پوءِ موقعي ۽ مناسبت جي احوال سان لکندس. مون ۾ غالب واري ڪيفيت نہ آهي تہ:

هي رو مين رخشِ عمر، کهان ديکهئي تهمي
نا هاتهہ باگ پر هي نہ پاهي رڪاب مين

(عمر جو گهوڙو ڊوڙائي رهيو آهيان، ڏسجي تہ ڪٿي ٿو رڪجي، نہ هٿ واڳ تي آهي نہ پير رڪاب ۾)

منهنجو تہ هٿ بہ اُن جي واڳ ۾ آهي ۽ پير بہ ان جي رڪاب ۾ آهن. جيڏانهن وٽي ان کي موڙي ٿو سگهان پر في الحال سکر ۽ خيرپور وٽ اُن جون واڳون ڇڪي، وري نظر ڊوڙايان ٿو.

ڪجهہ وقت اڳ پاڪستان جو ڊفينس سيڪريٽري سليم عباس جيلاني بہ سکر ۾ سيشن جج هو، جو مقصود احمد حميديءَ جو گهرو دوست هوندو هو، ٻئي سي. ايس. پي هئا. هڪ ڀيرو تہ هو حميدي صاحب سان گڏ منهنجي گهر آيو ۽ گڏجي ماني کاڌي هئيسين. ان کان پوءِ هو عدليا ڇڏي، انتظاميہ ۾ هليو ويو. هو نهايت فهميدو ۽ سمجهدار انسان آهي، پر مان هن سان دوستيءَ جي دعويٰ نہ ٿو ڪري سگهان. ان کان پوءِ هڪ ڀيرو مون سان ڪراچيءَ ۾ مليو، جڏهن هو ڪي. اي. ايس. سيءَ جو چيئرمين هو ۽ مون کي پاڻ وٽ اچڻ جي دعوت ڏنائين، پر مون کي ٿوريءَ دير ۾ حيدرآباد موٽڻو هو ۽ هن ڏانهن وڃي نہ سگهيس . بعد ۾ هن سان ڪا ملاقات ٿي نہ سگهي.

سکر ۾ سمندر خان منهنجو جونيئر هو. هو عمر ۾ مون کان وڏو هو. هن جون ڳالهيون گل محمد شيخ مون سان ڪندو هو جو مون سان گڏ روپ ولاس هاسٽل ۾ رهندو هو ۽ پوءِ ٺٽي جو ڊپٽي ڪمشنر ٿي رٽائر ٿيو هو. هو سنڌ جي سنڌباد جهازيءَ ۽ مشهور مصنف انجنيئر الطاف شيخ جو پيءُ آهي. (اميد تہ هو بقيد حيات هوندو) ٻئي خاڪسار هوندا هئا ۽ ان ڪري هڪ ٻئي جا دوست هوندا هئا. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (سنڌي لينگويج اٿارٽيءَ جو اڳوڻو چيئرمين) لوڪ

ادب جو ماهر) بہ هن جو دوست هوندو هو، ڇوتہ انهيءَ کي بہ جمال ابڙي وانگر خاڪسار تحريڪ جو پس منظر آهي ۽ مون کي ياد اچي ٿو تہ جڏهن هو بہ پيرا سکر آيو هو تہ سمندر خان جي اوطاق تي لٿو هو. سمندر خان اوچتو دل جي دؤري سبب گذاري ويو. هو مختيارڪار هو پر پوءِ پنهنجي عهدي تان استعيفيٰ ڏئي وڪالت شروع ڪئي هئائين ۽ ڪجهہ وقت ٽريننگ لاءِ مون سان رهيو. هن کي فقط اها عادت هوندي هئي تہ هر ڳالهہ تي کلندو هو. هن لاءِ مشهور هو تہ ڪنهنجي تڏي تي ويو تہ ٺهڪ ڏئي چيائين:

”ها..... ها..... ها...... ويچارو مري ويو!“

مان پانيان ٿو، اها ڳالهہ ڪوڙي هئي، ڇوتہ هو هڪ خداترس انسان هو ۽ صوم وصلوات جو پابند هو، پر مون سان هڪ پيري ساڳي تعدي ڪيائين، مان 1965ع واري جنگ دوران سکر جيل ۾ ٽي مهينا نظربند هيس. اها منهنجي خلاف سازش رٿي وئي هئي ۽ اُهي سازش رٿڻ وارايا منهنجي آڏو اچڻ وارا ان وقت يا ان کان ڪجهہ وقت پوءِ ازخود نيست ونابود ٿي ويا. رشيد پٽيءَ وٽ اهڙن بہ سئو ماڻهن جي لسٽ هوندي هئي، جن کي موت ناري واهہ جي واڳوءَ وانگر ڳڙڪائي ورتو ۽ جي اُها ڪوئي پڙهي ها تہ مون کي صاحبِ ڪرامت سمجهي ها. مون ڳالهہ تي ڪئي1965ع ۾ سکر جيل مان ڇُٽي اچڻ جي. ان جو ڪي قدر احوال مون ”ساهيوال جيل جي ڊائري“ ۾ ڏنو آهي ۽ باقي مناسب وقت تي ڏيندس. هتي رڳو مرحوم سمندر خان جي باري ۾ ٿو لکان!

مان ٽانگي تي ليوڪس پارڪ وٽان وڃي رهيو هوس (غالباً منهنجو ڊرائيور بيمار هو) ۽ سمندر خان ليوڪس پارڪ وٽان پنڌ اچي رهيو هو. مون کي ٽانگي تي ڏسي وڏو ٺهڪ ڏنائين ۽ پڇيائين:

”ها... ها... ها...جيل مان ڇُٽي آئين؟“

مون هن جو ٺهڪ ٻڌي ٺهڪ ڏنو ۽ ڪيس جواب ۾ چيو:

”ها... ها... سمندر خان تنهنجي دُعا سان ڇُٽي آيس، وار ئي وِنگو نہ ٿيو.“

سمندر خان وري ٺهڪ ڏنو، جو جڻ سنڌ جي تاريخ تي ٺٺوليءَ وانگر هو.

مرحوم سمندر خان ڪنھن وقت پاڻ تي بہ ٺھڪ ڏيندو ھو. ھڪ دفعي ھن مون کي ٻڌايو تہ ھو لاھور مان ريل ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ اچي رھيو ھو. ھن جي پرسان ھڪ شخص وينو ھو، جو شڪل صورت ۾ سنڌي ٿي لڳو. سمندر خان ھن کان نالو پڇيو. ھن جواب ڏنو”دريا خان“ ھو، دريا خان ڪوسو ھو، جو اسيمبليءَ جو ميمبر ھو. دريا خان موٽ ۾ سمندر خان کان نالو پڇيو. ھن چيو”سمندر خان.“ دريا خان ان تي ڪاوڙجي ويو ۽ ھن سمجھيو تہ ھُن جو ھمسفر ھن تي ٽوڪ ڪري رھيو آھي. سمندر خان ٺھڪ ڏئي مون کي ٻڌايو: ”ھا... ھا... ھا... مون کي ھن کي مطمئن ڪرڻ ۾ ڪلاڪ لڳو تہ واقعي منھنجو نالو ”سمندر خان“ آھي.“

سمندر خان منھنجو پاڙيسري ھو ۽ ھن جو پٽ مقصود مغل منھنجو جونيئر ھو. ھُو بہ ڪلٽو ۽ رلٽو ملٽو آھي. ھو صادق پٽيءَ سان گڏ منھنجو تيستائين جونيئر ھو جيستائين مون سکر ڇڏيو. ھن پنھنجي فرشتا صفت ماءُ جي ڏاڍي خدمت ڪئي ھئي جا وفات کان اول ساندھ پنج سال فالج ۾ مبتلا ھُئي. ھڪ کٽ تي سُتي پئي ھوندي ھئي. ماءُ جي پيرن ھيٺان ھڪ بھشت نہ، ست بھشت آھن. بيمار ماءُ جي خدمت کان ڪوئي بہ ثواب وڏو ٿي نہ ٿو سگھي. مان ھن وقت تائين ان ڪري زنده آھيان جو مون کي ماءُ جون دعائون آھن. ماءُ جي دعا ھر بديءَ خلاف ديوار ھوندي آھي. اھا غيب جي ھر يلغار کي روڪي سگھندي آھي. ساڳيءَ طرح ھن جي پٽ لوحِ محفوظ تي ليڪ ھوندي آھي. ان کي ڪوبہ مٽائي نہ سگھندو آھي. پر مون ماءُ جي توري خدمت ڪئي ھئي، جي اجا وڏيڪ ڪيان ھا تہ ”سئو سالن جي عمر تائين پنھنجي گھر ۾ ”عزرائيل جي داخلا ممنوع آھي.“ جو بورڊ در جي ٻاھران ھڻي سگھان ھا.

صادق پٽي بہ ھڪ خوش گفتگار انسان آھي. ھن جي والد سڪندر پٽيءَ سان منھنجي نياز مندي رھي آھي، جنھن جي عمر ھاڻي پنجاسي ورھين کان وڌيڪ آھي. اھو بہ اسان جي جيم خانہ ڪلب جو ميمبر ھوندو ھو پر ٽينس راند ڪيڏي گھر ھليو ويندو ھو ۽ شراب کي ھٿ نہ لائيندو ھو. ھو پروفيسر مسرت مرزا (مصوره) جي مرحوم والد مرزا فضل حسين صاحب جو گھرو دوست ھو ۽

اڪثر ان جي صحبت ۾ نظر ايندو هو. مرحوم مرزا صاحب جا پير پاڳاري سان گهرا تعلق هوندا هئا ۽ هو هن باري ۾ اڪثر مون سان ذڪرڪندو هو. جڏهن بہ مان خيرپور ڪيس هلائڻ ويندو هوس تہ منهنجي ڪار صادق پٺيان هلائيندو هو. هن جو پيٽويو آرميءَ ۾ ڪرنل هوندو هو ۽ اسان سياست ۾ آرميءَ جي ڪردار تي بحث ڪندا ويندا هياسين.

مان دراصل ڪيترن ئي سالن کان خيرپور ۾ ڪجهہ ڪيس ڪٽندو هوس، ڇوتہ سکر کان خيرپور تائين خوبصورت رستو بنهي پاسن کان کجورين جي باغن سان جهنجهيل هوندو هو، جن ۾ جهمڪن وانگر ڏوڪن جا ڇڳا لڙڪنداهئا. باغن ۾ ڪجهہ انبن جا وڻ بہ هوندا هئا. کجين جي وچ ۾ لوسڻ ۽ برسيم لهرائيندو هو ۽ ساوڪ اکين کي ٺاڍاڻ پهچائيندي هئي. هونءَ تہ جڏهن جهَولا لڳندا هئا، ڏنگ ڏوڪا ۽ انب پچندا هئا تڏهن واءُ لونءَ کي لهسائيندي هئي ۽ مُنهن ٽپي ٽامڙي هٽي ويندو هو. پوءِ بہ مان ڪار جو ايئر ڪنڊيشنر نہ هلائيندو هوس ۽ انهيءَ ڪوسي هوا جو لطف وٺندو هوس جا ننڍي هوندي منهنجي روح ۾ سمايل آهي. سکر کان خيرپور تائين ڪار ۾ سفر مون کي نئين زندگي ڏئي ڇڏيندو هو. منهنجي وائيس چانسلر ٿيڻ کان پوءِ خيرپور ۾ اڳ ڪنيل ڪيس جناب غوث علي شاهہ هلائي پورا ڪيا، جو ڳڏيل گورنمينٽ ۾ ڊفينس منسٽر (وزير دفاع) هو ۽ ٻئي پيري منهنجي بيماريءَ کان پوءِ سکر هاءِ ڪورٽ جي مشهور وڪيل اسلم جعفري هلائي پورا ڪيا، جنهن لاءِ مان ٻنهي جو بيحد ٿورائتو آهيان.

ڪڏهن ڪڏهن مان ڪيس هلائي تنوير عباسيءَ ۽ سندس بيگم قمر عباسيءَ جو سلام پري ايندو هوس. هنن سان منهنجا تعلقات ٿڌا ٺي ويا هئا، ان ۾ سراسر منهنجو قصور آهي. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ تنوير کي ادبي دنيا ۾ منهنجي پذيرائي پسند نہ ايندي آهي. پر تنوير جو مرحوم ڀاءُ الطاف عباسي منهنجو ۽ نعيم دريشاڻي جو گهرو دوست هو ۽ هنن سان منهنجون ڪيئي راتيون گڏ گذريون هيون. هو جڏهن گذاري ويو تہ مان تنوير وٽ فاتحہ لاءِ نہ ويس ۽ رڳو هن جي ڀاءُ عبدالنبي عباسيءَ وٽ فاتحہ لاءِ ويس، جو اُن وقت حيدرآباد ۾ ايس. اي هو ۽ ان کي ڪافي سمجهيم ڇوتہ مرحوم الطاف جي گهر واري بہ هُن وٽ رهيل هئي.

تنوير جي زال قمر عباسيءَ جي والده گذاري وئي تہ ڪيتري وقت ڪان پوءِ مان هن جي گهر فاتحہ لاءِ ويس، سو بہ جڏهن خيرپور ڪئمپس جي انسپيڪشن لاءِ ويو هوس. اُن وقت شايد شهيد ڀُٽي کي ڦاسي اچي چُڪي هئي. قمر مون سان گهر ۾ ايترو سختيءَ سان ڳالهايو، (اُن ۾ هوءَ ڪنهن حد تائين حق بجانب بہ هئي) جو مان ان ڪان پوءِ ڪيئي سال نہ ويس ۽ پهريون ڀيرو تڏهن ويس، جڏهن نوڪريءَ جي خاتمي ڪان پوءِ منهنجو نئون ڪتاب ڇپيو هو، جنهن جي ڪاپي تحفي طور ڪٽي مان تنوير کي پهچائي هئي.

خيرپور ۾ ڪيس مان ان ڪري بہ ڪٽندو هوس جو مون کي سکر وانگر خيرپور جي هاري طبقي سان واسطو پوندو هو. اُتر سنڌ جا هاري مون کي سنڌ جي بي گهر هاريءَ وانگر لڳندا هئا ۽ سکر، خيرپور، نري ميرواهہ، شڪارپور، ڳڙهي ياسين، جيڪب آباد، ميرپور ماٿيلي، اُباوڙي ۽ انهن جي پسگردائيءَ جي ڳوٺن جا ڪيترائي ڪيس گهٽ فيءَ تي ڪٽندو هوس ڇوتہ اتان جا ماڻهو نہ رڳو مظلوم هئا، پراُنهن سان ڪچهريون ڪري مون کي نہ رڳو ڳوناٺي جيون جي باري ۾ پتو پوندو هو، پر سنڌيءَ جا سوين لفظ ڏيان تي ايندا هئا، جي پرمانند ميوارام جي ڊڪشنريءَ ۾ بہ ڪونہ هئا. جنهن جي مون وٽ هڪ پراڻي ڪاپي هئي.

منهنجو خيال هو تہ صحيح معنيٰ ۾ جي انسان ڏسڻو هجي، جنهن ۾ ماڻهپو آهي، مريادا آهي، پر آپي پڻو ڪونہ آهي، شهر جي دغا ۽ فريب جي ماحول ڪان دوري آهي، ويساهہ آهي، خدا ۽ تقدير تي مڪمل ڀروسو آهي ۽ جو رضا تي راضي آهي تہ اهو سنڌي هاري آهي.

ائين آهي تہ هن ۾ ساٿ ساٿ دهشتگرديءَ جو عنصر بہ آهي. هر وڏيري جا ظلم، سماج جي رسم و رواج جا ظلم، ڪاموري ڪَڙي جا ظلم، ٻيلي ڪاتي ۽ آبپاشيءَ وارن جا ظلم ۽ ٻيا طرح طرح جا ظلم ڏسي اندر ۾ چور چور ٿي پيو آهي ۽ پوءِ جڏهن هن کي بندوق ملي وڃي تہ پاڻي جي واري تي، آواندن جي رکواليءَ تي، ٻنيءَ جي ڪَڙئي سان ڪؤنس تي، ڪوڙي اَنا جي تسلي لاءِ پيڻ، ماءُ، سئوٽ جي چادر چؤديواري لاءِ، پاڻ جهڙي مظلوم ڀاءُ جي سيني ۾ گولي هڻي ٿو يا گهر جي

ياتيءَ جي رت ۾ هٿ رڳي ٿو ۽ پوءِ جڏهن هن جو روح پڇر تي وڃي ٿو تہ هُو ڪلاشنڪوف ڪڍي ٿو، ڌاڙا هڻي ٿو، ماڻهو اغوا ۽ قتل ڪري ٿو.

مون ڪي انهن هارين جي زندگين جا قصا ڪهاڻيون وڻنديون هيون، مان انهن سان ڪافي وقت رهاڻيون ڪندو هوس. هنن کان ٻهراڙيءَ جي زندگيءَ جي باري ۾ ۽ اتان جي وڻن ٽڻن، ڍنڍن ڍورن، پکين پسن، مڙسن زالن، اُنهن جي چڱاين مَٺاين،ڏکن سکن، رسمن ريتن جي باري ۾ پڇندو هوس. چيخوف شهر ۾ ڊاڪٽري ڪندو هو پر هن کي ٻهراڙيءَ جي ماڻهوءَ جي پوري خبر هئي، ڇوتہ هن جا مريض ٻهراڙيءَ جا هونداهئا. پاڪستان ۾ اردوءَ جو شاعربنياديءَ طرح شهري آهي ۽ هن جو ٻهراڙيءَ جي ماڻهوءَ سان ڪوبہ واسطو نہ آهي. مون پنهنجي موَڪلن سان ڪچهريون ڪري تترن جي شڪار جي طريقن ۽ ڪارن، پورن، ايراني تترن جي عادتن جي معلومات حاصل ڪئي، ڊيڀيءَ جي شڪار جي باري ۾ تفصيل بہ ورتا، بگهڙن ۽ هرڻن کي ڦاسائڻ جا طريقا ڄاتا. هرڻن جي شڪار کي شڪاريءَ جي اکين سان ڏٺو. پلن جي يَن جي شڪار ۾ بہ شريڪ رهيو آهيان. پراڻي سکر ۾ اسان وٽ ڪوئي مهاجر شڪاري هو، جيڪو پکين مارڻ واري بندوق ۽ ڇرا کڻي ساري پراڻي سکر جا چڪر ڏيندو هو ۽ جڏهن بہ ڪوئي ڪبوتر ڏسندو هو، تڏهن ان تي فير ڪري ان کي ماري ڇڏيندو هو. مهاجر ڇوڪرا جن کي بندوق نہ هوندي هئي، اهي منهنجا سارا ڪبوتر گليل سان ماري ويا. جي منهنجي گهر جي ڇوٽين ماڙيءَ تي وينا هوندا هئا. ائين جڏهن مهاجر نوان نوان آيا هئا، تڏهن انهن ڪراچيءَ جي ٽياسافيڪل هال ۽ ٻين جڳهن تي سارا ڪبوتر ماري کاڌا هئا، ڇوتہ اهي حلال هوندا هئا. سنڌ ۾ ڪبوتر کي سيد سمجهندا آهن ۽ هن کي مارڻ ٻُرو لڳندو آهي. مون نہ رڳو ٽرافلگر اسڪوائر لنڊن ۾ پر ٻين ڪيترن جڳهن تي ڪئي ماڻهو ڏٺا آهن، جي ڪبوترن کي ڍير سارو چوڳو وجهندا آهن ۽ انهن کي مارڻ جو تصور بہ نہ ڪندا آهن. مان ڄاڻيان ٿو تہ چيني بنيادي طرح ٻي ر حم قوم آهي. مائوءَ جڏهن ڏٺو تہ جهرڪين جي وِنين سان بيجنگ جي ٻتين جو رنگ خراب ٿي رهيو آهي تہ هن حڪم ڏنو تہ بيجنگ ۾ ساريون جهرڪيون ماريون وڃن. نتيجو اهو نڪتو تہ ڳاڙها ڳيرو

جھرڪين جي ڪاھي ڪڍ پيا ۽ ٻيجنگ ۾ ھڪ جھرڪي بہ نہ ڇڏيائون. اسان جي رسول اڪرم صہ کان ھڪ روايت منسوب آھي تہ ھن وٽ ھڪ ماڻھو غاليچو کڻي آيو ۽ چيائين:

"يارسول خدا! مان ھڪ جھنگ مان وڃي رھيو ھوس تہ ننڍڙن پکيئڙن جا آواز ٻڌم. مون انھن کي غاليچي ۾ ويڙھيو. ايتري ۾ ھنن جي ماءُ پرڙا ڦڙڪائيندي آئي، مون ھن جي ٻچن کي غاليچي ۾ وري ويڙھيو ۽ اھي توھان لاءِ آندا اٿم."

رسولِ خدافرمايو تہ: "انھن کي ھيٺ ڌرتيءَ تي رک."

انھيءَ ماڻھو جڏھن ائين ڪيو، تڏھن انھن پکيئڙن جي ماءُ انھن وٽ اچي پھتي. ان تي رسولِ ڪريم صلي اللہ وسلم چيو: "توکي ٻچن لاءِ ماءُ جي پيار تي تعجب نہ ٿو ٿئي! مون کي خداءِ ذوالجلال جو قسم آھي تہ خدا پنھنجي مخلوق سان اِنھيءَ ماءُ کان بہ وڌيڪ پيار ڪري ٿو. انھن پکيئڙن کي اُتي موٽائي رکي آءُ، جتان تو اھا ڪنيا آھن ۽ انھن کي انھن جي ماءُ سان رھڻ ڏي."

گھڻا ماڻھو اِھا روايت ھانوَ سان ھنڌائي سگھيا آھن؟

اسان جي گھر جي بالڪونيءَ ۾ ڪبوتري ڪک ڪنا ڪري، انھن تي آنا لاھيندي آھي ۽ اھي اتي پيل صندليءَ جي ھينان رکي، انھن تي آرو ڪندي آھي. جيستائين اُھا آنا ڦوڙي، ٻچا وڏا نہ ڪندي آھي، تيستائين منھنجي زال زرينا ڪنھن ٻار کي بالڪنيءَ ۾ وڃڻ نہ ڏيندي آھي. ھوءَ ٻن ٽن پاڻن ۾ پاڻي ۽ چوڳو بہ وجھي رکندي آھي، جنھن تي ڍير سارا پکي اچي مڙندا آھن. مان پانيان ٿو تہ انسانيت جي بھترين نشاني پکين سان پيار آھي. مون مِرن جي شڪار جي باري ۾ تفصيل معلوم ڪيا آھن ۽ نھايت غور سان ڏٺو آھي تہ انسان ڪيتريءَ حد تائين اشرف المخلوقات نہ آھي.

مان ھتي ھڪ غير معمولي سنڌي ڪسان سان پوري ڪچھري لکان ٿو جيئن پڙھندڙ اندازو لڳائي سگھن تہ منھنجو ڪھڙن ماڻھن سان ڪم پوندو ھو! وڪالت جي پيشي ۾ رھي بہ منھنجي ڪيفيت اُھا ھئي، جا غالب ھيئنئين شعر ۾ اظھاري آھي:

گو مين رھا رھينِ ھائي روزگار،

ليڪن تري خيال سي غافل نهين رها.
ترجمو: جيتوڻيڪ مان زماني جي ڏاڪڙن ۾ جڪڙيل هوس. تڏهن بہ تنهنجي خيال کان غافل نہ هوس.
الهوڏايو انڙ، ميل انڙ ، تعلقي پني عاقل جو وينل هو، سعدپور ۽ صالحاڻي ٻيلي جي ڊنگ تي هن جو گهر هو. هن جي سڄي خاندان کي 35 ايڪڙ زمين هئي جا ديهہ سعدپور، صالحاڻي ۽ هنگورجا ٻيلي ۾ ٻين جي زمين سان گڏ سرڪار پنهنجي مقصد لاءِ ڪنئي هئي. مون انهيءَ زبردستي قبضي خلاف سيني جي هاءِ ڪورٽ ۾ رٽ پٽيشن داخل ڪئي هئي، جنهن ۾ تر جا ڪيئي هاري عرضدار هئا.
الهوڏائي انڙ جي عمر سٺ سالن کان مٿي هئي ۽ اتر جي هر سنڌي هاريءَ وانگر هو مٿي تي سنڌي ٽوپي، بدن تي سادو چولو، گوڏ ۽ پيرن ۾ چمپل پائيندو هو.
مرحوم عبدالقادر انڙ هاري ليڊر هوندو هو ۽ انهيءَ کان الهوڏائي ٻڌو هو تہ اِهي ٻيلا انگريزن1884ع ۾ رکايا هئا. اُنهن ۾ ڪَندا، لَوا، ڪبڙ، ڦاڙهہ، ڪانديرا، اڪ وغيره ٿيندا هئا. صدر ايوب جي زماني ۾ اهي ٻيلا ڪٽيا ويا هئا ۽ اُتي زمينون ناهيون ويون هيون، جي رٽائر ٿيل فوجين ۽ ٻين سرڪاري آفيسرن کي الاٽ ڪيون ويون هيون. مارشل لا ريگيوليشن 115هيٺ پٽي صاحب انهن زمينن مان هر هاريءَ کي سورنهن ايڪڙ ڏنا هئا، پر دراصل ڪامورن اُنهن سورنهن ايڪڙن جو قبضو ڪين نہ ڏنو هو. الهوڏائي ۽ هن جي هاري دوستن جا انهن ٻيلن ۾ گهر هئا. (مون تہ هي نوٽ ڪهاڻيءَ لاءِ ورتا هئا پر ڪهاڻي لکڻ ڪانسواءِ اهي اکر بہ اکر تو ڏيان ۽ جيڪڏهن انهن ۾ هن سفرنامي سان تسلسل نہ ملي تہ ان ڳالهہ کي نظر انداز ڪيو وڃي. مان اهو ڏيکارڻ ٿو چاهيان تہ سنڌ مان مون کي شاعريءَ لاءِ مواد ڪيئن مليو آهي.)
انهن ٻيلن ۾ پالتو جانورتہ اُٺ، ٻڪريون، رڍون ۽ مينهون هونديون هيون. ڪجهہ ڳئون بہ هونديو هيون ۽ جهنگلي جانور بگهڙ، گدڙ، سهڙ، سوئر، چانگها، ڦاڙها، سيڙهہ، لونبڙ، ڪتور ٻلو (ان جي جسم ۾ خوشبو ٿيندي آهي ۽ جتان

لنگهي ويندو آهي تہ اتان ڪافي وقت اها نہ ويندي آهي) ٿين. ٻيلن ۾ پکي، ڳيرا، ڪٻريون، ڪانوَ، باز، سرٽيون، (جي ڪنڌيءَ يا لئيءَ تي آکيرا ناهينديون هيون .) ڪاري ڪٽچي، هيڙها، ڏانديئڙا، پُوريون، تتر، (بگڙا، ڪارڙا ۽ ٻاٽيرا) چبرا، مَتاءُ پکي، هدهد، ٽيٽيهر، چاپاڪي پکي هوندا آهن. پکين جو عادتون ٻڌائيندي هُن چيو تہ:

”چٻرو وڻ جي پور يا ڏرڙ ۾ آکيرو ناهيندو آهي، جيڪڏهن ماڻهو هن کي اکيون ڦوٽاري ڏسندو آهي تہ هو بہ موت ۾ ماڻهوءَ کي اکيون ڦوٽاري ڏسندو. ماڻهو هن کي شوڪي ڏسندو آهي تہ هُو بہ موت ۾ ماڻهوءَ کي شوڪي ڏسندو آهي ۽ جي ماڻهو هن جا ويچارا ڪيندو آهي، تہ هو بہ ماڻهوءَ جا ويچارا ڪيندو آهي. ٽيٽيهر لاءِ عام ماڻهو چوندا آهن تہ اها ٽنگون مٿي ڪري سمهندي آهي تہ جيئن آسمان مٿانئس ڪِري نہ پوي. هَرَ ڪاهيل زمين ۾ ڦوڙن يا پيندڻ ۾ جاءِ ناهي، آنا لاهيندي آهي ۽ ٻچن کي ڪُڪِڙين وانگر چڳائيندي آهي.“

هن جي پوئين عادت ڏسي، هن کي ڪميونسٽ پکي نہ ٿو چوان، نہ تہ پهريون بہ عادتون هن جي اشتراڪي فطرت جي نشاندهي ڪن ٿيون.

”چاپاڪي رات جو ماڻهوءَ جي اڳيان اچي ويهندي آهي. رنگ مٽيءَ وانگر ميرو ٿيندو اٿس. ماڻهو سولو ايندس تہ شُو ڪري اڏامي ويندي.

---

[1] وري جتائن ۾ گهتائون جهومي
جڏهن مڌ شالائون کُلهن تي کٽي آيون
سياٽي جي چپن تي مرڪ ٽڙي پئي
جڏهن ڪوئي ڪالهوڪي مڌ جي ڪيپ ۾ الوٽ آيو
انهيءَ اونده ۾ وير اَلڙ آئي
جنهن جي اونهائيءَ جو پتو پئجي نہ سگهندو،
چند تارن جا سونهري اکر
جنهن جي لهو لهو تي لکيا ويندا

[2] طلب جي راهه ۾ ساهه
تمنا طبلي وانگر وڄي رهي آهي
قيد- ڪڙين ۾ رهندڙن جي چپن تي چنگ ۽ پيرن تي زنجير آهن
۽ قيد جون ساريون ڪڙڪيون ڪليل آهن
هُل تي ويو آهي.

[3] ساهه جو ساز پوءِ جي هيو جي هر چوٽ سان
هڪ ولولي وارو متر ميلاپ آهي
ڌرتيءَ جي ڇاتيءَ مان ڇيبون نڪري رهيون آهن
تمنا طبلي وانگر وڄي رهي آهي
ڏسو، هاٽي هستيءَ سان سڀ ناتا ٽٽي چڪا آهن
۽ قيدي آزد ٿي چڪا آهن
زمين جي فرش ڪان اتاهي عرش تائين
هڪ عجيب روشنيءَ جي لس ليٿ آهي
جنهن ۾ سنسار ٻڏي ويو آهي
طلب جي راهه ۾
تمنا طبلي وانگر وڄي رهي آهي

ڪاري ڪٽڇي جتي باهه لڳي اتي پهچي ويندي آهي. چون ٿا ته حضرت ابراهيم عليهم السلام کي جڏهن باهه ۾ وڌو هيائون، تڏهن هُن ڇهنب ۾ پاڻيءَ جي بوند آڻي باهه وسائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. هُد هُد کي ڏکڻ پکي به چوندا آهن. اُن جي نظر ڌرتيءَ ۾ ويندي آهي. اهو به چيو ويو آهي ته هد هد حضرت سليمان عليہ السلام سان گڏ هوندو هو ۽ حضرت سليمان عليہ السلام کي ان جاءِ ڏانهن نيندو هو، جتي به پاڻي هوندو هو.“

الهوڏائي انيڙ جو گهر وڄ ٻيلي ۾ هوندو هو، جو ٻيلو ڪپي سرڪار چانوٽي ناهي رهي هئي. هن جو پيءُ به هاري هو ۽ ننڍي هوندي خناق جي بيماريءَ ۾ گذاري ويو هو. سندس وڏو ياءُ ۽ ڏاڏو به هاري هئا. هن کي ٽالسٽاءِ يا رجنيش

جهڙي ڏاڙهي هئي، جا هو ونائيندو هو تہ غريبيءَ جي باوجود رعبدار مڙس لڳندو هو.

انهن بيلن ۾ بگهڙ تمام گهڻا هوندا هئا، مان جڏهن بہ پيرا لنڊن ويو هوس، تڏهن پهرين پيري پنهنجن دوستن راج ۽ گيتا سان، ٻئي پيري ٻئي دوست مگسيءَ سان چڙيا گهر ويو هوس. جتي مضبوط خاردار جهاڙين پنيان سئو کن بگهڙ واڙيل هئا، جي سچ کي لهندو ڏسي اوناڙيندا هئا ۽ اوناڙ ڪائنات کي چيري ڪنان جو ڪتي وجي پهچندي هئي. الهوڏائي جنهن جي جوانيءَ واري دؤر ڪان وني عمر بگهڙن سان گذري هئي، انهن جو عاشق بہ هو ۽ قاتل بہ هو. جيئن هيمنگوي جي ناول ’پوڙهو ۽ سمنڊ‘ (Old man and the sea) ۾ پوڙهو ماهيگر مڇ جو عاشق بہ هو ۽ قاتل بہ هو. انيڙ وڏيڪ ٻڌايو تہ:

”نر بگهڙ جو ڪنڌ ٿلهو ٿيندو آهي ۽ نرڙ ۾ عزرائيل جو وارو ٿيندو اٿس. بگهڙ کي سامهون ڏسڻ سان ڏنار کي دهشت وني ويندي آهي ۽ هن جي نڙي گهُٽجي ويندي آهي. بگهڙ جو رنگ ڪَٽو ۽ ميرانجهڙو ٿئي، هن جي ڪنن ۽ منهن تي ڪارا ليڪا ٿيندا آهن. هن جي پانچ (ڊيگهہ) ڪافي ڊگهي ٿيندي آهي، ڪن اُيا ۽ پُڇ پوئتي ڍرو ڇڏيل، (ڪتي جو پڇ گول هوندو آهي ۽ وَرِي ويندو آهي) اکين شيريون ۽ ٻوٿ سنهو هوندو آهي. نر بگهڙ جو ٿلهو ڪنڌ ڪانداريل هوندو آهي تہ شير جي ڏِک ڏيندو آهي . بگهڙ پجڻ جو ڏاڍو تکو هوندو آهي ۽ وڏي چال ڏيندو آهي. ڏينهن جو گهاٽي جهنگ ۾ گذجي بہ تي بگهڙ ڏنار کي تاڙيندا آهن. جي ڏنار اڳ ۾ هوندو آهي تہ بگهڙ هُن جي ٻڪري چوريءَ ڪٽي ويندو آهي. (آمريت لاءِ اها نهايت خوبصورت تشبيهہ آهي) پهرين بگهڙ ٻڪريءَ کي نڙيءَ ۾ چڪ هڻندو آهي ۽ هوءَ دانهن نہ ڪري سگهندي آهي ۽ پوءِ ان کي گهِلي ويندو آهي. جي ڏنار کي سٽس پوندي آهي ۽ مُنهن ڦيرائيندو آهي تہ پيٽ ڦاڙي ڇڏيندو اٿس، جي ڏنار کي خبر نہ پئي تہ هن کي گهلي، صفا ماري پهرين هانءُ ٻڪيون، جيرا ۽ ڪوڙيءَ وارو گوشت ڪائيندو اٿس ۽ باقي جيڪي بچندوآهي سو ڇڏي ويندو آهي. اُ ن کي گدڙ ۽ ڳجهون ڪائي ڇڏيندا آهن. جڏهن اهي هليا ويندا آهن تہ ڪيڙا ماڪوڙااچي هڏن تي مڙنداآهن. انهن ڳجهن کي ڳاڙها لُڙڪا(موڙ) بہ

هونداآهن ۽ انهن کي ڳرڙيل ڳجهون چونداآهن. اُهي بگهڙ جي ڪائي وجڻ ڪان پوءِ يڪدم اچي لهنديون آهن. (اسان جي ملڪ ۾ آمريت هيٺ بورجوازيءَ جي ساڳي حالت آهي.) ڏنار ڳرڙيل ڳجهن کي لهندي ڏسندو تہ پائيندو بگهڙ شڪارڪري ويو آهي. بگهڙ ٻڪريءَ يا رڍ کي رات جو واڙ مان بہ ڪڍندو آهي، ان ڪري ڏنار واڙ کي ڊنگهرن جو لوڙهو ڏئي ڇڏيندا آهن ۽ مالڪ لوڙهي جي ڳِلي وٽ سمهندا آهن. ڳِلي کي تاڙين (پٽين) جو در هوندو آهي ۽ در کي بند ڪرڻ لاءِ مُج يا ڏاس جي واڳ وجهندا آهن. بگهڙ تاڙيندو آهي تہ اڳيان ڏنار تہ ناهي ۽ جي نہ هوندو آهي تہ لوڙهو ٽپي ويندو آهي. ڏنار گهٽو ڪري ڪٽ يا منجي تي ڳِلي ڪان ڪجهہ پري سمهندو آهي. جي لوڙهو پنجن فوٽن ڪان متي هوندو آهي تہ بگهڙ ڏرتيءَ ۾ ڏر هٽي لوڙهي جي ٻئي پاسي نڪري ويندو آهي ۽ ٻڪريءَ کي چَڪُ هٽي، ڪٽي ويندو آهي. بگهڙ انهيءَ معاملي ۾ ڏائڻُ ٽيندو آهي ۽ ڏٻري چيلي يا جانور جي ويجهو نہ ويندو آهي ۽ سوکي ۾ سوکو چيلو ڪٽندو آهي. هو جانور چڪ ۾ ڪٽي يا تہ لوڙهو ٽپي ويندو آهي يا ڏر ۾ گهڙي ويندو آهي.“

الهوڏائي جو تجربو هو تہ ڪن ڳالهين ۾ بگهڙ انسان ڪان وڌيڪ سمجهو ٽيندو آهي. جهنگ ۾ سيڙهہ جو وڏيون ڏريون هونديون آهن. بگهڙ سيڙهہ کي ماري ڇڏيندو آهي ۽ بگهاڙي ان ڏر ۾ ٻچا وڏا ڪندي آهي. هو ڏر پاڻ نہ کوٽيندو آهي ۽ سيڙهہ جي ڏر کي رڳو ويڪرو ڪندو آهي. رات جو ڪوئي اوپرو ويندو ڏسندو آهي تہ ان تي حملو ڪندو آهي. بگهڙ جي ڪَلَ ڊيجڙيءَ لاءِ تعويذ ۾ پوئينءَ ٻانهن ۾ ٻڌندا آهن يا ڳچيءَ ۾ پائيندا آهن.الهوڏائي جو چوڻ هو تہ:

”بگهڙ جنات کي سَٽ ڏئي ڪائيندو آهي. جنات شايد جانورن کي نظر ايندي آهي. جِن واري ماڻهوءَ کي بگهڙ جي ڪل سڪائي، پاڪ ڪري تعويذ لکي ڏيندا آهن تہ هن کي وري جِن نہ ٽيندو آهي.“

الهوڏائي جنهن راتين جون راتيون گهاٽن جهنگن ۾ گذاريون هيون، اُن جو چوڻ هو تہ: ”جِن کي هَڏ نہ ٽيندو آهي. آڳوڻا ۽ ننهن بہ نہ هوندا اٿس، صرف ماس هوندو آهي. اڪيو اُپيون ٽينديون اٿس ۽ هر شڪل ۾ تبديل ٿي ويندو آهي. جنهن

وقت حياتيءَ مان ڪڪ ٿيندو آهي، اُن وقت پاڻ ڪي نانگ جي شڪل ۾ بدلائيندو آهي ۽ رستي تان اهڙيءَ طرح ويندو آهي جيئن هن کي ڪوئي لٺ هڻي ماري وجهي. بگهڙ کي ڪلين وانگر چار ڏند پاسن کان ٿيندا آهن.“

مون الهوڏائي ڏانهن چتائي ڏٺو. هونءَ تہ هن جي ڏاڙهي چاپئين هئي، پر هن وقت چَرل ڏاڙهي لڳي رهي هئي ۽ پروان اچيون ٿي ويون هيس. هن جا وار بہ چرل هئا ۽ هو ڇهہ فوٽ قدآور مڙس هو. هن ڪجهہ ياد ڪري چيو تہ:

”جڏهن جِنُ نانگ ٿي پوندو آهي ۽ هن کي لٺ هڻبي آهي تہ هن مان رت نڪرندي آهي، اصل نانگ مان رت نہ نڪرندي آهي.جِن گهٽو ڪري ڪاري رنگ ۾ تبديل ٿيندو آهي، جنهن جو پيٽ اڇو ٿيندو آهي.“

الهوڏائي وڏيڪ ٻڌائيندي چيو تہ :

”بگهڙ گهٽو ڪري لڱ جي مند ۾ ماڻهوءَ سان وڙهندو آهي. ننڍي هوندي هنن جون ٻڪريون بگهڙ ماري ويندو هو. هو وڏو ٿيو تہ ڍَهرڪيءَ ۾ هن لوهر کان ڪوڙڪيون نهرايون . بگهڙ جي لنگهہ تي هو مٽيءَ ۾ لوهہ جي ڪوڙڪي پوري ڇڏيندو هو. مٽيءَ تي بگهڙ جو پير ايندو هو تہ ٺُڪو نڪري اٽڪي پوندو هو ۽ بگهڙجي ڄنگهہ ڪوڙڪيءَ ۾ قابو ٿي ويندي هئي. ان وقت الهوڏائي جي عمر ويهہ سال هئي ۽ شادي بہ نہ ڪئي هئائين.“

هڪ ڀيري بگهڙن هن جي ٻڪري ماري وڌي . الهوڏائي وارن ٻڪريءَ جي ڍونڍَ جي چوڌاري ڪوڙڪا پوريا.اُن جي جاءِ تان مٽي ڪڍي پري اڇلي ۽ گس جي مٽي ڪٽي اچي ڪوڙڪيءَ تي لٽي. جي ائين نہ ڪن هاتہ بگهڙن کي شڪ پوي ها ۽ هو ڍونڍ کي ڇڏي هليا وڃن ها. اهو چئي انيڙ وري ورجايو تہ :

”بگهڙ کي عقل انسان کان وڌيڪ آهي. توبچي بگهڙ کي ماري نہ سگهندوآهي، جي ڪنهن بہ ڍونڍ تي يا گهٽ تي توبچي ويهندو آهي، تہ بگهڙ هوشيار ٿي پڇي ويندا آهن.“

انهن ڪوڙڪين ۾، جي الهوڏائي وارن اَڏيون هيون، ڪيئي بگهڙ ڦاٿا. هڪ ڀيري ڪوئي بگهڙ ڦاٿن ۽ ان کي صبح سان ٻڌائون ۽ ڳوٺ ۾ ڪتن سان ويڙهاياڻون. ڪوڙڪيءَ ۾ بگهڙ جي هڪ ڄنگهہ جي نري پڇي پئي تہ ساڳيءَ

ڄنگهہ کي ٿورو مٿي ڪري وري ڪوڙڪو وڏائونس پر اهو ڊوهجي نڪري ويو ۽ بگهڙ ڪتن کي ماري پچي ويو. اهو بگهڙ شايد انهن بگهڙن جو وڏو هو. هن جي پڄي وڃڻ ڪان پوءِ ڏهاڪو بگهڙ آيا ۽ اچي چريان (ڪوٺهڙا) ڪيائون. الهوڏائي پنهنجي ڳالهہ جاري رکندي چيو:

”هڪ ڇهہ ماهيءَ ۾ بگهڙ منهنجون ٻارنهن ٻڪريون ماري ويا ۽ مون ڇهہ بگهڙ ڦاسايا. هڪ پيري گهر ۾ چيلو وَري ۾ هيو، چيلي ۾ زنجير پيل هو. چيلي کي ڪنيائين تہ ورو ٻہ کهلي ويو. مان پوءِ ٻڪريون ڪچي تي ويهہ ميل پري درياهہ تي ڪاهي ويس . مون بگهڙ کي هر رنگ ۾ جاچيو آهي. هو ڄڻ منهنجي وجود جو حصو ٿي چڪو آهي. اوهان کي اهو ٻڌي حيرت ايندي تہ ڪنهن وقت هو خوشيءَ جي پڪار ڪندو آهي جا هن جي رڳ رڳ مان هارموني وانگر نڪرندي آهي ۽ ڪنهن وقت هو غم واري روڙهہ ڪندو آهي جا هُن جي هانوَ مان نڪرندي آهي. ڊايل هوندو آهي تہ خوشيءَ واري روڙهہ ۾ بگهڙ جون ست نڙيون ٿينديون آهن.“

الهوڏائي ٿڌو ساهہ ڀري چيو تہ:

”بگهڙ تہ رات جو لڪي چوريءَ ايندو آهي، اڄڪلهہ ماڻهو تہ ڏينهن ڏٺي جو ڊِيناداستيءَ تا ڦُرِ ڪن.“

مون الهوڏائي ۽ هن جي دوستن ڪامريڊ رشيد احمد ۽ ٻين لاءِ چانهہ گهرائي ۽ هنن کي وڏيڪ ڪوٺڻ چاهيو. دراصل منهنجو مقصد اهو ڄاڻڻ هو تہ سنڌي ٻولي ڪيتري نہ شاهوڪار آهي. رائٽرس گلڊ جي جڏهن ڍاڪا ۾ پهرينءَ ڪانفرنس ۾ ويا هياسون تہ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ٻہ اسان سان گڏ هو. هن سنڌيءَ ٻوليءَ جي وسعت ۽ اهميت تي ڪافي زوردار تقرير ڪئي هئي. ان ڪان پوءِ سهلت گهمڻ لاءِ هليو ويو هو، جو هن اڳ نہ ڏٺو هو. هن جي پرپٺ ڪي اردوءَ جا اديب هن تي سنڌي شاونزم جو الزام هڻي رهيا هئا.

مان هن سان متفق آهيان تہ سنڌي هڪ نهايت وسيع زبان آهي ۽ ان جي تحفظ لاءِ هر جواز موجود آهي، اسان کي ان تي جهيڙو نہ آهي تہ رابطي جي زبان، مشترڪ زبان يا قومي زبان ڪهڙيءَ زبان کي تا ڪن. ظاهر آهي تہ مان جي

پشاور ويندس تہ بازار ۾ پختون دڪاندار منهنجي سنڌي نہ سمجهندو ۽ مان پختون جي پشتونہ سمجهي سگهندس. رابطي لاءِ اسان کي انگريزي يا اردوءَ ۾ ڳالهائڻو پوندو. ان ڪري سنڌي تہ پاڪستان جي قومي زبان يا رابطي جي زبان ٿي نہ ٿي سگهي. باقي هن وقت تہ اها حالت آهي تہ دفتري زبان انگريزي آهي ۽ رابطي جي زبان اردو آهي. اُها اردو اهلِ زبان واري اردو کان مختلف آهي جا هو لکنؤ، الله آباد،دليءَ ، دکن وغيره ۾ ڇڏي آيا آهن.

مون سنڌي ٻوليءَ جي وسعت ڄاڻڻ لاءِ الهوڏائي سان گفتگو جاري رکي، جو پڙهيل ڳڙهيل بہ نہ هو. هن چيو:

”مان پنهنجي عاقل کان 6 ميل پري ڪڇي جي ٻيلي ۾ ٻڪريون چاريندوهوس. اڳ ٿي مهينا ڪچو درياهہ جي وچ ۾ هو ۽ اُتي ٻگهڙ ڪونہ ايندا هئا.“

منهنجي وڏيڪ پڇا تي هون ٻُڌايو تہ:

”ٻرِي ٻڪريءَ جا ڪَنَ مٿي کيٽڙا ٿيندا آهن، ڪُريءَ جا ڪَن ڏاڍا ننڍا ٿيندا آهن (پاڙَ جڻ چڇڙ وانگر چنبڙيل هوندي اٿن). لُهريءَ جا ڪن سنهڙا پتڙا ۽ ڊگها ٿيندا آهن. ٽيڙيءَ جا ڪن ويڪرا ۽ ننڍيءَ جا چنبي جيترا ٿيندا آهن، ليڙي جا ڪن ويڪرا پر ڊگها ٿيندا آهن، ڪٽيءَ جا ڪَن ڊگها پر وينل هوندا آهن ۽ ڪاموري تمام سبز، پانچ جي ڊگهي ٿيندي آهي. باقي ٽاڪرو ٻڪري اسان وٽ نہ ٿيندي آهي. اها قد جي هلڪڙي، پانچ جي ننڍڙي ٿيندي آهي ۽ اُن جا سڱ گولائيءَ تي وريل هوندا آهن. رڍِ ٽاڪرو ۽ ٽري بہ ٿيندي آهي.“

مان پانيان ٿو تہ ايترو لفظن جو ذخيرو جيترو سنڌي ٻوليءَ ۾ آهي، اوترو دنيا جي ڪنهن ٻوليءَ ۾ نہ آهي. مون جڏهن هُن کان پڇيو تہ:

”تو ٻگهڙ جو شڪار ڪيئن سکيو؟“

هن جواب ڏنو: ”هڪ ڀيري ٻگهڙ ٻڪريءَ جا ننڍڙا ڦر ڪٽي ويو. مون کي جڏهن مائٽن ٻڪرين چارڻ لاءِ چيو، تڏهن هڪ منڊڙو ٻگهڙ ڏڻ کي ماري ويندو هو. هن کي ٽي جنگهون هونديون هيون ۽ انهيءَ جا نشان پري کان ظاهر هوندا هئا. مون هن جا پيرا کنيا ۽ ڳوٺ کان ٻن ميلن جي پنڌ تي هُن جي ڏر ڳولي لڌي. رات جو ڪوڙڪا اڏيم تہ هڪ ٻگهاڙي (مادي) ڦاسي پئي. ڪوڙڪو زور هو ۽ اُن ۾ هُن

جي نري پڄي پئي. پوءِ مون اڪيلي هن جي ڏرِ ڪوٺِي ۾ پنجاهہ سٺ فوٽن تي هن جا ٻچا پيا هئا. ڏر اٽڪل 12 فوٽ اونهي هئي. ڏينهن جو هن جي ڏر ڪوٺيينڊو هوس ۽ رات جو ڳهَٽن تي ڪوڙڪا وجهي ڏر جو در ڍنگهرن سان بند ڪري ويندو هوس. پنج ڏينهن ائين گذاريا، ڏر ۾ لڪڙو وڌم تہ بگهاڙيءَ جا ٻچا ڪوڪراٽيون ڪرڻ لڳا. پوءِ انڊڙ (مائٽ) ۾ ٻيا اٺ ڏهہ جٽا پاڻ سان وٺي آيس ۽ انهن کي چيم تہ اوهان ڏر تي پهرو ڏيو تہ مان اُن مان بگهاڙيءَ جا ٻچا ڪڍان. منهنجو ٻُت پريل هو ۽ ڏر مان لنگهي نہ سگهيس.علاؤالدين انڊڙ ڏر ۾ ويو ۽ بگهاڙيءَ جا ڇهہ ٻچا پاڻ سان ڪٽي آيو. انهن مان ٻن کي مون ماريو. ٽي ٻچا نگر نالي ڪلوڙ کي ڏنم ۽ هڪڙو ٻچو ٻڌي، چوڏاري ڪوڙڪا اڏيم. ٻچي ڪوڪران ڪيون تہ بگهاڙي ڍنگهرن کي ڏندن سان ڪُتري ٻچو ڪٽي وئي. مون ٻچي جي ڳچيءَ ۾ زنجير وجهي، اُن کي ٻڌو هو. بگهاڙيءَ اهو زنجير بہ ڪُتري اُن کي ڇڏائي وئي.

پوءِ منڊو بگهڙ ڳوٺ جي چوڌاري چڪر ڏيندو هو ۽ مان رات جو موٽي ايندو هوس تہ منهنجو پيرو ڪنيو ايندو هو. ماريل شڪار جي پرسان منهنجو پير ڏسندو هو تہ پڄي ويندو هو، چوتہ پؤ ٽيندو هيس تہ اِتي ڪوڙڪو اڏيل هوندو. ان ڪان پوءِ مون ڳوٺ جي گهٽ تي ڪوڙڪا اڏيا، هو پندرنهن ويهہ ڏينهن نہ ڦاٿو. نيٺ هڪ رات ڦاٿو پر ڪوڙڪو ڄنگهہ ۾ گهلي سيڙهہ جي ڏر ۾ لنگهي ويو. اتي نانگ هئا هڻ ڪڻ، جن هن کي ڪاڏو ۽ هو مري ويو. اسان هن کي گهلي ٻاهر ڪڍيو.“

”جڏهن بگهڙ ڪوڙڪي ۾ ڦاسندو آهي.“ مون کي الهوڏائي ٿوري دير رڪي ٻڌايو ۽ چيو: ”تہ ڪانيءَ جي ڪائي ٽوٽي هن جي ڪنڌ ۾ ڏئي، هُن کي زمين تي ليٽائي، قابو ڪبو آهي ۽ پوءِ هن جون ڄنگهون ۽ هن جو ٻوٿ ٻڌي، هن کي ڳچيءَ ۾ ڊگهو زنجير وجهي، ڪنهن وڻ سان ٻڌبو آهي. پوءِ هن جو ٻوٿ ۽ ڄنگهون ڪولي هُن تي ڪتا ڇڏبا آهن ۽ ڪُتا بہ بلتري ۾ تازي هوندا آهن.“

مون هن کي غورسان ڏسي چيو: ”بگهڙ بہ بگهڙ آهي، پر ماڻهو بہ ماڻهو آهي.“

پوءِ مون هن کان پڇيو تہ: ”ٻيلي ۾ تو نانگ ڏٺا هوندا؟“

هن چيو: ”هائو، هڪ ڪُنياريو ٿيندو آهي. اُن تي ڳاڙها، ڪارا، هيڊا، چٽڪا ٿيندا آهن، پڇڻ جو ڏاڍو تکو ٿيندو آهي. اڪثر وڻ جي پور يا پوراٽي دڙي ۾ ٻچا ڪندو آهي. ڪاريهر نانگ اصيل يا ڇُهڙو ٿيندو آهي ۽ گهڻو ڪري زمين جي ڏارن ۾ رهندو آهي. سياري ۾ اتي هوندو آهي ۽ اونهاري ۾ ٻاهر ايندو آهي. ٻاهر ڪوئا ۽ ڏيڏر ڪائيندو آهي.“

مون هن کي ٻڌايو تہ: ”لکنئو جي نواب واجد علي شاهہ، تلاءَ ۾ نانگ پاليا هئا ۽ انهن کي جيئرا ڏيڏر اُڇليندو هو. جڏهن اُهي جهپيندا هئا تہ هو خوشيءَ ۾ نہ سمائبو هو.“

”انهيءَ جو انت ڇا ٿيو؟“ الهوڏائي پڇيو.

”انت؟ قدرت ڇڻ هن کي ڏيڏر وانگر نانگ جي منهن ۾ اڇلايو، جو هن کي ڳڙڪا.ي ويو.“مون جواب ڏنو.

ڇُهڙي نانگ جو پيٽ اڇو ٿيندو آهي.“ الهوڏائي ڳالهہ جاري رکندي چيو تہ: ”اهو ماڻهوءَ سان وڙهندو آهي. اصيل ڪاريهر ماڻهوءَ سان نہ وڙهندو آهي. باقي لڳ جي موسم ۾ وير رکندو آهي.“

”الهوڏايا! مون سان هن وقت تائين ڇُهڙا نانگ مليا آهن. مون کي ڪيئي پيرا ڏنگيو بہ اٿائون پر قدرت مون کي بچائي ورتو آهي. عجب تہ اِن ڳالهہ تي آهي تہ اهي ڇُهڙا چوندا آهن تہ اسان جهڙو اصيل آهي ئي ڪونہ ۽ ڪي ماڻهو ان ڳالهہ تي اعتبار بہ ڪندا آهن. بهر صورت نانگ نانگ آهي، ڇهڙو هجي يا اصيل هجي.“

”گهوڙيلو بہ هڪ نانگ ٿيندو آهي. ميرانجهڙو، اڇو، سنهڙو، ڊگهو، پڇڻ جو تکو، ماڻهوءَ سان زوريءَ وڙهندو آهي ۽ تمام گهڻو زهريلو ٿيندو آهي. ڪپر بہ نانگ جو قسم ٿيندو آهي. اهو ميرانجهڙو اڇو ٿيندو آهي ۽ فوٽ کان ڏيڍ فوٽ تائين ڊگهو ٿيندو آهي. هو اڪ جي ننڍي موري تي مٿي چڙهي ويندو آهي يا رستن تي ويهي چوريءَ چڪ هڻندو آهي. هڻ ڪڻ ڪرڙيءَ جهڙو ٿيندو آهي ۽ اهو ٽپو ڏيئي ڏڪ هڻندو آهي.“

اهو ٻڌي مون کي پنهنجو مائٽ مرحوم ڊاڪٽر عطا محمد ياد آيو. جنهن جي شڪارپور ۾ اسپتال هئي. هن هڻ ڪڻ کي ماري هڪ بوتل ۾ تيزاب (Sulphuric Acid) ۾ وجهي رکي هئي، جا هن جي اسپتال ۾ آيو ويو مريض حيرت سان ڏسندو هو. هو اسان جي مائٽن مان پهريون شخص هو جنهن ڪنهن انگريز عورت سان شادي ڪئي هئي. مان جڏهن هن جي زال جي ڪمري ۾ ويو هوس ته بجليءَ جا جهارَ، جن ۾ شيشي جون سوجيون هونديون هيون، ان شمع دان، پلنگ ۽ ريشمي دَرَ پردا ڏسي حيران ٿي ويو هوس. وقت مان پهريون درجو انگريزي پڙهندو هوس. هن شفقت سان منهنجن خوبصورت گهنڊيدار وارن تي هٿ ڦيريندي چيو هو ته:

”هائو آر يو (How are you?) “

مون هن کي جواب ۾ Fine چيو هو ته هوءَ حيران ٿي وئي هئي ۽ مون کي ڏاڍو پيائيندي هئي.

ه پيري سنڌ جو انگريز گورنر (شايد لانسيلاٽ گرهام) هن سان ملڻ آيو هو. تڏهن چؤچاڪين (وڪٽوريا) گاڏين جو رواج هو. انگريزن جي رسم موجب گورنر جي زال عطا محمد شيخ سان چؤچاڪيءَ ۾ هڪ طرف ويني ۽ عطا محمد جي زال گورنر سان ٻيءَ سيٽ تي ويني. جڏهن گاڏي پاڙي مان هلي وئي ته منهنجي پيءُ چيو: ”عطا محمد ته وڏن جي پڳ ئي لاهي وڌي. ڏنئہ پنهنجي زال گورنر سان گڏ ويهاريائين.“

اوچتو منهنجو ڌيان الهوڏائي ڏانهن ويو، جنهن چيو پئي ته: ”هڻ ڪڻ مٿان ٿارو اڇلي، اُن کي مٿان ڏڪ هٽي ماريندا آهن. ڏڪ سان هوءَ ٽڪرا ٽڪرا ٿي مري ويندي آهي ۽ جي ٽڪرو به ماڻهوءَ کي لڳندو آهي ته هو زهر جي اثر کان مري ويندو آهي.“

”ممڪن آهي عطامحمد ڪوئي ساندو ماري تيزاب ۾ وڌو هجي ۽ ماڻهن تي رعب رکندو هجي.“ مون سوچيو. هن جو پٽ خورشيد منهنجو دوست هو ۽ ڪمال صديقيءَ جو پارٽنر هو . هو نهايت خوبصورت جوان هوندو هو ۽ اسان سکر جم خانہ ۾ گڏ پيئندا هئاسين. هڪ ڏينهن اوچتو ڪلب ۾ خبر پئي ته هو

گھوٽڪيءَ کان ڪيس هلائي ڪار ۾ موٽيو ٿي تہ حادثي ۾ گذاري ويو هو. موت جھڙي هَڻ ڪڻ ڪائي نہ آهي.

مرحوم خورشيد احمد شيخ راز جو دوست هو، جو ان وقت سکر ميونسپالٽيءَ جو چيف آفيسر هو. هن مرحوم خورشيد ۽ عطا محمد جي ماني ڪئي هئي ۽ مون کي بہ گھرايو هيائين ۽ جيستائين هن کي اسلامي لَڙهو نہ آيو ۽ هن سردار شاهہ وارن سان منهنجي خلاف شامل ٿي روزاني "مهراڻ" ۾ اسي قسطون نہ لکيو هيون، تيستائين منهنجو گھرو دوست هو. ماني ڪائيندي عطا محمد ٻڌايو: "جڏهن هو ڪراچيءَ ۾ ڊاڪٽري ڪندو هو ۽ هلڪي بارش پوندي هئي، تڏهن هن جا دوست ڳچيءَ ۾ ٻئنجو وجهي ۽ ڪلهي تي گٽار کڻي، ملير ۽ لانڍيءَ هليا ويندا هئا ۽ ڪنهن بہ در اڳيان ٻئنجو ۽ گِٽار وڄائي چوندا هئا:

"اسان کي بک لڳي آهي، اڄ توهان جا مهمان آهيون." عطا محمد 75 ورهين جو ٿي چڪو هو. جڏهن اسان هن کي حيرت سان ڏٺو تہ خورشيد اک پٽي مون کي چيو: "بابو، اهڙيون ڳالهيون ڪندو آهي. تون ماني کاءُ!"

اُن وقت مونکي تيزاب ۾ هڻ ڪڻ اَلائجي ڇو ياد آئي هئي؟

"هڻ ڪڻ ڏرڙن ۾ رهندي آهي." الهوڏائي پنهنجا نانگن جي باري ۾ تجربا پورا ڪيا.

پوءِ چيائين: "اياز صاحب! هي شهر جي زندگي ڇاهي؟ رڳو پئسو، پئسو، پئسو. اڳي تہ ٽامي ۽ چانديءَ جا سڪا هوندا ها، جن کي ڪجهہ وزن هوندو هو. هاڻي تہ ڪاغذ جا نوٽ آهن. شهري زندگي انهن جي ڪاغذ وانگر ناپائدار، بي وزن ۽ بي معنيٰ آهي، اسان تہ جهنگ ۾ خوش هوندا آهيو، پر هيءَ حڪومت اسان کان جهنگ بہ ٿي کسي!"

هن وڌيڪ چيو:

"اسان جا دوست تہ اهي جهنگ جا جانور هوندا آهن. ڳوهہ جون چار جنگھون هونديون آهن ۽ اُها بہ ڏرڙ ۾ رهندي آهي. هڪ نور مَري ويندو آهي تہ سمورا نور ڪنا ٽيندا آهن، پٽيندا آهن ۽ مٽي کي مٽي هٽندا آهن ۽ پوءِ مُئل نور کي کڏ کوٽي پوريندا آهن، ان ڪري چوندا آهن تہ نور ماڻهوءَ جو ڪريل آهي. نور

ماڪي لاهيندو آهي، هو ڪاريهر ۾ تتر ٻنهي کي ڪائيندو آهي. پکين جا ٻچا بہ ڪائيندو آهي، هن جو پڇ اُڀو ٿيندو آهي تہ مکيون پٺيان ويندي آهن.“

”ڪامريڊ نورُ“ مون چپن ۾ چيو: ”هو بلڪل بالشيوڪ ٿو لڳي.“

پوءِ هن ڇاهي جي باري ۾ بہ ٻڌايو، جو چانڊني راتين ۾ ٿالهي وڄائڻ تي نچندو آهي. ڇاهي بعد نوريئڙي جي باري ۾ بہ ٻڌايائين جنهن کي جمعيت العلماءِ جي جهنڊي جهڙو پٽاپٽي رنگ هوندو آهي. مون هن کان آخري سوال پڇيو: ”ڪجهہ منهنجي ذات جي باري ۾ بہ ٻڌاءِ!“

”يعني؟“ هن پڇيو.

مون جواب ڏنو: ”پاڙيءَ جي پکين جي باري ۾ ڪجهہ ٻڌاءِ، پرديسي پکين جي باري ۾.“

هن جواب ڏنو: ”سائين! جنهن جي ڳچي وڏي ٿيندي آهي، اُڙيون، ٽيٽيون.....“

جيستائين هو جواب ڏئي، تيستائين ڊَنب اصيلن جا اچي ويا، جن جا ڪيس ٻئي ڏينهن تي رکيل ها. الهوڏائي سان گفتگو اڌ ۾ رهجي وئي.

هي الهوڏايو تہ هڪ مثال هو. اهڙا سوين ڪردار وڪالت ۾ منهنجي زندگيءَ ۾ آيا جن سان مان ڊگهيون ڪچهريون ڪيون. اهي جي لکڻ تي اچان تہ ٽالسٽاءِ، چيخوف ۽ هيمنگوي کان وڌيڪ ڪهاڻيون لکي وڃان، جي عمر وٺي ڏني تہ ضرور لکندس. في الحال مان ايترو ٿو چوان تہ شهري زندگي ٺُڇ آهي، ٻهراڙيءَ جي زندگي سپ ڪُڇ آهي. شهري من جا گدلا ميرا آهن، ٻهراڙيءَ جا ماڻهو من جا اجا اُجلا آهن، پوءِ خوني، رهزن ۽ ڌاڙيل ئي ڇو نہ هجن. جئين ڪنول تي سج جا ترورا پوندا آهن، تيئن هنن جي من ۾ اُجلائپ آهي. هو ڌرتي ڪيڙن ٿا، اَن جو حصو آهن ۽ چاڙن ٿا تہ موت ۾ اُها ماءُ وانگر کين گود ۾ جکي ونندي. هو رضا تي راضي آهن ۽ تقدير هنن جي هر تدبير ۾ شامل آهي. ان ڪري ئي صديون هنن کي لتاڙي تہ سگهيون آهن، نهوڙي نہ سگهيون آهن. هنن کي تقدير جي درخشندگي آهي، جنهن کي ڪابہ تدبير جهڪو نہ ڪري سگهندي، ٻُجهائي نہ سگهندي.

اهي مظلوم هاري ڪنهن وقت شَڪري وانگر ڪيئن انسان جو شڪار ڪن ٿا، انهن جون بہ سوين ڳالهيون منهنجي ڌيان تي آيون آهن. روسي هاريءَ جي باري ۾ مون جيڪي ٽالسٽاءِ ۽ گوگول ۾ پڙهيو آهي، اهو سنڌي هاريءَ ۾ ڏسي چڪيو آهيان. مون ڪي هاڻي نہ انهيءَ فلسفي ۾ اعتبار رهيو ناهي تہ رڳو عوام ڪي چڱا مڙس آهن، چڱا مڙس خواص بہ ٿي سگهن ٿا. مون ڪيئي دولت مند ماڻهو نرم سياءِ ۽ کهڪاءُ وارا ڏٺا آهن. اهي دان پڃ ڪري آتما جو سک پائيندا آهن. مون غريبن ۾ بگهڙ ۽ چيتا بہ ڏٺا آهن. جي ٻين ڪي چيرڻ ڦاڙڻ چاهن ٿا. عوام جي درد ۾ ڳرندڙ ۽ جُهرندڙ اڳواڻ پنهنجي آرام سان گذاريندا رهيا آهن، انهن جو وار بہ وِنگو نہ ٿيو آهي، رڳو ٻيا، اُنهن لاءِ ڪَٽبا مرندا آهن ۽ رهبر انهن جي پونئرن ڪي رسمي فاتحہ ڏيڻ لاءِ ويندا آهن. ڪوڙي همدردي ڏيکاريندي فوتين جي خاندان سان پنهنجو فوٽو ڇپائيندا آهن ۽ انهن جي گهران موٽي سڌو پنهنجي عيش آرام جي آغوش ۾ ويندا آهن. انهن جا نعرا نہ فلاح وبهبود لاءِ هوندا آهن پر هنن عوام لا ڇا ڪيو آهي ۽ پنهنجي فلاح وبهبود لاءِ هنن ڇا نہ ناهيو آهي؟

مهاتما گانڌيءَ مرڻ وقت پنهنجو قيمتيءَ ۾ قيمتي سرمايو هڪ نهايت سستي واچ، ٻڪري، لٺ، لنگوٽي، لوٽو ۽ چاکڙي ڇڏي. سوِيي مون ڪي ٻڌايو تہ هو تہ ڪامريڊ ڊاڪٽر اشرف، مهاتما گانڌيءَ سان سوشلزم تي گفتگو ڪري رهيو هو تہ اوچتو مهاتما گانڌيءَ هن کان پڇيو:

”توکي گهڻا ايڪڙ زمين آهي؟“

”پنج سئو ايڪڙ“ هن جواب ڏنو.

”تو اُهي پنهنجن هارين ۾ ورهايا آهن.“ مهاتما گانڌيءَ پڇيو.

ڊاڪٽر جواب ڏنو: ”منهنجن پنجن سَوَن ايڪڙن سان جي اقتصادي مسئلو حل ٿي سگهي ها تہ اُهي مان هاڻي ئي ورهايان ها.“

ان تي گانڌي چيو تہ: ”مان توکان بهتر ڪميونسٽ آهيان، ڇو جو مون وٽ تہ ڪجھ بہ نہ آهي.“

ڪميونزم جي ناڪاميءَ جو سبب اهو هو، تہ هو گفتار جا غازي هيا، ڪردار جا غازي نہ هيا. خُروشيف لاءِ هڪ چرچو مشهور آهي تہ جڏهن هو پريزيڊنٽ ٿيو تہ ٻهراڙيءَ ۾ رهندڙ هن جي پوڙهي ماءُ ڳوٺ مان اچي ماسڪو ۾ پريزيڊنٽ هائوس ڏٺو. (جيڪو مون بہ ڏٺو هو.) هوءَ حيرانيءَ سان وڏا شانڊليئر، سوفا، الماريون، تصويرون، بُت وغيره ڏسندي رهي ۽ هن جو ن اڪيون جهانورجي ويون. پُٽ ڪيڏو بہ رهزن هجي پر ماءُ ۾ پيار جي ڪمي نہ ٿيندي آهي. هن جي سادڙيءَ ماءُ خرسچوف کي ڪن ۾ چيو:

”پُٽ خيال سان رهجانءِ. متان اهو سڀ ڪجهہ ڪيمونسٽ توکان کسي نہ وٺن!“

مونکي هندستان ۾ هڪ ڪامريڊ لاءِ دانهن ڏنائون تہ هن ڪافي نيڪا ٺڙا ڪنيا آهن. پوءِ تہ خبرون آيون تہ ساري ماسڪو چورن، نڳن ۽ نشي دار شين جي گهورڙين سان پري پئي آهي. هونءَ تہ جڏهن مان 1976ع ۾ لينن گرادِ هوٽل ۾ رهيل هوس تہ هڪ اڻ ڄاتل روسيءَ مون کي پاسيرو ڪري چيو هو:

”توکي ڊالر آهن؟ جي اٿئي تہ مان توکي هڪ ڊالر جي عيوض چار روبل ڏيڻ لاءِ تيار آهيان.“

ان وقت روبل جي پاڪستاني رپين ۾ سرڪاري قيمت 13 رپيا هئي ۽ ڊالر جي 10 رپيا هئي ۽ مون کي خيال آيو تہ هُن کان ڊالر مٽايان پر مون ٻڌو هو تہ روسي جاسوس پرديسين کي آترائي ڦاسائڻ لاءِ بہ ائين ڪندا آهن، سو مون هن کان ڊالر نہ مٽايا.

انهن ماڻهن کان تہ اڳيان اهلِ الله لک ڀيرا چڱا ها، جي فريد شڪر گنج وانگر چوندا ها:

”رکــا سُڪا کاءُ کي ٺنبا پاڻي پي
نہ ڏيک پرائي چوپڙي، نہ ترسا اپنا جي“

ٻڌائيءَ جڏهن ڏٺو تہ ڪوئي مريد هن جي زال لاءِ پلو ڪٽي اچي رهيو آهي، تہ زال کي ڀِٽيو هيائين چو تہ هن سندس مُريدن کي رولي ماريو هو. بايزيد بسطامي ۽ رابعہ بصري وغيره ڏينهن رات ۾ ڪِن مانيءَ تي گذاريندا هيا. ۽ پوءِ بہ

ڀرپور زندگي گذاريندا ها. ماضيءَ ۾ اهڙا ڪيئي شخص ٿيا آهن، جن پوري زندگي ڪنهن ڏُنِ ۾ گذاري هئي، ڏنُ هنن لاءِ ڪائي معنيٰ نہ رکندو هو.
”تنور ۾ بہ گذري وئي. سمور ۾ بہ گذري وئي.“
اهو ڪنهن دور جو مشهور پهاڪو هو. ڪوئي شخص سمور جو پهراڻ پائي، پنهنجي سرخي گهوڙي جون واڳون وني اچي رهيو هو. واڳون بہ سونين تارن سان پريل هُيون. گهوڙي جو توبرو بہ سونين تارن سان اُٽيل هو. اُن وقت لُري ٿي لڳي ۽ گهوڙي سوار جنهن کي سمور جو پريل رنگارنگ ڪُرتو پاتل هو تنهن پرسان لنگهندڙ پيادي شخص کي ڏسي لنوائي ڇڏيو هو. پيادي چوڌاري نهاريو تہ ڏنائين هڪ نانوائي اگر ڪڍي پنهنجو تنور صاف ڪري رهيو هو. جڏهن نانوائي هليو ويو تہ اهو پيادو درويش تنور ۾ گهڙي ويو ۽ خوبُ مزي سان ننڊ ڪيائين. صبح سان جڏهن ننڊ مان اٿيو تہ ڪنهن هن کان پڇيو: ”رات ڪيئن گذري؟“
چيائين تہ: ”بس سمور ۾ بہ گذري وئي، تنور ۾ بہ گذري وئي.“
هي عارفين جو دور نہ آهي، صارفين جو دور آهي. هرڪو مرد ۽ عورت شام جو پلاسٽڪ جون پريل ڳوٿريون ڪار مان لاهي لفٽ ۾ چڙهي ٿو ۽ هن جي منهن تي اها سرهائي نظر اچي ٿي، ڄڻ تہ تهجد جي نماز پڙهي اٿائين. دراصل مادي حاصلات ئي ماڻهوءَ جي منزل مقصود ٿي چڪي آهي. منهنجو پيءُ پئسي کي ”هٿن جي مَرُ“ ڪوٺيندو هو، پر هاڻي تہ ماڻهوءَ لاءِ انهن جهڙي ڪٿوري خوشبوءِ ڪائي نہ آهي. هن جو دل ۽ دماغ پلي پالها هجن، ڪيسو پريل هجي تہ اُهو هن کي گدگد ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي. مون هڪ دوست کان پڇيو تہ: ”ڪافي وقت کان ڪجھ نہ لکيو اٿي؟“
هن جواب ڏنو: ”ڏوڪڙ پئي ناهيم؟“
مون کيس چيو تہ: ”ڏوڪڙ اُهو واهڙ آهي، جنهن کي ڪڙ نہ آهي. اُهو توکي لوڙهي ويندو ۽ ڪڏهن بوڙي ماريندءِ.“
مون کي گرونانڪ جي زندگيءَ مان هڪ واقعو ياد آيو. هو پنهنجي هڪ شش سان سفر تي وڃي رهيو هو. جڏهن بہ واٽون آيو تہ گرونانڪ انهيءَ واٽ تان

هليو، جا ڇوٽي هئي، پر هن جي شش هن کي ٻيءَ واٽ جي صلاح ڏني جا ڊگهي هئي. گرونانڪ اُن تي هن کان پڇيو تہ: ”تون ڇوٽي راهہ تان ڇو نٿو هلين؟ اِها تہ منزل تي جلد پهچائيندي؟“
شش جواب ڏنو: ”انهيءَ راهہ تي ڌاڪو آهن.“
گرونانڪ شش کي چتائي ڏنو تہ هُن کي شش جي مٿي تي هڙ نظر آئي. کيس چيائين تہ: ”اِها هڙ کول!“
جڏهن شش هڙ کولي تہ سندس پراڻن ڪپڙن ۾ هڪ ننڍڙي ڳنڍ پئي هئي، جڏهن اُها هن کولي تہ ان ۾ سون جي هڪ ننڍڙي ريٽي هئي. گرونانڪ اُها ريٽي کڻي پري ڊوڙ ۾ ڦٽي ڪئي ۽ شش کي چيائين:
”هاڻي ڌاڪو اسان کان پراڻا ڪپڙا تہ نہ کسيندا، اچ تہ ڇوٽي رستي تان هلون، اُهو آسان آهي.“
سنڌ ۾ دولت لاءِ هڪ صوفيءَ واري نفرت هئي پر هاڻي تہ ريڙهہ ريڙهان ۽ ميڙ ميڙان لڳي پئي آهي ۽ هر ڪوئي لارڊ بائرن وانگر چئي رهيو آهي تہ:
”دولت عَلاءُ دين جو چراغ آهي.“
هرڪوئي سمرسيٽ ماهم (Somerset Magham 1874-1966) وانگرچئي رهيو آهي تہ:
”جي تو وٽ دولت آهي تہ ٻئي ڪنهن کي بہ چئي تو سگهين تہ ”وڃي کڏ ۾ پَوُ.“
پئسو انسان جو ڇهون حس آهي، جنهن سان باقي پنج حس رججي پون ٿا.“
سنڌ ۾ ماڻهو سمجهن ٿا تہ پئسو ماڻهوءَ لاءِ ڪجهہ بہ ڪري سگهي ٿو. نتيجو اِهو آهي تہ ماڻهو پئسي لاءِ ڪجهہ بہ ڪري ٿو سگهي. گنجن کي نئين سر وار ڄمن ٿا جي هو نوٽن جي هڙ مٿي تي رکي گهمن ٿا. انقلابي جڏهن شرابي ڪبابي ٿين ٿا تہ هنن ۾ خلوص نہ ٿو رهي، فقط فلوس ٿو رهي. مُلان پلاٽن جي ڪِڏ دربدر آهن ۽ اهو وساري ڇڏن ٿا تہ هو رڳو 4 فٽ 6 فٽ قبر تي جنازي نماز پڙهائن ٿا. فارسيءَ ۾ ڪنهن جو شعر آهي:
دست برداشتنِ ما وقتِ دعا ايمائيست
کهہ شفاعت گرِما پيش خدا دست تهي است
ترجمو: اسان جا دعا مهل هٿ کڻڻ ان ڳالهہ جو اشارو آهي.

تہ خدا جي اڳيان جيڪو هٿ اسان جي شفاعت ڪندو سو خالي آهي.
حضرت عيسيٰ عليہ السلام وانگر سئي جي پاڪڙي مان اُٺ جي نڪري وڃڻ واري ڳالهہ نٿو ورجايان ڇو تہ اُها بار بار ورجائي وئي آهي. مون کي هڪ انقلابي دوست جي هَوسناڪي ڏسي هڪ عربيءَ جو پهاڪو ياد ايندو آهي تہ:
"جي بدنصيبہ توکي ڏيٺو آهي تہ وڏي دروازي تي دستڪ ڏي."
مان جڏهن نئون شعر لکندو آهيان تڏهن مونکي ائين لڳندو آهي تہ مونکي ڪائنات جو خزانو مليو آهي. جڻ انهيءَ ڪيفيت جي خوشبو ايندي آهي:
"مان هڪ خزانو هوس ۽ چيم تہ پاڻ کي ڪائنات تي ظاهر ڪيان."
مان ساريون راتيون لکندو رهندو آهيان ۽ نہ مون کي ٿڪ جو ۽ نہ ننڊ جو احساس ٿيندو آهي. صبح جو جڏهن مان مُنهن ڌوئيندو آهيان تڏهن مون کي ائين لڳندو آهي تہ اجا مان ويهن ورهين جو نوجوان آهيان جو سخت سيءَ ۾ شڪارپور شهر ۾ واڌل لوهر جي اکاڙي ۾ ململ جو چولو پائي ويندو هو ۽ پٿر جون ڳريون پجريون کڻندو هو. مون کي ائين محسوس ٿيندو آهي تہ مون ۾ اجا ايتري طاقت آهي،جو ڪيلاش پربت تريءَ تي کڻي اڇان يا نعره حق هڻي، ڪنهن دره خيبر کي ڍاهي وجهان. سچ تہ وڏي سگهہ آهي ۽ سونهن آرٽسٽ لاءِ سڀ کان وڏو سچ آهي. اِها سگهہ جيتري مون هينئر محسوس ڪئي آهي، اڳي ڪڏهن بہ محسوس نہ ڪئي هئي.
ننڊ مان جو بہ وقت بچندو آهي، مان لکندو رهندو آهيان. ڪڏهن ڪڏهن پٽائيءَ سان ڪچهريون ڪندو آهيان. هڪ ڀيري مون هن کي چيو تہ:
"پٽائي! تو تہ چيو هو، "پلڪ سُوئا، چُوڪا" (اها ڳالهہ پٽائيءَ هڪ گهورڙئي جو هوڪو ٻڌي چئي هئي) پر مان ادب سان تنهنجيءَ ان ڳالهہ ۾ ترميم ٿو ڪيان ۽ چوان ٿو "سوئا، پلڪ، چونڪا" يعني پلڪ سمهي ڇرڪُ پري اُٿ!" پوءِ ڪجهہ هُن کان وري پڇيم:
"پٽائي! انسان جيڪي بہ هن جنڊڙيءَ ۾ پاتو آهي، اهو هتان ڪٿي وجي ٿو؟"
علامہ اقبال تہ چيو هو:
اهلِ دوزخ يهان جو آتي هين

اپني انگار ساتھ لاتي هين
پر بهشت نہ گل ئي گل آهي. چا ماڻهو هتان ڌرتيءَ جي خوشبو کڻي وڃي ٿو، اها هن جي روح ۾ محفوظ رهي ٿي ۽ چا اهڙي خوشبو بهشت جي ڪنهن بہ گل ۾ نہ آهي؟ مون اهڙي خوشبو نہ رڳو سُنگهي آهي پر ڪيئي ڀيرا ڏٺي بہ آهي. ان ڪي هر وقت جدا جدا جسم هوندو آهي، پر منهنجو ڇهون حس هن کي هر لباس ۾ سڃاڻي وٺندو آهي.

پٽائيءَ جي ڳالهہ مان پوءِ لکندس. هتي مان رڳو ايترو لکان ٿو تہ جنهن وقت مان چاهيندو آهيان، مان هن کي سڏي وٺندو آهيان. مون سکر جي وڪيلن جي ڳالهہ ئي اجا نہ ڪئي آهي، ڪجھہ وڪالت جي تجربن تي لکڻو اٿم. داستان وڃي ٿو ڊگهو ٿيندو. ائين نہ ٿئي تہ اوچتو عمر کُٽي وڃي ۽ داستان ئي اڌ ۾ رهجي.

صديق کرل منهنجو جونيئر رهيو هو. پوءِ بينظير واري اڳئين زماني ۾ هاءِ ڪورٽ جو ائڊيشنل ائڊوڪيٽ جنرل ٿيو هو. هو جمال رند ۾ عمر ميمڻ جو دوست هو ۽ ڪيئي سال اڳ هو مون وٽ اُنهن جو حوالو ڏئي، سکر منهنجي آفيس ۾ آيو. هو جڏهن لنڊن ۾ هيو تڏهن هن جا ڀٽي صاحب سان چڱا مراسم هوندا ها. هڪ بئريسٽر (نالو وسري ٿو وڃي) جنهن جي غالبؔ ساڳي وقت ڀٽي صاحب سان رسم و راهہ هئي ۽ انهيءَ کي پوءِ ڀٽي صاحب اسلام آباد ۾ او. ايس. ڊي مقرر ڪيو هو ۽ هن جي انگريز زال، ٻئي منهنجا هم پيالا هيا. ڪاش مان ساري حافظي کي موتائي سگهان، ڪنهن وقت مون سان لڪ چپ ٿو ڪيڏي، ڪنهن وقت ڪنهن ڪنوار وانگر گهونگٽ هٽائي ٿو ۽ ڪنهن وقت منهن ڏيکي مٿي نہ ٿو ڏسي!

اهو بئريسٽر پي ڪري مونکي فٽزجيرالڊ جون رباعياتِ عمر خيام ٻڌائيندو هو. باقي کرل جي دلچسپي فقط سياست ۾ هئي. جڏهن مان وائيس چانسلر هوس ۽ ڀٽي صاحب کي جنرل ضياءُ الحق گرفتار ڪري ۽ ڪجھہ ڏينهن کان پوءِ ڇڏي ڏنو هو، تڏهن ڀٽي صاحب هڪ بيان ڏنو هو تہ:

”منهنجا مخالف ڪراچيءَ ۾ يونيورسٽيءَ ۾ شاگردن کي مخاطب ٿا ٿين، جي مان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ وڃان تہ پوءِ؟“

ڪرل مون کان پڇيو: ”جي پٽو صاحب يونيورسٽيءَ ۾ آيو تہ تنهنجو ردِعمل ڇا ٿيندو؟“
مون هن کي غور سان ڇتائي ڏنو ۽ پوءِ چيم: ”هيءُ نوڪري پٽي صاحب ڏني هئي، جي انهيءَ جي ڪري وئي تہ ڪوئي ارمان نہ ٿيندو.“
منهنجا نہ پٽي سان سياسي تعلقات هيا نہ جتوئيءَ سان. منهنجا اُنهن سان فقط ذاتي تعلقات هيا ۽ ذاتي تعلقات کي مان سياسي تعلقات تي ترجيح ڏيندو آهيان. جتوئي جڏهن چيف منسٽر نہ رهيو هو، تڏهن هن ڪنهن ماڻهوءَ کي مون لاءِ چٺي ڏني هئي. مون نہ رڳو ان ماڻهوءَ جو مسئلو حل ڪيو پر هن جي معرفت جتوئي صاحب کي چوائي موڪليو هو تہ:
”اوهان کي جيڪڏهن مون ۾ ڪوئي ڪم هجي تہ بنا حجاب جي چٺي موڪليندا ڪيو.“
پر اُن ڪانپوءِ هن مونکي ڪوئي ڪم نہ چيو ۽ نہ مُنهنجي هُن سان ڪڏهن ڪائي ملاقات ٿي.
وڪيلن مان ٻيو ماڻهو مون کي آغا عبدالنبي ٿو ياد اچي، جو حيدرآباد جو نهايت چڱو وڪيل هو، جنهن سان منهنجي پهرين ملاقات حيدرآباد ۾ ٿي هئي. هو اصل ڪوٽ سلطان جو هو، مرحوم امان الله خان جو ۽ آغا غلام نبي پٺاڻ جو رشتيدار هو ۽ منهنجي جونيئر غلام مصطفيٰ شاهہ جا امان الله خان ۽ آغا عبدالنبي ٻئي دوست ۽ ڳوٺائي هيا. جڏهن مان يونيورسٽي ۾ مدو پورو ڪيو ۽ سکر ويس تہ ٻن ادائي سالن کان پوءِ آغا عبدالنبي هاءِ ڪورٽ جو جج ٿي آيو. هن کي ڪافي محنت سبب هاءِ بلڊپريشر رهندو هو پر مون هن ۾ غصو ڪڏهن بہ نہ ڏٺو. هو مون سان ڏاڍيءَ عزت سان ملندو هو.
جيستائين ڪورٽ ۾ منهنجو ڪيس ڪڇندو هو، تيستائين مان پني تي بيت لکندو هوس. اڪثر بيت مون ڪورٽ ۾ لکيا ها. ٻيا وڪيل ائين سمجهندا ها تہ مان پنهنجو ڪيس تيار ڪري رهيو آهيان ۽ نوٽ وٺي رهيو آهيان. هنن کي اِها خبر نہ هوندي هئي تہ مان پنهنجي تخليق جي ڪم ۾ مصروف آهيان. اِن تي مونکي هڪ لطيفو ياد ايندو هو جو مرحوم اي. ڪي بروهيءَ ٿي چار پيرا ٻُڌايو

هو. پهريون پيرو هن تڏهن ٻُڌايو هو، جڏهن مونکي انگريزيءَ ۾ پنهنجي مضمونن جو مجموعو ”پنهنجي اظهار جي سرگذشت“ (Adventures in Self-expression) ڏنو هو. اهو هيئن هيو:

جڏهن حضرت نوح پنهنجي ڪشتيءَ ۾ جاندارن جي هر جنس ڪنئي ۽ جڏهن هن جي ڪشتي ڪوهِ ارارط تي پهتي، تڏهن هن ڏنو تہ ڪشتيءَ ۾ ٻلي ۽ ٻليءَ سان گڏ هنن جا پونگڙا بہ هيا. حضرت نوح حيرت ۾ ٻلي ۽ ٻليءَ کان پڇيو:

”هي تہ مون ڪونہ ڪنيا ها. هي ڪٿان آيا؟“

ٻلي ۽ ٻليءَ چيو:

”اي پيغمبر! تون ڪيترو نہ ساده لوح آهين. تو اهو ٿي سمجهيو تہ اسان ٻيئي ڪائي راند ڪري رهيا آهيون.“

مرحوم اي. ڪي بروهيءَ کي ڏاڍو چڱو مزاح جو حس هوندو هو. اي. ڪي بروهيءَ وانگر مزاح جو حس تہ شرف الدين ادا کي بہ هو، جو هاءِ ڪورٽ جو سنو وڪيل هوندو هو.

سميع الله وڪيل کي بہ چڱو مزاح جو حس هوندو هو، جنهن سان شرط تي هو ڪُڪڙ ويڙهائيندو هو . سميع الله هڪ ڀيري پنهنجي زمين تي منهنجي دعوت ڪئي هئي ۽ ڪڪڙن جي ويڙهہ ڏيکاري هئي. بہ دوست جڏهن وڙهي هڪ ٻئي کي ڦٽي وجهندا آهن ۽ ٻيا چُرچ ڏيندڙ ڦوهارا هٽيِ، هنن کي اپاريندا رهندا آهن، تڏهن مون کي اها ويڙهہ ياد ايندي آهي. مان گهٽو ڪري ويڙهہ ۾ موشو ڪري ويندو آهيان ۽ ماڻهو ان کي منهنجي ڪمزوري سمجهندا آهن.

شرف الدين تن ڏينهن ۾ جيئي سنڌ تحريڪ ۾ هوندو هو جڏهن مان ساهيوال جيل مان رِها ٿي ريل ۾ سکر آيو هوس ۽ سکر اسٽيشن تي سوين ماڻهو مڙيا ها. شرف الدين ادا جو انهيءَ ميڙ ۾ هو، مون کي ڪلهن تي کڻي انهيءَميڙ سان گڏ پراڻي سکر آيو هو ۽ مون کي منهنجي گهر جي ڏاڪڻ وٽ ڇڏي، ميڙ سان گڏ موٽي ويو هو. شرف الدين ادا، ڀُٽي جي ڳالهہ برداشت نہ ڪري سگهندو هو. هڪ ڀيري چاڙهي واٽي هن منهنجي ڪتاب ”ڪَپر ٿو ڪُنَ ڪري“ کي ”ڪپر ٿو ڪِنُ ڪري“ چيو هو، جو تہ مان ڀُٽي جي سڏ تي سکر سرڪٽ هائوس ۾ ويو

هوس. اهو چئي وڏو ٽهڪ ڏنو هيائين. ٽهڪ ۾ ڪا بہ بدنيتي ۽ طنز نہ هئي. هو مونکي ”استاد“ ڪري سڏيندو هو، جو تہ هو منهنجي شاگرد حبيب الله جو شاگرد هو. پر ان ۾ ڪوبہ شڪ نہ آهي تہ هن جي طنز راجسي چاقوءَ وانگر تيز هوندي هئي ۽ اُن جو چهُ ڪافي وقت ڪُرندو هيو.

مرحوم عبدالروف، مرحوم رحمان نقوي منهنجا مهاجر دوست هوندا ها، جن سان ون يونٽ جي معاملي تي ٽڪراءُ رهندو هو. حسن ميان، لياقت علي خان، اجلال حيدر زيديءَ وغيره جا نالا وٺندو هو تہ اهي سندس اترپرديش ۾ دوست ها ۽ هو اتان جي مسلم ليگ جو پريزيڊنٽ هو ۽ قائداعظم ڪي اڳينءَ يو. پي جي عوام سان آشنا ڪرائڻ ۾ هن جو هٿ هيو. نواب وحيد احمد خان جو غيرسياسي ماڻهو هوندو هو، اهو چوندو هو تہ الهہ آباد ۾ موتي لال نهرو هن کان ٿوري پنڌ تي رهندو هو ۽ مُوڪل موتي لال کي ائين ڳولي لهندا ها، جيئن ڪيس پراڻي سکر ۾ ڳولهي لهندا ها. سکر جا مهاجر ”پدرم سلطان بود“ (منهنجو پيءُ سلطان هو) نہ چوندا ها پر ”پدرم ٽيپو سلطان بود“ چوندا ها. هرڪو ئي اتي وڏيون حويليون ۽ هزارين ايڪڙ جاگيرون ڇڏي آيو هو. ڪوئي نواب رامپور جو مائٽ هو، ڪوئي نواب ڀوپال جو. منهنجي مُوڪل تي ايوب خان واري زمان ۾ مارشل لا ريگيوليشن هيٺ ملٽري ڪورٽ ۾ ڪيس ٿيو هو. هن ڪنهن چيپل ڪتاب تان سنگ مرمر جي محل جو فوٽو ڪڍي، سترنهين لکين جو ڪليم منظور ڪرايو هو. مون هن کان بيان اهو ڏياريو تہ هاڻي هن کي خبر پئي آهي تہ فوٽو واقعي جعلي آهي. اِهو ڪليم تہ هن جي چاچي داخل ڪرايو هو، جڏهن هن جي عمر 5 سال هئي ۽ فوٽو بہ هن جي چاچي پيش ڪيو هو. سو اصل ڏوهاري اهو آهي. ملٽري ڪورٽ هن کي بري ڪري ڇڏيو.

جيڪب آباد جي سيٺ دوارڪا داس تي مارشل لا جي زماني ۾ ڪيس ٿيو تہ هن پريزيڊنٽ ايوب کي گاريون ڏنيون آهن. اهڙو ٽيپ رڪارڊ ٿيل ڪئسيٽ هن جي ڪنهن دشمن جو ذات جو جمالي هو، شاهديءَ ۾ هن جي خلاف پيش ڪيو هو. ڪيس ڪوئي ڪرنل هلائي رهيو هو. مون ڪئسيٽ پيش ڪندڙ کان فقط ٽي سوال ڪيا:

”ڇا توکي خبر هئي تہ دوراڪاس داس مارشل لا جو دشمن آهي؟“
”هائو“، هن جواب ڏنو.
”ڇا توکي خبر هئي تہ هو مارشل لا جي خلاف ڳالهائيندو آهي ۽ پريزيڊنٽ ايوب کي گاريون ڏيندو آهي؟“
”ڇا تو ڇاٽي واٽي هن کي ٽيپ ڪرڻ کان اول هن سان مارشل جي خلاف ڳالهايو ۽ اُڪسايو تہ جيئن هو مارشل لا کي گاريون ڏئي؟“
هن چيو: ”ها ائين صحيح آهي.“
”ائين صحيح آهي!“ پنجابي ڪرنل هن کي زور سان مٿي جي ڏنڊڪي هٽندي چيو:
”تو مارشل لا کي هٿ سان گاريون ڏياريون آهن. نِڪر ڪورٽ مان يڪدم نڪر. نہ تہ توکي تو هٿڪڙيون هٽايان. مان ملزم کي بري ٿو ڪيان پر فتويٰ جڏهن مٿان منظور ٿي ايندي، تڏهن اُن جو آخري اعلان ڪيو ويندو.“
مبين خان منهنجو جونيئر رهيو هو ۽ پوءِ هاءِ ڪورٽ جو سنو وڪيل هوندو هو. ”خلافت معاويہ ويزيد“ جي مصنف جو گهرو واقفڪار ۽ معتقد آهي ۽ ڪٽر سُني آهي. مرحوم مقصود حسن خان وڪيل وڏو قڏئي مڙس هو، پر مون سان دل هوندي هيس ۽ مرڻ کان اول اولاد کي وصيت ڪئي هيائين تہ:
”جيڪڏهن ڪنهن سان اوهان کي مشوري جي ضرورت پوي تہ شيخ اياز سان ڪجو ڇو تہ هن جهڙو سچو دوست مون کي نہ مليو آهي.“
مولا بخش ابڙو ”تبليغي جماعت“جو رڪن هو ۽ مُلن سان گڏجي راءِ ونڊ ويندو هو ۽ ويلي تي چار آنا پريندو هو. هن جي چوڻ تي سندس جماعت جا ڪجھ ماڻهو مون وٽ آيا ها ۽ مون کي نماز پڙهڻ لاءِ چيو هيائون پر مون گوڏن جي سور سبب مجبوري ڏيکاري هئي، جا واقعي سچي مجبوري هئي. هنن مون کي چيو هو تہ ان حالت ۾ مان صندلي يا ڪرسي رکي پڙهي سگهان ٿو، پر مونکي ائين ڪرڻ مسجد ۾ مناسب نہ لڳو هو ۽ مون هنن سان واعدو ڪيو هو تہ گهر ۾ اوچي صندلي رکي نماز پڙهندس. منهنجي زال زرينا تہ باقاعدگيءَ سان پنج ئي وقت نماز پڙهندي آهي ۽ جيڪڏهن هڪ پيرو نماز جو وقت گذري ويندو

اتس تہ بي چئن تي ويندي آهي. جڏهن اسان بمبئي ۾ ٺاڪر چاولا جي گهر رهندا هياسين تڏهن بہ هوءَ پنج ئي وقت نماز پڙهندي هئي. هڪ ڀيري ٺاڪر جي ننهن سونيا هن کي سربسجود ڏسي حيران ٿي وئي ۽ هن کان پڇيائين:
”تون ڪنهن جي اڳيان ٿي جهڪائين؟ تنهنجي اڳيان ڪائي مورتي تہ نہ آهي!“
زرينا کيس چيو تہ:
”اسان جنهن خدا جي پرستش ڪندا آهيون، ان کي ڪائي شبيهہ نہ هوندي آهي.“
ٺاڪر جي گهر ۾ ستيہ سائين بابا ۽ ان جي اڳين جنم سائين بابا شرڏيءَ واري جون تصويرون رکيون هونديون هيون. ممڪن آهي تہ هو انهن جي اڳيان مٿو ٽيڪندا هيا.
هندستان جڏهن ٻئي ڀيري ويو هوس، تڏهن مون کي ڊي. ڪي. آزاد جو سنڌيءَ ۾ ستيہ سائين بابا تي هڪ ڪتاب پارو چاولا ڏنو هو، جا خود ڀڳتي تحريڪ جي شاعره آهي ۽ جنهن جو ڪتاب ”آءٌ اڪيلي“ هتي پاڪستان ۾ ڇپيو آهي. مهاڳ منهنجو لکيل آهي. ڊي. ڪي. آزاد جي ڪتاب ۾ ستيہ سائين بابا جون ڪيئي ڪرامتون ڏنل آهن، جنهن مان هڪ ڪرامت اِها هئي تہ هو هوا مان ڀڀوتي (رک ڪدي ماڻهوءَ کي ڏيندو آهي. ڪرناٽڪ جي ڏکڻ ۾، تامل ناڊو جي سرحد ويجهو، بئنگلور کان ٿي ڪلاڪ ٽئڪسيءَ ۾ سفر تي هن جو ڳوٺ پُٽا پارٿي آهي، جو آنڌراپرديش جي سرحد تي آهي ۽ جنهن جي پرسان ستيہ سائين بابا هڪ اسڪول ۽ يونيورسٽي ٺهرائي آهي ۽ پاڻ ڊزني لئنڊ (Disney land) جهڙي محل سرا ۾ رهندو آهي ۽ جتي بيون ڪيئي جايون ياترين لاءِ ٺهيل آهن. هو پاڻ کي وشنوءَ جو اوتار چوندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن پنهنجن لِموزينن (Limousines) ۾ بئنگلور ڏانهن، اجا بہ وڏيءَ عمارت ۾ هليو ويندو آهي، جا سندس آهي. بئنگلور منهنجي بزرگ يا ڊاڪٽر مهڪريءَ جو اصل وطن آهي ۽ ان ڪري هو پاڻ کي بئنگلور مهڪري لکندو آهي.

پاڪستان ۾ اچي مون جان مچنر (John Mitchners) جو انگريزيءَ ۾ ڪتاب ”گرو“ خريد ڪيو، جنهن ۾ صفحي 51 تي سائين ستيہ بابا جو فلسفو هيٺين ريت ڏنل آهي:

”خدا هر هنڌ آهي ۽ هر شيءِ ۾ آهي ۽ هو ئي ساري تخليق آهي. خدا ڪي ذات آهي بہ ۽ نہ بہ آهي. هن جي ڪائي بہ صورت نہ آهي، پوءِ بہ هن ڪي صورت آهي. هو تخليق ۾ اندر آهي ۽ ساڳي وقت ان ڪان نهايت دور آهي. باطني بہ آهي ۽ لامحدود بہ آهي. آتما جا انسان جي ماهيت (تت) آهي، اها خدا جي ماهيت آهي پر آتما خدا تي مدار رکي ٿي، خدا آتماتي مدار نٿو رکي. سمنڊ جي مٿاڇري تي لهرن جو پنهنجو وجود نہ آهي، جي سمنڊ نہ هجي تہ انهن جو وجود نہ رهي، پر سمنڊ پوءِ بہ رهندو جي لهرون ميٽجي بہ وينديون. لهر اهو چئي سگهي ٿي تہ ”مان تنهنجي آهيان“ ڇاڪاڻ اها سمنڊ ڪان الڳ رهي نہ ٿي سگهي، پر سمنڊ لهر کي نہ ٿو چئي سگهي تہ ”مان تنهنجو آهيان“، ڇو تہ اهو لهرن ڪان سوا رهي سگهي ٿو. فرد لهر وانگر آهي ۽ خدا سمنڊ وانگر آهي، پر ٻنهي ۾ ناتو اٽوٽ آهي.“

جڏهن زرينا ستيہ بابا جي باري ۾ سندري اتم چنداڻيءَ ڪان پڇيو تہ، هن ڪيس چيو:

”هو رڳو جادوگر آهي، ٻيو ڪجھ نہ آهي.“

مون ڏٺو تہ اڪثر سنڌي اديب هن جي مڃتا ڪن ٿا.

جڏهن مان ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ پڙهندو هوس تہ پڙهيل ڳڙهيل هندو مسلمان ٿيا سافيڪل لاج ۾ ويندا هُيا ۽ مئڊم بليو ويٽسڪيءَ جا معتقد هوندا ها، جنهن پنهنجو ڪتاب خفيہ نظريو (Secret Doctrine) لکيو هو. مرحوم اي. ڪي بروهي بہ اُتي ويندو هو ۽ تقريرون ڪندو هو. صوفي جينمل بہ ٿياسافٽ هو. دراصل ٿياسافٽ تحريڪ، ائني بيسنت جي شموليت ڪري قوم پرستيءَ ڪي اياري رهي هئي ۽ اُن ۾ گھڻو ڪري قوم پرست هوندا ها. اجا تائين ڪراچيءَ ۾ ٿياسافيڪل لاج آهي. تازو نرگس هوديائي جا منهنجي شاعريءَ جي مداح آهي ۽ مون کي ڳائيندي آهي، انهيءَ جي پيءُ، دولت مهتاڻي جي گھر ساميءَ تي

منهنجي تقرير ٻڌي مون کي ٿياسافيڪل هال ۾ تقرير ڪرڻ لاءِ چيو. تقرير مونکي دل جي تڪليف ڏئي ٿي. دولت مهتاڻيءَ جي گهر ٻہ تقرير ڪندي مونIsodril 5mg جي گوري زبان هيٺان رکي هئي. ان ڪري مون نرگس جي پيءُ کي انڪار ڪيو.

هندستان ۾ ٻيا گرو بہ ٿيا آهن: آنند، رام ڪرشن، رمنا مهارشي، رشي مهيش يوگي، رام داس، مُڪت آنند ۽ گرومائي، اربندو گهوش ۽ ماتا ميرا (جن جو جئسنگهاڻي ”سام“ اڪثر ذڪر ڪندو هو ۽ چوندو هو تہ اربندو گهوش پنرجنم جا ڏٺا ڏئي ميرا کان پنهنجو مڙس ڇڏايو هو ۽ پانڊيچريءَ ۾ هن کي پنهنجي آشرم ۾ رهايو هيائين، جتي هو 1973ع ۾ گذاري ويو.) سنڌ ۾ دادا ليکراج پيدا ٿيو هو، جنهن جي اوم منڊليءَ حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ جي هندو سماج ۾ مهي ولوڙ وجهي ڇڏي هئي ۽ هن کان برهما ڪماريون متاثر آهن، جن جو مرڪز اَبو پهاڙ تي آهي. ويجهڙائي ۾ وڏو گرو رجنيش ٿيو آهي، جنهن انگريزيءَ ۾ ڪيئي ڪتاب لکيا آهن. دنيا ڀَنائي چواڻيءَ ”درسن ڊارئون ڊار“ وارو معاملو ٿي لڳي.

اهڙيءَ طرح مون برصغير ۾ اسلام مشائخ بہ پڙهيا آهن ۽ انهن جي طريقن جي باري ۾ پڙهيو آهي. داتا گنج بخش هجويري، فرقہ سلطانيہ، امير خسرو دهلوي، حضرت خواجا معين الدين چشتي اجميري، شيخ العالم فريد شڪر گنج، سلطان المشائخ خواجا نظام الدين اوليا، سهروردي سلسلو، شيخ بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني، شيخ رڪن الدين ملتاني، مخدوم جهانيان جهان گشت سهروردي، حضرت مظهر ولي ٽِرچنا پُلي، حضرت سيد گيسو دراز، حضرت چراغ دهلوي، شيخ محمد غوث گُواليارِي، مهدوي تحريڪ، قادريہ سلسلو، چشتيہ صابريہ، نواب مرتضيٰ خان، شيخ فريد، حضرت خواجا باقي الله، حضرت مجدد الف ثاني، شيخ عبدالحق محدث دهلوي، شيخ ميان مير لاهوري، سرمد، امام الهند شاهه ولي الله وغيره (دور اڪبريءَ ۾ مون کي اهو پڙهي کل آئي تہ اڪبر عمرڪوٽ ۾ پيدا ٿيو هو، ابوالفضل ۽ فيضي سيوهڻ ۾ پيدا ٿيا ها ۽ شيخ مبارڪ جا پٽ ها، جو منهنجو نالو آهي.) انهن جي باري ۾ الڳ ڪتاب آهن ۽ اڪرام الله جي اسلامي

هند جي مذهبي ۽ روحاني تاريخ جي ٽن جلدن: ”آبِ ڪوثر“، ”موج ڪوثر“ ۽ ”رودِ ڪوثر“ ۾ به اُنهن جو تفصيلي بيان آهي.
هڪ قادياني وڪيل جو انڪم ٽئڪس ايڪسپرٽ هو ۽ جنهن تي اُن وقت حملو ڪيو ويو هو، جڏهن قاديانن خلاف پاڪستان ۾ فساد ٿيا (نالو ذهن تي نٿو چڙهي) مونکي قاديانين جا ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو. مون ڪي اڳيئي غلام محمد قادينيءَ ۽ علامه اقبال جي ردوقد جي باري ۾ معلوم هو ۽ اها به ڄاڻ هئي ته غلام محمد پيش گوئي ڪئي هئي ته فلاڻي شاده شده عورت هن جي منڪوحه ٿيندي ۽ ان جي باري ۾ مقدمي بازي به ٿي هئي پر اُن عورت کي پنهنجي مڙس کان عدالت طلاق نه ڏياري هئي. (پورو ياد نٿو اچي)
سکر ۾ هوٽل ڪيفِ ايران وارو بهائي هو ۽ هن بهاءُ الدين ۽ قراه العين طاهره تي مونکي ڪجهه ڪتاب ڏنا ها، جي مون مطالع ڪيا ها. اهي سڀ خمينيءَ جي اچڻ سان پوءِ ايران ۾ ختم ڪيا ويا.
سير سفر جون ڳالهيون ڪندي ۽ ماضيءَ جا ورق ورائيندي جڏهن سکر جي ساروٽين ۾ واسطيدار وڪيلن، ججن ۽ ڪورٽن جو ذڪر نڪتو آهي ته چاهيان ٿو ته ذهن تي زور ڏيندي وڪالت جا ڪجهه ياد تي تري ايندڙ واقعا ۽ تجربا پنهنجي پڙهندڙن وٽ پهچائيندو هلان ته بهتر ٿيندو.
ڪيس ته مون هزارين هلايا آهن ۽ نوانوي فيصد ڪيس کٽي ويا آهن. پيسي جي ڏيتيءَ ليتي، مسواڙ گروي، وڪري تي ڦڏي، ڪاپي رائيٽ ۽ ٽريڊ مارڪ، ٻئي جي نالي ۾ خريد وفروخت جا بنامي (Benami) ڪيس وغيره مون کي بور ڪندا هئا. اصل بورن جو طاهر سيف الدين ٻٽائي وجهندا ها. سو وڪالت کان مون کي نفرت هوندي هئي. پراڻا منشي چوندا ها ته:
”سِولِ آهي ڪِولِ، پئي هلندي.“
اهو ناهي ته سِول قانون مونکي نه ايندو هو، پر پيسن تي جيڏاڙ ۽ ڇتڪُٽائيءَ جا ڪيس، ڏيوالي پٽي ۽ ڏينهن جي ڏِيئي ٻارڻ جا ڪيس، جاءِ جي وِري ۽ ورهاڱي جا ڪيس، ٻيڙي مارڪا ۽ تماڪو مارڪا جي ٽريڊ مارڪ تي معرڪا مونکي اُگرا لڳندا ها. مان اِهي ڪيس به ڪڏهن ڪڏهن ڪٽندو هوس، پر گهڻو

ڪري فوجداري ڪيس ڪٽندو هوس. قتل هڪ نجات جو ذريعو هوندو آهي. قاتل نندڙ تہ چڱي ڪري سگهندو آهي! دشمن کي غارت ڪري هو بي فڪرو ٿي لت ڏئي تہ سمهندو آهي. هڪ خائن يا راشي ڪاموري يا ڏيوالي وانگر هن جي نندڙ ڦٽل نہ هوندي آهي. قتلِ، زن، زمين يا زر تي ٿيندا آهن. زن تي قتل عام آهي.

مون هڪ ڪيس هلايو جنهن ۾ پُٽُ جنهن ڇوڪريءَ سان عشق ڪندو هو، اُن سان هن جي پوڙهي پيءُ چوٿين زال ڪري شادي ڪئي. پٽ کي ايترو غصو آيو جو جڏهن هن جو پيءُ مسجد ۾ نماز پڙهي رهيو هو، هُن ڪيس گولي هڻي ماريو. ڪورٽ تہ هن کي ڇڏيو پر ازلي عدالت هن کي سزا ڏني ۽ شايد هن کي نانگ ڏنگي ماريو. مون وٽ ڪيئي ڪاري ڪاريءَ جا ڪيس ايندا ها. هڪ ڪيس ياد ٿو اچي.ياءُ پيڻ کي ڪارو ڪري جهنگ ۾ وٺي ويو ۽ هن کي پٽڪي سان ٻڌي ويهاريائين. پوءِ ڪوڏر سان هن لاءِ کڏ کنيائين هن ڏاڍو ٻاڏايو تہ:

”ادا! مان بي گناهہ آهيان.“ پر هن جي هڪ بہ نہ ٻڌائين. هن کي کِهلي کڏ ۾ وڌائين ۽ کُهاڙيءَ سان منڍي لاهي، هن کي ساڳِيءَ ڪوٽيل مٽيءَ سان پوري ڇڏيائين. پوليس ڪيس مار موچڙا ڪري ڏوهہ جي پاس ڪرائي.

جيڪب آباد جي هڪ وڏيري جي ٽين زال مون وٽ آئي. هن مونکي في تہ ڏني، پر پنهنجي خوبصورت ۽ جوان ٻانهي بہ مون کي رات لاءِ ڏيڻ واسطي تيار هئي. مون پوئينءَ في کان انڪار ڪيو ۽ ايف. آءِ. آر ڏيڪارڻ لاءِ چيو، جنهن ۾ درج ٿيل هو تہ هن ٻن پوليس وارن جي مدد سان پنهنجي چوٿينءَ زال جو خون ڪيو آهي. هڪ پوليس واري پنهنجي باس ڏئي چيو هو تہ وڏيري جي چوٿين زال پنهنجي ڊرائيور سان جيڪب آباد مان ڪوئٽا ڀڄي وئي، جتان جيڪب آباد پوليس ڪيس گرفتار ڪري آئي. جڏهن جهنگ مان پوليس وارا هن کي گرفتار ڪري ڳوٺ وٺي وڃي رهيا ها تڏهن هن کي وڻ سان ٻڌائون. پوءِ هڪ پوليس واري بندوق سڌي ڪئي تہ اُن ڪاريءَ ٻروچياڻيءَ چيو:

”ادا پوليس وارا! مون کي ڇو ٿا ماريو. منهنجو مڙس ڪراڙو هو ۽ مون کي هن سان زوريءَ شادي ڪرائي هيائون. جڏهن مان ڊرائيور سان ڀڄي وئي هيس تڏهن بہ مان ڪُنواري ئي هيس.“

پر هنن ڪيس ٻڌو اَڻ ٻڌو ڪري بندوق هٽي ماري وڌو. پوءِ متيءَ تان رت مِٽائي هن جو لاش پوري چڙهيائون.
ڪنهن کي پرائي ڏيءُ تي اک هوندي هئي تہ هن جي ياءُ سان پنهنجي پيڻ ڪاري ڪري ماريندو هو ۽ عيوضي ۾ محبوبہ جو سڱ گهرندو هو. ڪڏهن زمين جي دنگ، پاڻيءَ جي واري، آواندن جي پيچ ڌاهہ، پَراون ڍورن جي فصل کي پيل ڪرڻ، گهوڙيءَ ڏاند، ٻڪريءَ جي چوريءَ ڪرڻ سبب خون ٿي پوندا ها. ڪنهن جي پڳَ ڊِڪي سبب ڪِري پوندي هئي تہ کُهاڙيون سر لٽي چڙهنديون هيون.
ڪنهن جي ڏاڙهيءَ يا مڇ ۾ هٿ پئجي ويندو هو تہ رتوڇاڻ ٿي ويندي هئي.
ڪيترا نہ خون ٿيندا ها اتر سنڌ ۾! ماڻهوءَ جي موت لاءِ هُن جو زنا جو شڪ ڪافي هو، واتان ويٺي ڪوئي ورجاءُ، جڪ يا جوجڪڙيءَ سان ورتاءُ، ان لاءِ ڪافي هو تہ لنيون هلن ۽ متا ڦاٽن.
انهن ڪيسن کان سوا چوري ۽ ڌاڙي جا ڪيس هوندا هيا. ڪي چوريون ۽ ڌاڙا ماڻهو بک کان چتا ٿي هڻندا ها، ڪي مڙسيءَ جي ڏيکاءُ لاءِ هڻندا ها، ڪي وڏيري جي چُرچ تي هڻندا ها ۽ ڪي انهيءَ ڪري هڻندا ها تہ هنن کي ڌاڙن کان سوا ننڊ نہ ايندي هئي. مون هڪ چور کان پڇيو تہ: ”توکي ڪافي ٻني آهي، چو اُها ياءُ کي ڏئي پاڻ چوريءَ تي ياڙيو اَٿئي؟“
هن جواب ڏنو: ”وڪيل صاحب! توکي ڪهڙي خبر تہ پوئين پهر جڏهن چنڊ اجا آسمان ۾ هوندو آهي ۽ اسان لوڙهي جو ڳلو ٽپندا آهيون ۽ ياڳئي کي جاڳ ٿيندي آهي ۽ هو اڪيون مهٽيندو گهر کان ٻاهر نڪرندو آهي، تڏهن هن کي مُنهن واري چا پڙڪ نڪاءُ ڪرڻ ۾ ڪيڏو نہ مزو ايندو آهي!“
توکي ڪهڙي خبر تہ اسان جڏهن مينهِن چوري ڪري، اُن کي درياه مان ٻي پار نيندا آهيون، تڏهن اُن جي پيچ کي چنبڙي، ان سان گڏ ترندا ويندا آهيون ۽ جڏهن مينهن ٽٻي ڏيندي آهي ۽ اسان هن کي گردن ۾ سوئو هڻندا آهيون ۽ ان تي هوءَ ٻاهر ايندي آهي، تڏهن ڪيڏو نہ مزو ايندو آهي! چاندوڪي رات ۾ ڪڏهن مينهن جي پيچ کي جهلي درياه جي ٻي پار وڃي ڏس تہ توکان شاعري وسري ويندي.

چوري ۽ ڌاڙو مُڙسيءَ جي ڳالھ آهي. ڪڏهن تو ڌاڙيلن سان بندوق بازي نہ ڪري ڏٺي آهي. گولين جا زوڪاٽ ائين ٿيندا آهن جڻ سانوڻي وج ڪڙڪي رهي آهي. رن جو چور پاڙيو ضرور ٿيندو آهي، پر پرائيءَ رن سان جوئر جي ڪانن ۾ رات گذارڻ جو مزو آهي، اهو ڪنهن ريشمي اڳٺ واريءَ کان پڇ!ڪاريون تہ دعا گهرنديون آهن، "يا خدا اسانکي ڪٺ جو نہ، کهاڙيءَ جو موت مارجانءِ."

مال ملڪيت تي جهيڙو سو تہ ماڻهوءَ مان وڃڻو ئي ناهي. جي هڏو يا ڊوڏو هڪڙوئي هوندو آهي تہ اُتي ڪتا ضرور هڪٻئي تي گُرڪندا ۽ ڀاهوڙيندا آهن. هڪ ٻئي جون چَڪين ٻوٽيون ڪائيندا آهن. ڪُتي کي اجا ڊؤ تہ ٿيندو آهي پر ماڻهوءَ کي ڊؤ نہ ٿيندو آهي ۽ نہ ٿيڻو آهي. لالچ اها گرهڻ آهي جا هر چگّي اُهڃاڻ کي ڳڙڪائي ويندي آهي.

ٻئي اصيل کي هڪ پيري چيو هئم: "اجا پندرنهن ڏينهن اڳ ضامن تي ڇڏايو اَٿي مانءِ، وري ٻئي ڪيس ۾ قبل از گرفتاريءَ ضامن لاءِ آيو آهين."

"وڪيل صاحب! مڙسن تان جهُڙ جهيڙا نہ لهندا آهن." هن جواب ڏنوهو. "توکي بي في تا ڏيون، الھ توهار ڪر."

"ڪيس وڙهڻ" وڪالت جو محاورو هو. هڪ پيري ديوان پرمانند، جو هڪ وڪيل هو ۽ ٻُڙهي ياسين جو رهندڙ هو، تنهن ڳالھ ڪئي:

"شڪارپور ۾ ٻُڙهي ياسين بس ۾ ڪي اصيل تنهنجي تقرير جي ساراھ تي ڪندا ويا. انهن مان هڪ چيو:"سرڪاري وڪيل جو آواز ڏاڍو سنهو هو ۽ تنهنجي وڪيل جو گرجندڙ."هڪ مسافر ٻئي کي چيو:"يار مان انگريزي تہ نہ ڄاڻان، پر جڏهن سرڪاري وڪيل تقرير ٿي ڪئي تہ هن ڪئي پئي"ڪِيٽ، پِيٽ، ڪيٽ پيٽ" باقي اسان جو وڪيل واھ جو هو. هن تقرير پئي ڪئي تہ جڻ ڪيائين پئي"ڪاٽِ پاٽِ، ڪاٽ پاٽِ."

مون انهيءَ مسافر کان پڇيوتہ "بچاءَ جو وڪيل ڪيو اَٿو؟" موٽ ۾ تنهنجو نالو ٻڌايائين.

مان شڪي ٿي ويس. ڇا قدرت منهنجي عمر ائين ٿي ضايع ڪرڻ ٿي گهري! ڪاٽ پاٽ ۽ ڪَنڌڪاٽ جي چڪر ۾؟ مان جڏهن ٽيون درجو انگريزي پڙهندو

هوس تہ مون کي اثر صهبائي جو هڪ شعر ياد هوندو هو، جو پوءِ ڏيان جي ڪنهن چور خاني ۾ ڇُپي ويو هو. اوچتو اهو شعر ٻاهر نڪري آيو، جو ڪجهہ هيئن هو:

ڪيا بنانا تهامصور کو بنا ڪيا آخر،
اپني بگڙي هوئي تصوير پہ خندان هو مين.
ترجمو: مصور کي ڇا ٺاهڻو هو ۽ آخر ڇا ٺهيو،
پنهنجيءَ بگڙيل تصوير تي مان حيران آهيان.

علي عباس ڪافي وقت لاءِ خيرپور جو ڊي. پي. هو ۽ مون هن خلاف ڪافي ڪيس هلايا هئا، جي گهڻو ڪري مون کٽيا هئا. علي عباس شيعو هو ۽ هن ”نهج البلاغہ“ جي مون لاءِ ڪاپي گهرائي هئي، جيڪا پوءِ ڪوئي شيعو دوست کڻي ويو هو تہ ڪونہ موٽائي هيائين. جڏهن خيرپور ۾ سکر جي وچ تي نيڙهي ڳوٺ ۾ شيعہ سني فساد ٿيا تہ منهجيءَ زال زرينہ جو سڳو چاچو مظهر علي شيخ خيرپور جو ڊپٽي ڪمشنر هو، پر هو ڪوئي اثرائتو قدم نہ کڻي سگهيو ۽ اتڪل ٽي سئو شيعا ماريا ويا. نيڙهي ۾ سُني فرقي جو اَڏو هو ۽ اتي ٻن شيعن جا گهر هئا، جتي عَلم لهرائيندو هو. واقعي واري محرم جي مهيني ۾ شيعن الائي ڇو خيرپور مان جلوس ڪڍيو هو ۽ نيڙهيءَ ۾ بہ سُني ڪهاڙيون تکيون ڪَيون وينا ها ۽ وَٽ ٽي وئي هئي. اتڪل ٽي سئو شيعا بي گناهہ ماريا ويا ها ۽ ڄڻ ٻيو ڪربلا جو واقعو ٿيو هو.

اهي شيعا سني فساد اسان وٽ مهاجرن جي اچڻ کان اڳ نہ ٿنيدا ها. اردوءَ جي مير اَنيس ۽ دبير جي طرز تي ثابت علي شاهہ جا مرثيا ڇپيا ويندا ها پر اِهي ڦڪا، بي چسا ۽ الوٽا هوندا ها ۽ اردو مرثئي جي دز کي بہ نہ ڇهندا ها. سنڌي سني بہ ڪارا ڪپڙا ڪري محرم ۾ شريڪ ٿيندا ها ۽ جيتوڻيڪ اُهي پاڻ کي زنجيرن سان سِٽ ڪُٽ نہ ڪندا ها، تڏهن بہ هانوَ تي هٿ هڻي هاءِ هاءِ ڪندا ها. روهڙيءَ ۾ محرم زور شور سان ملهايو ويندو هو ۽ ڪيترائي سني بہ رؤنشي ڪاڻ، ڪارا ڪپڙا پائي اُتي ويندا ها. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ شيعا سني راهہ ويندي نوڪ جهونڪ ڪندا ها. مون کي روهڙيءَ واري قاضي پريل وڪيل (جو بہ منهنجو

دوست هو) ٻڌايو هو تہ شيعا وڏيون مڇيون رکندا آهن ۽ سُني ننڍيون رکندا آهن. روهڙيءَ جي ڪنهن بہ گهٽيءَ ۾ جڏهن ڪوئي سُني شيعي جي پاسي کان لنگهندو تہ هن کي ٽونڪ سان چوندو آهي ”هئہ مُڇڙو (او وڏين مُڇن وارا!) تہ شيعو ڪيس جواب ۾ ٽونڪ سان چوندو آهي ”هئہ ڪَتڙو!“ يعني او ڪٽيل مُڇن وارا.“

لکنئو ۾ ائين نہ ٿيندو هو. اُتي ماه محرم ۾ چاقو ڇري ضرور هلندي هئي. باقي محرم ڪي ادبي ماحول بہ هوندو هو. انيس ۽ دبير جي شاعري مجلسن کي گرمائيندي هئي. ٻيو تہ ٺهيو پر جوش مليح آبادي، جنهن جي ڪفريا ايمان تي ماڻهو متّفق نہ هوندا ها ۽ اڪثر هُن کي دهريو چوندا ها، محرم ۾ پنهنجو طويل نظم ”حسين اور انقلاب“ پڙهندو هو جو ٻڌي سامعين هاءِ هاءِ ڪندا ها ۽ ڳوڙها ڳاڙيندا ها. امام حسين کي جوش سامراج دشمني جي علامت ٻڌائي ڇڏيو هو. ڊاڪٽر عاليا امام، جا بہ منهنجي دوست آهي ۽ پاڻ بہ اهلِ شيعہ آهي. مون کي شيعن جي باري ۾ اڪٿ لطيفا ٻُڌائيندي هئي، جي مونکي ياد نہ رهيا آهن. هندستان جا اڪثر دانشور ۽ شاعر شيعا هوندا ها. جوش مليح آبادي، سجاد ظهير، اسرالحق، مجاز، سبطِ حسن وغيره سڀ شيعا ها. ان جي برعڪس سنڌ جا اڪثر دانشور ۽ شاعر سُني ٿيا آهن.

مون ڳالھ ٿي ڪئي نيڙهيءَ جي فساد ۽ ڊي. پي. پي خيرپور علي عباس جي هُن سان جڏهن ڪنهن شيعي ليڊر مشورو ڪيو تہ ”ڪيس ۾ ڪهڙو وڪيل ڪجي؟“ تہ يڪدم چيائين: ”شيخ اياز“

جنهن تي ڪنهن اعتراض وٺندي چيو تہ: ”هو سني آهي!“

”هو سعني بہ آهي، شيعو بہ آهي.“ ڪين علي عباس چيو.

”هن مون کان ”نهج البلاغہ“ خريد ڪيو هو. اهو تي سگهي ٿو تہ هو نہ شيعو آهي، نہ سُني آهي باقي مان اوهانکي ايتري خاطري ٿو ڏيان تہ هن کان وڌيڪ ديانتداريءَ ۽ قابليت سان اوهانجو ڪيس ٻيو ڪوبہ وڪيل نہ هلائي سگهندو.“

نتيجو اهو ٿيو تہ شيعن مونکي وڪيل ڪيو. نہ رڳو اهو پر جڏهن نيڙهي مدرسي جو مدارالهمام قتل ٿي ويو ۽ ڪيس ۾ بہ شيعا چالان ٿيا، تڏهن بہ جوبدارن مون کي وڪيل ڪيو.

منهنجو هڪ دوست، جنهن کي نئڙي نڪاوَ جو اجا تائين شوق آهي، اهو عوامي ادب جي تخليق لاءِ هڪ پان بيڙيءَ واري سان بہ دوستي رکندو هو. هڪ ڀيري پان بيڙيءَ وارو وٽس ويو ۽ چيائينس:

”پنج سئو روپيا ميڙيا اٿم. ٻڌاءِ تہ اهي ڪيئن خرچ ڪيان.“ (تن ڏينهن ۾ پنج سئو رپيا گهٽي رقم هوندي هئي.)

”ٻي شادي ڪر. ٽي چئين سوين ۾ نوجوان ڇوڪري ملي ويندي‌ءِ.“

منهنجي دوست کيس چيو.

”اُون هون! مان هڪ مان ئي بيزار آهيان.“ پان بيڙي واري چيو.

”ڏاندن جي گوءِ تي شرط رک.“ منهنجي دوست کيس ٻي صلاح ڏني.

”هنن منهنجو ڪهڙو ڏوهہ ڪيو آهي جو انهن کي سهڪائي ماريان.“ پان بيڙي واري چيو.

”ڀلا ڪو دشمن اٿئي؟“ منهنجي دوست هن کان پڇيو.

”ها، فلاڻي سان پراڻي دشمني آهي.“ پان بيڙيءَ واري چيو.

”تہ پوءِ شيخ اياز کي وڪيل ڪَر، دشمن تي ڪيس ڪَر ۽ اياز کي اِهي پئسا فيءَ ۾ ڏي.“

منهنجي دوست کيس آخري صلاح ڏني.

”صلاح تہ سُني آهي، پر جي ڪيس هارايان تہ....“

منهنجي دوست کيس چيو تہ:

”پوءِ مان ضامن آهيان. توکي في مان پري ڏيندس.“

پان بيڙيءَ وارو مون وٽ منهنجي دوست جي چٺي ڪٽي آيو، جنهن ۾ ساري گفتگو درج هئي. مون جڏهن چٺي پڙهي تڏهن ٺهڪ ڏئي هن کي چيم:

”بابا، جيئي شاهہ تي نذرانو ڏئي اچ. هو ٻئي جهان ۾ تنهنجي وڪالت ڪندو.“

”اها صلاح تہ سڀ ڪان سٺي آهي.“ پان ٻيڙيءَ واري چيو ۽ سڌو جيئي شاهہ ڏانهن پنڌ پيڙيائين.

ان ڪان اڳ ۾ جڏهن مان ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪندو هوس، تڏهن پهريون تہ مرحوم جمال صديقي ۽ عبدالحي قريشيءَ جو پائيوار هوندو هوس. هو ٻئي منهنجا ڪلاس فيلو بہ رهيا ها. (عبدالحي قريشي پوءِ سنڌ هاءِ ڪورٽ جي چيف جج جي عهدي تان ڪجهہ سال اڳ رٽائر ڪيو.) اسان وٽ هڪ طلاق جو ڪيس آيو. (طلاق جا ڪيس مان آخر تائين ڪٺندو هوس توڙي اُهي سِوِل ڪيس هوندا ها، چو تہ اُنهن ۾ ٻاهر رک رکاوَ واري گهرو تعلقات ۾ اندر جو تَناءُ ۽ ڪنچاوٽ هوندي هئي، اها ڏسي مون کي مزو ايندو هو.) انهيءَ ڪيس ۾ مرحوم جمال جو خيال هو تہ اسان دعويٰ ۾ اهو سبب ڏيکاريون تہ ڇوڪريءَ جي شاديءَ کي ٽي سال ٿيا آهن پر اجا ڪنواري آهي هن جي مڙس ۾ ڪائي خامي آهي. هاڻي هوءَ ارڙهين ورهين جي ٿي آهي ۽ قانون موجب طلاق گهري سگهي ٿي. ان لاءِ ڇوڪريءَ جي ڪنوارپ جي ميڊيڪل سرٽيفڪيٽ جي ضرورت آهي. هن مونکي چيو تہ سول اسپتال جي ميڊيڪل سپرنٽينڊنٽ مسٽر يمياٽيءَ جا توسان تعلقات آهن ۽ هن کي ميڊيڪل سرٽيفڪيٽ وٺي ڏي. (هو ماڌوءَ جو مائٽ هو، جو مون سان گڏ ساڳي فلئٽ ۾ رهندو هو، جڏهن حشوءَ کي جلاوطن ڪيو هيائون.)

ڇوڪريءَ سان گڏ هُن جي ماءُ بہ وينئي هئي.

مون جڏهن ڇوڪريءَ کان پڇيو تہ: ”تون اجا ڪنواري آهين؟“

تڏهن هن جي ماءُ رڙ ڪري چيو:

”ڇو ڪُنواري آهي. جوانن جهڙي جوان آهي!“

مون کان کل نڪري وئي. جمال ڇوڪري کي چيو تہ، هوءَ مون سان رڪشا ۾ وڃي تہ هن کي آنءُ ڪلاڪ اندر سرٽيفڪيٽ وٺي ڏيندم. رڪشا ۾ فقط بہ ماڻهو پوئين سيٽ تي ويهي ٿي سگهيا. جڏهن هوءَ ۽ مان رڪشا ۾ ويناسين،تڏهن رڪشا واري پنيان پلاسٽڪ جا پردا لاهي ڇڏيا. مون کان کِل نہ ٿي بيني ۽ مون هن کي ٺهڪ ڏئي چيو:

”تون ڪنواري آهين يا جوانن جهڙي جوان آهين.“

هن منهنجي ٻانهہ ۾ ٻانهن وجهي چيو:
”اهڙي جوانن جهڙي جوان آهيان، جهڙو تون آهين.“
هوءَ قداور، سانوري سلوڻي صورت واري سترنهن ارڙهن ورهين جي ڇوڪري هئي. مشڪل سان مون هن جي ٻانهن ڇڳيءَ مان ڪڍي.
سکر ۾ جڏهن مون وڪالت جي شروعات ڪئي تہ مون کي طلاق جي ڪيس ۾ هڪ اپيل ملي. منهنجي سنڌي مُوڪل هيٺين ڪورٽ ۾ ڪيس هارايو هو ۽ پنهنجي وڪيل مان مطمئن نہ هئي. هن ۾ بلا جي خوبصورتي هئي ۽ گهڙيءَ ۾ پيئڻ نانگ وانگر منهنجون اکيون جهانورائي ڇڏيون هيائين. هن پنهنجي حقيقت ٻڌائي چيو تہ:
”وڪيل صاحب! مان آهيان غريب پر جيڪا في چوندين، مان توکي پٽي سٽي ڏينديس.“ هن ٿڌو ساهہ ڀري چيو:
”في؟“ مون هن کي گهوريندي چيو.
”نہ، هي ڪيس مان في سبيل الله ڪٽندس.“
هوءَ ڪلي ۽ هن جي ڪل ائين هئي، ڄڻ ڪوئي ٻُڪ ۾ چانديءَ جا رپيا کڙڪائي رهيو هو.
ٻئي ڀيري هڪ مئجسٽريٽ وٽ ڪنهن پرٽيل زال مڙس جي خلاف خرچ لاءِ ڪيس وڌو.
منهنجي قوهہ جواني هئي ۽ ان وقت هيٺين ڪورٽن ۾ ڪجهہ ڪيس بہ ڪٽندو هوس. مون جڏهن عرضدار جي زال کي شاهديءَ واري پڃري ۾ ڏٺو تہ چنڊ جو ٽڪرو ٿي لڳي. هن شاهديءَ جي وچ ۾ مئجسٽريٽ کي چيو:
”سائين!مان هن کي ٻانهون ٿي ٻڌان، مون کي گهر وٺي هلي، مون کي خرچ نہ گهرجي.“
مئجسٽريٽ عرضدار کي ڏسي چيو: ههڙيءَ جوان زال کي گهر چو نٿو وٺي وڃين؟“
اِن تي عرضدار چيو: ”هن ڪان اڳي منهنجي ٻي زال آهي. مان هن جوئي خرچ ڀري نٿو سگهان. مان هن کي هتي ڪورٽ ۾ ئي طلاق ٿو ڏيان.“

اِن تي شاهدن جي پچري مان نڪري ڇوڪري هن جي پيرن تي اچي ڪِري ۽ چيائينس: ”مونکي طلاق نہ ڏي، مان رُکي سُکيءَ تي گذر ڪندس.“
هن جي مڙس جواب ۾ مئجسٽريٽ کي چيو: ”صاحب! هيءَ هتي ايڏي معصوم ٿي لڳي. گهر ۾ ٻليءَ وانگر رانيوٽا پائيندي آهي.“
مئجسٽريٽ ڪيس ملتوي ڪري ڇڏيو.
مون تي خود هڪ ڪيس الف 123 پ. پ. ڪ هيٺ ٿيو هو، جو پاڪستان خلاف بغاوت سبب ڪيو ويندو آهي ۽ جو مون ڪان اڳ رڳو خان عبدالغفار خان تي ٿيو هو. ان وقت سکر جي ايس. پي ۽ ڊپٽي ڪمشنر ميٽنگ ۾ فيصلو ڪيو هو تہ هي وٽ ۾ نٿو اچي ۽ هن کي ڪائي سيڪٽ ڏني وڃي. پوليس مون تي بغاوت جي ايف. آءِ. آر لکي جاچ شروع ڪئي هئي. هڪ سنڌي سي. آءِ. ڊي وارو جنهن جي جيئي سنڌ تحريڪ سان دلچسپي هئي ۽ جو پنهنجي بالا عملدارن سان سخت ناراض هو ڇو، تہ اهي سڀ غير سنڌي هيا، تنهن مونکي آفيس ۾ اچي ٻڌايو تہ:
”سازش سٽي وئي آهي تہ اوهان کي هٿ ڪڙيون هڻي ساري سکر شهر ۾ پيرين پنڌ گهمايو وڃي، جيئن ماڻهو اوهان مان بدظن ٿين ۽ تنهنجي وڪالت ختم ٿي وڃي.“
ان وقت نورخان اولهہ پاڪستان جو گورنر هيو، جنهن سان سائين جي. ايم. سيد جو ڪافي رستو هيو ۽ مونکي پتو پيو هو تہ سائين هن وٽ لاهور وڃڻ وارو آهي. سي. آءِ. ڊيءَ واري کي رخصت ڪري مون چيو تہ:
”فڪر نہ ڪر، مان معاملي کي سنڀالي وٺندس، تون مون کي خبر ڏجانءِ تہ هو مونکي گرفتار ڪڏهن ٿا ڪن.“
هو ويو تہ مون هينيون پارسيءَ جو شعر جهونگاريو:
بہ جرمِ عشق توام ميڪُشند و غوغا ايست،
تونيز برلبِ بام آکه خوش تماشا ايست.
ترجمو: تنهنجي عشق جي ڏوهہ ۾ آهيان، مون کي ٻيرا ٻيرا ٿا ڪن ۽ غوغاءُ آهي،

تون بہ پنهنجي ڪوٺي تان ڏس، چگيرڙو تماشو آهي.
مون سائين جي. ايم. سيد کان پڇيو هو تہ سن ۾ هوندو، جي مان ٻي ڏينهن تي اچان.
هن چيو تہ: ”ڀلي ڀلي آءُ.“
مون تن ڏينهن ۾ نئين ٽويوٽا ڪرونا ڪار ورتي هئي. مان ڪار ۾ دادو ڪئنال تان اڀائي سَوَ ميل سفر ڪري سَن پهتس. رستي تي ٻنهي پاسي ڪافي نم، سرنهن ۽ ڪنديءَ جا وڻ هيا ۽ جانورڙي ۾ بند تي ڳيرا گهگو گهُو ڪري رهيا ها، ڪبوتر ۽ ڪانوَ اڏامي رهيا ها ۽ ڪجهہ موسمي پکي پاٽيءَ تي تري رهيا ها. ڪڏهن ڪوڪڙا تن جا ولر هوا ۾ قيراٽيون ڏئي ڪنهن وڻ تي وڳر ڪري ٿي ويٺا. مون سوچيو:
پکيءَ کي ڪار جي ضرورت نہ آهي. هو هڪ وڻ کان ٻئي وڻ تائين اُڏاري ڏئي وڃي ٿو. ارتقا ۾ انسان وڃايو گهڻو آهي، پاتو ٿورو آهي.
ٻہ پهريءَ مهل سائين جي. ايم. سيد وٽ پهتم. هو اوطاق ۾ موجود هو ۽ وڏيءَ شفقت سان ياڪر پاتائين. هُن پهريون سوال پڇيو:
”هيءَ ڪار هاڻي وتي اٿئي ڇا؟“
مون چيو: ”اڳين شِوَرليٽ اجا وِڪي ناهي، پر اُها سن جي ڊگهي سفر جي قابل نہ هئي.“
ان کان پوءِ سائينءَ جي سامهون کٽ تي ويٺس. پاڻ ماني نہ کاڌي هيائون، جا يڪدم اچي وئي. سيد جو دسترخوان ڪشادو آهي. مومن مليرائي نالي هڪ شاعر بہ موجود هو. جنهن سان سائين چرچا ڀڳهبا ڪري دل وندرائيندو هو. هُو جي. ايم. سيد جو ملان دوپيازو هو. مانيءَ کانپوءِ مون جي. ايم. سيد کي چيو تہ:
”اوهان سان خلوت ۾ ڳالهائڻو آهي.“
هن مومن کي چيو تہ ڪجهہ پري پيل ڪرسين تي وڃي ويهي. ان وقت مان جي. ايم. سيد جي جيئي سنڌ تحريڪ جو ساڃو هٿ هوس ۽ هن مون سان هڪ بہ ڀيرا ان ڳالهہ جو اظهار ڪيو هو تہ ڪائنس پوءِ مان جيئي سنڌ تحريڪ جي سرواڻي سنڀاليان. پر مون هن کي روڪي چيو هو:

”خدا اوهان کي سئو ورهين ڪان مٿي حياتي ڏيندو ۽ تيستائين جيئي سنڌ تحريڪ پنهنجي منزل مقصود تي رسي ويندي.“
مون هن کي مٿين سازش جي باري ۾ ٻڌائي چيو:
”سائين! مونکي گرفتاريءَ يا ڪيس جو ڀَوءُ نہ آهي. مان خود قانون ڄاڻان ۽ اهو بہ ڄاڻان ٿو تہ سکر جا احمق پوليس وارا مون تي ڪھڙو مضبوط ڪيس ٺاهي سگھندا. ان جي مونکي ڪائي پرواهہ نہ آهي. پر هيءَ جيڪا سازش رٿي وئي آهي، اها منهنجي وڪالت کي ختم ڪرڻ لاءِ آهي. اوهان ڄاڻو ٿا تہ مان جيڪي جيئي سنڌ تحريڪ لاءِ پيچ ڊوڙ ۾ خرچ ڪيان ٿو، ان لاءِ پيسو وڪالت جي ذريعي ٿو ڪمايان. اوهان نورخان.......“
يڪدم هن مونکي ڪَٽي چيو:
”مان پرينهن نورخان سان ملڻ لاهور ويندس. چڱو جو تو اِها مون کي ڳالهہ ڪئي. تون فڪر نہ ڪر. مان هن کي چوندس تہ ايس. پي کي فون ڪري ۽ توتي ڪيس چالان نہ ڪيو وڃي.“
مون رات جي. ايم. سيد وٽ گذاري. ماتليءَ وارو رئيس ڪريم بخش نظاماڻي بہ اچي نڪتو، جو سائينءَ جو وڏو معتقد هو. هن پهرين سنڌي فلم ٺاهي هئي ۽ اُن ۾ هيرو جو رول بہ ڪيو هيائين. هن پوءِ پنهنجي ڏکي آتم ڪهاڻي ”ڪيئي ڪتاب“ جي نالي سان لکي جا ابراهيم جوئي جي اتساهہ ڏيڻ تي ڇپرائي وئي. جڏهن مان وائيس چانسلر هوس، (ان جي نئين ايڊيشن نيوفيلڊس پاران فيروز احمد ميمڻ تازو ڇپرائي آهي.) جنهن ۾ ڪنهن مرحوم رئيس کي برغلائي منهنجي خلاف ڪجھہ لکرايو هو، جو بلڪل صحيح ڪونہ هو. (بدفطرت ۽ شيطان صفت انسان ممڻ مڇائڻ ۾ خوش ٿيندا آهن پر مان وَس پڄندي ڪين وٺي نہ ڏيندو آهيان.) ڪريم بخش نظاماڻيءَ سان مون اها رات ناوونوش ۾ گذاري ۽ هو دف تي واري سان ايڏي زور سان ڏڪ هڻي رهيو هو، جو منچر تان سيءَ آڙيون سائبيريا اُڏامي ويون هونديون. هن سان بيون ڪيترين ڪچهريون بہ ڪيون هيون، جن جي باري ۾ پوءِ لکندس.

اُن رات مون کي جي. ايم. سيد چيو: ”هي خط دادوءَ ۾ الڻ خان لغاريءَ کي ڏيندو وڃجانءِ.“
مون دادوءَ ۾ الڻ خان کي سيد جو خط ڏنو، جو هن يڪدم پڙهيو ۽ بہ پهريءَجي مانيءَ ۾ رڌل آڙيون ۽ نان کارايا. هفتي کن کان پوءِ مان ٻيهر سکر مان جي. ايم. سيد وَٽ موٽي آيس. هُن پهريون سوال تہ اِهو پڇيو:
”الڻ خان کي منهنجو خط ڏنو هُيئہ؟“
”هائو“
”هن توکي ماني کارائي.“
”هائو“
”ماني چڱي هئي؟“
”هائو“
سائينءَ تي چڻ بهشت جي هير جو جهلڪو لڳو ۽ چڻ ڪوثر يا تسنيم جي ڪناري تي ڪنهن گل وانگر ٻهڪڻ لڳو. هاڻي مون بنا ڪنهن تمهيد جي هُن کان پڇيو:
”سائين اوهان نورخان سان مليا هُيئُہ؟“
”هائو“
”اوهان هُن سان منهنجي باري ۾ ڳالهايو هو.“
”مان هن وٽ چوويھ ڳالهيون ڪٽي ويو هوس. اجا يارنهين ڪيم تہ مانيءَ جو وقت ٿي ويو. هن چيو هَلُ تہ هلون، ماني کائون باقي مسئلا ٻي ٻيري حل ڪنداسين.“
”انهن يارنهين ڳالهين ۾ منهنجي بہ ڳالھ هئي؟“
”نہ، تنهنجي ڳالھ اجا هُن سان ڪرڻي هئي.“
ايتري ۾ ماني اچي وئي. روزيءَ کي ڪيئن ٿو نڪرائي سگهجي! هيءَ سنڌ آهي. هتي ڌرتي ماتا چوڻ وارا بيوقوف آهن. روٽي ماتا حقيقت آهي. مون بہ چار گرھ زهرمار ڪري ڪاڏا ۽ سائينءَ کان موڪلايو.
”ايتري ۾ وڃين بہ ٿو!“

”پنتي منهنجي زال ۽ ٻار اَڪيلا آهن. معلوم نہ آهي تہ سرڪار ڪهڙو قدم کڻي.“

هو مونکي پنهنجيءَ ڪار تائين ڇڏڻ آيو ۽ ”في امان الله“ چئي، ياڪر پائي موڪلايائين. مان ڪار ۾ چڙهي سکر روانو ٿيس، مون کي ايتري ذهني ڪوفت ٿي جو جيڪڏهن ڪوئي ڇاتيءَ ۾ ڇُرو هڻي ها تہ نہ ٿئي ها. پر سن جي سائينءَ کي مون ميارَ نہ ڏني. رستي تي خدا اوچتو گهٽائون مٿان آسمان تي سائبان وانگر لڳائي ڇڏيون ۽ سکر تائين نہ اُس نڪتي، نہ بونداباري ٿي. قدرت جو هٿ سارو وقت منهنجي مٿي تي هو. مون مرڪي مٿي ڏٺو. مون کي يقين ٿي ويو تہ دنيا جا حاڪمِ وقت جي رڳو هڏا ٿِي وڃٹا آهن، منهنجو ڇا بگاڙي سگهندا؟ مان آمريءَ ڪان وڏيڪ اَمر آهيان! ڀلي سيد مُنهنجي ٻانهن مان هٿ ڪڍي وني، مون کي لهر لوڏو نہ آهي. مان تہ خود سمندِ آهيان، مون لاءِ لهرن ۽ لوڏن جي ڪهڙي حقيقت آهي! باقي احوال ”ساهيوال جيل جي ڊائري“ ۾ آهي. مان ساهيوال جيل مان نڪتس ۽ سکر ۾ 1976ع تائين وڪالت ڪيم. وڪالت ۾ مون لاءِ نيم ـ ادبي مصروفيت هئي، اُن جي ذريعي آئين ۽ قانون سان آشنائي ٿي ۽ مون ڏٺو تہ ڪيئي آمر اُن کي ائين استعمال تا ڪَن، جيئن ٻار جوئر جي ڪاني تي لانگ ورائي اُن کي گهوڙي وانگر استعمال ڪندا آهن. اجا ڪائي ترميم پڙهي پوري نہ ٿي ڪئي تہ ان جي ترميم ڪئي ٿي وئي. بيوروڪرئٽ، خچر جي آچار هيا ۽ گڏهہ وانگر گوهي ٻہ ڪري رهيا ها. ان وچ ۾ ٻار روم ۾ ڪچهريون ٿينديون هيون، وڪيل وقت تي ڪيس هلائي اچي اُتي ويهندا هيا ۽ چرٻٽو لائي ڏيندا هُيا. ڪيئي سياستدان آيا، جن ۾ چوڌري محمد علي، مودودي، جي. ايم. سيد، رسول بخش پليجو، آريسر، ڄام ساقي، وسيم سجاد وغيره شامل آهن، سڀ پنهنجون ٻولڙيون ٻولي ويا. سکر ڊسٽرڪٽ ۽ هاءِ ڪورٽ ٻار، منهنجي وائيس چانسلر ٿيڻ کان اڳ ۽ پوءِ سياسي آکاڙو رهي. پنهنجي جَت مان تہ جان ڇٽي وئي هئي، پر رَتيءَ جي رهاڻ اجا هئي. اهو وقت مان بئنڪ ۾ ايل. سي (L.C) کولي آمريڪا مان نوان ڪتاب گهرائيندو هوس. 13 ڊالرن جو ڪتاب هڪ ڊالر ۾ ايندو هو ۽ چئن ڪتابن تي هڪ ڪتاب تحفي طور موڪليندا هيا. ان دور ۾ مون بورجوا

ادب ۾ ڪميونزم جي ترديد ڪندڙ (Dissident) ادب ڪافي پڙهيو، جڏهن منهنجا همعصر رڳو ماسڪو ۾ ڇپيل ڪتاب پڙهندا هئا، جي رُپئي سوا وڪامندا ها. منهنجو ڊائريون بہ ڪيتريون آهن پر ساهيوال جيل کان پاهر ڪا سلسليوار ڊائري نہ رکي آهي.

اڪثر سيشن جج عذاب ها، نيم خوانده، قانون ڪانسواءِ دنيا جي هر علم کان بي بهرا، ضدي، خودسَر، سطحي ۽ ڪوتاهہ بين! پيو تہ نهيو پر ڪن جي جنسي بي راهہ روي تہ ساري شهر ۾ مشهور هئي. هڪ جج جو مشهور Homo Sexual (ساڳي جنس سان عيش پرستيءَ جو قائل) هو، تنهن هڪ ڀيري چيو:

”تون سنڌيءَ جو وڏو ماهر آهين. ڪو Homo Sexual جهڙو شريف لفظ سنڌي ۾ ڳولي ڏي. مون کي تہ ڇڙ..... ڇئي ماري وڏو اٿائون.“

هڪڙو وڪيل پنهنجي نوڪر کي پنهنجو ڪمر ڪش ڪونيندو هو. پيو پئسا ڪمائي، وئڪيشن ۾ دنيا جا چڪر ڏيندو هو، جيئن هو قحبائن ۾ گيشائن سان ملي سگهي. هڪ ڀيري هن مون کي ٻڌايو هو تہ:

”هو فرئنڪ فرٽ مان رستي تان ويو ٿي تہ سامهون بالڪنيءَ ۾ بيٺل هڪ قحبہ هن کي اسڪرٽ مٿي ڪري انگ ڏيکاريا.“

مون هن کان صرف ايترو پڇيو :

”ڇا اُهي سنڌي عورت جي انگن کان مختلف هئا؟“

هڪ ڀيري خيرپور ۾ هڪ جج جي چيمبر ۾ ويٺو هوس. هو سکر ۾ بہ رهيو هو ۽ منهنجو واقف هو. هن وٽ بہ ٽي ٻيا وڪيل بہ ويٺا هئا. هن سارو وقت هم جنس پرستيءَ جي باري ۾ ڳالهيون ٿي ڪيون. مان پنهنجي ڊائريءَ ۾ ڪجهہ لکي رهيو هوس. هن رنج ٿي چيو:

”ڇاٿو لکين؟“

”معاهدو ٿو لکان.“ مون وراڻيو.

”ڪهڙو معاهدو؟“ هن پڇيو:

”اِهو تہ بهشت ۾ تنهنجون حورون مون کي ملن، منهنجا غلمان توکي ملن.“ مون چيو.

ان تي وينل وڪيل ڏاڍو ڪليا ۽ چيائون:
”اسان به سيئي حورون توکي ڏنيون، پنهنجو هڪ به غلمان اسان ڏي به لاڙجانءِ.“
اهڙيءَ قوم سان منهنجو ڪم پيو هو، وڪالت جي پيشي ۾ به ! به تي ڊيندا، ڊڻآ، ڊيمڻڪا جج هوندا هئا! ڪيڏو نه غرور هوندو هو انهن ڪي! ڪورٽ جي ڪاريدار ۾ ائين گهمندا هئا ڄڻ بدڪ آنو لاهڻ لاءِ وڄي رهي آهي!
مان جڏهن ڪان بيمار ٿي ڪراچي آيو آهيان، ته اهڙي صحبت ڪان نجات لاءِ خدا جو شڪر بجا آندو اٿم. ها، وڪالت ۾ منهنجا ڪافي دوست مڙس ماڻهو هوندا هئا، حبيب الله، نظام بلوچ، حنيف منگي، غني شيخ ۽ ڪجهه ٻيا جي عورت سان عشق کي اهميت ڏيندا هئا ۽ قوم لوط کي حقارت سان ڏسندا هئا. منهنجي وڪالت جي زندگي تمام وڏو داستان آهي، جنهن ۾ ڪيتري ڪُت خلق آئي آهي! راشي، ڪامورا، ڪم چور ۽ ڳنڊ- ڪپ وڪيل، ظالم ۽ جابر پوليس آفيسر، منشي مڙي، ڪاموري ڪڙي جا پيڙيل اصيل، ٻگهڙن ۽ چيتن جهڙا ڌوهاري، لونبڙن جهڙا نڱ، گهر جي گهاٽي ۾ جوٽيل عورتن جي سارو ڏينهن سخت پورهيو ڪرڻ جي باوجود به مرد جي ٺُڪ لعنت ۾ هونديون هيون، چرس ۽ عورتن جا اڏا هلائيندڙ، قانون جا ڪيڙا،جعل ساز ۽ نؤسرباز جن جو مطالعو اي. آءِ.آر ۽ پي. ايل. ڊي ۽ ٻين لا رپورٽن ڪان سواءِ ڪجهه به نه هو ۽ پوري اخبار به نه پڙهندا هئا ۽ اهي جي وڪالت کي سياست ۽ سياست کي دولت ۽ اقتدار جو ذريعو سمجهندا هئا، اُنهن تي مان ڏهه ڪتاب لکي ٿو سگهان. هي ته ڪجهه يادگيريون هيون جي هن سفرنامي ۾ ذهن جا دروازا کولي بنا اجازت جي هليون آيون آهن.
مسلسل سکر جي ذڪر سبب ياد مون کي اُهو به ٻڌائي پئي ته ان شهر ۾ مون محبتون به ايتريون ڪيون آهن، جو لارڊ بائرن جي صف ۾ ويهي ٿو سگهان. بهرصورت هن عمر ۾ ان ڳالهه جي تفصيل نه رکڻ غير ضروري آهي، پر ندامت جو باعث به آهي. مان ڪو جوش مليح آبادي نه آهيان،ته مون کي ”يادون کي بارات“ لکڻو آهي ۽ نه هن وانگر پنهنجيءَ بيگم ڪان چوائڻو آهي:
”ماريو، ڪوڙ ٿو ڳالهائي.“

پر مان ايترو ضرور چوندس تہ عورت ۾ مون کي آدرشي عورت جي تلاش هوندي هئي، جا مون کي آخر تائين ملي نہ سگهي. سڀ عشق خود فريبي هئا، اها ٻي ڳالھ آهي تہ اهي شراب وانگر شاعريءَ لاءِ مهميز هئا. انهن جذبات کي اهڙي جادوگريءَ ۾ پٽڪايو جو ڪنهن وقت تہ مومل کي سومل جي ڀڪ ۾ ڏسي بہ ڪرپ نہ آئي.

اياز، هاڻي وري پنتي موٽ! پنهنجي اصل موضوع کان ڪيترو اڳي نڪري آيو آهين! جمال ابڙي کان جدا ٿي ڪافي وقت ٿي ويو آهي ۽ هن کي اسلام ڪوٽ ۾ سيٺ نهال وٽ ڇڏي آيو آهين. ابراهيم جويو ۽ رشيد ڀٽي بہ انتظار ڪندا هوندا . بهتر ٿيندو تہ پنتي موٽان. منهنجو من ڪيڏو نہ چنچل آهي! هڪ ورانگهہ سان ضلعا، صُوبا، مُلڪ، کنڊ ٽپي ٿو وڃي. في الحال اُن تي روڪ رکي، وري پنتي وران انهيءَ چوياريءَ ڏانهن جا سيٺ نهال چند جي اوطاق ۾ ڪچهري ڪري رهي آهي، ڪيڏي نہ گرمجوشيءَ ۽ محبت آهي هن ۾، پنهنجپائيءَ کي بہ ڪا حد ٿيندي آهي!

مني هاڻي ضلعو آهي، اُن وقت تعلقو هو ۽ اسلام ڪوٽ منيءَ ۾ مشهور شهر هو. پهريون ان جو نالو ”اسلام ڳڙهہ “ هو جو ٽالپر دؤر ۾ رکيو ويو هو. ڳڙهہ مان ڪوٽ ڇو ٿيو؟ اهو مان نہ ٿو چئي سگهان . حيرت آهي تہ انهيءَ اسلام جي ڳڙهہ يا ڪوٽ جو مُکي هڪ هندو هو! نهال چند وَٽ ڪچهريءَ ۾ بہ لهاڻا هئا، جي پڙهيل ڳڙهيل هئا! نُڪر، ڪولهي، مينگھواڙ ۽ ٻيون قومون بہ هيون. پهريون اسان چانهہ پيتي پوءِ ڪجهہ راڳ ٻڌاسين . انهن راڳن مارواڙي، ڪانياواڙي ۽ گجراتي سنگيت مان جنم ورتو هو. اُتي ڳائڻ وڄائڻ وارا نهال چند جا برخوردار بہ هُئا ۽ مگڻهار بہ هئا. هڪڙي راڳيءَ تہ ”ڳاڏيئڙو“ ائين ڳاتو، جو هن جي آواز مان بيل ڳاڏيءَ جي هلڻ جو آواز پئي آيو. ٻئي ڪنهن پکيءَ جي باري ۾ گيت ڳاتو ۽ هن کي منيءَ ٻوليءَ ٻولڻو ٿي چيائين. شايد اهو پکي انساني روح جي علامت هو. مائي ڀاڳيءَ جي سُر ۾ امر گيتن مان”نهين ماروي ري“ ”ڪڙي نيم کي نيچي“ ”پکا پکن سامهان“ ”پوپٽيا“ ٻڌايا. مون ڀاڳيءَ جو ڪئسٽ بہ ٻڌو آهي. ائين ٿو لڳي تہ هن کي اونهو رڳو اهو آهي تہ ٿر جا گيت

زندھ رهن. اسيمبليون ڪھڙا بہ قانون ناهن، ان سان واسطو نہ آهي. قانون عارضي آهي، گيت پائنده آهي. هر آمر جو آخري آرامگاھ ڌرتيءَ جا ڪجھ فوٽ آهن. شاعر جي والار ساري ڪائنات ۾ آهي. شيڪسپيئر ڪنهن ڊرامي ۾ چيو آهي:

Not marble nor the gilded monuments

of princes shall out live the powerful rhyme.

ترجمو: نہ سنگ مرمر نہ شهزادن جون سونهري محل سرائون،
شاعر جي زوردار ترنم ڪان وڌيڪ پائيدار آهي.
هن شاعر ڪي مخاطب ٿي اهو بہ چيو آهي:

But thy etemal summer shall not fade.

(انت تائين تنهنجو اونهارو نہ مُرجهائبو)

مٿين سٽ پڙهي اهو خيال ۾ رکيو وڃي تہ انگلينڊ، جو شيڪسپيئر جو وطن هو، اڪثر برفباريءَ هيٺ هوندو آهي ۽ سياري جو وڻ ٽڻ ڇڻي ويندا آهن، رڳو اونهاري ۾ اُهي ڦٽي پوندا آهن. اهو ڦيرو گھڻو ڪري اپريل ۾ ايندو آهي.

نهال چند جي اوطاق تي ڪنهن ڪي سُرندو هو، جنهن ڪجھ لوڙائو ۽ ڪجھ سانوڻ فقير جا بيت ٻڌايا، ڪنهن مصري شاھ جي ڪافي ٻڌائي، هنن ڪي جانجھ، ڪڙتال ۽ دنبورا هئا. بہ ٽي مگڻهار بہ هئا، جن ڪي دهل ۽ سارنگي بہ هئي. ٻولي گھڻو ڪري ڍاٽڪي هئي. اسان ڪي ”راسوڙا“ بہ ٻڌايائون ، جي شاديءَ رات ڳائيندا آهن.

پوءِ اڌ رات تائين ناچ هلندا رهيا. ناچ ۾ پيرن هٿن جي نرت هئي. ڍول زور سان وڄي رهيو هو ۽ ڏھ پندرنهن ماڻهو نچي رهيا هئا. ناچو اتان جا هاري هئا يا دڪاندار طبقي جا ماڻهو هئا. انهن ۾ ٺٽيون ڪونہ هيون . هنن اسان ڪي ڏاندين جي راند ڪري ڏيکاري. هرهڪ ڪي ڪاٺيءَ جو ”ڏاندو“ هو. مان پانيان ٿو تہ ڪين ٻاجهر جا سُڪل ڪانا هئا. هو هٿن سان اشارا ڪندا، بدن موڙيندا، گول دائري ۾ ڦرندا ويا ۽ ڏانديا هڪ ٻئي سان ٽڪرائيندا رهيا. گھنگھور ڪڪر چمڪي رهيا هئا، ڏاندين جو ٺڙڪو ٿي پيو. اسان ڪي ٿر جو ناچ”ڪڳي“ بہ ڏاڍو وڻيو. مٿڪو

راند بہ ڏاڍي پسند آئي. هڪ ڍول تي وڄايو نہ ٻيو نچيو ٿي، هو جمالي وانگر ٿي لڳي. پائو وڄايائون جو ٻين يا نٽ وانگر ٿي لڳو. لوڪ گيت لکيئو، ڊاٿيئڙو ۽ مٺهيار بہ ڏاڍا وڻيا. نهال چند ٻين لوڪ گيتن جوبہ ذڪر ڪيو، ڪجليو ، پئييو ، هيندا مٽي، لِيالو ، پَٽهاري، جوڌاٽو ، مگريو ، ڪونجل، پٽهاري وغيره. رشيد پٽي اهو سڀ ڪجهہ ڏسي ۽ ٻڌي ايترو متاثر ٿي ويو جو چيائين تہ:

”شل سڄي سنڌ ٿر هجي!“

ان تي سيٺ نهال چند يڪدم چيو:

”شل سڄو ٿر سنڌ هجي!“

جيتري قدر ياد ٿو اچي اسان ڪي ڏورو بہ ٻڌايائون، جو زالن جو لوڪ گيت آهي. مون ڪي اسٽالن تي ايترو غصو آهي، جو جيڪڏهن هو جيئرو هجي ها ۽ منهنجي وَس ۾ هجي ها تہ مان ڪيس ٻيرا ٻيرا ڪري ڇڏيان ها، پر هو جارجيا جي هڪ موچيءَ جو پٽ، جيستائين اقتدار ۾ آيو ۽ ٻي انتها ظلم ڪيائين، تيستائين هن جي زندگي عوامي هئي ۽ خود زارشاهيءَ جي جبر وتشدد جو نشانو هو. هن ڪي علم وادب جي ايتري ڄاڻ نہ هئي، پر هن ڪي لوڪ گيت ڏاڍا وڻندا ها. لوڪ گيت شاعر جي اَنا ڪي مليا ميٽ ڪري ڇڏي ٿو. اُن ۾ هن جو ڪوئي تخلص نہ آهي، نالو نشان نہ آهي. هو عوام جي نفسيات جو حصو ٿي وڃي ٿو ۽ ان ڳالهہ ۾ ئي ان جي عظمت آهي. لوڪ گيت مقامي روايت جو حصو آهي ۽ اُهو عوام ڪي ورثي ۾ ملي ٿو. ان ۾ شائستگي ايندي تي رهي ۽ خاص طور تي ديهات ۾ نسل درنسل رهي ٿو ۽ اهي ديهاتي جي پڙهي نٿا سگهن ۽ نہ اها ٻولي سکي سگهن ٿا، جا هو ڳالهائن ٿا، اهي بہ لوڪ گيت ڳائن ٿا. مغرب ۾ بہ هر قوم ۾ اڪيچار لوڪ گيت ملن ٿا. لورڪا جي شاعريءَ ڪي جپسي لوڪ گيت اتساهيندا ها. جپان جا گيشائن جا گيت ايترا تہ پيارا آهن جو انهن ڪي پڙهي روح لرزي وڃي ٿو. هندستاني مصنف ديوندر سَتيارٿي هندستان جو ڳوٺ ڳوٺ گهمي اتان لوڪ گيت ڪٺا ڪيا ها. دراصل لوڪ گيت جي ترتيب، ان ڪي مخصوص ترنم يا بحر وزن ڏيڻ هڪ ادبي گناهہ آهي، جنهن جو آنءُ بہ مرتڪب ٿيو آهيان. اهو تہ ائين آهي جيئن ٿر جا گل ٻوٽا ڪراچيءَ جي پارڪ ۾ لڳايا

وڄن، اُهي گهٽو ڪري نہ اُسرندا ۽ مرجهائجي ويندا. لوڪ گيت ان گلن وانگر آهي، جن جو ٻج نہ لڳايو ويندو آهي ۽ جو ڌرتيءَ مان ازخود ڦٽندا آهن.
لوڪ گيت جي ابتدا هن ڪائنات جي ابتدا وانگر ابهام ۾ ويڙهيل آهي. ڪي چون ٿا تہ سارو فنِ لطيف لوڪ فن تي ٻڌل آهي. رومن سلطنت جي زماني ۾ لوڪ گيت (ٻن ٻولين وارا) هوندا ها ۽ اُهي مقبول بہ هوندا ها ۽ جن ۾ اها سنسڪرتي بہ هوندي هئي، جا شهر طبقي اجا توڙ تي نہ پهچائي هئي. W.J. Thomas 1848ع ۾ لفظ لوڪ ڪٿا "folk lore" ايجاد ڪيو. تيستائين لوڪ ادب کي پراچينتا (Antiquities) ۾ شمار ڪيو ويندو هو. اهو لکيو نہ ويندو هو. سيني بہ سيني اُن جي ڪايا پلٽ ٿيندي رهندي هئي. هونءَ تہ اهو ويهينءَ صديءَ ۾ وادو داد ٿيندو رهيو تہ لوڪ ادب جي رچنا بہ ٿيندي آهي يا نہ؟ ڇا ڪوئي ڇئي سگهي ٿو تہ "هو جمالو" ڪنهن ناهيو هو؟ اُن ۾ پيڙهيءَ پيڙهيءَ لفظ وڌايا ها، تان جو انگريزي تهذيب جا لفظ "جنهنجو پيٽ لمليٽ تي" ان ۾ اچي ويا. اهو لفظ لمليٽ "ليمونيڊ" (lemonade) جو ڪارڙ ترجمو آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لوڪ گيت، بيت، نڙ بيت ۽ ٻيو اڪيچار لوڪ ادب سنڌيءَ ۾ ڪٺو ڪيو آهي.
تازو پاڪستان جي لوڪ ورثي جو ڊائريڪٽر جنرل عڪسي مفتي مون وٽ آيو هو ۽ هُن ٻڌايو تہ هو لوڪ ورثي پاران پاڪستان جي لوڪ ادب ڪٺي ڪرڻ جي ڪيتري ڪوشش ڪري رهيو آهي. پنجابي لوڪ گيت، پوٺوهار جا لوڪ گيت، بلوچي ۽ بروهي لوڪ گيت ۽ پشتو ٽپا وغيره اردوءَ ۾ ڇپجي چُڪا آهن پر ان ڏس ۾ جيتري ڪوشش سنڌي ادبي بورڊ ڪئي آهي، پاڪستان جي ڪنهن بہ اداري نہ ڪئي آهي ۽ انهيءَ لاءِ جويو صاحب جَس لهڻي.
انگلو آمريڪي لوڪ گيت جي ساخت ڪمزرو آهي پر مغربي لوڪ گيت بہ تيرنهينءَ صديءَ تائين پنتي ٽا وڄن. چاسر (Chaucer)، شيڪسپيئر ۽ برنس تي لوڪ گيتن جو اثر آهي، جيئن پٺائيءَ، سچل سرمست ۽ مون تي انهن لوڪ گيتن جو اثر آهي. جيتوٽيڪ منهنجا آزاد نظم free verse جا جديد ترين نمونا آهن.
ارڙهين صديءَ جي آخر ۾ جا رومانوي تحريڪ شروع ٿي، لوڪ گيتن جا لفظ شاعريءَ ۾ڪم اچڻ لڳا، خاص طور انگلنڊ بشپ پَرسي-1777 (Bishop Percy

(1811 ۾ جرمني ۾ جي. ڄي وان هرڊر (J.G.Von Herder 1744-1811) ڪم آندا. پر مغرب جا لوڪ گيت ۽ لوڪ سنگيت هندستان ۽ پاڪستان جي لوڪ گيتن ۽ لوڪ سنگيت کي خاص ڪري سنڌ جي لوڪ گيتن جي ڌز کي بہ ڇُهي نہ ٿا سگهن. اسپين جي رومانوي داستانن(Ballads) ۽ زنگي جنگين (Moorish wars) جي باري ۾ ڪجهه مجموعا شايع ٿيا آهن. اهي اُنهن يهودين ڪٺا ڪيا آهن، جن کي اسپين مان 1492ع ۾ جلاوطن ڪيو ويو هو ۽ پوءِ يونان ۾ رهندا ها، جيستائين هو آمريڪا ڏانهن هجرت ڪري ويا.

صنعتي تهذيب اسانجي لوڪ گيتن کي نهايت نقصان رسايو آهي. آڊيوڪئسيٽن، ريڊيو ۽ ٽي. ويءَ وسيع پيماني تي بدذوقي ڦهلائي آهي. ڪجهه وقت اڳ پراڻا آئرلنڊ جا بربط نواز (Irish Harpers) اجا هيا ۽ اسڪاٽ لئنڊ ۾ اڃ بہ اسڪاٽ شرنايا (Scot Pipers) آهن. پر برٽشِ آمريڪن ڪوئلي - ڪاڻين جي مزدورن (Coal miners) جا گيت ۽ آمريڪا جا ريل رستي جا گيت (Rail road songs) ديهاتي تهذيب جي ستياناسي ڪري رهيا آهن. صنعتي سماج لوڪ ادب جو دشمن آهي. يوگوسلاويا ۽ ناروي ۾ ڪجهه وقت اڳي حڪومت لوڪ گيت ۽ لوڪ سنگيت کي همٿايو هو ۽ اٽليءَ ۽ اسپين جي باسڪ (Bosque) صوبي ۾ انهن لاءِ مدد ڏني وئي هئي. هنگريءَ، رومانيا ۽ بالڪن رياستن جي لوڪ سنگيت بہ پُرڪشش آهي ۽ ان پنهنجي اصليت برقرار رکي آهي. Frenglist جنهنجو ذڪر مان ”ڪتين ڪر موڙيا جڏهن“ جي ٻئي جلد ۾ ذڪر ڪيو آهي، اُن هنگريءَ جي جپسي سنگت کي مشهور ڪيو، جيتوڻيڪ ان جو هنگريءَ جي لوڪ سنگيت سان واسطو نہ آهي.اهڙي طرح يوگوسلاويا ۾اها تحقيق ڪئي وئي آهي تہ هومر جا گيت ڪيئن ڳايا ويندا ها.

قديم تهذيب تي جديد تهذيب ڇانئجي ويندي چوتہ اُن ۾ ڪي خوبيون بہ آهن. نئين جديد شاعري بہ ايتري ئي بي ساختہ تي سگهي ٿي، جيتري قديم شاعري. ان ۾ جا گهرائي ۽ نئين دور جو شعور آهي، اُن جي تلاش قديم شاعريءَ ۾ عبث آهي. شاعر کي فقط صنعتي تهذيب جي پراگندگي ۽ گندگيءَ کان پاسيرو رهڻ گهرجي. هتي دنيا جي سنگيت ۽ لوڪ سنگيت تي لکڻ جي گنجائش گهٽ

آهي، جيتوڻيڪ مون ڪي ان تي ڪافي مواد آهي. مان هتي رڳو اِهو ٿو چوڻ چاهيان ٿو تہ سنڌي لوڪ گيت کي دنيا جي لوڪ گيتن ۾ هڪ اوچو مقام آهي، جيئن آمريڪا جي نيگرو لوڪ گيت ۽ جاز کي اوچو مقام آهي، جنهن جو جڙون قديم آفريڪا ۾ آهن.

منهنجو قلم موضوع کان گهڻو اڳتي نڪري ٿو وڃي پر ان کي مان ڇا ٿو ڪري سگهان!

جلوہء کاروان ما نيست بہ نالھء جرس

عشقِء تو راہ مي بَرَدَ ذوقِ تو زاد مي دهد

ترجمو: اسان جو قافلو جو ڪجهہ ڏسي ٿو، ان جو مدار سنک جي آواز تي نہ آهي،

تنهنجو عشق رستو ڏيکاري رهيو آهي، تولئہ ذوق مانيء گرهہ ٿي رهيو آهي.

هاڻي مان ڪشتيء کي وري اوپارو ٿو هلايان ۽ ماضيء ڏانهن پهچان ٿو. اکيون کوليان ٿو تہ اسلام ڪوٽ ۾ نهال چند جي اوطاق ۾ وينو آهيان. اسان تہ پنهنجو وسڪيء ڊڪ پي رهيا آهيون پر پرسان آفيم جو دور هلي رهيو آهي. مينگهواڙ، نَڪُر، برهمڻ، راجپوت، گرڙا، سارسُوت، لهاڻا سڀ سڏ تي آيل آهن. انهن مان ڪن راجپوتن آفيم، ڪپهہ، ڪرل، ڇاڻڻ لاءِ لوهِي صافو پاڻيء سان پريل چوفري وٽو آڏي رکيو آهي. ڪرل ۾ ٿورو آفيم وڌو اٿائون ۽ هڪ لوهي ڪلي زمين ۾ کوڙي ڇڏي اٿائون ۽ ان ۾ ڪائي ڪَڙِي بہ قابو ڪئي اٿائون. هينان صافي آهي، مٿان آفيم کي اوتن ٿا ۽ ان جو ڦڙو ڦڙو صافيء ۾ صفا ٿي وٽيء ۾ ٿو پوي، جنهن کي ”ڪَسونبو“ ٿا چون. (مون اهو لفظ سياست سان تشبيهہ ڏيڻ لاءِ ڪافي وقت پوءِ ڪم آندو ۽ اُهو نظم جنهن ۾ اُهو لفظ استعمال ٿيل آهي، منهنجي ڪنهن ڪتاب ۾ شايع ٿيو آهي.) پوءِ ڪپهہ جو پهو ڪسونبي مان بوڙي پنهنجي هٿ جي ترڻيء ۾ ايترو ٿا وجهن جيترو ان ۾ ماپي ٿو سگهي، ان کي اَمل بہ ٿا چون. پوءِ هڪ ئي ڍيت سان پي ٿا وڃن.

جيڪڏهن فرانس جا شاعر بودلئير ۽ رامبو، جي حشيش واپرائيندا ها، هي منظر ڏِسن ها تہ ٺر ۾ رهي پون ها ۽ انهن کان پئرس جا عيش وسري وڃن ها. اَمل

پيئڻ سان انسان انت جو حصو ٿي وڃي ٿو. ساريءَ زندگيءَ جو ٿڪ ميٽجي وڃي ٿو ۽ ائين ٿو لڳي تہ انسان هد هد جا پَر پائي اڏامي وڃي لال ليارن تي وينا آهن. ان وقت واهوندو ٿڌي هوا ۾ تبديل ٿي چڪو هو، اجا اتر جو واءُ نہ لڳو هو ۽ اجا وَڻ- قوٽ جي موسم هئي.

سيٺ نهال چند، پاڻ برهمڻ يا مهيشوري هو، مون کي خبر نہ آهي. پر ايترو ياد ٿو اچي تہ هو ويشنو هو، جيتوڻيڪ اسان لاءِ ويشنو ڪاڏو نہ ڪيو هيائين. ڪاڏي جا تفصيل هاڻي ياد نہ آهن. مون سيٺ نهال چند کان پڇيو تہ:

”زال جي لاءِ ڇا وني وڃان؟“

هن چيو: ”گج، کهنبي جا رواء رگيل اوڍڻيون، سٽڻ ۽ ريشمي گهگهن جا ڪپڙا، ريشمي چُنيون، جن تي گوٽتي جون تارون ۽ چاري دار ماڪِليون چڙهيل ۽ ستارا مڙهيل هجن. پرت سان چُنيون، جي ماپ هجيوَ تہ گوٽتي جي تارن وارا گاگهرا ۽ مُڪي جي پرت سان پريل جُهبا وني وڃو.“

پوءِ هن ڀٽائيءَ جي بيت جون پويون ٻہ سٽون پڙهيون:

”سکر پانيان سومرا، ڪٿي ڪان ڪنهنبن
جا ڏنم ڏاڏاڻن، سا لاهيندي لڄ مَران.“

اسان ڪچهري ڪري دير سان سُتاسين. صبح جو دير سان اٿياسين. رات جو مون خواب ۾ ڏٺو تہ مان ڪنهن رڻ مان وڃي رهيو آهيان. واري تپي ٽامڻي هٽي وئي آهي، منهنجن پيرن ۾ ڦوڦيندا ٿي پيا آهن ۽ مان انهن مان رت ڳاڙيندو ٿو وڃان. روڄهه ۽ روجهڙيون مون تي کهل ڪائي مون کي ڏسي رهيون آهن. اوچتو ڪکر ڪارونيار ڏوڪيندا ٿا اچن، وڏ ڦڙو ايترو ٿو وسي جو تل ٽرايون تار ٿي وڃن ٿا ۽ مان پاڻي پِي نہ ٿو ڍاپان. منهنجا ڦوڦيندا اوچتو لهي وڃن ٿا ۽ ڪائي روجهڙي مون کي تڪي چوي ٿي:

”اهي تتل ڏينهڙا، اها اڃ، اِهي لڦون، اهو رڻ ۾ رولڻو تنهنجي وجود جو حصو ٿي چڪو هو. تون هنن اوڙڪن لاءِ نہ آهين. تون پنهنجون گهڙيون اجايون وڃائي رهيو آهين. سچ تہ برڪا ڪويتا جو ڪارڻ نہ ٿيندي آهي، ترشنا ان جو ڪارڻ بڻبي آهي.“

مان ڇرڪ ٻري اٿان ٿو ۽ ڏسان ٿو تہ سج اُڀري چڪو آهي.
ٻئي ڏينهن ياد آيو تہ اتان ڪجھ ونڊو بہ آهي. خير، ان وقت ٿر جي لباس جو ايترو رواج اتر ۾ نہ هو ۽ نہ چانديءَ جا زيور ئي شهري عورتون پائينديون هيون. ٿر جا زيور يا رائدار بوليءَ جو رواج نڪري چڪو هو. اسان جڏهن ننڍا هوندا هياسين تہ شڪاپور ۾ پوڙهين عورتن جا نڪ نٿن ڪري ڇچي پوندا ها ۽ ساڳيءَ طرح پاپڙين ۾ ڳورا جهومر جن ڪي ٿر ۾ جهونڀر بہ چئبو آهي ۽ ڏُرگهلا پائي ڪنن جون پاپڙيون ڇڇي پونديون هيون. ان ڪري اهو رواج هاڻي اسان ۾ نہ هو. مون رستي تان هُن لاءِ سونو چلو ورتو، باقي مهانگين ڌرين، ڳينين جي ڪَنمالن ۽ سونن هارن لاءِ ان وقت مونکي پيسا بہ ڪونہ ها، پوءِ جڏهن مان وائيس چانسلرهوس تہ منهنجو دوست مرحوم حيدرشاهہ ميرپور خاص جو سيشن جج ٿي آيو هو. هُو منهنجو ڪلاس فيلو ۽ دوست هيو، جڏهن شڪاپور ۾ سب جج هوندو هو ۽ پوءِ سکر ۾ ايڊشنل سيشن جج ٿي آيو، تڏهن مونسان گڏ ناو ونوش بہ ڪندو هو ۽ ڪچهريون بہ ڪندو هو. هن عالمي مذهبن جو ڪافي گهرو مطالعو ڪيو هو ۽ چين جي ڪفيوشنزم، تائو ازم ۽ ٻڌ ازم، جپان جي شنٽوازم تائين هن کي معلومات هئي. ڪڏهن اسان جي پيغمبرمحمد صلي الله عليہ وسلم تي بحث ڪندو هو، ڪڏهن حضرت علي ڪرم الله وجهہ تي. هن بہ مون کي حضرت عليءَ جو ڪتاب ”نهج البلاغہ“ ڏنو هيو، جن مان هن جا ڪجھ قول، جي منهنجي دل ۾ کُپي ويا ها، مون اتاري ڇڏيا ها، سي هيٺ ڏيان ٿو:

1. دنيا وارا اهڙن سوارن وانگر آهن، جيڪي سُتل آهن، پر سفر انهن جو جاري آهي.
2. سڀ معاملا تقدير جي اڳيان سرنِگون آهن، ان حد تائين جو ڪڏهن تدبير موت جو ڪارڻ ٿئي ٿي.
3. انسان جو هر ساهہ هڪ قدم آهي جو هن کي موت طرف ڌڪي رهيو آهي.
4. پوڙهي جي راءِ مونکي جوان همت جي راءِ کان وڌيڪ پسند آهي.

5. دل ٻه ائين ٽڪجي ٿي پوي، جيئن بدن ٿڪجي ٿو پوي، ان ڪري ان لاءِ لطيف حڪيمانه نڪته سازيءَ جو مطالعو ڪندو رهه!

ٻيا ٻه ڪيئي اقوال آهن، جي مون وٽ درج آهن پر مون انهن مان فقط اهي چونڊيا آهن، جي حسبِ حال آهن. مان ڀانيان ٿو حضرت عليءَ جا خطبا اسلامي دنيا جو پهريون نثري نظم آهن ۽ چوٽين (Aphorisms) ۾ هو پنهنجو مثال پاڻ هو.

مرحوم حيدرشاهه ۽ مرحوم اسد الله شاهه حسيني، جو مون وٽ يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر هو، ٻئي مخدوم طالب الموليٰ مرحوم جا وڏا معتقد هوندا ها ۽ مخدوم صاحب هنن کي پاڻ سان گڏ انگلنڊ ٻه وٺي ويو هو. مرحوم حيدرشاهه مون ڏانهن نه رڳو ٻه مور ۽ هڪ السيشن ڪُتو تر مان تحفي طور موڪليو هو پر ٽري برٽ جا ڪجهه اعليٰ ترين نمونا ٻه موڪليا هيا. مان هن جو ٿورو ٻه نه لاهي سگهيو هو ته هُن رٽائر ٿيڻ ڪانپوءِ حيدرآباد ۾ وڪالت شروع ڪئي هئي ۽ ڪجهه وقت بعد گذاري ويو هو. هُن وٽ هڪ پيري مان سندس گهر ويو هوس، جو شايد ٻه ماڙ تي هو، جتي هن منهنجي خاطر تواضع ڪئي هئي. اهي سڀ دوست گذاري ويا آهن ۽ انهن کي ياد ڪري مونکي مير درد جو شعر ٿو ياد اچي!

درد ڪچھ معلــوم هـــي يھ لوگ سب،
ڪس طرف سي آئي تھي ڪيدھر چلي گئي.

ڪيتري نه خوشي ٿي هئي مونکي ڪراچيءَ ۾ پنهنجي گهر نهال چند کي ڏسي! منيءَ جي ڊپٽي ڪمشنر جناب عبدالقادر منگيءَ جڏهن تر تي سيمينار ڪرايو هو ۽ مان بيماريءَ سبب تر جي سفر جو اهل نه هيس، تڏهن هن پروگرام پروڊيوسر ۽ شاعر نصير مرزا کي منهنجو پيغام ٽيپ ڪرڻ لاءِ موڪليو هو، جو مون هن کي ٽيپ ڪرايو هو. نصير مرزا سان اڳيئي منهنجا دوستيءَ وارا تعلقات ها ۽ مون تي هڪ خاڪو ٻه لکي چڪو آهي. ان پيغام ۾ مون سيٺ نهال چند جو ذڪر خاص طور تي ڪيو هو. جو هُن ٻه ٻين سان گڏ ٻڌو هو. جڏهن هو ڪراچيءَ ۾ مقيم هو ۽ پنهنجي پٽ سان ملڻ آيو هو، تڏهن مون وٽ ٻه آيو هو. هُو پيرسن

ٿي ويو هو پر هن جي دل اجا نِم جي تازي ڇِهي وانگر هئي ۽ اڳي وانگر مجلس جو مور ٿي لڳو.
جنهن رات جو ذڪر مون مٿي اڄ ۾ ڇڏيو آهي، اسان اُها رات نهال چند جي اسلام ڪوٽ واريءَ اوطاق ۾ گذاري. ناشتو ڪري گاڏين ۾ نڪتاسون. جمال ابڙين جي چوڻ تي ويرا واهه وٽ ڏاہو ڪيوسون. اها ڳالهہ مون کي جمال ياد ڏياري، پر مان پانيان ٿو تہ جمال ڀُلو آهي. مون ساڳي ڳالهہ ابراهيم کان بہ پڇي پر هن کي بہ پوري طرح ياد نہ پئي آيو. دراصل اسان جهانگري جي ڳوٺ کان ڦِري آيا هياسين، جو ذري گهٽ ڪارونجهر جي پٻ وٽ آهي. رڻ مان چار ميل وڃي، پارڪر پهتا هئاسين. رڻ ڪڇ ۾ واري متاهين هئي باقي پارڪر ۾ وارياسي نہ پر ڪڪرائين هئي. بہ پهريءَ مهل رڻ ۾ جڻ سمنڊ چوليون ٿي هنيون ۽ سراب زندگيءَ جي ترمِرائيندڙ تشبيهہ وانگر ٿي نظر آيو. اهو ساڳيو منظر مون پاڳ ناڙيءَ ۾ ڪنهن ڪيس سان ڪار ۾ ويندي بيل پٽ ۾ ڏٺو هو. هرڻ ائين پئي لڳا جڻ ڍڳن کان بہ وڏا ها ۽ اُٺ نمن جي وڻن وانگر ٿي لڳا. اڳتي ڪارونجهر ڏانهن وڌياسين تہ روهہ روح ۾ لوهہ جي ڪِليءَ وانگر کُپي ويو. ڪارونجهر جون چوٽيون هزار پندرهن سئو فوٽ اُتاهيون ٿي لڳيون. مون پوءِ ڪٿي لکيو هو:
”اي چندہ! مان توکي ڪيئن پڄان؟ چندہ چيو: ”ڪارونجهر جي چوٽيءَ تان ٽپ لڳاءِ، مان هيٺ چشمي ۾ ملندس.“
مون مان يوناني شاعر ڪازان زاڪس ٻولي رهيو هو، جو مان سکر جيل ۾ پڙهندو هوس. مون هن جا سڀ ڪتاب پڙهي پورا ڪيا ها ۽ اُن وقت سائپرس ۽ سنڌ ۾ فرق نظر نہ ايندو هو ۽ جي. ايم. سيد مون کي آرچ بشپ مڪاريوس(Arch bishop Makarios) وانگر نظر ايندو هو. نگر سچو نمن ۽ ٻين وڻن سان ڇانيل هو. نمون اُتي ٽروٽ صاحب نالي انگريز پوکايون هيون. جيتري انهيءَ انگريز لاءِ ماڻهن کي عزت هئي، اوتري تاريخ ۾ ڪنهن لاءِ نہ هئي. پال گوگين مصور جي ٽري اوڏڻيون ڏسي ها تہ هن کان پونوچ سمنڊ واريون پالينيزين خون (Polynesian blood) واريون ڇوڪريون ۽ انهن جو سخت ۽ سوٽ،

ٺامٺيون هنيل ڇاتيون وسري وڃن ها. اهو چشمو جنهن ۾ مون چنڊ جو منظر تصور ڪيو هو، اُن کي انچلشور وانگر پوتر سمجهندا آهن. انچلشِور نگر پارڪر جي اُتر الهندي طرف پوڏيسر جبل وٽ آهي ۽ ان کي مهاديو جو اَستان بہ سمجهيو ويندو آهي.

پوڏيسر وٽ تلاءُ آهي، جو چون ٿا تہ پوڏي سوڍي ڇهين صديءَ ۾ کٽايو هو. ٿوري پنڌ تي ڏونگري ڳوٺ وٽ نريا سر جو تلاءُ آهي. گهرٽياڙي ڳوٺ وٽ پاٽيسر جا تلاءَ آهن جتي ٻارهوئي پاڻي رهندو آهي. گڊڙي چارڻ ۾ راٽاسر جو تلاءُ آهي. خدا ڄاڻي ڪارونجهر خلقيو هو تڏهن ڇڻ هن کي مصور جي پرپور اُڪاس هئي. مان جي مصور هجان ها تہ ڏينهن جو ڪئنواس، ڏونگريءَ، ڏيٽيءَ، ڇُوڙيئي ۽ راٽيپور جي ٽڪرين تي رکان ها جي پارڪر ۾ آهن ۽ اُنهن جي پٽر پٽر کي چٽيان ها. مان گواليار جو قلعو ڏسڻ ويو هوس. خاص ڪري اُها جاءِ جتي اورنگزيب پنهنجي پاءُ مراد کي بند رکيو هو ۽ هن کي روز آفيم جو روڙو کائڻ لاءِ ڏيندو هو ۽ جتي مراد کي بند رکيو هيائون، اُتي هڪ ننڍو گلڪڙو نهيل هو، جنهن مان ماٿهو ٻاهر مُنڍي ڪڍي تہ ٻاهران بيٺل پهريدار اها تلوار جي هڪ ڌڪ سان ڪپي وڃهي. اسان اُن ڳلڪڙي مان اندر ويا هياسين. اندر هڪ ننڍي ڪوٺي هئي ۽ اُن کان ويهارو فٽ هيٺ هَوَن ڪُنڊ هو، جنهن ۾ يارنهن ئي مهينا آگ جلندي هئي. جڏهن حملو ٿيندو هو، تڏهن راٽيون، راجڪماريون ۽ انهن جون ٻانهيون انهيءَ ٻلڪڙي مان اندر هليون ويندين هيون ۽ بہ ڇٽيون تلوار ڪٽي اندران پهرو ڏيندين هيون، جئين حملي آور اندر اچڻ جي ڪن تہ انهن جا سر ڌڙ کان ڌار ڪيا وڃن. ڪوٺيءَ کي سامهون لوهي سيخون ڏنل هيون جتان سارو ميدانِ جنگ نظر تي آيو. جڏهن راٽين ۽ راجڪمارين کي غنيم جي فتح نظر ايندي هئي تہ هو هَوَن ڪنڊ ۾ آگ تيز ڪري ڇڏيندين هيون ۽ هڪ هڪ ٿِي مٿان آگ ۾ ٽپو ڏيندين هيون ۽ جلي ڀسم ٿي ويندين هيون.

پارڪر ۾ ڪُنڊ ڪُن کي ٿي چيائون ۽ اُتي هڪڙو "مرگهي ڪُنڊ" هيو. "مرگهي ڪُنڊ" هرڻيءَ جي ڪُن کي ٿي چيائون، جنهن ۾ ڪنهن هرڻيءَ هرڻ جي ڪڍ ٽپو ڏنو هو ۽ هن جا هڏا بہ مُڪت ٿي ويا ها. ڇا نہ پياري ڪهاڻي آهي! اِها جاءِ ساڙ

دري وٽ آهي جو ڪارونجهر ۾ هندن جو آستان آهي. ”مرگهي ڪنڊ“ جي ڀرسان ئي پاسي ۾ ڏيرا نهرايل آهن جي اڄ تائين قائم آهن ۽ جن ۾ شوَ ۽ پاربتيءَ جون مورتيون نهيل آهن، اُتي شِوَ راتڙيءَ جو ميلو لڳندو آهي، جنهن ۾ ڪيئي اوسي پاسي کان ايندا ها. الڪ وار، نانِي، پيم گوڏا، چندن گڊ، پنراج گڊ، جهرڻو، ڀاين جو ڀسيٽو جو نئين ڪاسبي کان بہ ميل پري آهي، گئو مکي جا ساڙ دڙي کان بہ ميل پري آهي، جهرڻو ۽ پومرو ۽ ڀيون جايون هيون، جي مون خود تہ نہ ڏٺيون پر جن جي باري ۾ مون کي ٻڌايو ويو.

نگر پارڪر وڏي رومانوي جاءِ هئي. ڏينهن جو بازار ۾ وياسين. پارڪر جي ٻولي کي ”پارڪري“ ٿي چيائون جا گجراتيءَ سان ملي جلي ٿي. ٿر ۾ ڍاٽڪي ڳالهائن ٿا، پر سما ۽ ٻروچ سنڌي ڳالهائن ٿا جيتوڻيڪ هُو ڍاٽڪي بہ ڳالهائي وڃن ٿا. اسان ريسٽ هائوس ۾ ترسيا هياسون، جتي گهٽو ڪري مختيارڪار اچي رهندو هو. گهنگهور گهٽائون ڇانيل هيون ۽ ٻوندون برسي رهيون هيون. اسان ريسٽ هائوس جي اڱر ۾ حافظ ۽ خيام وارو شغل ڪري رهيا هياسون. ابراهيم جو اجا تائين هڪ مارڪسسٽ آهي، اهو هميشه انهيءَ ماحول ۾ ”همه اوست“ واري ڪيفيت ۾ اچي ويندو آهي ۽ انسان ۽ ڪائنات ۾ اِڪائي جو احساس هُن تي ڇائنجي ويندو آهي. جُهڙالو آڪاس، ڪڪرن ۾ چنڊ، بنگلي جي اوچن وڻن مان رستي تي ڦڪيءَ چاندوڪيءَ جو ڦهلاءُ ۽ انسان ۽ قدرت جي وچ ۾ هم آهنگي، ڪيتري نہ دل آويز هئي. اسان ڪافي پي ويا هياسين تہ اوچتو ڪوئي هندو وڪيل اچي نڪتو، جنهن چيو تہ:

”مان هتي وڪالت ڪندو آهيان ۽ مير محمد بخش جو دوست آهيان. مير صاحب چاهي ٿو تہ صبح جو اوهان هن سان گڏ ناشتو ڪيو. ناشتي ۾ اوهان کي ٿر جا کاڌا کارائيندو.“

ميرمحمد بخش، جمال جو دوست هو ۽ ربانيءَ ۽ ابراهيم وٽ سنڌي ادبي بورڊ ۾ ويندو هو. ربانيءَ مونکي اڳ ۾ ئي چئي ڇڏيو هُو تہ هُو ٿر ڏانهن نڪتو آهي ۽ اوهان سان ڪٿي نہ ڪٿي ضرور ملندو. ابراهيم جي دماغ تي ان ڳالهہ طبقاتي

جوش طاري ڪري ڇڏيو. مون ۽ جمال نہ وڪيل صاحب سان ”هائو“ ڪئي پر ابراهيم غصي ۾ چيو تہ:
”جي مير صاحب جو گهر ويجهو هيو تہ پاڻ چو نہ آيو؟ چا ان ۾ پنهنجي گهٽتائي ٿي سمجهيائين جو توکي موڪليائين. وجي چئينس تہ اسان نہ ايندا سين ناشتي تي.“
وڪيل صاحب ڳاڙهو ٿي ويو. مون هن کي ٿڌي ڪرڻ لاءِ وسڪي آڇي. هُو اسڪاچ وِسڪيءَ جا ٻہ پيگ پي موٽي ويو. مان ۽ جمال چُپ ۾ اچي وياسين ۽ ڪجهہ وقت ڪان پوءِ ڳالهہ لنوائڻ لاءِ جمال چيو:
”اياز! هتي هڪ ڳوٺ جو نالو ”هڙيامار“ آهي. هُڙيو پکي هونءَ تہ ڪڙو پاٽي پي سگهندو آهي، پر انهيءَ ڳوٺ ۾ پيتائين تہ مَري ويو.“
اسان جڏهن هڪ پيگ وڌيڪ پيتوسين تہ جمال ٻڌايو:
”جڏهن ٻڪرار ڪنوڻ ڪِجندي آهي، تڏهن واسينگ نانگ جي ٻِرَ کان ٻاهر وينو هوندو آهي تہ ڪنوڻ جو ڪجڪو ڏسي ٻِرَ ۾ موٽي ويندو آهي. اجا هن جو پڇ ٻاهر هوندو آهي تہ مينهن پوندو آهي. ڪنوڻ اتر کان کِوندي آهي.“
پر ابراهيم جو طبقاتي غصو جيئن پوءِ تيئن تيز ٿيندو ويو. اوچتو رشيد پٽيءَ پنهنجو اُپ ڦاڙ ٽهڪ ڏنو، جنهن ماسڪو تائين پهچي، لينن جي شيشي واري قبر ٽڙڪائي وڌي هوندي. آسمان ۾ ڪنوڻ ڪجي ۽ جوابي ٽهڪ آيو ۽ ڄڻ ڪنهن مون کي ڪَن ۾ چيو: ”هي جوين ڏينهن وڄ جي وَراڪي جيترو جٽاءُ ڪن ٿا.“
وَري جمال ڳالهہ ڦيرائي چيو: ”سومرا سَر جون سومريون ۽ مِنيءَ جون سوناريون ۽ برهمڻيون ڏاڍيون سهڻيون ٿين ٿيون.“
ايتري ۾ ڪنوڻ ڪجي تہ ڄڻ انهن جون ساٿيون، گجريون ۽ جهانجهرا وڄڻ لڳا ۽ وڄ جا چمڪا اُنهن جا مُگر، ڏُرگلا ۽ بورلا (گول ٽڪا) ٿي ويا. چَڪو نہ پيو تہ جمال ٻيهر ڊارو اُچليو:
”اياز! هتي ڪير ڏهندڙ کي ڏوجهارو ٿا چَون. ڪيتري نہ شاهوڪار آهي اسان جي ٻولي.“

ابراهيم جو اوچتو اسانجي گفتگوءَ ڏانهن ڌيان وَيو. پوءِ نہ جمال دل ۾ "پنءُ ڇَڪا" چئي، چيو:

"ٻاجهري پوکبي آهي تہ ٻہ ٽي ڏينهن اُڳندي، اُپرندي آهي. پهريون هڪ ئي سلو اُپرندو آهي، پوءِ گوڏي جيڏي ٿيندي تہ گُڏ ڪيندا آهن. جڏهن پورو ڪانو ٿيندي آهي، تڏهن ان ۾ ڪيرو پيدا ٿيندو آهي. ٿورو ان پوندو آهي تہ ان کي "آيون" چوندا آهن. پوءِ پڪو سنگ لڻندا آهن."

اتي ابراهيم جو پرولتاري ڌيان ڇڪيو ۽ ڏرتيءَ سان سندس نظرياتي وابستگي ڪيس ڇڪي وٺي آئي ۽ هن جي ڪاوڙ لهي وئي. مون جمال کان پڇيو:

"جمال! جُهٻو چاتيءَ تائين انگيءَ کي چئبو آهي يا نہ؟"

جمال هائو ڪئي تہ رشيد ٺهڪ ڏئي ڪنوڻ کي ڇيڙايو ۽ چيو:

"شايد جُهٻڻ لفظ جهٻي مان نڪتو آهي."

ايتري ۾ هڪ ٻيٺ اچي نڪتو، جو ٽي ٻجي رات تائين اسان کي لوڪ ڪهاڻيون، سورنا ۽ دوها ٻڌائيندو رهيو. هن راءُ لاکي مهراڻي، ڍولي ماروئل، ٻوبنا جراڙ، سوندري پرمار ۽ ماندل راڻي جون دوهيڙن ۾ڪهاڻيون ٻڌايون. انهن ڪانسواءِ هن ڪڇ بيت ڪارونجهر جي باري ۾ ٻڌايا، جي منهنجي ذهن تي پٿر جي لڪير وانگر ڪوتجي ويا. شعر ها، مصوري هئي!

ڪارونجهر جي ڪورَ، مَرئين نہ ميلئين نهين،
ماٿي ٿهو نڪي مور، ڏونگر لاگي ڏيپتو.
(ڪارونجهر جي ڪور مرندين تہ ٻہ نہ ڇڏيندين،
اُن جي مٿي تي مور آواز ڪري رهيو آهي تہ
ڏونگر ڏيئي وانگر لڳي رهيو آهي.)

ڪور پهاڙ جي اُنهيءَ مٿينءَ لڪير (چوٽيءَ جي ڪناري) کي چوندا آهن، جا ڏنڊ مان ڏيکاري ڏيندي آهي. مون ساري زندگيءَ ۾ ڪنهن ٻہ ٻوليءَ جي شاعريءَ ۾ اهڙو خوبصورت شعر نہ پڙهيو آهي!

سنڌ امان! تنهنجي پوٽي ڪيترن موتين سان پريل آهي!

ان سلسلي ۾ هن ٻيو بيت ٻُڌايو:

ڪارونجهر جي ڪور، روُڙِي لاڳِي رليا مٽي
ماٿي ٿهونڪي مور، ڏونگر لاڳِي ڏيپتو،

روڙِي سهٽيءَ کي، رلياٽي رمٽيڪ کي، ٿهونڪي ٻولي کي ۽ ڏيپتو ديپ کي چوندا آهن. اها ٻولي شايد سنڌيءَ گجراتيءَ جي ڪارڙ آهي.

ڪارونجهر جي پرسان ٻہ سانوٽي نديون ڏوپا ۽ پٽياٽي وهنديون آهن. ڏوپاہ نگر پارڪر جي ڏکڻ طرف ۽ پٽياٽي اُتر طرف وهندي آهي. انهن ندين تي ٻہ بيت ٻُڌايائين:

ڏوپا ويچي ڏار پٽياٽي ڏوجهي پلي،
پاٽيءَ ٽٽون نهہ پار، اَرڙاتا ڪَر اوتري.

ويچي يعني وهي تي، ڏوجهي معنيءَ ٻي، ٽٽون معنيٰ جو ۽ اَرڙاتا گجگوڙ کي چوندا آهن. پارڪري ۾ نہ کي نهہ چوندا آهن.

جڏهن گهٽائون زور سان گجيون تہ اسان کي پٽ اڪبر جي زماني جي گنگ ڪَويءَ جي گيت جي هڪ سٽ ٻڌائي.

گهنگهور ٽڪور ۾ مور چپي نهين
تري چپي تهين باگ اُنايا.

مونکي موسيقار شاهد پٽو "راجستاني ادب جي تاريخ" (History of Rajisthani- literature) تحفي طور ڏئي ويو هو. اهو ڪتاب هيرا لال مهيشوَرِي جو لکيل آهي. مون ان ۾ گاٿا ۽ ڪوتائون سڀ پڙهيون ۽ فطرت تي شاعري بہ پڙهي. انهن ۾ هڪ سٽ بہ اهڙي موهٽي نہ هئي جا ڪارونجهر تي ڏنل لوڪ بيتن سان پيٽي سگهجي.

ڪراچيءَ ۾ هيءَ جمال سان تر جي باري ۾ منهنجي اٽڪل ويهين ڪچهري هئي. جمال هاٽي چڱيءَ ڪيفيت ۾ هيو، هن چيو:

"اياز! جڏهن مِنيءَڪان نڪتاسين ۽ لونڊار ڳوٺ وٽ پهتاسين تہ ياد اٿي ڳُڏ ڪندي پيل ۽ ڪولهي ڳائي رهيا ها. اُنهن کي ڪنن ۾ چانديءَ جا گوڪرو پيا ها ۽ ڳائن پيا:

آڙنگيو آيي مان

(اُتر مان بجليون چمڪن ٿيون) آڙنگ گرميءَ يا ٻُٽ ڪي چوندا آهن.
مون ڪيس چيو تہ:
”مون هنن جو سڄو همرچو نوٽ بُڪ ۾ لکي ڇڏيو آهي.“
وڌيڪ ساڻس مخاطب ٿيندي چيم:
”جمال، اسان ٻوليءَ جي لحاظ کان ڪيترا نہ خوش نصيب آهيون. اُتراڏي، وچولي، لاڙي ۽ ٿريءَ ۾ ڪيڏا نہ لفظ آهن! ڪيڏي نہ رنگارنگ تهذيب آهي اسان جي! ڪن زالن کي جُهبو يا ڪنچوئو پيو هو، جنهن کي برٿ نہ هو ۽ ڪِن کي برٿ پريل گج ها. پولڪن سان ڪن جي پٺ نہ ڍڪيل هئي ۽ انهن تي ٿونر پيل جُتيون کهڙيون نہ چڱيون ٿي لڳيون! ڄڻ انسان نہ ها وڻ ها جي برسات ۾ ٽڙي پيا ها.“
مون جمال کي ٻڌايو تہ جڏهن هنن اسان کي مُڙي تي ڏنو تہ مون کي پارسيءَ جو هي شعر ياد آيو:

آهو زتو آمو خت بهہ هنگام دويدن
رَم ڪردن و اِستادن و واپس نگريدن

ترجمو: هرڻ ڀڄڻ وقت توکان سکيو آهي،
ٽپ ڏئي ڀڄڻ، بيهڻ ۽ پنتي ڏسڻ.
اُن تي جمال پڇيو:
”واهہ، اهو ڪنهن جو شعر آهي؟“
مون جواب ڏنو:
”ڪمال اسماعيل جو، تو شايد نالو نہ ٻڌو هجي. نالو پاڻين جهڙو اٿس.“
۽ پوءِ مون جمال کي چيو تہ:
”هي اسان جو ديس اولهہ پاڪستان جي نقشي ۾ نہ اچڻ گهرجي! ايوب خان ڪير ٿيندو آهي اُن کي ون يونٽ ۾ سمائڻ وارو؟“
مون اسلام ڪوٽ ڏانهن ايندي رستي ۾ چَونئرا ڏٺا هيا، جن ۾ جڏهن رات جو ڏيئا ٻرندا هوندا تہ سَنڌيا جو سمو نظر ايندو هوندو. سَنڌيا هونءَ تہ سانجهيءَ کي

چوندا آهن، پر انهن ڏيئن جي قطار کي بہ چوندا آهن، جي بنارس ۾ شام جو گنگا تي لوڙهيندا آهن.

اُتي نگرپارڪر جو مشهور جوتشي پنڊت ڏيو جي اسان وٽ آيو هو، جنهن منهنجي ۽ جمال جي جمر جي تاريخ ورتي ۽ اسان جا هٿ ڏٺا ۽ پوءِ چيائين تہ اوهانکي خط ذريعي اوهان جي باري ۾ لکي موڪليندس. مونکي لکي موڪليائين تہ:

"ٿوري عرصي لاءِ اوهان کي تڪليف ۾آٽيندا پر پوءِ اوهان جو نانءُ ناموس ايترو وڌي ويندو، جنهن جو اوهان حصو بہ نہ ڏٺو آهي."

مونکي ٻئي سال 1965ع ۾ جيل ۾ وڌائون ۽ پوءِ جيڪي ڪجهہ ٿيو آهي، اهو پڙهندڙن جي اڳيان آهي. اهڙي طرح جمال، پنڊت ڏيو جي خط سانيي رکيو هو، جنهن جي فوٽو ڪاپي مونکي ڏني اٿائين ۽ جمال جو چوڻ آهي تہ ان ۾ ڪيل اڳڪٿيون سچيون نڪتيون آهن ۽ ڪيل هدايتن تي عمل مان فائدو ٿيو آهي. منهنجي هڪ ٻي جوتشيءَ سان بہ هڪ ڀيرو اڳ ملاقات ٿي هئي. ان بہ جيڪو چيو هو سو سچو نڪتو هو. مان سنڌ مدرسي کان ڪجهہ قدمن تي "آگي قدم پريس" ۾ وينو هوس، جا ڪامريڊ احمد جي هئي جو مون ۽ جوئي سان گڏ ايم. اين. راءِ جي ريڊيڪل ڊيموڪريٽڪ پارٽيءَ جو ميمبر هو. اج ڏينهن تائين جويو ڪراچيءَ ايندو آهي تہ هن وٽ ضرور ويندو آهي. هن پارٽيءَ جا رسالا ۽ اخبارون پوٽين وانگر سانيپا آهن ۽ وس پڄيس تہ اهي پوٽڙين ۾ ويڙهي رکي. مان ريڊيڪل ڊيموڪريٽڪ پارٽيءَ تي پوءِ لکندس جڏهن ڪجهہ پوءِ ڪراچيءَ جي زندگيءَ جي باري ۾ لکندس. في الحال اڳئين جوتشيءَ سان ملاقات جي باري ۾ ٿو لکان. اهو 1949ع جو سال هو مان ڪامريڊ احمد جي پريس تي وينو هوس تہ هڪ جوتشي آيو. هن چيو تہ ڪيس ٻک لڳي هئي، تنهنڪري ڪيس هڪ رپيو گهرجي، پر هو اسان کان ڀيک نہ وٺندو، پر اسان جو هٿ ڏسي اسان کي پنهنجي تقدير ٻڌائيندو. مون هُن کي ائين تفريحاً هٿ ڏيکاريو، جيئن ڪيس هڪ رپئي ڏيڻ لاءِ سبب پيدا ٿي سگهي. هن ڪجهہ وقت هٿ ڏسي چيو:

"اوهان هڪ هفتي ۾ ڪراچي ڇڏي ويندا."

مون هن کان پڇيو: ”ڪيترن ڏينهن لاءِ.“
هن جواب ڏنو ”ڪيئي سالن لاءِ، ڪافي وقت ڪانپوءِ موٽي ايندا، پرگهبرايو نہ اوهان جو مستقبل هاڻي کان گهڻو چڱو ٿيندو.“

هن اِهو بہ چيو تہ: ”اوهان ٻي شادي بہ ڪندؤ، پر اُها گهڻو وقت نہ هلندي.“
هن وڌيڪ چيو تہ: ”اوهان سياست ۾ ملوث ٿيندا پر ان مان اوهان کي فائدو بہ ٿيندو تہ نقصان بہ ٿيندو.“
مونکي سيئي ڳالهيون دل سان نہ لڳيون. مان خالد اسحاق ۽ عبدالقادر شيخ جو پائيوار هوس ۽ هنن سان نهايت خوش هوندو هوس. مونکي پهرين شادي ڪئي تمام ٿورو وقت ٿيو هو ۽ اجان اُن جا خمار ئي نہ لٿا ها، منهنجو سياست سان دور جو واسطو بہ نہ رهيو هو پر ٽن چئن ڏينهن ڪانپوءِ اسان جي خاندان ۾ ڪجھ اهڙا جهڳڙا ٿيا جو مونکي ڪراچي ڇڏڻي پئي.
تازو مون امرتا پريتم جي جيون ڪٿا جو ٻيو حصو پڙهيو تہ ان ۾ هر صفحي تي ڪنهن جوتشي ۽ ڪنهن سپني جو احوال هو. هن اهو بہ لکيو هو تہ:
”هي شخص ”مبارڪ“ ڪير آهي، جنهن کي جيل ۾ وڌو اٿائون ۽ جنهن جو نالو مون کي سپني ۾ اچي ٿو.“
امرتا پريتم اڳ ڪيمونسٽ هئي ۽ سوويت روس جا دورا ڪري، دنيا جي ڪمونسٽ اديبن جي ساٿ کي ساراهيو هيائين.هوءَ مونکي شيخ اياز جي نالي سان سڃاڻنيدي هئي، پر اصل نالو ڪيس معلوم نہ هيو. بهرصورت هُن جي جيون ڪهاڻي پڙهي اِها ڳالھ ويساهہ ۾ اچي سگهندي تہ هُن جو جوتش ۾ ڪيڏو اعتبار آهي. هُن تہ اِهو بہ لکيو آهي تہ اڳئين ڪنهن جنم ۾ هوءَ اندرا گانڌيءَ جي ڀيڻ هئي ۽ هن جو مڙس ”امروز“ ۽غالب، هن جو عاشق ”ساحر لڌيانوي“ ڪن اڳين جنمن ۾ هن جا مڙس رهيا ها. پاڻ کي جوتش جا رڳو نہ تجربا ها، سي سچا نڪتا ها، ٿي سگهي ٿو اِنهن جو سچ اتفاقي هجي!
وري پنتي سفر جو احوال. پارڪري عورتون نهايت خوبصورت هيون ۽ اهڙيون عورتون پوءِ فقط مون روس ۾، خاص ڪري لينن گراڊ ۾ ڏٺيون هيون. منهنجي

گائيڊ اِرينا (يونانيءَ ۾ ارينا جي معنيٰ تقدير آهي) تہ هوبهو اُن ريباريءَ جهڙي هئي، جيڪا اسان نگرپارڪر مان پَن چڪيءَ ڏانهن ويندي ڏٺي هُئي، پر ان جو ذڪر مان پوءِ ٿو ڪيان. رات جو پَٽُ اسان کي ٻڌائي رهيو تہ:

”هتي هندو سهاڳڻيون نڪ ۾ سونو ويندو ۽ مسلمان عورتون سوني نٿ پائينديون آهن، جن ۾ ڏانوڻ وجهي ڪُنڊيءَ سان وارن ۾ اَٽڪائي ڇڏينديون آهن. هو ڦلي ۽ ڇلائين يا رائدار بولي بہ پائينديون آهن. اڇوت ڇوڪريون ڦاڙيون پائينديون آهن، جي هرڻ جي سڱن مان ٺاهيندا آهن ۽ جن مان ڪِن تي ڇِٽ بہ نڪتل هوندا آهن. مسلمان عورتون نسبيون ڪُڙڪون ۽ چانديءَ جا والا ۽ هندو عورتون ڪنن ۾ ڏرگهل يا جهونبڙا پائينديون آهن. عورتون ڳچيءَ ۾ دهريون ۽ ڪنٺلا بہ پائينديون آهن. سهاڳيٽيون ٻانهن ۾ ڪافور يا عاج جي ٻانهين بہ پائينديون آهن، اڇوت ڇوڪريون جي ريشمي ٿوٿر وجِهي، ڪانچ جي مٽين جا ڪنٺلا پائينديون آهن، سي سيني ڪان وڏيڪ خوبصورت لڳنديون آهن. هو ڳچي ۾ ڪارڪڙي بہ پائينديون جا ڪارڪ جي ڪکڙيءَ جيتري ٿيندي آهي.“

مون کي جئپور ۾ منهنجي دوست سندر اگناڻي ”Inside Guide to Rajisthan ڪتاب تحفي طور ڏنو هو. ان ۾ فوٽن ۾ زالون مٿيان زيور پائي وينيون آهن، انهن کي ڪرائن ۾ عاج جا گورلا يا شيشي جا چمڪدار چوڙا پيا آهن، جي زرينا ۽ پارو چاولا جئپور جي بازار مان دِزنن ۾ ورتا ها. فوٽن ۾ انهن کي ڇيچ يا ٻاچ ۾ مُنڊيون پيون آهن. ڪِن کي ڏسٽيءَ تائين ڇئني آڱرين ۾ ڇلا پيا آهن، پاپڙين ۾ گوڪرو ۽ ڪيوٽيون پيون آهن. ڳچيءَ ۾ هڪ چورس ”ماٿيو“ پيو اٿن، جنهن کي زرينا ۽ پارو منگل سُوتر سمجهي خريد ڪيو هو. پيرن ۾ چانديءَ جون گول ڪڙيون، سلٽيون ۽ لنگر بہ ٿي مليا، جي بہ ٿر ۾ پائيندا آهن. مٿين ڪتاب جي ٻاهران هڪ نينگريءَ جي تصوير آهي، جنهن جي مٿي تي راجستاني شال آهي ۽ نڪ ۾ رائدار بولي آهي.

اسان ننگرپارڪر ۾ بنگلي جي لان ۾ وينا هياسين. اُپ ڪارو گهنگهور ٿي ويو هو ۽ برسات پوڻ لڳي هئي ۽ مينهن جون لارون وهي رهيون هيون ۽ وار پڇي ويا ها. اسان بنگلي ۾ اندر وڃي ويناسين. پٽائي جي ٿر ۽ لاڙ جي سير جي باري

۾ ڳالهائي رهيا هياسين. ڪنهن بہ ڪلاسيڪي شاعر هومر کان ورجل تائين، گوئٽي کان شيڪسپيئر تائين عوامي زندگيءَ ڪي روحاني پيغام لاءِ ائين علامت نہ بڻايو هو. دولت ۽ دبدبي لاءِ بي انتها نفرت هن ڪي اهلِ تصوف مان ورثي ۾ ملي هئي، جا هن انهيءَ هڪ سِٽ ۾ ڪيڏي خوبصورتيءَ سان سَمائي هئي:

"ڪارا ڪراين ۾، سون اسان ڪي سوءَ"

سوپو مون ڪي چوندو آهي تہ:

"تنهنجي طبيعت نهروءَ وانگر آهي، جو سپ ڪجھ ڏسي پوءِ اُن لاءِ چوندو هو تہ اُهو تچ آهي."

مان ڪيس جواب ڏيندو آهيان:

"هونءَ بہ ڪنهن شيءِ ڪي ڏسڻ کان سواءِ ڪيئن ٿو چئي سگهجي تہ تچ آهي. هيءَ دنيا مايا آهي، دوکو آهي، سراسر فريب آهي، اهو ئي چئي سگھندو، جنهن اُن تي پَرتري هَريءَ وانگر پرپور نظر وڌي آهي. "ٿوڪتا" اهوئي چئي سگھي ٿو، جنهن انگور کي چپ ڏئي ڏٺي آهي. ڌن دولت، حسن صورت، مان شان، سپ چٽنگ جي چٽاءَ وانگر ڪِڻ پنگر آهي."

اسان ڪيترو وقت پٽائي جي عظمت تي ڳالهائيندا رهياسين. پٽائي جو دور افراتفري جو دور هو. هُن "واڍوڙڪَن مَنهَن" جي ڳالھ ڪئي هئي، "سوريءَ مٿي سيڻ" ڏٺا هيائين، هن ڪڙڳ ڪلول ڪندا ڏٺا ها، هن جو مشاهدو هو تہ ڪيئن ٽا "ڪلهنئان ڪاٽين" هُن "ڪَرٽ ڪپار" ۾ ڏٺا ها ۽ هن جي ڪنن ۾ "ڪِنجهو ڪنجهہ" پرندي رهي هئي، ۽ اهو سارو مشاهدو هن جي روح ۾ سِمي، هن جي تحت الشعور ۾ هليو ويو، جيئن واري مينهن جو پاڻي چُھي ويندي آهي ۽ پوءِ هُن ان جو شاعريءَ ۾ علامتي اظهار ڪيو آهي. پٽائي دنيا ۽ عقبيٰ جو مذر ميلاپ آهي. هونءَ بہ تہ لوهار، ڪنيار، ميهار، پنهوار، صراف، سونارا ۽ پيا ماڻهو ۽ انهن جون پيشہ ور مصروفيتون هن جي شاعري ۾ علامتون ٿي آيون آهن. هر شيءِ خدا جو مظهر آهي. ڏٿ ۽ ڏوتي بہ خدا ۽ هن جي تلاش جي علامت آهن. تصوف جيڪڏهن ڪنهنجي شاعريءَ مان سچ پچ ٽپڪي ٿو جيئن ڪرڻ ڦل

مان گلاب جو عرق ٽپڪندو آهي تہ اُهو ڀٽائي جي شاعريءَ مان ٽپڪي ٿو. مان چوان ٿو تہ:

”ڀٽائيءَ جي ولي الله واري حيثيت کي الڳ رکو، هو رڳو شاعريءَ جي ڪري بہ عظيم آهي پر جي ولي الله بہ اُن ۾ شامل ڪيو تہ ڀٽائي امير خسرو دهلوي ۽ نظام الدين اوليا ٻئي آهي.“

ماني کائي، اٽڪل ٽين ٻجي ريسٽ هائوس وڃي ستاسين. سمهڻ ويل مون کي پولڪو لفظ ياد آيو. اهو عورت جي چاتيءَ تي پيل پرت سان پريل انگيءَ وانگر هو. مونکي ياد آيو تہ اهو لفظ ويجهو مون جرمن ناول نويس ايرڪ ميريا ريمارڪ جي ناولن ۾ ڪٿي پڙهيو هو. مون ڀٽائيءَ جون هينيون بيت بہ ننڊ کان اڳ ۾ ساريو:

مَٿن ٿُپڪ ٿپڪڙا، چڪندڙا اَچن،
کُڙيون کهہ پَڪُليون، پَگهر سِر پيرن
اي وڙ ويڙهيچَن مون لوڏائين لکئا.

ڇا تہ بيت هو! انگريز شاعر ازرا پائونڊ اِهو بيت ٻُڌي ها تہ سِسليءَ مان ٽپڙ ويڙهي اَچي گڊڙي ۾ رهي ها.

مون سکر ۾ اچي آڪسفورڊ ڊڪشنريءَ ۾ ڌارين لفظن جي فهرست ۾ اهو لفظ ڏٺو هو تہ اُن ۾ لکيل هو:

POLKA: Tight fitting dress of a woman,

Used in french and German.

unknown. Origin

مان ڀانيان ٿو جڏهن سنڌ ۾ آريائي عورتون آيون هيون. اُهي پولڪا پائيندي هُيون. اُچار ۾ رتي بہ ڦيرگهير نہ هئي.

مون وٽ ويجهڙائيءَ ۾ هڪ آسٽريليا جي شاعره ايسٽيلا ڊراءِ لئنڊ (Estella Dryland) ڪراچيءَ ۾ اُردوءَ جي باري ۾ معلومات لاءِ ايندي هئي. هوءَ منهنجو اردو شاعريءَ جو ڪتاب ”نيل ڪنٺهہ اور نيم کي پتي“ پڙهي ڏاڍو متاثر ٿي ۽ اُن مان ڪافي ترجما انگريزيءَ ۾ ڪيا اٿائين، جي ڪتابي صورت ۾ ڇپائڻ تي

چاهي. (تازو ان سموري مواد جي ڪاپي مونکي آسٽريليا مان اماڻي اٿائين) مون کي ياد آيو تہ 1947ع ۾ پهريون آسٽريليا جو رهواسي جو مون سان مليو هو سو سنڌي هو. خالد اسحاق هن کي منهنجي سپرد ڪري، پاڻ ڪنهن رجسٽريشن جي ڪيس سان هليو ويو. جڏهن مون هن کان نالو پڇيو تہ هن ٻڌايو:

"حاجي بدو ڏا (Haji Badoda)."

مون هن کي چيو اهو ڪهڙو نالو آهي؟

جنهن تي هُن چيو تہ:

"پاڪستان ٺهڻ کان ڪيئي سال اڳي، هو آسٽريليا ويو هو. ان وقت هن جو نالو حاجي عبدالله هو پر اُتي هن کي ماڻهو حاجي بدوڏا ڪوٺيندا ها. هو رڍن جا ڪيئي ڌڻ جي چڏي هو وطن موٽي آيو هو، انهيءَ شرط تي تہ سنڌ سرڪار هن کي دادوءَ ۾ ڪيئي ميل زمين ڏيندي، جتي هو رڍون پالي سگهندو پر هو جنهن سرڪاري محڪمي ۾ ٿي ويو، مايوس ٿي پئي موٽيو."

مون چيو:

"حاجي بدوڏا! جن قومن کي غلامانہ ذهنيت نہ هوندي آهي، اُهي ڌاريا نالا اپنائڻ ۾ ڪيٻائيندي‌ون آهن ۽ پنهنجا نالا پاڻ چونديندي‌ون آهن. باقي رهيو توکي زمين ملڻ جو سوال، اُهو تنهنجو خواب خيال آهي جو تو ۾ وطن جي محبت پيدا ڪري آهي. توکي ايترا پئسا هجن تہ زمين بازاري اگهہ تي خريد ڪري سگهين ٿو، باقي سڀ ڏٺا اٿي!"

مونکي اهو بہ ياد آيو تہ هتي مور جهڙو خوبصورت پکي ۽ هرڻ جهڙو پيارو جانور ڪئن نہ بيدرديءَ سان ماريو وڃي ٿو. ڪنهن وقت تہ شڪاري جيپ تي ايترا هرڻ ماريندا ويندا آهن، جو هو شڪار کڻي بہ نہ سگهندا آهن ۽ واريءَ تي اُنهن جي جميل رت لهندي سج کي دانهن ڏيندي آهي تہ مون کي ڇو وهايو ويو آهي. سنڌ کي جيڪڏهن ڪا پٽ لڳي آهي تہ هرڻن ۽ مورن جي لڳي آهي. پوءِ منهنجي اک لڳي وئي، مون ننڊ ۾ ڏٺو تہ هڪ مورڻي مونکي ڪارونجهر جي ڪور تي سڏي رهي آهي ۽ چئي رهي آهي:

”مان بار بار تو وٽ انسان جي روپ ۾ ايندس؟ ڇا تون مون کي يڪدم سڃاڻي سگهندين؟ ڇا تون گهنگهور گهٽا جئن برسي، منهنجي رقص جو داد ڏيندين؟ پوءِ مون کي سڏيندي پنتي هتندي ٿي وَئي.....“

ايتري ۾ مون کي ڪوئي ننڊ مان اُٿاري ٿو. صبح جو اٺ وڄي چُڪا آهن ۽ مسڪين جهان خان کوسو اسان سان ملڻ آيو آهي. مون يڪدم مُنهن ڌوتو ۽ ڪمري کان ٻاهر آيس. هو ابراهيم سان حال احوال ڏئي رهيو هو. محمد بخش مجنون پنهنجي ڪتاب ”مسڪين جهان خان کوسو“ ۾ هُن جي ٿُرُ تصوير ڇٽي آهي:

”ڪَرڙ وڏ، قد درميانو، جسم جو جانٺو، موڪري مانيٽي منهن تي سفيد سُهڻي چاپونئي سونهاري، اڇي جهڙي ٻُوهڻ، متو اڪثر اگهاڙو، ڪڏهن ڪڏهن سياري ۾ مُلن واري برقعي ٽائيپ ٽوپي، اونهاري ۾ ڪجيءَ واري مولانا پاشانيءَ واري ٽوپي، مليشي جا ڪپڙا، سي بہ ميلَ ۾ ڪڇ، هڪ دفعي پائڻ ڪانپوءِ سڄ ڪٽي يا ٻج ڪٽي. پاٽيهي ڳري سڙي پنهنجي پاڻ مان جندُ ڇڏائن تہ واهہ نہ تہ پيو ٿيو خير. ساڄي ڪُلهي تي پُنارڪ ڪتابن ۽ اخبارن جي، ڪاٻي ڪَڇ ۾ بہ ٽي سير اخبارن جو پلندو ۽ اُن سان گڏ ”ٻاوِريءَ جو گيڏيو“ هٿ ۾ مس ڪپڙي، ڳُڙي پڃي سپاٽا ٽي ويل سليپرن سان، ڪِرٽ ڪِرٽ ڪندو، مٽيءَ جي اڻ مئي کِهہ اڏائيندو، ٽرين جا ولرن جا ولر پويان لايو، ڪنهن آفيسر ڏانهن واڪِيندو ڪو ماٽهو ويندو ڏسو تہ پڪ سمجهو اِهو آهي مسڪين جهان خان کوسو.“

موسم ۽ موقعي جي لحاظ کان اِن حليي نامي ۾ مناسب ترميم ڪري سگهجي ٿي. مون کي مسڪين ڏسي يڪدم حافظ جو هي شعر ياد اچي ويو:

خاڪسارانِ جهان را بہ حقارت مَنگرَ،
توچھ داني کھ دراين خاک سُواري باشد.

ترجمو: جهان جي خاڪسارن کي حقارت سان نہ ڏس،
تون ڇا ڄاڻين، تہ متان اِن خاڪ ۾ ڪوئي سوار هجي.

لفظ ”جهان“ جي بدران جيڪڏهن حافظ ”جهان خان“ شعر ۾ لفظ وجهي ها تہ شعر جو وزن تہ ضرور ڪِري ها، پر ان جي معنيٰ ڳري ٿي وڃي ها.

مسڪين جهان خان کوسي ۾ انڪساري، خودداري، هڪ ظلم تي ٻڌل ڪامورڪي نظام لاءِ بي انتها نفرت ۽ پنهنجي مظلوم عوام لاءِ بيحد محبت هئي. ”مجنون“ ڪان بهتر هُن تي ڪير ٿو لکي سگهي! هن اسان کي ٻڌايو تہ جاگيراڻي، شهرياڻي، ڇُتاڻي، جُماڻي ۽ مَنيوال وغيره ڪوسا هتي رهندا آهن. اهي اڳي بہ ڌاڙا هڻندا ها ۽ اجا بہ هڻندا آهن، پر اُنهن مان ڪيترا سرڪاري نوڪر بہ آهن. هن اُهو ٻڌايو تہ ڪيئي بلوچ ۽ بروهي قومون ٿر ۾ رهنديون آهن پر هن جي دل پيلن، ڪولهين ۽ مينگهواڙن سان آهي.

حشو ڪيولراماڻي جو مسعود کدر پوش جو دوست هو جيڪو 1947ع ۾ ڪراچيءَ جو ائڊيشنل ڪمشنر هو، جڏهن هاشم رضا ڪراچيءَ جو ڪمشنر هو، مون کي ٻڌائيندو هو تہ مسعود جڏهن بمبئيءَ ۾ ڊپٽي ڪمشنر هو تہ هن جي اتان جي آدي واسين سان ايتري محبت ٿي وئي هئي جو هو پنهنجي فلسفي کي چوندو ئي ”پيل از م جو فلسفو“ هو. مسڪين جهان خان ڪوسو جو ست درجا سنڌيءَ پڙهيل هو ۽ سپاهيءَ جي نوڪريءَ تان مستعفي ٿي، ٿري عوام جي خدمت ڪندو هو، اهو بہ ”ڪولهي ازم فلسفي“ ۾ اعتبار ڪندو هو. ان ڏينهن مسڪين ڏسي الائجي چو مونکي ويهين صديءَ جو عظيم ترين انسان جرمن ڊاڪٽر اَلبرٽ شواٽيزر ياد آيو هو، جنهن پهريون تہ پيانو ۽ آرگن تي مهارت حاصل ڪئي هئي ۽ باخ (Boch) جي سنگيت (Concert) ۾ بهرو وٺندو هو، پر پوءِ اهو ناڪام سمجهي، هن علاج معالجي ۾ ڊگري حاصل ڪئي هئي ۽ مهذب دنيا کي تياڳي آفريڪا جي هڪ ڳوٺ ۾ ديرو ڄمايو هو، جو جڳ ۾ لمبامي (Lambame) جي نالي سان مشهور ٿيو هو. اُتي هن انگ اگهاڙن، پيٽ بکين ڪارن لوڪن جي مفت علاج لاءِ وڏيون اسپتالون نهرايون هيون. هو 4 سيپٽمبر 1965ع تي 91 ورهين جي عمر ۾ گذاري ويو. هن جي وفات کان اڳ ”ٽائيم“ رسالي هن کي ”دنيا جو عظيم انسان“ لکيو هو.

هو واقعي هن صديءَ جو وڏي ۾ وڏو ماڻهو هو. مغرب جي سفيد فام ڊاڪٽر لاءِ آفريڪا جي سياهہ فام مخلوق کي پنهنجي زندگي سپرد ڪرڻ وڏي ڳالهہ آهي. انقلاب وڏي ڳالهہ نہ آهي. تاريخ ڇٽيءَ طرح ڏيکاريو آهي تہ انقلابي اقتدار ۾

اچي، اقتدار کي برقرار رکڻ لاءِ لُنءَ ڪانداريندڙ بربريت تي لهي اچن ٿا. اُهي انسانيت جا محسن سپهہ سالار نہ آهن، نہ اُهي انسانيت جا خدمتگار آهن. ائين برابر آهي تہ اَلبرٽ شوائيٽزز نہ فقط اهلِ دل پر هن جو انساني مسائل تي غور ۽ فڪر بہ بي مثال هو ۽ هو ڪافي ڪتابن جو مصنف بہ آهي. هن جي پنج سئو صفحا سوانح عمري جيمس برابزون (James Brabzon) لکي آهي، جو آفريڪا ۾ ڄايو هو ۽ تعليم لنڊن يونيورسٽيءَ ۾ ورتي هيائين ۽ بي. بي. سيءَ تي ڊائريڪٽر ۽ ٽي. وي پروڊيوسر بہ آهي. جيمس برابزون پنهنجي ڪتاب جي صفحي 242 تي هُن جو لکيل هينيون ٽڪرو ڏنو آهي:

”غور ڪندي مونکي تعجب آيو تہ مون کي انهيءَ فلسفي جي مرڪزيت گرفت ۾ آڻڻي هئي، جا انساني تهذيب وتمدن ۽ دنيا جي شعور تي ٻڌي وئي آهي. مان ان جي اندرئين تهہ تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪئي پر واري واري سان مونکي اها ڪوشش ڇڏڻي پئي. مون نظريو تہ اڪئين پئي ڏٺو پر اهو منهنجي پڪڙ ۾ نہ پئي آيو ۽ مان ان کي ٻوليءَ ۾ اظهاري نہ ٿي سگهيس.

انهيءَ ذهني ڪيفيت ۾ مون کي هڪ نديءَ ۾ ڊگهي سفر لاءِ وڃڻو پيو. مان پنهنجي زال سان گڏ پنهنجي صحت ۾ سڌاري لاءِ ڪيپ لوپيز (Cape Lopez) جي ساحل تي رهيل هوس. اهو 1915ع جو سيپٽمبر مهينو هو، مونکي نگومو (N Gomo) ۾ هڪ تبليغي پادريءَ جي بيمار زال مادام پيلو (Pelot) کي نديءَ جي اوپار هڪ سئو سٺ ميل پري چڪاس ۽ علاج لاءِ وڃڻو پيو. مون کي وڃڻ لاءِ هڪ ننڍڙو اسٽيمر مليو، جنهن تي پيهہ هئي ۽ جو ڇُٽڻ وارو هو. مون ڪانسواءِ اسٽيمر ۾ مقامي ماڻهو هاڻ پر انهن ۾ منهنجو لئمبرين وارو دوست ”ايمل او گوما“ بہ هيو، چاڪاڻ جو مان تڪڙ جي ڪري، پنهنجي سفر لاءِ پورو ڪاڏو خوراڪ نہ ڪٽي سگهيو هوس، انهيءَ مونکي پنهنجي هانديءَ مان ڪجهہ ڪاڏي لاءِ آڇيو. آهستي آهستي اسان اوپار ويندا رهياسين ۽ ڏکيائي محسوس ڪري رهيا هياسون ڇو تہ اها خُشڪ موسم هئي ۽ واهڙ هُيو واريءَاسين ڪنارن وچان. مان اسٽيمر جي ڊيڪ (Deck) تي پنهنجن خيالن ۾ غرق ويٺو هوس ۽ اخلاقيات لاءِ اُهو ابتدائي ۽ آفاقي اصول تلاش ڪري رهيو هوس، جو اجا تائين مان

پنهنجي فلسفي ۾ ڳولي نہ سگهيو هوس. مون ڪيئي پنا ڪارا ڪيا ها جيئن ڪنهن نتيجي تي پهچي سگهان. ٽي ڏينهن سنجها سَمئہ هڪ دريائي گهوڙن (Hippopotamuses) جي ميڙ مان اسان ڪي لنگهڻو پيو. اوچتو منهنجي من ۾ ڪي وچ وانگر ٻول ٻُريا، جي هونءَ تہ ڪن جن نہ هيا ۽ اُهي هيا "Reverence for Life" (زندگيءَ لاءِ احترام)، لوهي دروازو ٽٽي پيو هو. ٻُوڙن مان واٽ پڌري ٿي پئي. هاڻي مون ڪي اهو نظريو ملي ويو هو، جنهن ۾ جهان ۽ زندگيءَ جي اثبات ۽ اخلاقيات لڳو لڳ هُيا. هاڻي مون ڄاتو آهي تہ اخلاقي دنيا ۽ زندگي جي اثبات ۾ اُهي نصب العين جن تي تهذيب ٻڌي وئي آهي، ڇا آهن."

مسڪين جهان خان ست درجا سنڌي پڙهيل هو. هو خود مصنف نہ هو ۽ هن جي سوانح حيات هڪ مختيارڪار محمد بخش "مجنون" پنهنجي مخصوص انداز ۾ لکي آهي، پر مسڪين جي نسبت بہ فقط "خاڪ" سان نہ هئي، پر "عالمِ پاڪ" سان بہ هئي، جي انسانذات جي بي لوث خدمت، رنگ، نسل، قوميت ۽ مذهب جو خيال نہ رکي ڪئي وڃي ۽ ماڻهو سان ڏک درد ونڊ ڪنهن غرض يا مطلب جي ورهايو وڃي تہ ان کان بهتر عبادت ٻي نہ آهي ۽ انسانيت لاءِ احترام کان وڏيڪ ٻي وڏي عظمت جي نشاني نہ آهي. بين الاقوامي سطح تي اَلبرٽ شوائيٽزر ۽ قومي سطح تي مسڪين جهان خان اهڙا ماڻهو آهن جن جي زندگيءَ جي لانگ مارچ مائوءَ کان بنهہ مختلف آهي. انهن ڪنهن کي ڏک نہ ڏنو آهي، فقط سَنو آهي.

بين الاقوامي سطح تي مونکي بہ ٻيا انسان بہ سُجهي اچن ٿا، جي ائين ڳياڙي نہ هٽندا ها جيئن انقلابي هٽندا ها ۽ اُهي ها گانڌي ٻيو مارٽن ليودر ڪِنگ جونيئر. انهن ٻنهي لاءِ نوبل انعام تہ تچ آ، پر ٻيو ڪوئي بہ انعام انسان ذات هنن لاءِ ڏيڻ جي اهل نہ آهي. پنهنجي زندگيءَ ۽ موت سان هنن عالم جي جريدي تي اَمٽ مُهر هنئي آهي. مارٽن ليودرڪنگ کي آڪٽوبر 1964ع ۾ ۽ اَلبرٽ شوائيٽزر کي نوبل پرائيز تہ ملي پر اهڙن شخصن جا انعام ازل ۾ آهن. ڌن دولت سان انهن جو قدر نہ ٿو ڪري سگهجي. ڪنهن چيو آهي تہ وڻ جي اوچائي جي پوري ماپ

تڏهن ٿي سگهي ٿي، جڏهن اُهو ڪيرايو وڃي ٿو. خود آمريڪا جي نيگرو ليڊر مارٽن ليوٿرڪنگ جونيئر چوندو هو تہ:

”جيڪڏهن ڪوئي انسان ڪنهن ڳالهہ لاءِ نہ ٿو مري تہ هو جيئڻ جي لائق نہ آهي.“

14 اپريل 1968ع تي هن ڪي نسلي فساد ۾ميمفس ٽينيسي (Memphis Tennessee u.s) ۾ گولي هڻي ماريو ويو هو.

اسان وٽ باچا خان جو مثال ڏسو. هن جي آپ بيتي اردوءَ ۾ جنوري 1991ع ۾ ڇپي ۽ مونکي منهنجو نوجوان مداح قاضي عمر تحفي طور ڏئي ويو هو. هو نہ رڳو پنهنجي راءِ جو پڄاڙيءَ تائين بي باڪيءَ سان اظهار ڪندو رهيو پر هن خدمتِ خلق جي ڪري چا نہ سَنو. اُن جو اُهو ڪتاب هڪ عبرتناڪ داستان آهي. اهڙا ٻيا بہ ڪيئي انسان آهن، جن سڀ ڪجهہ پنهنجي سِر تي سهي ديس جو نيتارو ڪيو آهي. مسڪين جهان خان بہ عوامي زندگي اپنائي نہ هئي، پر هو شروع کان ان زندگي جو حصو هو، هن پڇيرو ۾ ويهي بيل گاڏيءَ سان همدردي نہ ڪئي هئي.

اسان ريسٽ هائوس ۾ ناشتو ڪري جيپ تي پن چڪي ڏسڻ نڪتاسون، جا نگرپارڪر کان ميل پري ڪنهن مغربي ملڪ امداد ۾ ڏني هئي. شايد ٿر ۾ اهڙيون چار پَن چڪيون لڳي چڪيون هيون يا لڳڻيون هيون. چانگ مون کي نگرپارڪر جي ماکيءَ جون بہ بوتلون ۽ هڪ بوتل رشيد ڀٽيءَ کي تحفي طور ڏئي اسان کان موڪلايو. مون جڏهن سکر ۾ ماکي ناشتي لاءِ پيتي هُئي تہ ان مان ڪجهہ مُئل ڪِوليون نڪتيون هيون. مون جڏهن رشيد ڀٽيءَ کي اها ڳالهہ ٻڌائي تہ هن چيو:

”جي تون اِها ماکي نہ کائين تہ مون کي ڏي. مان اُن کي ڪپڙ ڇاڻ ڪري ڪِوليون ڪڍي وننديس.“

مون هائو ڪئي تہ هو منهنجي گهران اچي ماکيءَ جون ٻئي بوتلون کڻي ويو ۽ پندرنهن ڏينهن ۾ هو ٽئي بوتلون کائي ويو. ڀٽي کائڻ جو ملهہ مڙس هو، پر نيٺ کاڌو هن کي کائي ويو ۽ هو ذيابطيس ۾ گذاري ويو.

”اج پڻ اکڙين سجڻ پنهنجا ساريا.....“

رشيد ڀٽيءَ جي وڇوڙي جي ڳالهہ نڪتي تہ اکيون پرجي آيون ۽ مون ڀٽائيءَ جو مٿيون شعر ڳوري آواز سان پڙهيو.
پن چڪي ڏانهن ويندي اسان سان هڪ تپيدار بہ رستي ڏيکارڻ لاءِ ساڻ هو. هن رستي تي هڪ لوڙهي پرسان جيپ روڪرائي. پريان لوڙهي جي پٽر ۾ ڪونيٽ جي وڻ لڳ هڪ گوري رنگ واري نهايت خوبصورت ڇوڪري نظر آئي. هن کي رنگين گهاگهرو، ڪنجرو ۽ چني پئي هئي. ڪنجريءَ تي ريشم جو پرت پريل هو ۽ ٽڪون مڙهيل هيون. هن هرڻن جي سڱن جون ڦلڙيون پاتيون هيون، جن تي ڇٽ نڪتل ها. ڳچيءَ ۾ هن کي تائٽ، پيرن ۾ چانديءَ جون ڪڙيون ۽ ڪڙهوليون پيون هيون. ڇڻ تہ هوءَ تپيدار لاءِ اڳيئي تڪي رهي هئي. اسان کي تپيدار ٻڌايو تہ:
”هي ريٻاري قوم جا ماڻهو آهن ۽ مونکي هن ڇوڪريءَ کي هن جي پيءُ لاءِ نياپو ڏيڻو آهي.“
ڇوڪري منهنجي دل ۾ پيهي وئي ۽ پوءِ بار بار منهنجي شاعريءَ ۾ جهرڻي وانگر ڦٽي نڪتي آهي. تپيدار هن سان ڏهہ پندرنهن منٽ ڳالهائي جڏهن موڪلايو، تڏهن هن جي منهن تي مُرڪ ائين لڳي رهي هئي جيئن ڪونيٽ جي تازن پنن تي مُرڪ هوندي آهي.
ڪيئي سال پوءِ مون هن کي ماسڪو جي پيڪنگ هوٽل ۾ ڏٺو هو. هوءَ روسي هئي، فرانس جي ”انسٽيٽيوٽ آف فارين لئنگويجز“جي گرئجويٽ ارينا، جنهن پيڪنگ هوٽل ۾ منهنجي ڪمري جو دڙ کڙڪايو هو. مان هن کي ڏسي واٺڙو ٿي ويو هوس. ساڳيو رنگ روپ، ساڳيو قد ڪاٺ، ساڳي نرم ملائم مرڪ، جنهن ۾ هن جا چپ چميءَ لاءِ آتا ها. هن ٻڌايو تہ روسي اديبن جي بيورو ڪيس موڪليو آهي تہ هو اسان جي ماسڪو کان دوشنبي تائين ۽ واپسيءَ تي رهنمائي ڪري. هن چيو تہ هن جو گهر ماسڪو کان سٺ ميل پري آهي ۽ هن کي جلدي اُتان سفر لاءِ سامان ٻڌي اچڻو آهي. هن کي سرڪاري ڪار آهي ۽ جي مان بہ هن سان هلان تہ هوءَ مون کي ماسڪو جي مضافات جو چڪر هڻائي ايندي. مون هائو

ڪئي ۽ هن سان گڏجي ويس. ڇا ائين تي سگھي ٿو تہ بہ انسان هوبهو هڪجهڙا هجن يا اهو منهنجو وهم هو!

ڪار ۾ اسان فرينچ ادب تي وڪٽر هيوگو کان وٺي سمون دي بوآر ۽ سارتر تائين ڳالهايو. هن مونکي ٻڌايو تہ روسي اديب زواڪو تان بندش هٽائڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيا آهن. جڏهن مون هن سان روسي ادب تي ڳالهايو تہ هوءَ حيران ٿي وئي ۽ چيائين تہ توکي روسي ادب جو مونکان بہ گھٽي ڄاڻ آهي. ايئرپورٽ تي ٽئڪسي وٺي اسين هوٽل ڏانهن روانا ٿياسين.

ايتري ۾ سندس گھر اچي ويو. ہ ماڙ تي هڪ ڪمري جي فليٽ هئي.گھٽو سرو سامان ڪونہ هو ۽ پٽ ۾ ڪوزيل رَڦ تي ٽي چار ڪتاب رکيل ها. هن پنهنجي سفر لاءِ ڪجھ ڪپڙا ٿيلي ۾ ڪنيا ۽ هيٺ لٿي. واپسيءَ تي اسان روسي معاشري، ادب ۽ خاص ڪري ٽالسٽاءِ، دوستووسڪيءَ ۽ شولوخوف تي ڳالهائيندا آياسين. هوءَ تاشقند تائين سفر ۾ منهنجي نهايت گھري دوست ٿي وئي ۽ پوءِ مون هن تي هڪ نثري نظم بہ لکيو هو. هن جي باري ۾ وڌيڪ روس جي سفرنامي ۾ لکندس.

”هي ڪير آهي، جنهن منهنجي پاند ۾ ايترا گُل ڦٽي ڪيا آهن؟“

مون سوچيو هو ۽ سوال مون کي ڪافي بي چين ڪيو هو!

ريباريءَ جي گھر وٽان اسان پن چڪيءَ وٽ آياسين. مون سوچيو تہ آمر هڪ نانگ وانگر اُبرڪا ڪري رهيو آهي ۽ ڪنوڻ ڪڏهن متس ڪڙڪندي؟ سياست ۾ پنج فيصد بعيد از فهم جُزا (Imponderable factors) هوندا آهن. رستي تي پيرن اگهاڙا ڪولهي، پيل ۽ مينگھواڙ نظر اچي رهيا ها. افسوس آهي تہ انهن دراوڙي قومن تي سنڌيءَ ۾ ڪو مفصل ڪتاب نہ لکيو ويو آهي. ويجهڙائيءَ ۾ خورشيد قائم خاني ان موضوع ”ڀٽڪتي نسلين“ نالي ڪتاب اردوءَ ۾ لکيو آهي، پر پوءِ بہ پڙهندڙ اجارو رهجي ٿو وڃي. مون ٽاڊ جو “Annals and antiquities of Rajisthan” اٿلائي ڏٺو تہ ان ۾ فقط ڀيلن تي بہ ٽي سٽون هيون. ايترو مان چوندس تہ هڙپا ۽ موهن جي دڙي جي ٿابتي آهي تہ اتي دنيا جا نهايت مهذب انسان رهندا ها. اماري دي ري ڪور(Amaury de Rei Court) جي ڪتاب ”هندستان جو روح“ (Soul of India) ۾ مون هڪ هنڌ پڙهيو تہ:

آريا وحشي ها ۽ سنڌ جا اصل باشندا جن کي اڻ ـ آريا سڏيو وڃي ٿو مهذب ها. آرين حملا ڪري سنڌ جي واديءَ ۾ شهر مسمار ڪري ڇڏيا، اُتان جي پنچائتي سرشتي جي پيچده سماجي تاڃي پيٽي کي تار تار ڪَري ڇڏيو، انهن جي انتظامي لياقت کي نهوڙي نيو ۽ زندگيءَ جي معيار کي ڇيٽاڙي، ڇيپاٽي ڇڏيو، شهر ڦُريا ويا ۽ ساڙي رک ڪيا ويا. پهريائين زنا ۽ پوءِ فاتح ۽ مفتوح خاندانن ۾ شاديون ٿيون. آريا قوم هڙپا ۽ موهن جي دڙي جي تهذيب کي ائين لتاڙيو جيئن وحشي ٽيوٽاني قوم (جرمنيءَ جي قديم باشندن کي Teutonicچوندا آهن.) رومن قوم کي ڪچليو هو. زندگيءَ جا مهذب معيار اچي پَٽ پيا، ماڙا پٽجي پُري ويا، نيون اَڏاوتون رَدي هيون، گهٽين جي مهاڳن کي واريو ويو، کوئيون سوڙهيون ٿينديون ويون ۽ اُنهن جا رهواسي وڏندا ويا. کنڊرن جي وچ ۾ وحشي آرين پنهنجون جهوپڙيون اڏيون، سِرون بي ڏيانيءَ سان پڇايون، رستن ۾ اجايا وروڪڙ ڪيا، فرش اُکڙي ويا ها ۽ رهائشي جايون گندا پاڙا ۽ ڊونڊ واڙا ٿي لڳيون. هر شيءِ مان تخريب جي بوءِ ٿي آئي. انهن بي جان شهرن جي کنڊرن ۾ ڪائنين جا پونگا ناهيا ويا. هڙپا ۽ موهن جي دڙي جا ماڻهو انهن وحشين اڳيان بيوس نظر آيا، انهن جي شهري زندگي ڍهي پئي ۽ انهن لاءِ اونداهو دور شروع ٿي ويو. جڏهن آريائي حملہ آور آيا تڏهن انهن ساري تاريخي ثابتي مٽائي ڇڏي، اتان جي لپي ميسارجي وئي ۽ آريا قوم کان اڳ جا ڪاناوان مانداٽا پٽجي پري ويا، انهن جو نانءُ نشان نہ آهي. حملي آور جيئن آيا تيئن انهن تاريخ ڏانهن بي پرواهي ڏيکاري، جا ڳالهہ پوءِ سنڌ ۽ هند جي نفسيات ۾ شامل ٿي وئي. وحشي آريا قوم کا ياداشت نہ ڇڏي هئي. انهن چينين وانگر تاريخي رسالا بہ نہ ڇڏيا ها. رڳو ڏند ڪٿائون ڇڏيون هيون. وقت جي دائري اندر تاريخ کان پري ازلي ۽ ابدي ڪهاڻيون، جن جو تصور ۽ حقيقت خلط ملط آهن. انهيءَ طرح اسانکي آريا قوم جو ادبي شاهڪار ”رگِ ويد“ مليو، جنهن مان هند جي تاريخ جو اونداهون دور گهڙي يا جوڙي ٿا سگهون.

رگ ويد، هومر جي آڊيسي (Odyssey) ۽ اليڊ (Iliad) وانگر آهي. اهو سنڌ ڌرتيءَ جي رهواسين ۽ ٻاهران حملي ڪندڙ جي وچ ۾ جنگ جو آريا قوم جي نڪتہ

نگاهہ ڪان رنگا رنگ ۽ بي بها داستان آهي. آرڪيالاجي (وستو وديا) جي ذريعي جو ٿورو گهڻو مواد مليو آهي، اُن تي اهو پڌو ويو آهي ۽ ان ڪي غور سان پڙهبو تہ اونداهي دور جي چڱي پروڙ پئجي سگهندي، پر ان لاءِ تاريخي مواد ڪونہ آهي. اهو اسان ڪي رڳو وير ـ چرتر ڪٿائون، پچن، گيت، منتر، پربوڌ ۽ پرارٿنائون ڏئي سگهي ٿو. ڪنهن مهل اُهي اتم ۽ اوچيون آهن ۽ ڪنهن وقت اَلهڙ ۽ ٻاراڻيون آهن. رگ ويد کي غور سان جاچڻ سان هي صورتحال اڀري اچي ٿي:

ڏڳها، گوري رنگ وارا وحشي آريا، ڳويون زرهون پائي سنڌ ۾ پنهنجن گهوڙن تي سوار ٿي آيا ۽ انهن کي لوهہ جا جنگي هٿيار جي هڙپا ۽ موهن جي دڙي جي سڌريل ماڻهن وٽ ڪونہ ها ۽ هنن پهريون ڀيرو ثابت ڪري ڏيکاريو تہ بربريت ۽ جنگي سَري سامان ۾ فوقيت ۽ بالادستي ساٿ ساٿ رهي سگهن ٿا. انهن ماڻهن بينن ۽ ڪار وَنن داسن کي نفرت سان ڏٺو، جن هڙپا ۽ موهن جي دڙي جي سيپتا کي جنم ڏنو هو. فاتح پَرت، يادوَ، درهيا، پور وغيره هيا ۽ انهن هند جو ڪافي حصو والاريو هو، جيئن گوٿ (Goths)، وزي گوٿ(Visigoths)، لومبارڊ (Lombards)، فرئنڪ (Franks) ۽ وئنڊل (Vandal) قومن ٻہ هزار سال اڳ رومن سلطنت والاري هئي. انهن آرين جا هيرو ڪشتريا (کتري) هيا ۽ انهن جو ديوتا اندر هو، جو پنهنجي رٿ ۽ پنهنجي ڌنش سان وڙهندو هو ۽ هن جي پنيان پيادا ويڙهاڪ هوندا ها. پروهت، ويد، پوپا، انهن جي ڪڏ سمجهيا ويندا ها.“

اها ڳالهہ مٿي ذڪر ڪيل مصنف لکي آهي، جو فرنيچ آهي. ساڳي ڳالهہ ڊاڪٽر مبارڪ علي چئي آهي جو منهنجي وقت ۾ سنڌ يونيورسٽي ۾ پروفيسر هو ۽ پاڪستان جو گهري ۽ دور رس نگاهہ وارو تاريخ دان آهي. هن تاريخ سنڌ (عرب دورِ حڪومت) ۾ صفحي 7 تي لکيو آهي:

”جڏهن فاتح قوم پنهنجي تاريخ لکندي آهي، تڏهن مفتوح قوم جي نقطہ نظر کي ان ۾ بلڪل دخل نہ هوندو آهي ۽ حق انصاف کي (فاتح قوم) پنهنجي پُڙ ۾ رکندي آهي.“

”هند جي روح“ ۾ به هڙپا ۽ موهن جي دڙي جي تهذيبَ بہ انهيءَ نظرئي سان شروع ڪئي وئي آهي.
متي ذڪر ڪيل ٽر جي ڪولهين، ڀيلن ۽ مينگهواڙن جي ڀهاڪن مان مون کي هڪ سٽ ياد آئي:
”ڏکڻ مينهن نہ وسڻا جي وسي تہ ٻوڙي.“
۽ سوچيم تہ ڇا ڏکڻ کان مينهن وسندو؟ منهنجو من ڪنهن چوڏول ۾ ڀانواٽي کائي رهيو هو؟ غالبؔ اُتان ئي اسان ڀالوا ورياسين جتي مارئيءَ جو کوهہ ۽ پٿر جي ڪونڊي اڃا تائين موجود آهي. مارئيءَ کي سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعريءَ، خاص ڪري ڀٽائيءَ جي شاعري، ائين امر ڪيو آهي، جيئن هومر هيلن آف ٽُراءِ کي امر ڪيو آهي. مون اڳ بہ ڪٿي لکيو آهي تہ مارئي هڪ سادي سودي پنهوار هجي ها ۽ هُن جو ويس پڙو، ڪنجري، چُني ۽ لوئي هجي ها جا کوهہ تان گهڙو ڀريندي، ٻيءَ ڪنهن پاٽياريءَ وانگر لڳي ها، هومر هيلن کي هيلن ڪيو هو ۽ هوءَ يونان جي تاريخ جو اَمٽ حصو ٿي وئي هئي. ائين ضرور آهي تہ ڀٽائيءَ لاءِ مارئي جسم ۾ روح جي علامت هئي، پر مون تہ اُن ۾ سنڌ جي ڌرتيءَ سان وحدت الوجود جي ڪيفيت سمائي هئي ۽ ڀٽائيءَ جا جديد شارح بہ هن کي سنڌ جي علامت ڪري ڪم آڻن ٿا، پر ڪي نادان سياست دان ڀٽائيءَ جي تصور کي توڙي مروڙي پنهنجي سياسي مقصد لاءِ ڪم آڻن ٿا ۽ اهو وساري ٿا ڇڏن تہ ڀٽائيءَ جي دور ۾ سنڌي حڪومت ڪندا ها ۽ ڀٽائيءَ جو قيد، قفسِ عنصري ۾ انساني روح جي قيد جي علامت هو. ائين نہ هو تہ ڪيت سين ڪي مارو ڪنا ڪري عمر جي ڪوٽ تي يلغار ڪئي هئي ۽ مارئيءَ کي قيد مان آزاد ڪرايو هو. مارئيءَ جي قيد مان رِهائي بہ ڪنهن سياسي اهميت جي حامل نہ ٿي ٿِي سگهي، جو تہ عمر هن کي ڀيڻ سمجهي ازخود رِها ڪيو هو.
پر شاعر ۽ اديب کي اهو حق آهي تہ هو ڪنهن بہ ڪهاڻيءَ کي پنهنجي مقصد لاءِ استعمال ڪري سگهي ٿو جيئن يوناني شاعر ڪازان زاڪس پنهنجو طويل نظم يوليسز (Ulyssess) جديد انسان جي ذهني ڪشمڪش کي اجاگر ڪرڻ لاءِ ڪم

آندو آهي، پر ڪنهن وقت اهو استعمال غلط بہ ٿي سگهي ٿو جيئن احمد سليم، مشتاق صوفيءَ تي تنقيد ڪندي لکيو آهي تہ:

”دُلا ڀٽي تہ هڪ ڌاڙيل هو ۽ پنجاب جو هيرو نہ ٿو ٿي سگهي ۽ پنجاپي شاونسٽ هن کي ان مطلب لاءِ ڪم آڻي رهيا آهن.“

مان ڪنهن همعصر انقلابيءَ لاءِ ڪجهہ نٿو لکان. هجي ڪوئي هوچي منهہ جهڙو تہ هن جي موافقت يا مخالفت تي وقت ضائع ڪيان. جي ڪنگن ڪالوري اچو پاٽي لڙڪيو آهي، (شايد ان لاءِ تہ اهو گهرو نظر اچي) تہ پاڻ اهو سَر ئي چڏي ٿا وڃون. فن جي صاف شفاف جهيل تي مون پرتري هريءَ کان وني پٽائيءَ تائين فقط هنج ڏٺا آهن. جن کي هڪ روسي اندر سيڪريٽريءَ جيترو جدلياتي دماغ بہ ڪونہ آهي، اُنهن تي وقت جو زيان اجايو آهي. ادب مان هيڏانهن هوڏانهن نالا هٽ ڪري ادبي تنقيد رڳو ڳيرو پنيلائي سگهندي آهي. پنهنجو سيني جو پاٽي ڪچيل آهي ۽ چاچر ۾ چيرون هڻڻ واري کي پريان پرڪي ٿا ونون. خير، مونکي نقاد ٿيڻ جو هرويرو شوق نہ آهي ۽ نہ ڪنهن جي سياست جي سطحيت ۽ ڦڙتيءَ گهڙتيءَ کي وائکو ڪرڻو آهي. مدد خان جا سپاهي پٽائيءَ کي نہ سمجهي سگهن ها يا هن کي گهٽ وڌ ڳالهائن ها تہ هنن کي ڪير ميار ڏئي ها، آخر نمڪ حلال جو هيا! بهتر آهي تہ پنهنجي ڪمري ۾ پٽ وسائجي. آواز طوطي جو هجي يا بلبل جو، نقاره خاني کان دور هجي تہ بهتر آهي. هونءَ مون تہ لفظ ”نقاد“ قاف قلم سان نہ ڪاف ڪتي سان لکيو آهي، پر چڇڙن ڪڍڻ لاءِ ڪُتي جو ڪن ڪپڻ غلط آهي. ڇڏي ڏجين تہ وينا پنهنجا ڦٽ لَڪِين!

مون احمد سليم کي چيو هو تہ اسان وٽ مارئي مزاحمت جي علامت نہ آهي، پر هن کي آزادي عُمر خودبخود آچي هئي. ائين آهي تہ هن عمر کي ويجهو اچڻ نہ ڏنو هو ۽ وطن کي واجهائي ساهہ ڏيڻ بهتر سمجهو هو. اسان وٽ ڪيٽ سين بہ هڪ بي جان ڪردار هو، پر هير تہ رانجهوءَ سان گڏ جان ڏني هئي. اهي ٻئي ڇاجي علامت آهن؟ فقط پنجاب جا روميو جوليٽ آهن يا انهن جي ڪردار مان بي بہ ڪائي علامت اُڀري ٿي؟ ۽ جي شاهہ لطيف جي شاعريءَ جي روحاني پهلوءَ

ڪي ڏسجي ٿو تہ مارئي جي انسان جي روح سان تشبيھہ سُجھي اچي ٿي ۽ زندگيءَ جي قيد و بند ڏانھن ڌيان وڃي ٿو. جيئن غالب چوي ٿو:

قيدِ حيات و بند غم اصل مين دونون ايک ھين،

موت سي پھلي آدمي غم سي نجات پائي کيون؟

پر ان حالت ۾ عمر ڪير ھو؟ ڇا ھو زندگيءَ جي جبر سان مشابھہ ھو. جي ھا، تہ ھن پنھنجو پاڻ مارئيءَ کي مارئيءَ جي جيئري رھائي ڇو ڏني؟ مان ڀانيان ٿو تہ شاھہ جي شاعريءَ مارئيءَ کي مارئي ٻڌايو آھي نہ تہ ھوءَ ھڪ ڀھراڙيءَ جي عورت ھئي،جا وڏيرا روز پچائي ٿا وجن، ھوءَ علامت ٿي وئي پر ڇاجي؟ ۽ عمر ڇاجي علامت ھو، اھا ڳالھہ مونکي اجا تائين سمجھہ ۾ نہ آئي آھي!

مارئيءَ جي ڪونڌيءَ پرسان ڪيئي اَڪ ھا، جن مان اڪثر اَڪن جون ٽاريون سُڪل ھيون ۽ ڪجھہ مارو انھن جا اڇا ڏاندورا ڪٺا ڪري رھيا ھا، جن مان ھنن کي ”اڪوارو“ ٿاھٽو ھو، جنھن مان ڪافي مضبوط رسا ۽ وريون وٽجي ٿي سگھيا. اڪ جا ٻوٽا اُتر ۾ بہ جام ٿيندا آھن ۽ انھن جون نيرڙيون ڦلڙيون مون کي ڏاڍو وڻنديون آھن. مون پنھنجي ھڪ نثري شاعريءَ جي مجموعي جو نالو، ”اڪ جون ڦُلڙيون پيچ پنيءَ“ رکيو ھو پر اُھو ڪتاب مون ڇپائيءَ کان پوءِ خود وڪري لاءِ نہ آندو ۽ ان مان ڪجھہ چوندڙ ٽڪرا اُتم جي ”نئين دنيا“ ۾ آيا ھا ۽ ڪجھہ پوءِ ”پتڻ تو پور ڪري“ ۾ ڏنا ويا ھا. وري 1988ع ۾ نيو فيلڊس پبليڪشنس پاران فيروز ميمڻ ھڪ شاعريءَ جو مجموعو ڇپايو، جنھن جو نالو ”اَڪن نيرا ڦُليا“ رکيو ھيو.

اُتم ۽ سندريءَ سان منھنجي ملاقات اُن ٽر جي سفر کان اڳي بمبئيءَ ۾ ٿي ھئي. ھو مون وٽ آيا بہ ھا ۽ ڏھاڪو ڏينھن مون وٽ سکر ۾ مھمان ھيا. مغل ستار خان سندن اَبل واھہ تي دعوت ڪئي ھئي، جتي واھہ جي وٽن ۾ رسي ٻڌي اسان وِھتا ھياسين. رسي ان لاءِ ٻڌي ھئي سين جو اسان مان جي اڻ تارون ھيا اُن ۾ ھٿ وجھي سگھن. مان تہ سنڌ واھہ جي ھڪ پاسي کان ٻئي پاسي تائين تري سگھندو ھوس. سندري ويشنو آھي پر اُتم کي دعوت ۾ جيراندي ڏاڍو وٽي. ھڪ ڏينھن پتي اُتم کي ساميءَ جو گھر ڏيکارڻ شڪاپور وني ويو ھو.

ساميءَ جو پوٽو پورن ڀڳت مون تڏهن ڏٺو هو جڏهن منهنجي عمر ڏهہ ٻارنهن سال هئي. ڪجهہ ڏينهن اڳ دولت مهتاڻيءَ جي مالي مدد سان ابراهيم جوئي ناگراڻيءَ واري ”ساميءَ جي سلوڪن“ تي لکيل ٽئي جلد ڳڏي ڇپايا ها. ڇپائي ۾ گيٽ ـ اَپ ناهوڪو هيو ۽ ٻئي پڪا جلد هڪ باڪس ۾ هُئا، جيئن گهڻو ڪري مغرب ۾ ڪتاب ڇپبا آهن. پوءِ هڪ تقريب ڪئي وئي، جتي مون کي ابراهيم ”وڏو“ ڪري مٿي ويهاريو، ڇوتہ هو پاڻ ڪتاب جو مصنف هيو. مون سنڌيءَ ۾ پهريون ڀيرو ڪلاڪ کن زباني تقرير ڪئي ۽ مون محسوس ڪيو تہ اُن ۾ ايتري رواني هئي جيتري منهنجن انهن بهترين تقريرن ۾ هوندي هئي جي مون هاءِ ڪورٽ ۾ ڪيون هيون ۽ جن جي ڪري مون کي وڪالت ۾ ڪافي شهري حاصل هوندي هئي.

اتم انهيءَ زماني ۾ ”نئين دنيا“ منهنجي ٻِلي رکي هئي ۽ نہ رڳو منهنجو غزل:

”بي موت مئا، تولاءِ ڪُنا، انسان هزارين مان نہ رڳو،

سنڌي حلقن ۾ آڳ وانگر ڦهلجي ويو هو پر پوءِ هن منهنجا شاعريءَ جا ٽي ڳٽڪا جي مون ٽر جي سفر تان موٽي لکيا ها ”جل جل مشعل جل جل“ ”هي گيت اجايل مورن جا“ ۽ ”رُت آئي ڳاڙهن ٻيرن جي“ جي ڇپائيءَ لاءِ نئين دنيا جا ٽي انڪ سيڙايا ها. انهن شاعريءَ جي مجموعن کي ڪجهہ ٻين شعرن سان گڏ مون ”وڄون وسڻ آيون“ جي نالي سان ڇپايو ۽ ان ۾ آيل نظم وغيره مون ساريءَ سنڌ ۾ سفر ڪري، ڪيترن ئي هنڌن تي پڙهيا هئا ۽ جن مون کي نوشڪيءَ کان پشاور تائين هڪ شاعر جي حيثيت ۾ مشهور ڪيو هو. انهن ون يونٽ خلاف تحريڪ کي ايتري تقويت ڏني هئي جو انهن جا ترجما پڙهي نہ رڳو مون تي مرحوم حبيب جالب ۽ مرحوم گل خان نصير ۽ اجمل خٽڪ جو پشتو جو وڏو شاعر هو نظم لکيا ها ۽ جڏهن مرڪزي حڪومت پنڊيءَ ۾ پناڻن تي فائرنگ ڪرائي هئي، تڏهن اجمل خٽڪ ڪابل ڀڄي ويو هو ۽ جڏهن اُتي ڪيمونسٽ حڪومت ڦهڪو ڏئي ڪري هئي، تڏهن پاڪستان موٽي آيو هو ۽ ولي خان جي جاءِ تي هُن جي پارٽيءَ ۾ اڳينءَ نئشنل اسيمبليءَ جو اهم رڪن هو. انهن بہ مون تي نظم لکي عوامي جلسن ۾ پڙهيا هيا ۽ ان ڳالهہ مون کي ايوب خان جي

نظرن ۾ ايتري اهميت ڏني هئي جو هن مون کي شهيد ڀُٽي سان گڏ ساڳي وارنٽ هيٺ نظربند رکيو هو. ابراهيم جوئي جا منهنجن ڪتابن تي لکيل مهاڳ اِنهيءَ ڳالهہ جا گواهہ آهن تہ اُن دور ۾ منهنجي ڪيتري سياسي اهميت هئي. بيوروڪريسي ان ڪان ايترو ڊنل هئي جو شيخ مجيب جي گرفتاريءَ ڪان پوءِ مون کي اٺ مهينا سکر جيل ۾ رکيو هيائون، جتي مون ذري گهٽ شاهہ جي رسالي جيترو ڪتاب ”ڪپر تو ڪُن ڪري“ لکيو هو، جنهن ۾ مون شاهہ جا سُر پنهنجي مرڪزي خيال کي منطقي نتيجي تي پهچائڻ لاءِ لکيا ها. 1985ع ۾ گوربچوف ”پيرسترونڪا“ لکيو جو مون يڪدم پاهران گهرائي پڙهيو. ان ڪانپوءِ سارو اشتراڪي مغرب روس جو باغي ٿي ويو. رومانيا ۾ چائو سيسڪو کي گولي هڻي ماريو ويو، پولنڊ ۾ جيروزلسڪي کي بي عزت ڪري ڪڍيو ويو ۽ ليڪ وليسا گورنمينٽ ناهي.

مان جڏهن ڪراچي ڪراميول اسپتال لنڊن جي پرسان ڪِرائي جي فليٽ ۾ رهندو هوس تڏهن اسپتال ڪان ڪجهہ پري هڪ پول عورت جو ڪتاب ـ گهر هو، جنهن ۾ فقط ڪميونزم جي خلاف هزارين نثر ۽ نظم ۾ ڪتاب رکيا هوندا ها. مان لنگهندي پائيندي هن ڪان هڪ ڪتاب وٺندو هوس ۽ هن سان بين الاقوامي سياست ۽ خاص ڪري ڪميونزم ۽ اُن جي پولنڊ ۾ اثر تي بحث ڪندو هوس. هن ڪان مون ليڪ وليسا جي زندگيءَ تي ڪتاب بہ خريد ڪيو، جنهن ۾ واضح طور ڏيکاريل هو تہ ورسين پولنڊ ۾ ڪيترو نہ ظلم ڪيو هو. اها وچين وهيءَ جي پول عورت خود بہ شاعره هئي ۽ جڏهن هن اهو ڄاتو تہ مان دور ديس جو شاعر آهيان، تڏهن هن مون کي پنهنجي شاعريءَ جو چيپيل انگريزي ۾ ترجمو تحفي طور ڏنو ۽ چيائين تہ:

”مغربي يورپ ۾ ڪميونزم مان آزاديءَ ڪانپوءِ هي ڪتاب بي معنيٰ بڻجي پوندو.“

پوءِ تہ گوربچوف بہ ڪميونزم کي بچائي نہ سگهيو ۽ اُها واريءَ جي گهر وانگر ڪِري ڪَڻ ڪَڻ ٿي وئي. تازو مون ديوار برلن تي هڪ مهانگو ڪتاب ورتو آهي، جنهن ۾ هڪ طرف آرٽ پيپر تي ديوارِ برلن تي اُنهن تحريرن جا رنگين

فوٽو آهن ۽ ٻئي پاسي اُهي تحريرون لکيل آهن، جي وقت بہ وقت ماڻهو مارڪر پينسل سان ديوار تي لکندا ها. ان ڪتاب ۾ اُهي تصويرون بہ آهن جي مصورن ديوارِ برلن تي ڪييون آهن.

مون انگلنڊ مان موٽي سوچيو هو تہ سياسي ڦيرگهير ڪان پوءِ منهنجي شاعري بہ ائين بي معنيٰ نہ ٿي وڃي جيئن جوزف اٽيلا جي ٿي وئي آهي يا جيئن روسي، پول، چيڪ، سلاف، رومانيا ۽ اوپر جرمنيءَ جي ڪميونسٽ شاعري ٿي وئي آهي. قدرت مون کي فيض، نرودا ۽ ناظم حڪمت وانگر ڪيونزم جي خاتمي کان اڳ ختم نہ ڪيو ۽ ان لاءِ وٿي ڏني تہ جو وقت مون اڳي ذري گهٽ ضايع ڪيو آهي، اُن وِٿيءَ ۾ تيز برانگهون پائي ٽپي وڃان ۽ انهن ازلي مسائل سان ناتو پيدا ڪيان جو مون کي اڳ ڪرڻ گُهربو هو. سنڌ جا مسئلا پيا حل ٿيندا. منهنجو ڪم صوبي يا ديس جو نقشو ناهڻ نہ آهي. پنجاب ۾ بہ منهنجا ڪيئي دوست ۽ مداح آهن. رضا ۽ رفيق جي احمد سليم جا گهرا دوست هياسي منهنجا بہ اهڙائي پيارا دوست ها، جهڙو ڪوبہ سنڌي دوست هجي. جڏهن مان وائيس چانسلر هوندو هو س ۽ اتفاق سان لاهور ويندو هوس تہ ڊاڪٽر جمال، مسز جمال، انهن جي ڌيءَ ياسمين ۽ اُنهيءَ جي ننڍي خوبصورت ڀيڻ جن مان ڊاڪٽر جمال ۽ هن جو بہ ڊيئر پنجابيءَ ۾ شعر لکنديون هيون ۽ مسز جمال سرگرم سياسي ڪارڪن ۽ ذوالفقار علي ڀٽي جي مداح هئي، پنهنجي گهر منهنجون دعوتون ڪندا ها. اُنهن مان ايتري اُڪير ملندي هئي، جيتري محبوب، ماهتاب ۽ انهن جي ٻارن مان ملندي هئي. جن بہ ڪيئي ڀيرا پنهنجي گهر منهنجي دعوت ڪئي هئي. مان سياست ۾ ڪرامات جو قائل ٿي ويو آهيان، جنهن کي مان Imponderable factors of History(تاريخ جا بعيد ازم فهم عنصر) چوندو آهيان. گذريل ڪجهہ سال تہ واقعي سياسي ڪرامات جا سال ٿيا آهن ۽ انهن ۾ جو ڪجهہ ٿي گذريو آهي، ان جي چاهنا تہ ڪيتري وقت کان مون کي هئي پر ان جو اچانڪپڻو ڇؤنڪائيندڙ آهي. ڄڻ ڪائنات ۾ ڪنهن سيٽي وڄائي ۽ سياسي ڪرامات جو سلسلو شروع ٿي ويو. ديوار برلن اچي پٽ ڪري پئي. سوويت سامراج ڇيهون ڇيهون ٿي ويو . نيلسن منڊيلا ستاويهن سالن جي قيد ڪان پوءِ

آزاد ڪيو ويو ۽ سائوٿ آفريڪا ۾ سياه فام عوام لاءِ جمهوريت آڻي چڪو آهي. وڏي ۾ وڏي ڪرامت تہ اسرائيلين ۽ فلسطينين جي وچ ۾ معاهدو آهي، جو سيپٽمبر 1993ع ۾ ٿيو آهي، جڏهن تہ ان جي پيشنگوئي مون ”سورج مکيءَ سانجهہ“ جي مهاڳ ۾ 1 جون 1993ع تي ڪئي هئي تڏهن سنڌ جو للو پنجو، ٽندو ٿوپڻ انقلابي مون کي وطن دشمن ڪوٺڻ لڳا هئا، پر ڇا جي پٺائي مدد خان جي هجو لکي ها يا ان ڳالهہ تي نوحو لکي ها جڏهن پورچوگيزن ٺٽي کي باهہ لڳائي يا قاضي قاضن جي خلاف ڪات ڪهاڙا کڻي ها تہ هو ان ڪري وطن دوست ٿي پوي ها ۽ هن جي رسالي جي اهميت وڏي وڃي ها...؟

پيبلو نرودا جو پنهنجي ڪميونزم نوازيءَ جي باوجود عظيم شاعر هو تنهن ميڪسيڪو جي مَچو پِچو، اِنڪا ۽ مايالوڪن کي ديس تہ ڻاهي ڪونہ ڏنو هو! ڇا جيڪڏهن امير خسرو جنگ ناما لکي ها (هن پنجن جنگين ۾ حصو ورتو هو) تہ هن جو قد و قامت وڏي وڃي ها؟! افسوس جو مون کي هن وانگر ڪنهن نظام الدين اولياءَ سان واسطو نہ پيو. جي بہ ملياسي چاٽڪيہ جا چيلا هئا يا ميڪاولي جا ڪانَ – مَليا[1]هئا!

پاڻ تي تنقيد جو مون ڪنهن کي جواب نہ ڏنو آهي ۽ نہ ڪڏهن علامہ اقبال وانگر غصو آيو آهي، جنهن تہ چيو هو:

گُفتند جهانِ ما آيا بہ تومي سازد
گفتم کہ مي سازد گُفتند کہ برهم زن

ترجمو: چيائون : ”ڇا اسان جو جهان توسان نهي هلي ٿو؟“
مون جواب ڏنو تہ ”نہ ٿو نهي. (ان تي) چيائون“ ان کي تهس نهس ڪر!“

مون کي يقين آهي تہ منهنجي هر دشمن جي نفس نفس ۾ قيامت آهي ۽ هو پاڻ ئي ڪئہ ٿي ويندا. اڳي بہ تہ ائين ٿيو آهي ۽ منهنجي واهر ۾ وچ ڪڙڪي پئي آهي! ڪٿي آهن اُهي آمر، بيورو ڪريٽ، صحافي، اديب، شاگرد، رهنما ۽ منهنجن ڪتابن تي بندش وجهندڙ؟ جي ڪوئي رهيو آهي تہ ان جا ڪي چڱا اعمال پرجهلا هوندا، نہ تہ اڪثر تي وچ ڪڙڪي انهن جو نانءُ نشان مٽائي ڇڏيو آهي. آءٌ تہ پٺائي جي رشد وهدايت تي هلي رهيو آهيان:

”صبر ۾ سَو سُک جي سنواريا سمجهين“
مان جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ وائيس چانسلر هوس تہ مون وٽ 330 فلسطيني شاگرد پڙهندا هئا، جن مان اڪثر تاريخ ۽ سياست کان ائين بي بهرا هوندا هئا، جيئن سنڌ جا نوجوان آهن، جي نڳيءَ جي ناهہ ۾ اڙجي ويا آهن ۽ سياسي ٺؤسربازن جي هٿ چڙهي ويا آهن. چا شاعر جو ڪم اهو آهي تہ مچ ٻارڻ لاءِ ڪاٺين جون پريون ڍوئي! چون ٿا تہ هوچي منهہ ۽ مائو بہ شاعر هئا، مان چوان ٿو تہ اسان جو سانوڻ فقير بہ انهن کان چڱو شاعر هو. هو تہ شاعريءَ ۾ گهٽيا سگهڙ بہ نہ هئا. شاعري خلا ۾ نہ ٿي ٿئي. ان تي پنهنجي دؤر جو ڪجهہ نہ ڪجهہ اثر ضرور آهي، پر شاعري نعري بازي نہ آهي، بانگ دراآهي نہ بانگِ رحيل آهي. پر مان هي کهڙي غصي جي کُن ۾ ڪريو آهيان، منهنجا همعصر تہ سؤ سال پوءِ اچڻا آهن. مان ڪِن تي چوهہ چندي رهيو آهيان؟ اهي ماڻهو تہ ارڙهين اٺويهين صديءَ جاماڻهو آهن ۽ ويهين صدي اچي پوري ٿي آهي!
ايوب خان کان يحيٰ خان ۽ ضياءُ الحق تائين صحيح معنيٰ ۾ وڏو انقلابي فقط شهيد ڀٽو هو، ٻيا فقط لابي هئا. هن جي شهادت کان پوءِ هن جي ڌيءُ بغاوت جو علم بلند ڪيو.
باقي سورت البقره واري ڳالهہ دل سان لڳي ٿي تہ ماڻهو ٽن قسمن جا آهن، متقي، ڪافر ۽ منافق. منافق ڪافرن کان بہ وڌيڪ خطرناڪ آهن. هو ”بظاهر مسلمانن سان ملن ٿا، پر در پرده ڪافرن سان بہ ساز باز ڪن ٿا.“
مان زندگيءَ ۾ ڪجهہ اهڙا منافق بہ ڏٺا آهن، جن کي ٻهاڙي وڇونءَ جيان ڏنگ آهي. هو ڪنهن وقت اها حماقت ضرور ڪندا آهن تہ چپ کي ڏنگ هڻي، پاڻ کي ئي ضرب رسائيندا آهن. اها بہ ڳالهہ آهي تہ هو پاڻ کي وڇون نہ ”سنگ چور نانگ سمجهندا آهن. هو منهنجا گهٽگهراءِ واهرو هئا، جيستائين مان ڪفر ڏانهن مايل هوس پر جڏهن کان ايمان ڏانهن راغب ٿيو آهيان، تڏهن کان هو منهنجا مَٽ گهرو ۽ ويري ٿي ويا آهن.
بهتر آهي تہ پالوا جا اڪ ۽ اُتان جا اڪوارا چڏي اچي وڃان. گهنگهور گهٽائون پاڻ ئي پربيون آهن، اَڪ تہ اُنهن ۾ اويون نہ اوتيندا آهن! جيتري قدر ياد ٿو پوي

اسان سال 1964ع ۾ ويا هياسين. 1965ع ۾ ڪانجهي ڪوٽ وٽ جنگ لڳي هئي. اُردو اخبارون اُن کي ڪنجر ڪوٽ لکيو هو. شايد هنن کي مير تقي مير جي بارش تي مثنوي جي سٽ ياد اچي رهي هئي:

”جيسي ڪنجر کهين کو جاتي هين“

جمال مون کي ٻڌايو هو تہ ان ڳوٺ جو نالو ڪينجهر ڪوٽ هو. سنڌيءَ ۾ محاورو آهي:

”فلاڻي وٽ ڪينجهر لڳا پيا آهن.“

يعني تہ هن وٽ مال متاع جي ڪمي نہ آهي.

پورو ياد نہ ٿو اچي. سفر جي سلسلي ۾ متي شايد غلطي ڪئي اٿم. پهريون اسان پالوا ويا هياسين ۽ پوءِ نگر پارڪر ويا هياسين. جمال کي تہ ائين ٿو ياد اچي. جمال اهو بہ چيو تہ:

”پَٽُ تہ رات جو آيو هو، باقي پنڊت ڏيو جي ٻئي ڏينهن تي آيو هو.“

هن وڌيڪ ياد ڏياريو تہ:

”سيٺ نهال چند هڪ ساڌوءَ جي آشرم ۾ وٺي هليو هو، جنهن جي وڏي پڊر ۾ مور پئي ڦريا.ساڌوءَ کي شڪنتلا جي گروءَ ڪِنوريشيءَ جهڙي اَچي ڏاڙهي هئي.“ مون پنهنجي شڪنتلا کي ياد ڪري، ٿڌو ساهہ پريو هو. ڪي ڪي يادگيريون مَچين وانگر جار جي ويجهو اچي ترِڪي وڃن ٿيون. پوءِ ٻي ڪنهن جي جار ۾ ڦاسن ٿيون. مون ۽ جمال ائين رڇ ڪوليو جيئن ستار خان رڇ ڪولايا ها. ستار خان کي سنڌوءَ ۾ مڇي مارڻ جو نيڪو هو ۽ هو مونکي اُتي وٺي هيلو هو، جتي ماڇي پنهنجا پنهنجا رڇ ڪٽي تي آيا ۽ مڇي تورائي، هُن ڪان اُن جي ملهہ جا اَڌ پيسا تي وٺي ويا. مڇيون گهڻو ڪري پوئڪيون، سينگاريون، ڪڳا، ڏنيرا ۽ ٿيلهيون هيون. ڪيتريون ڪُرڙيون بہ هيون جي سيني رڇن ۾ ڦٽڪي رهيون هيون. مونکي اهي ڏسي سياستدان چارلس ڊي ٽئلي ران (Charles de Tally rand-1754 to 1838) جو مادام دي استائيل (Madame de stael)جي باري ۾ قول ياد آيو هو:

”اهڙي چڱي دوست آهي، جا پنهنجا سارا واقفڪار پاڻيءَ ۾ ان لاءِ ڦٽي ڪندي آهي جيئن اُنهن کي وري مڇين وانگر ڦاسائڻ جو مزو ماڻي سگهي.“
سنڌيءَ ۾ ڪيڏا نه مڇين جا نالا آهن! پر اهي مان ڪينجهر ۽ منڇر جي سير مهل قلمبند ڪندس.

ڪان – مليا (اردو): ڪن مان مر ڪيندڙ [1]

پن چڪي ڏسي اسان محمود بيگڙي واري مسجد ڏسڻ وياسين جتي ستين جا آستان هيا. ستين جا آستان ڇو هيا، اِن جي باري ۾ هرڪوئي پنهنجي قياس آرائي ڪري سگهي ٿو. ندوة المسلمين دهلي جي پروفيسر سيد ابوظفر ندويءَ جي ڇپايل ”تاريخ گجرات“ ۾ محمود بيگڙي جو ذڪر نه هو. ان ۾ سال 792ھ ۾ اُن ڪان ڪجهه پوءِ ڪنهن به سال يا تاريخ جو ذڪر ٿيل نه هو، پر رائچند جي ڪتاب ”تاريخ ريگستان“ موجب ”سال 880ھ ۾ محمود بيگڙي سنڌ تي ٻي ڪاھ ڪئي هئي.“ هن ڪئپٽن ريڪس جي ”حالات ٿر ۽ ٿرپارڪر“ ۽ عربي تاريخ، ”مراة الممالڪ“ جو حوالو ڏنو آهي، جي ٻئي ڪتاب مون کي دستياب ٿي نه سگهيا آهن. رائچند ”تاريخِ ريگستان“ ۾ صفحي 69 ۽ 70 (ڇاپو ٻيو) تي لکيو آهي.
مون مٿيون سٽون پئي لکيو ن ته هڪ سنڌي اخبار آئي. ڪنهن هومر ڪان شيلي تائين نالن جو سهارو وٺي مون تي ڏکي تنقيد ڪئي آهي. مون ڪِلي اخبار رکي ڇڏي. ڪُتو ڀَونڪڻ نه ڇڏيندو ۽ فقير جي فطرت آهي ته رمندو رهي. ڇا اهو نقاد منهنجي جواب جو مستحق آهي؟ هو هومر ۽ شيليءَ جي نالي وٺڻ ڪان وڌيڪ ڄاڻ جو اهل هجي ها ته هن کي جواب ڏيان ها. مان اخبار رديءَ جي ٽوڪريءَ ۾ ڦٽي ڪري وري پنهنجي ڪرت ڪار ۾ لڳي ٿو وڃان. ڪوئي فارسي شعر ٿو ياد اچي:

علي الصباح ڪه مردان بڪار ڪار روند
بلا ڪشانِ محبت بهه ڪوئي يار رَوندَ

ترجمو: پرھ جو جڏھن مڙسالو پنھنجي پنھنجي ڪم سان وڃن ٿا، پيار جا جاڪوڙي پنھنجي پرينءَ جي گهٽيءَ ڏانهن وڌن ٿا.
مٿي اخبار جو ذڪر ھڪ دخل در معقولات آھي، جو مونکي وري نہ ڪرڻو آھي. مون کي وقت ٿورو آھي ۽ زندگيءَ تي اعتبار ڪونہ آھي، ان ڪري پاڻ کي اشتعال ڪان پاسي رکڻو آھي، ڇو تہ سياسي ۽ ادبي حريف مونکي مباحثي ۽ مناظري ۾ رُڌل رکي، منھنجيءَ تحرير ۾ رڪاوٽ وجهڻ چاھن ٿا. مان ڪين ھلَ..... چئي منگهارام اوجها جي "پراڻو پارڪر" مان ھينيون حوالو نقل ڪيان ٿو:
"ڪئپٽن ريڪس پنھنجي "حالاتِ ٿر ۽ پارڪر" جي صفحي 10-11 ۽ 12 تي لکي ٿو:
"بلوچن جا چار ھزار ڪٽنب پارڪر ۾ رھندا ھئا. ظاھري نموني اُھي مارواڙ ۽ پالڻ پور جي حدن ۾ انن جا وڳر چاريندا ھيا، پر موقع ملڻ تي گجرات ڏانھن ويندڙ قافلن کي ڦريندا ھيا. اِھو مال اچي ٿر جي پِٽُن ۽ ڏرڙن ۾ لڪائيندا ھا ۽ پوءِ گُجرن، سولنڪِين ۽ ڪڇ جا جاڙيجن کي ڏاڙي جو نال نيڪال ڪندا ھيا ۽ وقت جي حاڪمن سان موقعو پائي جنگيون ڪندا ھا. سندن برخلاف دھليءَ تي تغلق بادشاھن کي دانھو پھتيون ھُيون، پر انھن کي ايتري فرصت ڪانہ ھئي جو ڪين سيڪت ڏِين. سلطان جي ڪوتوال جلال الدين کي ھنن ڏاڍو تنگ ڪيو، تنھن ڪري محمود بيگڙو 1504ع ۾ پارڪر تي ڪاھي آيو؟
بيو سيد علي ريس 1504ع ۾ پارڪر مان لنگهيو ھو، سو پنھنجي ڪتاب "مراة الممالڪ" ۾ لکي ٿو تہ:
"اسان جي پارٽي ڏھن مھينن جي سفر بعد راجپوتانا جي شھر نگرپارڪر پھتي، جتي راجپوتن اسان کان ڪسٽم وٺڻ ڪانپوءِ وڙھڻ شروع ڪيو. اُنھن کي اسان وٽان پئسن وٺڻ جي نيت ھئي. پوءِ جڏھن اسان ڪجھ ڏنو، تڏھن اسان کي وڃڻ جي اجازت ڏنائون." انھن ڳالھين مان ثابت آھي تہ پارڪر جي سوڍن ۽ ڪوسن جو عام ڌندو اِھوئي ھو. ھڪڙي ڏينھن سلطان محمود بيگڙي جي والده پوڏيسر وٽ اچي ٽِڪي. سوڍن انھيءَ کان ڪسٽم ورتو ۽ کي چون ٿا تہ انھيءَ وٽ

پارس مَٽي هئي، جا سوڍن ڦري ورتي. بيگڙي جي والده جڏهن احمد آباد آئي تڏهن هن سڀ ڳالهہ جي سُڌ بيگڙي کي ڏني. تڏهن هو ٽيون دفعو، سن 1505ع برابر سنبت 1562ع برابر 880 هجري ۾ پوڏيسر تي ڪاهي آيو. خونخوار لڙائي لڳي، جنهن ۾ ڪيترائي سلطان جا ماڻهو ۽ ڪيترا سوڍا مارجي ويا، تن جون مسجد جي پاسي ۾ ڪيتريون قبرون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. پوءِ محمود شاهہ هڪ سنگ مرمر جي عاليشان مسجد نهرائي، جنهن جي ڏيگهہ ۽ ويڪر ٽيهہ فوٽ آهي. اڏاوت جو اهو نمونو بهترين آهي. اندر فارسيءَ ۾ لکيل آهي:

”محمد شاهہ بن مظفر شاهہ بن غياث الدين سن 1505ع هيٺ ”سنبت 1562ع“ گجراتيءَ ۽ فارسيءَ ۾ لکيل آهي:

”جيڪڏهن مسجد زخمي ٿي پوي تہ وقت جي حاڪم تي اهو فرض عايد ٿئي ٿو تہ اُن کي درست ڪرائي.“

اسان اها مسجد ۽ قبرون بہ ڏٺيون.

”سلطان محمود غزنويءَ جي وفات ڪانپوءِ سندس پونين جي ڪمزوري ڏسي، راجپوت راجائن وقت بوقت سنڌ ۽ پنجاب تي ڪاهون ڪرڻ شروع ڪيون. غزنويءَ دور ۾ دهليءَ تي تو مارن، اجمير جي چوهاڻن، قنوج جي راٺوڙن ۽ گجرات جي واگهيلن جي حڪومت هئي. محمود غزنويءَ کان پوءِ گجرات جي حاڪم ڀيم، پارڪر ڪان ٿي، ساري سنڌ تي قبضو ڪري ورتو هو.“

ان ڪانپوءِ منگهارام اوجها گجراتي پريم مالا مان ڪيترا شعر پيش ڪيا آهن، جن ۾ آخري شعر آهي:

”سنپاريو نج راج، اچي پاٽڻ ۾ ڀيمي،
پوءِ ڪيو هي ڪاج ”سنڌ ديش“ قبضي ڪيو.“

سنڌ جي باري ۾ ”سنڌ ديش“ لفظ ڪسابن کان ڪم ايندو آيو آهي، جيئن پنجاب لاءِ ديس پنجاب ڪم ايندو آهي. اها بي ڳالهہ آهي بنگلاديش جي وجود ۾ اچڻ ڪانپوءِ لفظ ”ديش“ يا ”ديس“ کي ئي تخريبي لفظ ۽ علحدگيءَ جي علامت سمجهيو وڃي ٿو.

ڪيڏي نہ ضرورت آهي سنڌ جي هڪ مستند تاريخ جي! لئمبرڪ جي ٻن جلدن ڪانپوءِ جيڪي ڪجهه ڇپيو آهي، اُن کي سند طور استعمال ڪري نہ ٿو سگهجي. مون ڪي سمير جي تاريخ پڙهي معلوم ٿيو تہ سمير جو شهر اُر (Ur)جنهن کي هڪ تجلي دار پهاڙ وانگر ناهيو ويو هو، اُن کي 2006 ق. م ۾ تلف تاراج ڪيو ويو هو ۽ ڪيئي سال پوءِ جڏهن اُن جي تعمير ڪئي وئي، تڏهن سُمير جا رهاڪو اُن جي تباهيءَ کي ياد ڪندا ها ۽ ان تباهيءَ کي قومي الميو سمجهندا ۽ جهونگاريندا هيا:

”اُر ـ اُن جا هيٺا ۽ ڏاڍا ماڻهو، سڀ ناس ٿي ويا،
مائُر ۽ پيئر، جن پنهنجا گهرگهاٽ نہ ڇڏيا،
انهن کي باهيون ڏنيون ويون.
ابهم، جي مائن جي گود ۾ پيا ها، اُهي ائين مٿايا ويا
جيئن مڇيون ٻوڏِ مِٿائي ڇڏيندي آهي.
شهر ۾ گهرداريءَ کي تياڳ ڪيو ويو،
پُٽ کي تياڳ ڪيو ويو ۽ سروسامان ٽڙيو،
پڪڙيو پيو هو،
اوئنئنا! اُرکي تباهہ ڪيو ويو آهي ۽ اُن جي ماڻهن کي ڪڍي ڇڏيو ويو آهي.“

مير تقي مير دليءَ جي باري ۾ شهر آشوب لکيو هو:

دلي کہ ايک شهر تها عالم مين انتخاب،
هم رهني والي هين اُسي اُجڙي ديار کي.

دهليءَ کي ٿي ڀيرا اجاڙيو ويو. تيمور جي ڪاهہ وقت، نادرشاهہ جي ڪاهہ وقت ۽ 1857ع بلوي وقت. سنڌ کي بہ ڪيئي ڀيرا اُجاڙيو ويو آهي، پرسنڌي قوم ۽ اُن جي تهذيب کي ريڊ انڊين، آسٽريليا جي مائوري ۽ آفريقا جي ڪن قومن ۽ تهذيبن وانگر اجا ڪوئي، مٿائي نہ سگهيو آهي.

قديم سنڌ جي تاريخ ڀيرومل مهر چند تي ٻيهجي وئي آهي. ڪيتري نہ محنت ڪئي آهي هُن شخص! پر ان ۾ اضافو ٿي سگهي اِها ٻي ڳالهہ آهي تہ سياست سنڌ کي ڪِرَڻ وانگر ڳهي وئي آهي ۽ اُن ۾ تحقيق ۽ تجسس جو جذبو وقتي

طور سلب ڪَري ڇڏيو اٿائين. سنڌ وري اُپرندي ڇو نہ اُن کي ڪوئي ناس ڪري نٿو سگھي. ڇا اهڙو ديس ناس ٿي سگھي ٿو. جنهن جو ان ۾ ويساهہ هجي تہ:
”جيئن ڳائڻ جا رنگ نرالا آهن، پر سڀ ڳائيون ساڳيون اڇو کير ڏين ٿيون، تيئن مذهب توڙي نرالا آهن تہ بہ مقصد هڪڙو ئي اٿن.“
برصغير جي هر تاريخ موهن جي دڙي سان شروع ٿئي ٿي ۽ سنڌ ڪانسواءِ اها لکي نہ ٿي سگھجي. اسان جو مسلم عقيدو آهي:

رب زدني علما

(رب! منهنجي علم ۾ اضافو ڪر)

مونکي يقين آهي تہ سنڌ جي باري ۾ اجا ڪيئي محقق پيدا ٿيندا، جي اُن جي تاريخ تي وڌيڪ روشني وجهندا. في الحال تہ ڀيرومل مهرچند جو ”قديم سنڌ“ پڙهي ڪنهن ٻروچ جي باري ۾ جمال جو ٻُڌايل لطيفو تو ياد اچي:
ڪنهن ٻروچ کان پُڇيائون تہ: ”پرڻيو آهين؟“
جواب ڏنائين: ”ٻچ ٻي ڳئي.“
پوڏيسر وٺ ڪوس ٿيو هو. اُتي ستين جون ڏيوريون هيون. اها جاءِ اسان نگرپارڪر مان ويندي ڏٺي هئي يا نگر پارڪر ڏانهن ايندي ڏٺي هئي، ياد نہ آهي بهرصورت جڏهن مان نگرپارڪر ڪا ڇاڇري ڏانهن وڃي رهيو هوس تڏهن جمال جي پرسان وينو هوس ۽ هُن سان ڪچهري ٿي ڪيم. جمال اصل سانگي ابڙو آهي. سانگين جو ڳوٺ ميهڙ ۾ آهي. هڪ ڀيري هو ڪراچيءَ وڃي رهيو هو. ڳوٺ کان ميهڙ تائين بيل ڳاڏيءَ تي پهتو، جتان بس رادڻ ريلوي اسٽيشن ڏانهن وڃي رهي هئي ۽ رادڻ وٽان هن کي ريل ۾ ڪراچيءَ وڃڻو هو. رستي تي مِٽي، جهولو ۽ گرمي هئي ۽ هُن کي بک بہ لڳي هئي. بس ۾ ڳپاڳيهہ بہ هئي ۽ رادڻ ڏانهن رستي تي ڪافي دير هئي. دُور دُور تائين رستي تي ڪنهن بہ وڻ جي ڇانوَ ڪونہ هئي. جمال ٻڌايو تہ هن پليٽ فارم تي دوستن سان الله جي وڏي واڪ شڪايت ڪئي. اِن تي هڪ اڻ پڙهيل ڳوناٽيءَ مائيءَ چيس،
”ادا منهنجي ڳالهہ ٻُڌ! اِهي جُنيون ماڻهو تا ڪن يا الله تو ڪري؟“
جمال مون کي چيو تہ:

”هُن عورت اهو چئي مونکي لاجواب ڪري ڇڏيو.“
جڻ اڄ تائين سندس اهو سياسي فلسفو تي ويو آهي. جمال هڪ ڪهاڻيڪار آهي. هن جو زندگيءَ جو تجربو ايترو وسيع آهي ۽ هُن ۾ انسان شناسي ايتري گهري آهي جو جيڪڏهن هُن جو هٿ خراب نہ ٿئي ها تہ هو ٽالسٽاءِ جيتريون ڪهاڻيون لکي وجي ها.
هُن جو والد مرحوم علي خان ابڙو ايڊيو ڪيشنل انسپيڪٽر (E.I) هيو. ان وقت سنڌ بامبي پريزيڊنسيءَ ۾ هئي. هو مئٽرڪ ۽ بي. اي ۾ سڄي پريزيڊنسيءَ ۾ پهريون نمبر آيو هو. شروع کان هو مذهبي ماڻهو هو. هن جي پيءُ جو جمال جي مذهبيت تي گهرو اثر آهي. هونءَ مون سان اڪثر اهڙا ترقي پسند دوست مليا آهن، جن سان فيڊرڪ ٽنشي جي هينين چوٽي نهڪي اچي ٿي:
”مان جڏهن ڪنهن مذهبي ماڻهوءَ سان هٿ ملائيندو آهيان، تڏهن هٿ ڌوئي ڇڏيندو آهيان.“
هو ڪارل مارڪس وانگر ان ڳالهہ ۾ اعتبار ڪندا آهن:
”مذهب مظلوم جو ٺڏو ساهہ آهي.... عوام لاءِ آفيم آهي.“ ۽ مان پاسڪل (Paskal) وانگر چوندو آهيان: ”ماڻهو مذهب کي ڌڪارن ٿا، اُن کان نفرت ڪن ٿا ۽ پوءِ ڊرن ٿا تہ اُهو سچو نڪري نہ پوي!“
جمال پنهنجي مرحوم پيءُ لاءِ وڏيڪ ٻڌايو تہ جڏهن هُن ايم. اي ڪئي تڏهن هُن کان پڇيائون تہ، ”ڇا ٿيندين؟“ جواب ڏنائين تہ ”ماستر ٿيندس.“ تنهن وقت ۾ درس تدريس کي عبادت سمجهيو ويندو هو. مان خود پنهنجي هر استاد سان پيرين پئي ملندو هوس. جمال ٻڌايو تہ رحلت کان اڳ جڏهن هن جي پيءُ کي چيائون تہ ”ڪلمو پڙهہ“ جواب ڏنائين، ”ڪلمي لاءِ تہ سڄي حياتي هُئي. هي تہ بيڪاريءَ جو وقت آهي ۽ ان ۾ ڪلمي تي عمل نہ ٿو ٿي سگهي.“ اهو ٻڌي هن جي وڏي ڀيڻ ڪيس چيو تہ، ”ادا! پوءِ بہ ڪلمي پڙهڻ ۾ ڪوئي عيب تہ ڪونهي.“ چائينس تہ، ”چڱو آنءُ پڙهان ٿو، رَبنا، اِننا، آمنا، فغفرلنا ذُنوبنا وَقنا عذابِ النار. (اي منهنجا رب! تحقيق توتي ايمان آندم. منهنجا گناهہ بخش ۽ باهہ جي عذاب کان بچاءِ)“ ۽ پوءِ ڪلي چيائين ”هاڻي تہ بس!“ بعد ۾ سيني پٽن کي سڏي

چيائين، ”ماءُ جي عزت ڪجو، گهر مٿ محبت سان هلائجو ۽ جيڪڏهن اوهان ۾ ڪوئي اختلاف ٿئي تہ ڪنهن وچ واري دوست کي ٻڌائجو.“ جڏهن هن جا پُٽ سندس ڪمري کان ٻاهر نڪتا تہ اکيون ڪٽي بند ڪيائين. مون جمال کي انهيءَ مشوري تي توڙ تائين ڪاربند ڏٺو آهي. جمال جي گهري مذهبيت ۽ صوم وصلوات جي پابنديءَ جي باوجود مون هن ۾ ڪوئي تعصب نہ ڏٺو آهي ۽ نہ ٻي ڪنهن مذهب يا فرقي لاءِ نفرت ڏٺي آهي. هو اڳهہ شيرازيءَ جي هيٺئين شعر جو مجسم مثال آهي:

رَوند گانِ رهِ عشق را طريقہ مجوي

کہ آسين بفشانند ڪفرو ايمان را

ترجمو: عشق جي راهہ تي وڃڻ وارن جو طريقو نہ ڳول،

هو تہ پنهنجي پاند مان ڪفر ۽ ايمان کي ڇنڊي ڇڏيندا آهن.

مرحوم علي خان ابڙو بہ اُن دور جي ادب جو دلداده هيو، شيڪسپيئر ۽ پوپ هن جا پسنديده اديب ها. جمال وڏيڪ ٻڌايو تہ سندس والده پنهنجي مڙس جي وفات کان پوءِ بہ ڏهاڪو سال جيئري هئي ۽ ان وقت لاڙڪاڻي ۾ رهندي هئي. هندو عورتن جو هن وٽ ميڙو هوندو هو ۽ اهي چونديون هيون تہ ”جمال ماءُ آهي تہ مسلمان پر هُن جي آتما هندو آهي.“ خود جمال جي پيءُ جا هندن سان پائيپيءَ وارا تعلقات هوندا ها. جمال نانيڻ کي سارينديي ٻڌايو تہ هو گهڻو ڪري پنهنجي پيءُ سان گڏ هوندو هو ۽ جڏهن پنجن سالن جو هو تہ هن سان اُٺ تي ٻيلهہ ويندو هو ۽ ماڻهو چوندا ها ”اوهان کي اصحابي ڏسڻو هجي تہ علي خان کي ڏسو!“

مون جمال کي وڌيڪ کوٽي، هن جي ذاتي زندگيءَ جي باري ۾ پڇيو. اڄ تائين مون لاءِ عاشقي زندگيءَ جو اهم ترين حصو آهي. ماڻهو چوندا آهن تہ مجاز حقيقت جي پُل آهي ۽ مان چوندو آهيان تہ حقيقت مجاز جي پُل آهي. خدا جَڏهن انسان جي جامي ۾ اچي ٿو تہ ڪائنات جي هر اسرار کان وڌيڪ پراسرار ۽ پيارو محسوس ٿئي ٿو. پيار ۾ انسان کي فرشتي وانگر پَرَ نڪرن ٿا ۽ ڪَروبي اُن گفتگوءَ لاءِ ڪَنائِن ٿا، جا پيار ۾ بہ ماڻهو هڪٻئي سان ڪَن ٿا.

مون ڄامشوري ۾ ڏٺو هو تہ چنڊ ڪيئن گل مهر جي وڻ هينان مونکي ڪنهن سان ٻينل ڏسي، گهٽائن ۾ ڇُپي ويندو هو، جيئن اسان جي خلوت ۾ مُخل نہ ٿئي! ڪئين مان رات جي راڻيءَ جي خوشبوءَ کي هن لاءِ پيغام ڏيندو هوس! خوشبو جهڙو پيامي ڪوئي نہ آهي. پنيرڪي جو اُها رابيل جي گل مان نڪري پنڌ پوندي هئي. پيار ۾ انسان ڪائنات کان بہ وڏو آهي، ڪائنات تہ اُن جي هڪ ڪُنڊ بہ نہ ٿي والاري سگهي. جمال آهي تہ ڪم گو، هن جي پنهنجي زال سان ڏاڍي دل هُئي، جنهن کي هو دنيا جي خوبصورت ترين عورت سمجهندو هو. پر هن شادي کان اڳ عشق ڪيو هو، جنهن کي انگريزي ۾ Platonic Love چوندا آهن. هُن جو نالو نہ ٻڌايائين، باقي ايترو چيائين تہ اُها ڇوڪري هن جي پاڙي کان پري رهندي هئي پر ٻئي ساڳي گورنمينٽ اسڪول ۾ گڏ پڙهندا هيا. هڪ پيري ٻنهي جون اکيون مليون تہ جمال جي ڪائنات بدلجي وئي. جمال جي اندر ۾ افسانہ نويس جاڳي پيو ۽ هُن وڏيڪ چيو تہ:

”ان وقت چڻ وڻ، گل، ستارا، سارا عناصر ڳالهائي رهيا ها. منهنجي عمر تنهن وقت چوڏنهن، پندرنهن سال هئي. اها محبت ٻارنهن سال هلي. مئٽرڪ ڪانپوءِ هن پردو ڪرڻ ڇڏي ڏنو هو. هوءَ هاڻي چوهٺ سالن جي آهي ۽ شادي نہ ڪئي اٿائين. مون ”پشو پاشا“ جو انتساب هُن سان ڪيو آهي.“

اهي اکر لکڻ وقت مان جمال جو پشو پاشا جو ٻيو ڇاپو ڪڍي ڏسان ٿو، جنهن تي ابراهيم جوئي جو مهاڳ لکيل آهي. اهو انتساب ڄڻ هڪ چوڏهين پندرهين ورهين جي ڇوڪري جو لکيل آهي ۽ جمال جي زندگي افسانو آهي، جنهن جو ڄڻ سرورق ڦاٽي پيو آهي ۽ پوين ورق اڃا لکيو نہ ويو آهي. اها ڳالهہ ٻُڌي، مونکي ياد آيو تہ جڏهن رائيٽرس گلڊ جي پهرين اجلاس تي D.C 10 جهاز ۾ ڍاڪا وڃي رهيا هياسين، تڏهن اردوءَ جو افسانا نويس علي عباس، جو اُردوءَ جي مشهور ڪتاب ”آنندي“ جو مصنف آهي، اسان سان هوائي جهاز ۾ گڏ هو. تن ڏينهن ۾ وِسڪيءَ تي بندش نہ هئي ۽ گهڻا گلڊ جا مندوب (ڊيلي گيٽ) ٻي ٽين ٻجي رات تائين وِسڪي پي رهيا هياسين. اوچتو اعجاز ٻٽالويءَ رڙ ڪئي ”حادثو! حادثو!“ منهنجو ڇرڪ نڪري ويو. علي عباس مدهوشيءَ جي عالم

۾ هو ۽ پنڊيءَ جي ڪنهن ڳائڻيءَ هيراٻائيءَ جي ڳالهہ ڪري رهيو هو، جنهن سان هن جو ڪافي وقت لاءِ پيار هو. (ڪجهہ وقت اڳ مون کي هيرا ٻائيءَ جو ڪئسيٽ ڪراچيءَ ۾ مليو. اُن جي ٻاهران هن جو پيريءَ جو فوٽو هو جو جاذب نہ هيو.) پر جمال جي پيار تي ڪيڏو نہ پاڪيزگيءَ جو غلاف پيل هو!
جمال کي 1967ع ۾ هارٽ اٽئڪ ٿي هئي ۽ هن جي زال حيدرآباد واري سول اسپتال ۾ پنجاهہ ڏينهن هن جي پرسان پَٽَ تي سُتي هئي. جمال هُن جي باري ۾ ڳالهيون ڪندي، ڍاپي نہ ٿي ڍاپيو. ”اوهان وجو عهدي ۾ وڏا ٿيندا، اسان وجون گهٽبا. جڏهن سب جج هُيئُ تہ ننڍي تعلقي ۾ ڊاڪٽر کي گهرائبو هو تہ هليو ايندو هو. ڪپڙي لٽي لاءِ بجاجي گهر ايندا ها. هاڻي وڏا آفيسر ٿيا آهيو تہ چليون ڪٽي مارڪيٽ ۾ خريداريءَ لاءِ مان ٿي وڃان. توهان وجو تا وڏا ٿيندا، اسان وجون تا ننڍيا ٿيندا“ هوءِ جمال کي چوندي هئي. هر انسان پنهنجو داستان گو پاڻ آهي هو ٻئي انسان جو داستان ايستائين صحيح ٻُڌائي سگهي ٿو، جيستائين اهو هن جي داستان جو حصو آهي. هونءَ تہ خود نوشت ئي صحيح سرگذشت آهي، پر ان ۾ پنهنجي عيب فراموشيءَ ۽ پنهنجي ذات جي باري ۾ خوش فهميءَ جو خطرو آهي ۽ پنهنجي زندگيءَ جو معروضي تجربو ناممڪن تہ نہ آهي، پر ايترو ممڪن بہ نہ آهي. جمال جي هڪ نياڻي ايتري حساس هئي جو هن کي Psychic چئي سگهجي ٿو. مان جڏهن وائيس چانسلر هوس تڏهن جمال کي سنڊيڪيٽ تي منهنجي گذارش تي کنيو ويو هو، چوتہ ٿي ميمبر وائيس چانسلر جي چوڻ تي کنيا ويندا هئا ۽ مون جمال، سراج ۽ نثار ميمڻ سنڊيڪيٽ لاءِ چونڊيا هئا ۽ هو ٽي سال سنڊيڪيٽ جي هر ميٽنگ ۾ ايندا رهندا هئا. انهن ڏينهن ۾ جمال ليبر ڪورٽ جو جج هو ۽ مان جڏهن ڪراچيءَ ايندو هوس تہ هن جي فليٽ تي ويندو هوس. سندس نياڻي مون کي اوجها بورڊ(Oijha Board) تي منهنجي باري ۾ ڪجهہ ڳالهيون ٻڌايون هيون جي هن يا ٻئي ڪنهن جي لاءِ ڄاڻڻ ناممڪن هيون. ائين ٿي لڳو عالمِ ارواح مان هُن سان ڪنهن ڳالهايو ٿي. ڪجهہ مهينا پوءِ جمال مون کي ٻڌايو تہ هن پنهنجي نياڻيءَ کي اوجها بورڊ تي

عالمِ ارواح سان رابطي کان منع ڪئي هئي. جمال چواڻي اهڙي رابطي جا ڪنهن وقت خطرناڪ نتيجا پئي ٿي سگهيا.

جمال جي زال جو نالو نور النساءِ هو. هن کي ٻن چئن سالن کان انجائنا جي تڪليف هئي. 24 مارچ 1991ع جو، جيئن هوءَ ماني ڪائي ليٽي پئي، تيئن اوچتو دل ۾ سور پيس ، جمال کيس آئسوڊرل فائيو (Isodril five) جيڀ هيٺان رکائي. ان تي اثر نہ ٿيو ۽ ڪارڊيو وئسڪيولر انسٽيٽيوٽ تائين ئي نہ پڄي سگھي نہ رستي تي گذاري وئي. هن کي پٺ ايمبولينس تي ڪٺائي ويا ۽ جمال هُن جو انسٽيٽيوٽ جي در تي انتظار ٿي ڪيو. اهو انتظار ابدي ٿي ويو. جمال جڏهن هن جون ڳالهيون ٿي ڪيون تہ مون کي ڪنهن نامعلوم شاعر جو فارسي شعر ياد ٿي آيو:

دامانِ نظر تنگ و گُل حسنِ تو بسيار
گلچين نظر از دامانِ گلہ دارد

ترجمو: نظر جو پاند سوڙهو آهي ۽ تنهنجيءَ سونهن جا گُل سوين آهن، (منهنجي) نظر تنهنجي سونهن جا گل پٽي ٿي تہ ان کي پابند جي سوڙهي هجڻ تي چڙ ٿي اچي.

بقول جمال، هن جي زندگي پاڪدامن رهي آهي. شاديءَ کان اڳ، هن جي تربيت لاءِ هن جي وڏي ڀاءُ شمس ۽ عبد الوحيد ڪٽپر (شهيد ڀٽي جي دؤر ۾ صوبائي وزير، جو ڪجھ مهينا ڪراچيءَ ۾ روپ ولاس هاسٽل ۾ مون سان گڏ رهندو هو، جڏهن ايل-ايل-بي پڙهندا هئاسين) ڪائي چوڪري هن سان ڪمري ۾ بند ڪري، ٻاهران ڪڙو ڏيئي ڇڏيو. چوڪريءَ رئو لاهي کٽ تي رکيو ۽ پيار لاءِ تيار ٿي وئي. جمال اهو رئو کڻي مٿي تي رکيس تہ هن ڪڙو ڪڙڪايو ۽ جڏهن دروازو کليو تڏهن ٻاهر هلي وئي ۽ چيائين: ”هي تہ رئو تو مٿي تي رکي.“ مون کي اهو ٻڌي جمال تي افسوس ٿيو. گهٽ ۾ گهٽ اهلِ نظر جي آبرو تہ رکي ها!

جمال جو وڏيڪ احوال تڏهن لکندس، جڏهن شاگرديءَ واري زماني ۾ اسان جي ڪراچيءَ ۾ ملاقات ٿي هئي ۽ ساڳين هاسٽلن ۾ رهيا هئاسين.

في الحال مون وٽ اهو جمال واپس ٿو اچي جنهن سان نگر پارڪر ڪان چاچري موٽي رهيا هئاسين. هو اڳي وانگر اڄ تائين حيدرآباد جي ڊي. جي. نيشنل ڪاليج جون ڳالهيون ڪري رهيو آهي، جتي هن انٽرميڊيئٽ تائين تعليم ورتي هئي ۽ پارواٽي هن جو پروفيسر ۽ پرنسپال هو. پارواٽي هڪ ڀيري ليڪچر ڪندي ”ڪلچر“ لفظ آندو، جنهن تي جمال پڇيس تہ ڪلچر ڇا آهي؟ تہ هن ٿورو سوچي جواب ڏنو:

“When you have Iearnt all and forgotten it,the residue that remains, is culture.”

ترجمو: (جڏهن اوهان سڀ سکيو آهي ۽ پوءِ اُن کي وساري ڇڏيو آهي، تڏهن باقي جيڪو بچيو آهي سو ڪلچر آهي.)

جمال جڏهن اها ڳالهہ مقتدره قومي زبان جي سربراهہ جميل جالبيءَ کي ٻڌائي تہ هن کيس چيو ”مهرباني ڪري اِها تہ لکي ڏيو.“

”پارواٽي مانجهند جي سيٽين مان هو. جمال ڳالهہ جو سلسلو جاري رکندي چيو:

”ڏينهن جو فل سوٽ پائيندو هو ۽ شام جو گيڙو رتي الفي پائي، يڪتارو هٿ ۾ کڻي، ڦليليءَ جي ڪناري تي ويندو هو. ان وقت مها سڀائي ۽ جن سنگهي تحريڪ شروع ٿي هئي. مسلمان هيرآباد ۾ شام جو گهمڻ لاءِ نہ نڪرندا هئا، باقي عامليا ٽيون اسڪرٽ پائي گهمڻ نڪرنديون هيون.“

اوچتو منهنجو خيال مرحوم مير رسول بخش ڏانهن ويو. ايوب خان جي آرڊر هيٺ مان پڻي صاحب سان گڏ ساهيوال جيل ۾ رکيو ويو هوس ۽ مير رسول بخش کي گجرات جيل ۾ رکيو هيائون. جڏهن سنڌ هاءِ ڪورٽ ۾ اسان ٻنهي جي رٽ پٽيشن جي شنوائي ويجهي آئي هئي، تڏهن اسان ٻنهي کي ڪراچي سينٽرل جيل ۾ منتقل ڪيو هيائون. اتي هنن اسان کي ساڳيو وارڊ ڏنو هو، جنهن ۾ اسان ٻہ ڄڻا ۽ اسان جو برداشتي رکيو ويو هو، جو سي. آءِ. ڊي جو ايجنٽ هو. ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ هڪ سنڌي ڊاڪٽر اسان وٽ آيو، جو مير صاحب جو دوست ۽ منهنجو واقف هو. هو مثالي سنڌي مڙس ماڻهو هو. مان پانيان تہ سنڌي پهاڪو ”ڦوڪ تہ لڳي عنبرين“. هن جي سياءُ جو حصو ٿي چڪو هو. هو پنهنجي دوائن جي باڪس ۾ اسان لاءِ هِڪو ٻئي ڏينهن اسڪاچ وسڪيءَ جي

بوتل ڪٽي ايندو هو، جا مان ۽ مير صاحب هَئو مَئو تاري پيئندا هئاسين. مير صاحب جڏهن مدهوشيءَ ۾ ايندو هو، تڏهن چوندو هو، ”گنگا! او گنگا! ڪيڏانهن هلي وئي آهين؟“

گنگا حيدرآباد جي عاملياڻي هئي جا مير صاحب جي جوانيءَ جي منظورِ نظر هئي. ”مير صاحب“ مان چوندو هوس”گنگا وجي واراڻسيءَ نڪتي، جتان جي هئي.“ ”اهو واراڻسي ڇا آهي؟“ مير صاحب پڇندو هو. ”وراڻسي اهو شهر آهي، جنهن تي غالب فارسيءَ ۾ مثنوي لکي هئي. رڳو ان ۾ واراڻسي نہ، بنارس لفظ ڪم آندو هئائين.“” غالب! ڪهڙو غالب! جالب جي ڳالهہ ڪر“ مير صاحب چوندو هو ۽ پوءِ حبيب جالب جو اُنهيءَ دؤر ۾ لکيل غزل جهونگاريندو هو:

جنگ کو تيز کر ذوالفقار علي،

رات هي مختصر، اب ڍلي، اَب ڍلي.

عاملياڻين جي ڳالهہ نڪتي تہ مون کي مير صاحب جي مٿين ڳالهہ ياد آئي. هن جو وڌيڪ احوال مناسب جاءِ تي لکندس.

مون پاڪستان کان پوءِ عاملياڻيون ڪافي تعداد ۾ هن پيري پوني ۾ ڏٺيون هيون. ريتا شهاڻي مون کي جڏهن داد واسواڻيءَ جي گادي نشين، جشن واسواڻيءَ جي رٿ ياترا ڏيکاري هئي. دادا جشن کي مون وَرت هو. هو ڏاڪٽ مان لهي رهيو هو. جڏهن هن کي ٻُڌايو ويو تہ مان فلاڻو آهيان تڏهن هن جواب تہ نہ ڏنو، پر هُن ۾ نمرتا ايتري هئي جو هُن بہ پيرا جُهڪي منهنجا پير ڇهيا. مون کي محسوس ٿيو تہ سنڌي مسلمان ڇوڪريون عاملياڻين کان وڌيڪ سُهڻيون آهن! گهٽ ۾ گهٽ جيڪي منهنجي زندگيءَ ۾ آيون آهن، اُنهن جي مَٽ تہ هڪ بہ نہ هئي. (ممڪن آهي تہ اهو منهنجي نظر جو فريب هجي.) سال 1968ع ۾ مون حميد سنڌيءَ کي هڪ خط لکيو هو، جو هن ”لامون تنهن وَڻ سنديون“ جي سَري هيٺ پنهنجي رسالي ”رُوح رهاڻ“ ۾ شايع ڪيو هو، جنهن ۾ اسان جي نگر پارڪر مان ڇاڇري ڏانهن سفر جي باري ۾ هينئينءَ ريت لکيل آهي:

”اسان جنهن وقت ٿر جي سفر تان موٽي رهيا هياسين، تنهن وقت اسان کي بہ سواريون هُيون ۽ ڇاڇري وَٽ ٻنهي جا ڦيٿا پنڪچر ٿي پيا ها. ڊرائيور پنڪچر

ڳنڍي رهيا ها تہ سچ لهي ويو هو. واريءَ تي ڪنڊيءَ ۽ نم جا وڻ سنجها جي پرڇائينءَ ۾ ڏرتيءَ ديول جا پروهت ٿي لڳا. ان وقت مون واريءَ تي ٻہ اَڪ مڪڙ ڏٺا ها، جي شفق جهڙا رنگين هئا ۽ هڪٻئي جي ڪڍ ٽپا ڏئي رهيا هئا، ڄڻ جيئري هائڪوءَ وانگر ٿي لڳا. انهن کان پرڀرو هڪ يونگيءَ جي ٻاهران ڪائي جو يوَنت مينگهواڙ دانگيءَ تي ٻاجهريءَ جو ڍوڍو پچائي رهي هئي ۽ هن جا ٻارڙا هُن جي پرسان ڪُڏڪي رهيا هُيا. مينگهواڙ ڪي پولڪو ۽ ڳاڙهو پڙو پيو هو ۽ مانيءَ اٽلائڻ وقت هن جي ٻانهينءَ ڪڙ ڪڙ ٿي ڪئي. ٻڪايل ٻارن لاءِ مامتا جي ايتري انيوءَ ۽ اڌ پڪيءَ مانيءَ جي اُڪنڊيءَ اُتل، هن جي چهري تي هڪ عجيب ڪيفيت پيدا ڪئي هئي. مون تر ۾ اِها ڪيفيت اُتي ڏٺي هئي جتي آڳر ۾ ڪجهہ اَن ڪٺا هيا. ڇا سومرا سر جون تريچاٽيون، ڇا ٻجيراٽيون ـ سيني جي سورج ونسي سونهن، گهٽو ڪري گهوماتيل نظر آئي هئي، جو تہ چوڏاري اَن جي اٽاٽ هئي. (اَن جي اٽاٽ جي باري ۾ ڪنهن ترڻيءَ هڪ درد انگيز جملو چيو هو، جو مون کان وسري نہ ٿو وسري "سائين ڪٽڪ تہ ميوو آهي، اسان کي تہ اَن ٻہ نہ ٿو ملي! اَن مان هن جي مراد پُرٿ مُرٿ وغيره گاهن جا داڻا ها.)"

اسان ڇاڇري، مان رات جو نائين بجي عمرڪوٽ ڏانهن روانا ٿيا هياسين. ٻڍي جي چوڏهين رات هئي ۽ چانڊوڪيءَ جي پاڪُر ۾ واريءَ سومل جي ڏڪ تي ڏني. انهيءَ مينگهواڙِ جي سٻاجهڙي صورت وَري وَري منهنجي اکين اڳيان ٿي آئي ۽ مون سوچيو تہ سِگهي عورت ماني پچائيندي ڪهڙي نہ پياري ٿي لڳي!

گوگاسَر نالي وَستيءَ ۾ هڪ هوٽل هو، جتي اسان سواريون روڪيون، جيستائين ڊرائيور انجڻين ۾ پاڻي وجهن، تيستائين اسان هوٽل ٻاهران ويهي رهياسين جتي مٽيءَ جي چلهہ تي چاءِ ٽچڪي رهي هئي. اوچتو ڇپري مان ڪنهنجي ڪِنجهڻ ڪُرڪڻ جو آواز آيو ۽ مون منهن ڦيري ڏٺو تہ ڪوئي سَوَڙ جي اندر تڏي تي لڇي رهيو هو. مون هن جي باري ۾ پُڇا ڪئي تہ هوٽل واري جواب ڏنو "سائين! هُن کي وارو آهي."

"وارو ڇا آهي؟" مون پڇيو.

”هتان جي پَلر جي پاڙيءَ ۾ ڪائي بيماري آهي، جنهن جي پيڻ سان ماڻهوءَ جي جسم ۾ ڪيئان پئجي تا وڃن. سائين، وارو ڏاڍو بڇڙو آهي. ماڻهوءَ کي جَهپ بہ نہ لڳندي آهي ۽ سڄي سڄي رات ڊوڙندو آهي.“

”هي ڪنهن اسپتال ۾ علاج لاءِ ڇو نہ ٿو وڃي؟“ ”ڇهن ڏينهن کان اِتي چڙي چيڪي رهيو آهي، نہ هُن وٽ پئسو آهي ۽ نہ اسپتالن ۾ دوائون ئي علاج لاءِ آهن. هتي تہ نانگ ڪاڏي جو بہ علاج ڪونہ آهي. روز هڪ نہ ٻيو چڪ وگهي مري رهيو آهي.“ مون چپ پيڪوڙي آسمان ڏانهن ڏٺو ۽ مونکي ائين لڳو تہ ڪرڻن مان ٻُر ٻُر ڪيئان ڪِري رَها ها!

اِهوئي سبب آهي جو ڪنهن وقت انسان جو خدا جي هستيءَ مان اعتبار نڪري ٿو وڃي. جي خدا چڱائي آهي (۽ چڱائيءَ کان سِوا ڪجهہ ٿي نٿو سگهي) تہ بُرائي ڪٿان آئي؟ ڇا اسين پارسين وانگر اهرمن ۽ اهرمزد جي دوئي مڃون؟ ڇا زردشت صحيح هو يا وحدت الوجود جي فلسفي لاءِ ڪوئي جواز آهي ۽ ابنِ عربي صحيح آهي، جنهنجي ڪتاب ”فصوص الحڪم“ جي پهرين باب ئي مونکي پانواٽي ڏئي ڇڏي آهي. فرانس جي مشهور اديب والٽيئر کي جڏهن معلوم ٿيو تہ هسپانيہ ۾ زلزلو آيو آهي ۽ بہ سو ابهم جي ديول ۾ دعا گهري رهيا ها، اُنهن تي ديول جو گنبذ ڪري پيو آهي ۽ هُو ٻوساٽجي مري ويا آهن، تڏهن هن جو خدا جي وجود مان اعتبار ئي نڪري ويو هو. هُو سوچي بہ نہ پيو سگهي تہ خدا جو سارو رحم آهي، اُهو ايترو قهار ڪيئن ٿي سگهي ٿو؟ اهو بظاهر تضاد ئي دهريت جو هڪ مکيہ ڪارڻ آهي. جڏهن والٽيئر بيماريءَ جي بستري تي دم ڏئي رهيو هو، تڏهن هُن وٽ پادري انجيل بخشائڻ آيو هو. والٽيئر هن کان سوال ڪيو تہ: ”توکي ڪنهن موڪليو آهي؟“

پادريءَ جواب ڏنو: ”مونکي خود خدا موڪليو آهي.“ ان تي والٽيئر هن کان پڇيو، ”ڇا توکي خدا اهڙو پروانو لکي ڏنو آهي.“ جڏهن پادريءَ ننهن ڪئي، تڏهن والٽيئر هن کي چيو ”مهرباني ڪري منهنجي جند ڇڏ ۽ مونکي آرام سان مرڻ ڏي.“ ٿوريءَ دير ڪانپوءِ والٽيئر مري ويو هو. هُو آخري دم تائين دهريو رهيو.

دراصل ڪيئي انسان هن ڪائنات جي تاجي پيٽي ۾ نيڪي بديءَ ڪي سرچائي نہ تا سگهن ۽ سمجهي نٿا سگهن تہ ٻنهي جي ساڳي آڏاٽي تي اُڻت ڪيئن ٿي آهي! ڀٽائيءَ جهڙي نموني اهو مسئلو حل ڪيو آهي، اهڙيءَ ڳتيل ٻوليءَ ۾ دنيا جي ڪنهن بہ فلسفيءَ يا شاعر حل نہ ڪيو آهي. هو چوي ٿو:

پريان سندر پار جي مڙيو ئي مڻائي،
ڪانهي ڪڙائي، چکين جي چيت ڪري.

يعني، ”پريان جي پار“ ڪان جيڪي اچي ٿو، اُهو ”مڙيوئي مِڻائي“ آهي، بشرطيڪ تون اهو ”چيت ڪري چکي سگهين؟“ ان ڳالهہ کي رڳو مبهم الفاظ ۾ فلاسفر اوس پينسڪي (Ouspensky) ۽ هن جو گرو گرجيف (Gurdjieff) سمجهائي سگهيا آهن ۽ جڏهن رجنيش گرجيف جو ذڪر ڪيو آهي تہ هن ڪان وڌيڪ ابهام ۾ ويڙهجي ويو آهي.

مان جمال جي باري ۾ اهو تہ چڱيءَ طرح ڏسي چڪو آهيان تہ هن ۾ دورنگي، دغا ۽ منافقي بنهہ ڪانہ آهي، جيئن مون پنهنجن اڪثر دوستن ۾ ڏٺي آهي. هو ڪم گو ضرور آهي پر صاف گو بہ آهي ۽ للي چپيءَ، اگر مگر مان هرگز نہ ڄاڻي. هينيون حجاب يزديءَ جو پارسيءَ ۾ شعر مون سان نهڪي اچي ٿو:

ز دوستانِ دو رنگم هميشہ دل تنگ است
فدائي همتِ آن دشمني کہ يک رنگ است

ترجمو: (منهنجي دل تنگ ٿي پئي آهي اُنهن دوستن مان جي دورنگا آهن، مان تہ انهيءَ دشمن جي همت تي فدا آهيان، جنهن ۾ يڪ رنگي آهي.)

جمال تہ نہ رڳو يڪ رنگي آهي پر دوست بہ چڱو آهي. مون ساريءَ زندگيءَ ۾ هُن کي ساندي وانگر ڪل بدلائيندي نہ ڏٺو آهي، جڏهن تہ اِها ڳالهہ اڄ عام آهي.

هي سٽون لکندي مونکي مرحوم اسداللہ شاهہ حسيني بي خود جي ڳالهہ ٿي ياد اچي. هو مخدوم طالب المولىٰ جي ڪافي قريب هو ۽ مون وٽ يونيورسٽيءَ ۾ فارسي شعبي جو ائسوسئيٽ پروفيسر هيو. هو سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري بہ ٿي رهيو هو. هڪ ڀيري اسان وي. سي هائوس ۾ ڪچهري ڪري رهيا هياسي. اُتي مرحوم حيدرشاهہ بہ موجود هو، جو نہ رڳو اسداللہ شاهہ وانگر

مخدوم صاحب کي پيارو هو، پر هڪ اهلِ دل بہ هو ۽ لا ڪاليج ۾ منهنجو ڪلاس فيلو بہ ٿي رهيو هو، تنهن وقت ميرپورخاص ۾ سيشن جج هو. اسدالله مون کان ڪنهن دوست جي باري ۾ پڇيو:”اوهان جو هن جي باري ۾ ڇا رايو آهي.“

”ڪرسٽ وانگر سڄي عمر پنهنجي صليب ڪلهن تي گهلي اَٿائين.“ مون جواب ڏنو.

اسدالله شاهہ نهايت صاف گو انسان هو. مون کي يڪدم چيائين، ”اوهان ڪنهن کي ڪرسٽ ٿا ڪوٺيو؟

ڪيڏا نہ سادا آهيو اوهان...!!“

.... ڪيترو عرصو پوءِ مون جڏهن ان ڪرسٽ جو اصلي روپ ڏٺو تہ پنهنجو مردم شناسيءَ مان اصل ويساهہ ئي نڪري ويو.

هلو واپس ٿر جي سفر تي هلون. ڇاڇري ۾ اسان کي هڪ هندو سيٺ پُرٿن جي ماڻي ڪارائي، رات گذارڻ جي صلاح ڪئي، پر اسان اُتي نہ ترسياسين ۽ سڌو عمرڪوٽ آياسين. عمرڪوٽ مان ڪيئي سال اڳ بہ آيو هوس. غالبا اهو 1946ع جو زمانو هو. مان ۽ ابراهيم ايم. اين. راءِ جي ريڊيڪل ڊيموڪريٽڪ پارٽيءَ جا ميمبر هوندا هياسين. اسان گڏ ڪامريڊ وياس، هن جي زال سُشيلا، پير عبدالغفور، ڪامريڊ احمد، آگي قدم پريس وارو ۽ ٻيا پارٽي ميمبر هوندا هئا. ٻين جو ذڪر وقت مليو تہ مان پوءِ ڪندس، هن وقت ڪامريڊ عبدالغفور جو ذڪر خاص طور ٿو ڪيان، جو عمرڪوٽ جو پيشهہ وَر حڪيم هو ۽ هن جو مطلب بہ عمرڪوٽ ۾ هو. ان ڏينهن ۾ مان ايل. ايل. بي جي امتحان لاءِ بہ ڪافي محنت ڪندو هوس ۽ علم وادب، سياست تي بہ ڪافي ڌيان ڏيندو هوس. هڪ ڀيري مون ڪامريڊ کي ٻڌايو تہ منهنجو دماغ ايترو پورهيو ڪري ٿڪجي ٿو پوي. ڪامريڊ مون کي ڪشتهہ گاوَ زبانِ عنبري، ڪشتهہ مشڪ، ڪُشتهہ طلا، ڪُشتهہ بيضہ مرغ ۽ ڪجهہ ٻيا يوناني ڪُشتا پوري مقدار ۾ شامل ڪري ڏنا ۽ ٽي خوراڪون ڏينهن ۾ کائڻ لاءِ چيو. هن مونکي نيراني مرغيءَ جا بہ ڪچا اندا بہ پي وڃڻ لاءِ تاڪيد ڪيو. نتيجو اهو ٿيو تہ اَوڌ واري نواب واجد علي شاهہ

وانگر مونکي پوري حرم سرا جي ضرورت محسوس ٿي ۽ نيپئر روڊ جا رستا گسي ويا. مان جو ورلين يا رامبو تہ نہ ٿي سگهندو هوس، اُن تي ڪافي وقت لاءِ بودليئر جي ڪيفيت ڇائنجي وئي. گهڻو وقت پوءِ جڏهن مون ساهيوال جيل ۾ بودليئر جا نظم ”Flowers of Evil“ ۾ ”پئرس جون راتيون“ پڙهيو هو، تڏهن مونکي ائين محسوس ٿيو هو تہ اهو ڪتاب مون لکيو آهي ۽ مون کي ڪراچيءَ جون راتيون ياد آيون.

مان پيانيان ٿو تہ سال 46ع ۾ سنڌ ۾ صوبائي اليڪشن هُئي ۽ ڪامريڊ عبدالغفور عمرڪوٽ مان وساڻ جي خلاف بيٺو هو. اسان تہ تن ڏينهن ۾ دنيا ڦيرائڻ جا خواب لهي رهيا هياسين. جيتوڻيڪ ايم. اين. راءِ اسٽالن کان مايوس ٿي چُڪو هو، تڏهن بہ هن وانگر اسان جاگيرداري، زمينداريءَ ۽ سرمايہ داريءَ جا سخت دشمن هياسين. ان ڪري مان، ابراهيم جويو، ڪامريڊ وياس ۽ سشيلا وياس عمرڪوٽ وياسين. مان ٽرين ۾ ٽرڊ ڪلاس جي مٿين سيٽ تي ٻتي ٻاري دير تائين قانون جا ڪتاب پڙهندو رهيس، جيستائين عمرڪوٽ جي اسٽيشن آئي. اتان بس تي چڙهياسين ۽ اچي ڪامريڊ عبدالغفور جي اوطاق ۾ رهياسين. ڏينهن جو اسان هارين ۾ تقريرون ڪيون ۽ مان هنن کي پنهنجو نظم ”ڳاءِ انقلاب ڳاءِ“ واري واري سان ٻڌايو. الاءِجي ڇو مون اُن ڏينهن سٺي ۾ سنو فل سوٽ پاتو، جو پاڻ سان ڪٽي ويو هوس. ڪامريڊ عبدالغفور اسان کي سارو عمرڪوٽ گهمايو. اهو شهر عمرڪوٽ آهي يا امرڪوٽ آهي، ان بحث ۾ مان هينئر نہ پوندس. پيرومل مهرچند جو چوڻ آهي تہ:

”هن شهر جو بنياد بلڪل آڳاٽو آهي ۽ غالبا اومره سومري جو ٻڌايل آهي. ٻارنهينءَ صديءَ ۾ راجا اَمر سنگهہ منجهس قلعو ٺهرايو. 1355ع ۾ عمر سومري پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيو. 1746ع ۾ ميان نورمحمد ڪلهوڙي منجهس قلعو ٺهرايو جو اڃا سلامت آهي. عمرڪوٽ اڳي ضلعي جو هيڊ ڪوارٽر هو. 1906ع کانپوءِ ميرپورخاص هيڊ ڪوارٽر ڪيو ويو. شهر جي رونق چڱي آهي، واپار چڱيءَ طرح هلي ٿو. اُن جي چوڌاري باغن ۾ ميوات ۽ واڙين ۾ هر قسم جي ڀاڄي ٿئي ٿي. هي شهر اڳي راجپوتن جي گاديءَ جو هنڌ هو. مارواڙي قومون

گهٽو ڪري پهريائين هتي اچي رهيو هيون، جي پوءِ 1874ع ۾ ايرندي ناري جي ٻوڏن ۾ ٻين سببن ڪري منيءَ چاچري، ڪانتئي، چيلهار، پارنو، پڳل، وِيراڙيءَ، ڏارناسر ۾ ٻين ڳوٺن ڏي لڏي ويون..... ميرپورخاص 76 ميل پري آهي......"
اسان کي پير صاحب جيپ ۾ مومل جي ماڙيءَ تي وٺي هليو، جا عبرت جو داستان هئي، اُن تي سنڌ جي ٻئي هر دڙي وانگر ٺڪريون ۽ هڏا ڦهليل ها، پر اُن سان جا ڪهاڻي وابستا هئي، اُن کي امرتا هئي ۽ جڻ مايا جي فلسفي جو نچوڙ هئي. ڪاليداس يا ملڪ محمد جائسي اهڙي ڪهاڻي نہ گهڙي سگهي ها. مون هڪ هڏي جي ٺُڪرِي کڻي چيو: "چا اها مومل جي هئي، سومل جي هئي، جنهن لاءِ راڻو ڪيئي ميل اُٺ تي سفر ڪري ايندو هو؟" مون سوچيو تہ ايڏو وڏو ٿهڪ ڏيان جو ڪڪر ڦاٽي پون ۽ مينهن پوڻ لڳي.
مومل جي ماڙيءَ ڪانپوءِ اسان اُن قلعي ۾ وياسي جو ميان نورمحمد ڪلهوڙي نهرايو هو. اسان جنهن وقت ان جي ڇت تي هياسين تنهن وقت سج ٻُڏي رهيو هو. جڻ ڌرتيءَ تي ڳُولي رهيو هو تہ ڪيڏانهن ويو عمر، ڪيڏانهن وئي مارئي ۽ ڪيڏانهن ويو اهو ڪوٽ جنهن انسان کان پنهنجي آزادي کسي هُئي؟ شفق مارئيءَ جي چُنيءَ وانگر آسمان تي ڇائنجي وئي هئي ۽ اُنڙي لهي رهي هئي. آسمان ۾ ڪجهہ ڏيئا ٽمڪڻ لڳا ها تہ اسان ڪامريڊ عبدالغفور جي گهر پهتاسين. اُتي ڪامريڊ اسان لاءِ چيلو سَجهي ڪرايو هو. چيلي جي سَجهيءَ سان نان کاڌاسين. مانيءَ وقت اسان کي نگيندر وياس، سشيلا سان پنهنجو رومان ٻڌايو. وياس برهمڻ هو ۽ سشيلا اَڇوت. وياس جو پيءَ لکاپتي هو ۽ سشيلا جو ڪکاپتي. پيءُ جي مرضي جي خلاف ۽ ڌرم ـ روڪ هوندي وياس سُشيلا سان شادي ڪئي هئي ۽ اِن ڪري هُن جي پيءُ هن کي گهر ـ نيڪالي ڏني هئي ۽ وصيت ڪئي هيائين تہ هن جي ملڪيت مان نگيندر وياس کي ڪجهہ بہ نہ ڏنو وڃي. سُشيلا جي پيار ۾ سڀ ڪجهہ لٽائي، هو هن سان گڏ هڪ فلئٽ ۾ رهندو هو. ڪين ڪابہ اولاد نہ هئي. وياس سنهو، سانورو، ڪرڙوڍ هو ۽ هن جا چپ ائين لڳندا ها جڻ تہ هو پُڏو هو، جيتوڻيڪ هن کي پوري ٻتيهي هئي. سُشيلا بدن جي

ڪجھ ڳوري، مُنهن جي ڊولائتي، تيهين ورهين جي رنگ روپ، ڊيل ڊول واري سانوري سلوٽي ناري هئي.
ماني ڪائڻ کان ٿورو وقت پوءِ اسان تي ننڊ غالب اچي وئي. مون کان ٿوري پنڌ تي وياس ۽ سُشيلا ستل ها ۽ ان جي پريان ابراهيم سُتل هو. مان هڪ ٻي سشيلا کي ساري رهيو هوس جا ريشم جي ساهيڙي هئي. هڪ ڏينهن مان پنهنجي مائٽ عباس سان گڏ ڪلفٽن تي ويو هو س ته ڏٺو هوم سشيلا ۽ ڪجھ ٻيون چوڪريون، جي ڊي. جي سنڌ ڪاليج ۾ پڙهنديون هيون، ڪجھ چوڪرن سان گڏ اوچين لهرن ۾ وجي رهيون هيون. عباس شرير هوندو هو ۽ هن مونکي سيڪاريو ته هنن جي پنيان هلون ۽ جڏهن اوچي ويراچي ۽ متي تان لنگهي وجي تڏهن اسان سمنڊ جي تري ۾ پير کوڙي بيهون ته هي پاڻ ئي اسان جي جهول ۾ اچي پونديون. اسان ائين ڪيو هو، هُو اسان کان ٻه وکون اڳتي هيون ۽ واقعي اسان جي جهول ۾ اچي پيون ۽ پوءِ سيڪنڊ ۾ اسان هنن کي ڇڏي ڏنو، پاڻ ٻه ويرجي چوهه ۾ لُڙهي ڪناري تي هليا آياسين. پهرين پيري ته هنن اهو اتفاقي سمجهو، پر جڏهن اسان ٽي پيرا ائين ڪيو ته هو چپن ۾ مُرڪي، چوڪرن سان گڏ ٻاهر هوٽل تي وجي ٻينيون. سُشيلا مونکي سڃاتو. هوءَ ئي ته ريشم جي انتظار ۾ هوندي هئي جڏهن ريشم ڊي. جي سائنس ڪاليج ۾ پڙهندي هئي ۽ ڪاليج ۾ سائيڪل تي ايندي هئي، سشيلا ڪانئس سائيڪل وٺي اسٽئنڊ ۾ رکندي هئي. هن مون کي شايد ڊي. جي سنڌ ڪاليج جي ڈاڪڻ وٽ ريشم سان ڳالهائيندو ڏٺو هو. ٻئي ڏينهن تي ريشم مون کان پڇيو. ”ڪالهه سمنڊ تي ڇا محسوس ڪيُءِ؟ ان تي ٻه ڪوئي نظم لکندين؟“ مان لڄي ٿي ويس. پريان سُشيلا جا ڪاليج گيٽ پنيان لڪي بيني هئي، اوچتو نڪري آئي ۽ چيائين ”هَلو!“ مونکي ڏرتي جاءِ ڏي ها ته اُن ۾ پيهي وڃان ها پر انهن جي سموري ڳالهه تڏهن ڪندس جڏهن ڪراچيءَ ۾ پنهنجي گذريل وقت جي باري ۾ ڪٿي تفصيل سان لکندس.
عمرڪوٽ ۾ مونکي جاءِ بدل سبب ننڊ نه آئي، جيتوڻيڪ مان اڪيون ٻوٽي سُمهي پيو هوس. مون وانگر سشيلا وياس ٻه اکيون ٻوٽي سُتي پئي هئي. اوچتو ٻي

اَڍائي بجي هوءَ اُٿي ۽ چُپ چاپ ٻاهر هلي وئي. مونکي ڇئين بجي ننڊ آئي ۽ جڏهن اک کلي تہ سڀ چاءِ پي رهيا ها، مون بہ ننڊ مان اُٿي چاءِ پيتي. ڪجھ وقت ڪانپوءِ ڪامريڊ غفور، سشيلا کي برٿ وارا تحفا وٺي ڏنا. پوءِ اسان کي ڪامريڊ عبدالغفور پنهنجي اسپتال وٺي آيو جتي وياس هن کان مُقوي ڪُشتا گهريا. اُنهن مان ڪجھ اجا ڪَرَلَ ٿي رهيا هاتہ ڪامريڊ سشيلا مونکي چيو تہ: ”مان ڏاڍو ٿڪجي پئي آهيان ۽ مون کي اوطاق تي ڇڏي آءُ“ اوطاق اٽڪل ميل پنڌ تي هئي، هوءَ مون سان گڏ واريءَ تان اڪيلي وڃي رهي هئي. پهرين تہ مون ڏانهن پيار پريون اکيون ڪري چيائين: ”واهہ جو سُوٽ پاتو اٿئي.“ مان ماٺ ڪري هلندو رهيس. جڏهن اوطاق تي پهتاسين تہ وڏاوڙي ۾ هالا جو ننڍو پينگهو پيو هو. سُشيلا ڪَر موڙي ٽڪ لاهڻ ۽ جڻ وڏيڪ لڱ ساهڻ لاءِ پينگهي ۾ سمهي پئي. پينگهو هن لاءِ سوڙهو هو ۽ هن ٽنگون گوڏن وٽان ٻيٽائي پينگهي ۾ رکيون تہ انهن تان هن جي ساڙهي ترڪي وئي. ”ڪامريڊ! تون بہ چو نہ ٿو منهنجي پرسان پينگهي ۾ ٽڪ پڄين. وارياسي ۾ چڙهي هڄ ٿي پيو هوندين.“ اوطاق ۾ ٻيو ڪوبہ نہ هو. مون محسوس ڪيو تہ ابليس مون کي پينگهي ڏانهن ڌڪي رهيو آهي، پر پوءِ اهو ياد ڪري سُشيلا ڪامريڊ وياس جي زال آهي جو پارٽيءَ جو ليڊر آهي، مون هن کي چيو تہ مون کي تڪليف ٿيندي، ان ڪري مان اندر کٽ تي وڃي ٿو سمهان. کٽ ۾ واڻ جي رسي ارڙ نانگ ۾ تبديل ٿي وئي ۽ بہ ٿي ڪلاڪ مون وَٽ سَٽ پئي ڪاڏا ۽ مونکي ننڊ نہ ٿي آئي جيستائين ابراهيم ۽ وياس بہ پهريءَ جي مانيءَ وقت آيا. وياس ڪامريڊ عبدالغفور وٽان ڍير سارا ڪُشتا هٿ ڪيا ها. هن ٻڌايو تہ ڪشتا ڪرل ڪرڻ ۾ڪافي وقت لڳو. رات جو وري مون ڏٺو تہ ٻي اڍائي بجي چپ چاپ اُٿي، سُشيلا چمپل پاتو ۽ دبي پير ٻاهر نڪري وئي ۽ ڇئين بجي ساڳي دبي پير موٽي آئي، ڪڙو اندران بند ڪيائين ۽ پنهنجي کٽ تي سمهي پئي. مان صبح تائين پاسا ورائيندو رهيس.

ان ڪان ڏھہ مهينا پوءِ مان پارٽي آفيس ۾ وينو هوس، جتي سشيلا، وياس، ايم. اين. راءِ واريءَ آل پاڪستان فيڊريشن آف ليبر جا پريزيڊنٽ ۽ سيڪريٽري خطيب ۽ ڏوي، ابراهيم ۽ آگي قدم پرنتري وارو ڪامريڊ احمد بہ وينا ها. سشيلا ڪي مهينو اڳ چاول گوري رنگ وارو پُٽ گود ۾ هو. هن سيني ڪي ٻُڌايو تہ هُن جو ڪامريڊ عبدالغفور سان پيار ٿي ويو آهي. مون ڪي اڳ ئي خبر هئي تہ ڪامريڊ عبدالغفور جي اڳينءَ زال ڪي ڪئنسر آهي، جنهن لاءِ اُن وقت ٽريٽمينٽ ڪانہ هئي ۽ هُن جي غذا فقط سڪل ڪشمش هئي (اهو علاج ڪامريڊ ڪنهن طب جي ڪتاب ۾ پڙهيو هيو) ڪامريڊ وياس ٽڏو ساهہ پري چيو، ”ماهر سرجن مونکي پنيءَ ۾ چُرو هنيو آهي، پر جي مون دانهن ڪئي تہ مونکي انقلابي نہ سمجهجو.“ شايد ڪامريڊ وياس تي اجا اينگلس جي ڪتاب ”خاندان جي بنياد“ (Origin of family) جو اثر هو. هن جا لفظ ٻڌي خار ۾ مون سشيلا ڪي چيو: ”سشيلا! تون ڪهڙي نہ ذليل عورت آهين!“ هن يڪدم مونکي جواب ڏنو ”مان توڪان سرٽيفڪيٽ تہ نہ ٿي گهران.“ مان جلد ئي اتان اُٿي ويس.

ڪامريڊ عبدالغفور جي گهرواري گذاري وئي، پر هن بي شادي نہ ڪئي. پاڪستان ڪان ڪجهہ مهينا پوءِ سشيلا ۽ نگيندر وياس مولانا شبير احمد عثمانيءَ جي هٿ تي مسلمان ٿيا، جو تہ اسلام ئي ڪنهن بہ مذهب ڪان وڌيڪ ترقي پسند هو ۽ ايم. اين. راءِ اُن تي ڪتاب لکيو هو. پر جڏهن هو مهاجر حلقن ۾ وڃڻ لڳا تہ پاڻ ڪي اجنبي پائڻ لڳا. شايد ورهاڱي ڪانپوءِ وياس جو پيءُ سان ناهہ ٽي ويو هو. هو ٻئي گجرات هليا ويا ها ۽ معلوم نہ آهي تہ جيئرا آهن يا نہ!

ورهاڱي ڪيترا دوست، احباب، خاندان وڇوڙي ڇڏيا ۽ مون هڪ گيت لکيو هو:

ڇڻندڙ پن وڇوڙيل يار، ڳالهہ تہ هڪڙي ناهي.“

پر پن هوا ۾ اڏامي، ڇڙوڇڙ ٿي وڃن ٿا. وڇوڙيل يار وَري ڪڏهن ملن تہ بعيد از امڪان نہ آهي، ها اُهي ڪيئن ملن اُهو بعيد از ضرور آهي. تاريخ گهايل هاٿيءَ وانگر ڏوڪي ڏاهر ڪي درياهہ ۾ اڇلايو هو ۽ هن جو ڌڙ ڌار، سر ڌار لڏو ويو هو، جو دروازو منجنيق جا پٿر ٽوڙي نہ سگهيا ها، اُهو ”وِڪئي وزير“ اندران

ڪولي ڇڏيو هو. هن ديس جي غداريءَ، راءِ سهاسيءَ جي دغا سان موت ۽ چچ جي تخت نشينيءَ سان ڇو شروع ٿئي ٿي؟؟

ڪاش! ڪوئي محقق راءِ سهاسيءَ تي ڪوئي وڌيڪ مواد ڳولي لهي، جو هڪ نيت پت وارو راجا هو يا ڪاش! هُو ان ڪان بہ اڳ اسان جي تاريخ شروع ڪري، جنهن ۾ نيڪ نيتي، ديانت ۽ خلوص وارا حڪمران ها. مونکي پير حسام الدين ٻڌايو هو تہ عراق ۾ راجا ڏاهر جي تصوير آهي. شايد ٻيو مواد بہ ملي پئي جو سنڌ جي تاريخ جي شروعات مان قباحت جو عنصر ڪڍي وٺي. آخر سنڌي عوام جيڪو نهايت پرخلوص ۽ ديانتدار آهي، اُن جو ماضي بہ اهڙو.ي بي داغ هجڻ گهرجي ۽ هر انساني ڪمينگي اُن ۾ انساني نفسيات جو اتفاقي عنصر سمجهڻ گهرجي.

مان ٻيهر جڏهن عمرڪوٽ آيس تہ منهنجومائٽ شيخ جعفر اُتي ايس. ڊي. او هيو. ان رات گهر ۾ ڪونہ هو سو اسان سرڪاري بنگلي ۾ لٿاسين. ڌرتي مارئيءَ وانگر تي لڳي ۽ آسمان عمرڪوٽ، جنهن ۾ ڪا وِٿي نہ هئي. انسان تي ايتري غلامي ڪنهن مسلط ڪئي آهي جو پَنُ بہ هن جي مرضيءَ سان نٿو ڇُري! سارتر جي وجوديت خود مشيت جو حصو آهي. غالب ڪوچہءِ بلي ماران ۾ ڄايو هو، هن جا پونيئر ڪوچہءِ چوهان ماران ۾ پيدا ٿيا آهن. ڪراچي اسان جو ڪوئٽا مار آهي، جنهن جو دروازو ڪافڪا ناهيو آهي.

مومل جتي ڏاڪڻ چڙهي هئي، اُن ڪان ڪجهہ پنڌ تي سنگِ لرزان (Sand stone) جو چبوترو هو، جتي اڪبر ڄايو هو. ڀنيرڪي جو اسان ان ٿلهي وٽ پهتا هئاسين ۽ باڪ جا آثار نظر اچي رهيا ها ۽ مون کي هينيون گيت ياد اچي رهيو هو، جو صديون اڳي شايد سنڌ ڌرتيءَ تي تخليق ڪيو ويو هو:

”جيڪي صبح گذري ويا آهن ۽ بي شمار صبح جي هن ڪان پوءِ ٿيڻا آهن، تن جي واٽ وٺي هيءَ روشن اُشا اچي ٿي تہ اوندھ ٽاري ٿي ۽ جيڪي ماڻهو ننڊ ۾ مُئلن مثل پيل آهن تن ۾ سجاڳي پيدا ڪري ٿي.“

”سهڻي اُشا، تون جيتوڻيڪ بي شمار ورهين کان جيئري رهندي آئي آهين، تہ بہ هر ڪنهن صبح جو تون نئون جنم وٺين ٿي، تنهنڪري تون ٻُڍي بہ نہ آهين تہ جوان بہ نہ آهين.“
”اڄوڪو صبح اُها واٽ وٺي ويندو، جا ڪائنس اڳي هرڪنهن صبح ورتي. هن ڪانپوءِ جيڪو صبح ٿيندو، سو بہ اُشا جي پُٺ ويندو. قديم زماني ۾ جن ماڻهن اُشا جي واٽ نهاري ٿي، سي گذاري ويا. اڄ سندس اچڻ تي اسان اهو منظر پيا ڏسون، اسان ڪانپوءِ جيڪي ٻيا پيدا ٿيندا، آئيندي اُنهيءَ ديويءَ جا ترورا پَسندا.“

ضميمو: پهريون

ضميمو: الف

رشيد ڀٽيءَ جي هٿ لکيل ڊائري

هندستان جي سفر دوران رشيد ڀٽيءَ جا ورتل نوٽس

22 ڊسمبر 1963ع

سکر کان ڪراچيءَ روانگي. گاڏيءَ ۾ سترنهن سالن جي وڇوڙي تي ڳالهہ ٻولهہ. هندستان جي دوستن جي مُتوقع موت ۾ خوشيءَ بابت انديشا ۽ انومان. گاڏيءَ ۾ بہ پڪ ڪانہ تہ ڪو وڃڻ نصيب ٿيندو يا نہ!

23 ڊسمبر 1963ع

ڪراچيءَ پهچي، پارٽي هاءِ ڪمشنريءَ ۾ ويزا لاءِ درخواست. هوٽل موناليزا ۾ قيام.

24 ڊسمبر 1963ع

مولوي عبدالواحد سنڌيءَ سان ملاقات. حسين شاهہ راشديءَ وٽ هلندڙ ادبي ڪانٽرو وَرسيءَ تي بحث. راشديءَ جي ڪردار تي ڳالهہ ٻولهہ. راشديءَ ۽ سنڌ موضوع تي بحث.

25 ڊسمبر 1963ع

صبح جو ربانيءَ جي ڪردار تي ڳالهہ ٻولهہ. اياز جي نون ڪتابن تي خيالن جي ڏي وٺ. راشديءَ وٽ ماني. رات جو هوٽل ۾ مظفر صديقي سان محفل.

26 ڊسمبر 1963ع

ويزا ملي. اسٽيٽ بئنڪ مان ايڪسچينچ حاصل ڪرڻ. منجهند جو مخدوم عبدالواليءَ وٽ. رات جو سراج طرفان ”سابرينا“ ۾ ماني. سَرڪي، مقبول، رشيد آخوند، مولوي سنڌي، خواجہ سليم، بروهي، رباني، حسين شاهہ ۽ ڊڪڻ بہ ڪونيل.

27 ڊسمبر 1963ع

ايئر انڊيا رستي روانگي. وائڪائونٽ جهاز. منجهند جو اُڏام. ايئرپورٽ تي بروهيءَ طرفان لنچ. لائونج ۾ آسٽريلوي ماڻهن سان ڳالهہ ٻولهہ، پارٽيشن تي. ايئر هوسٽس ۽ هڪ پارٽي ناريءَ جي سونهن ۽ ورتاءَ تي ڳالهہ ٻولهہ. پاڪستاني عورتن (مسلمان) سان ڀيٽ.

شانتا ڪروز ايئرپورٽ تي پهچڻ. موهن ڪلپنا ۽ راجن ڪسٽم ڪليئرنس ڪرائي ورتي...... سگريٽ تي ڪسٽم آفيسر خوش ٿي ويو. راهي موٽواڻي، ارجن شاد، ارجن موٽواڻي، جئوير، گوبند مالهي، لعل پُشپ، ڪرشن راهي، مايا راهي، موتي پرڪاش، ڪلاپرڪاش، سندري، اُتم، موهن، راجن چاولا ۽ گيتا ايئرپورٽ تي آيل. راجن وارن جي ڪار ۾ روانا ٿياسين. ”ليونڪ“ (؟) ريسٽورنٽ ۾ چانهہ ۽ وچوڙي جي ورهين ۽ انسان تي بحث ۽ خيال آرائي. رات جي ماني ڪيرت وٽ، جتي سڀ دوست آيا. اُتان اتي راجن جَن وٽ چانهہ تي آياسين. راجن جا ٻار اَنيتا ۽ اُميش مونکي ”پڪو“ ماما سمجهي رهيا ها. رات اُتي رهياسين. باندرا ۾ ڊاڪٽر ائمبيڊ ڪر روڊ تي سندن فلئٽ ۾. هرڪو دوست پاڻ وٽ رهڻ ۽ مانيءَ جي دعوت ڏئي رهيو هو. رات سڄي جاڳياسين. حال احوال ۽ اياز شعر ٻڌائيندو رهيو. صبح جو 5 بجي سمهياسين.

28 ڊسمبر 1963ع

صبح جو ٽاڻي تي اطلاع ڏيڻ وياسين، پوليس وارن جو ورَتاءُ. پهرين جاءِ جا گهمڻ وياسين سارايل ايشياٽِڪ سوسائٽي جي لائبريري هئي. 180000 (هڪ لک اسي هزار ـ مصنف) ڪتاب. سنڌ جي تاريخ تي وڏو ذخيرو. ڪولابا، فورٽ ۽ ماهم گهمياسين. بمبئيءَ جو قومي عجائب گهر. موهن ۽ ڪاهوءَ جي دڙي جون اصلي نوادرات اُت موجود. ڪاشيءَ جي سِرَ. موهن جي دڙي جو ماڊل. منجهند جي ماني فورٽ جي هڪ سِک جي هوٽل ۾. شام جو ڪولابا ۾ پوپٽيءَ جي جاءِ تي، ٽيريس تي ڪچهري. سڀ سنڌي اديب آيل. جڳت آڏواڻيءَ، ايم. يو ملڪاڻيءَ ۽ ناگراڻيءَ ڳالهايو. پوپٽيءَ ”مارئي“ ڳائي ـ ڪرشن راهيءَ اياز جو غزل ”پرين سان پڪا ڪير ويهي اَڏي.....“ سُر سان ڳايو. اُتم، راجن، موهن ۽ گيتا وياسين. ارجن شاد بہ شعر ٻڌايو، سُر سان اياز جو. سکر جو ڪيسواڻي بہ مليو. اصل

مدئجيءَ جو هو. اخبار ۾ سنڌ ڪان آيلن جو ٻُڌي آيو هو. رات جو ارجن شاد پاڻ وٽ رهائڻ لاءِ وني ويو.

29 ڊسمبر 1963ع

ارجن جي ماءُ. زال موهني ميرچنداڻي. ڊاڪٽر چبلاڻي جي مائٽياڻي ـ اياز جو ڪلام ڳاتائين. صبح جو چئين بجي سمهياسين. نيرن بعد مالهي آيو ۽ فلم جي شوٽنگ ڏيکارڻ لاءِ ڪاردار اسٽوڊيو وني هليو. ”بهو بيگم“ جي شوٽنگ پئي ٿي. مينا ڪماريءَ تي افتتاحي شاٽ پئي ورتو ويو. بلراج ساهنيءَ ۽ نثار اختر سان ملاقات ۽ ڳالهه ٻولهه. منجهند جو پرنسپال اجواڻيءَ وٽ وياسين. سنڌي زبان ۽ ادب جي ڀارت ۾ مستقبل بابت بحث. ڪلياڻ آڏواڻي، گوبند مالهي، لعل پشپ، موهن ڪلپنا، راجن ۽ ارجن بہ موجود. منجهند جي ماني گوبند پنجابيءَ وٽ. راهيءَ وري اياز جو ڪلام ڳايو. سيارو چڙهي آهي ڪونہ. اسان گرم ڪپڙا ڪٽي اچي ڦاتا هياسين. هت تہ ڏينهن رات پکو پيو هلي. شام جو گهمڻ وياسي. چوپاٽي، بيل پُوري، مَرين ڊرائيوَ رات جو نيڪليس جو منظر مَرِين ڊرائيوِ جو ڪملا نهرو پارڪ، انڊين فلم ايگزيبشن ڏٺي سين. رات جو ماهم ۾ جڳت آڏواڻيءَ وٽ ماني. اُت ڳنو سامتاڻي ۽ موهن گيهاڻي پڻ آيا، ٻين دوستن ڪانسواءِ.

30 دسمبر 1963ع

11 بجي تائين ارجن جي گهر بحث ۽ حال احوال. حاضر جڳت، گيتا، راجن، موهن گيهاڻي. ان بعد پواني (اڪر سمجهه ۾ نٿو اچي) ۽ وهار (اڪر مُنجهيل انداز ۾ لکيل ـ مصنف) جو سئر، آريہ مِلڪ پلانٽ، هندو مٿالاجيءَ تي جڳت جي روشني وجهڻ ۽ اياز سان بحث. ”مجهي جيني دو“ فلم. سنيل دت ۽ وحيده رحمان. هندستان جي ليجينڊري ڊاڪو سلطان تي هالي ووڊ ۾ فلم ”The long dule“ جو چربو، رات جو موتيءَ وٽ ماني. ڪيرت، راهي، لعل ۽ اُتم زالن سميت ـ هري موٽواڻي ۽ موهن گيهاڻي بہ. ڪَلا جو شيام لاءِ اظهار ـ ڪَلا جا ٽانوَ پيچڻ (؟). ڪَلا جي ڏيءَ سنڌو ـ هريءَ ۽ موتيءَ اياز جا شعر ڳايا. نارائڻ شيام جا شعر ڪَلا ٻُڌايا. مالهيءَ کي ”ڪنٽور“ نالو ڏنم. هن موٽ ۾ ”ڏُ دَستو“

سڏيو. مالهي ۽ ان جو ٽيلهو ـ مولانا سنڌي ۽ اُن جو ٽيلهو ـ رات جو گيتا جن سان جوهوءَ تي آياسين ـ سڄي رات بيچ تي ڪار ۾ جاڳي گذاري سين ۽ بحث مباحثا ۽ جوڪِس (Jokes)ڪياسين. صبح جو راج جي فلئٽ تي آياسين.

31 ڊسمبر 1963ع

صبح جو ٻہ ڳالهيون نہ ڪُٽيون. گيتا ويچاريءَ ست پيرا چانهہ ٺاهي. ڏهين بجي ڳن اياز ننڊ ڪئي. گيتا گھر جي ڪَم ڪي لڳي. مان ۽ راڄن شهر پاڄي وٺڻ وياسين. منجهند جو گيتا جَن وٽ عام دعوت. سڀ (لعل پُشپ، ڪويتا پُشپ، شاد ۽ جڳت، مالهي دير سان آيو) اُتي گيتا جي ساهيڙي پُشپا بہ آئي جا پاڙيسري هُيس. گُڏي، پشم گڏي، ناز ۽ نخرو، سونهن ـ شام تائين ڪچهري پوءِ ڪلياڻ ڪئمپ روانا ٿياسين. مالهي، مان، اياز، راج ۽ گيتا ۽ اُن جا ٻہ ٻار ـ ڪار جي سجاٽپ وارو جوڪ (Joke). مالهي گوڙِ بندر وٺي هليو. دڳ ۾ آدي واسين جو قصو ـ سندري، ڪَلاءِ موتي ۽ اُتم اُتي آيا. مالهيءَ تي ”گاردنر“ ۽ ڪمل تي W.C جو نالو (؟) ”مُڇَ مَٿي ۾“ واري پيرودي. سڄي رات ڪچهري ٿيندي رهي. شراب ۽ شعر تي حال احوال ـ سياست ـ تاريخ ـ ادب ۽ زبان ـ شعر وشاعريءَ ۾ جوڪِس (Jokes). سُڳن جي گھر پوئين پهر وڃي سمهياسين.

1 جنوري 1964ع

صبح جو 8 بجي تائين سُتا رهياسين. موهن پنهنجيءَ ٻئرڪ تي وٺي هليو. گرل فرينڊ ميران سان ملايائين. مايا راهي بہ آئي. گھران ڊڪي ڪَڙهي آٽي ڪارايائين ـ نيرن سُڳن وٽ ـ سندس زال ٻار سيما، لتا، پرتاب ۽ هَري ـ سُڳن سان سکر ۽ بندر جون ڳالهيون ـ منجهند جي ماني ڪِشور پهوجا وَٽ. ٽين بجي ڪئمپ ۾، پنڌ ڳالهائيندا، چَرچا ڪندا وياسين ـ ڪلياڻ ۾ ساڌ ٻيلو، لکي در، سچل ۽ ساميءَ جون سماڌيون ـ سکر وارو اُستاد پرسرام مسند اُتي بہ سُندر شيوڪ سيا ناهي، ڪم ڪَري رهيو هو. اهي سکر وارا جاين جا نالا ـ هوا بندر ـ سيروُ چونڪ، ڪرم جو ٿلهو، نمن جو چونڪ وغيره وغيره ـ ماني ڪائي ڪار ۾ بمبئي موٽياسين. پنڊيءَ پرسان گاڏي پنڪچر ـ رات جي ماني گرناٽيءَ (ناگراٽيءَ) وٽ ـ

پوءِ جو هوءَ راج جي دوست جي بنگلي تي اچي پيتوسين ۽ محفل ڪئي سين. سڄي رات جاڳياسين.

2 جنوري 1964ع

صبح جو راج جي گھر اچي، نيرن ڪَري، جهٽ ليٽياسين. ننڊ نہ آئي تہ وري اُٿي، ڪچهري ڪئي سين. خلوص ۾ سڪ ڪان متاثر ٿي روئي وينس. اياز ۾ گيتا جي پرچائڻ تي بہ موڊ درست نہ ٿِيو. شام جو طبيعت نيڪ ٿي ۽ ڪِل آئي. موهن ۽ شاد ڪتاب ڪٺي آيا. جڳت ساڙهيون ڪٺي آيو. ماني منجهند جي ڪائي، شام جو لبرٽيءَ ۾ فلم ”ميري محبوب“ ڏسڻ وياسين. رات جاڳياسين. گيتاءِ موهن بحث ۾ اُلجهي پيا. پٺائيءَ تي بحث ـ راجن، اياز ۾ منهنجو هٿ ڏنو ـ گيتا جو هڪ اردو شاعر ”مغني“ بہ شام جو سندن گھر آيو ـ متاثر نہ ڪيائين. عاميانہ قسم جو شاعر هو.

3 جنوري 1964ع

سڄو ڏينهن جو هو بِيچ تي سن باٿ وٺندا رهياسين. ساڍي ٽين بجي ماني بہ بِيچ تي ڪاڌي سين. موهن ڪپلنا سان هندو مسلمانن جي سيڪس (Sex) بابت جوڪس (Jokes). گنبٽ گھوڙا، راٽي پور دراجا ـ سُگَن جي جيون ۾ سفرنگس (Sufferings)تي موهن جو ڳالهائڻ:

زندگي تنهنجي اَدائن مان ٿيو بڙُ آهيان
غم جو پهلو تہ بدل نيٺ بہ شاعِر آهيان.
موهن جي زندگي سندس زباني.
چند تصوير بُتان، چند حسينون ڪي خطوط
وه جب ياد آئي، بهت ياد آئي
موهن ڪان سوا جڳت ۾ شاد بہ جوهوءَ ۾ ڪنا رهيا.

سانجهيءَ جو ماهم تي اُتم جن وٽ مانيءَ تي آياسين. سڀ دوست ـ سُندري، ڏيئر آشا ۾ بينا ـ نِرتيہ، لاڏا، ساڪيون، بحث ـ رات جو دير تائين جاڳي اُتم جن وٽ سمهي پياسين.

4 جنوري 1964ع

صبح جو نيرن اُتم جن وٽ ـ چانھن پي گيتا جي چانھہ ۽ سندس ياد آئي. ناشتي تي اُتم سان اياز جو ماده پرستيءَ ۽ روحانيت تي بحث ٿيو. ھند ۽ سنڌ جي سنڌيت جي ھلچل تي ۽ سنڌ ۾ ھلندڙ تحريڪ تي بحث. راج ۽ گيتا آيا ـ سندري بہ، گڏجي شھر وياسين ـ منجھند جي ماني جڳت آڏواڻيءَ وٽ ـ جئُوِير بہ آيو ـ مئٽني شو تي سندريءَ جي صلاح سان بنگالي فلم ڏٺي سين. شام جو اياز کي بُخار ـ گيتا جي گھر موٽي آياسين ـ چانھہ پي نيشنل ڪاليج ۾ رِتيل آجيان جي گڏجاڻيءَ ۾ وياسين. رات جي ماني پرنسپال اَجواڻيءَ وٽ ـ ملڪاڻي ۽ نارائڻ شيام بہ آيا. رات جو موٽي جوھر بيچ واري بنگلي تي آياسين. بِيچ تي سُگن آھوجا بہ ھو ـ شعر وشاعري ـ حال احوال ـ ٽين بجي سمھياسين.

5 جنوري 1964ع

صبح سان چانھن تي حال احوال ۽ ڪچھري ـ منجھند جي مانيءَ لاءِ ناڪر چاولا وٽ آياسين. شيام، شاد، سگن، سُندري، اُتم، موھن، لعل ڪويتا ـ ٽين بجي کان ڪچھري ـ لعل ۽ موھن جي شخصيت تي ملڪاڻيءَ جو اظھارِ خيال ـ مختلف خيالن ۽ مڪتبِ فڪرن کان متاثر موھن ھَرفن مولا ليکبو آھي. سنڌي ھئڻ ۽ سنڌ ۾ ڄمڻ تي فخر، سنڌ واري زبان پسند، نئين نسل کي زنده رکڻ (سنڌي جي حيثيت ۾) زندگيءَ جو مقصد ـ اياز کان وڏي وڃڻ جي خواھش ـ سنڌين کي پورٽِريٽ (؟ غالباً لفظ پورٽري (Portrey کرڻ جو عزم ـ ٽرئڊيشن قائم ڪرڻ جو ارادو ـ سُگن، شيام ۽ اياز شعر ٻڌايا. شام جو بِيچ آياسين ـ ساڍي ڇھين بجي تائين اُتي ڪچھري ـ سُندريءَ سان رھاڻ ـ سندس اُتم بابت ويچار. سُگن ۽ شاد کي لطيفا ٻُڌايم ـ رات جي ماني باندرا ۾ راجن وٽ کائي، شانتا ڪروز ايئرپورٽ تي دھليءَ لاءِ رِزرويشن ڪرائڻ وياسين.

6 جنوري 1964ع

صبح سان جوھوءَ وارو بنگلو ڇڏي گيتا جي گھر آياسين. سڄو ڏينھن اُتي چانھن تي ۽ منجھند جي مانيءَ تي ڪچھري ٿيندي رھي ـ شيام، سگن، مالھي، موھن ـ ساڍي انين بجي راجن آيو تہ سڀ دوست ايئرپورٽ تي ڇڏڻ ھليا ـ جھاز ۾

مدراسيءَ جو سگريٽ (؟) ہِ اڊائي بجي ناگپور مان جهاز تبديل ـ رات جو ٽئڪسيءَ ۾ ناگپور جو چڪر ـ راج گيتا، اُميش ۽ اَنيتا بہ ساڻ.

7 جنوري 1964ع

5 بجي صبح جو ڌم ڌم جي هوائي اڏي تي لٿاسين. سيءُ بي انتها ـ ٽئڪسي ڊرائيور مان سنگهہ ـ آصف الدولہ روڊ ۽ ڪناٽ پئليس تي هوٽلن جي ڳولا ـ اِمپيريل هوٽل ڪناٽ پليس ۾ رهائش ـ ماني ڪائي ہي ٽئڪسي گربخش سنگهہ جي هٽ ڪئي سين. صبح وارو (ٽئڪسي ڊرائيور) نہ آيو. رينا، سينٽرل براڊ وي، اَشوڪ هوٽل جو چڪر ـ موٽي آياسين تہ هري ڪانت، گورڌن، هيم ۽ لڇمڻ ياٽيا آيا. صبح سان گهمندي نهروءَ ڪي ڪار ۾ ويندو ڏٺوسين. هتان وانگر پوليس جي مارڌاڙ ۽ رستابندي ڪونہ هئي. منجهند جو گورڌن اياز جي گيت: ”پيئوڙي يار، جيئو ڙي يار“ جي ڌن ٻُڌائي. ننڊ ڪري غالب، خُسروءَ، نظام الدين اولياء جي مزارن تي حاضري. ٽوئرسٽ ڊپارنمينٽ جي بس ۾ رزرويشن ڪراياسين. رات جو ڪچهري ـ پريو وفا، سترام ڪنياٽي، لعل موٽواٽي بہ آيا. 12 بجي آرامي ٿياسين.

8 جنوري 1964ع

صبح سان نوين بجي سترام، هري ڪانت، لڇمڻ ياٽيا ۽ شيام ياڳيا آيا. بنا نيرن جي ٽوئرسٽ بس تي گهمڻ وياسين. شرما گائيڊ ـ جنتر منتر، پارليامينٽ هائوس، انديا گيٽ، شير شاهہ روڊ، همايون جي قبر، قطب مينار، لڪشمي نارائڻ مندر ـ موٽي هوٽل تي ماني ڪائي ڪناٽ سرڪس ۽ ڪتابن جا دڪان ڏٺاسين. اياز ڪتاب وَرتا. ساڍي ٽين بجي بس تي وَري روانا ٿياسين. فيروز شاهہ ڪوٽلا، اَشوڪا استمڀ، ترڪ ٽوئرسٽ، راج گهاٽ، گانڌي سماڌي، بادشاهي مسجد ـ مُلان سان فوٽوءَ تي بحث ـ آزاد ۽ سرمد جون قبرون، لعل قلعو ـ موتي مسجد تي چوڪيدار رڪپال سنگهہ ـ ’جَوَ ڊيري، گڏهہ رڪپال‘ وارو لطيفو ـ شام جو تيرٿ وسنت، هرو سدا رنگاڻي ۽ ٻيا مقامي اديب آيا. رات جو پراڻيءَ دهليءَ ۾ فلم ”ديو داس“ ڏٺي سين، جتان ٽانگي ۾ ڪناٽ پئليس آياسين. ٽي بجي رات تائين ڪچهري.

9 جنوري 1964ع

سادي 9 بجي آگري وڃڻو هو. سادي 11 نڪري سگهياسين. پوليس ۾ داخلا ڪرائي بس اسٽائنڊ تي آياسين. بس تي آرامده سفر گذريو ـ دگ تي ڪوسي ڪلان، مترا ۽ ببدرا بن وڏا اسٽاپ آيا. (پٽيءَ اهو نہ لکيو آهي تہ اسان ٻئي شهر چڱيءَ طرح گهمياسين. مصنف) شام جو آگري پهتاسين. هوٽل ويسٽ اينڊ ۾ رهياسين ـ ڪٿي سنڌي هيو ـ ڏاڍو سڪ ۽ قرب ـ عام سواري ٽانگو آهي. ٽانگي تي آگري هوٽل ڊنر ڪائڻ وياسين. اُتان پنڌ تاج محل وياسين. پوٽا بہ ميل ڪن پنڌ هيو ـ مان، اياز، راجن، گيتا ۽ سترام ـ ٻاهران پڪوڙن وارو وينو هو، جو سنڌي هو. پڪوڙا ڪائي، ورهاڱي کان اڳ وارا پنجومل جا پڪوڙا ڏاڍو ياد آيا ـ تاج جي ٻاهران گهٽو ڪري سنڌي سک ٽا رهن، چوڪيدار بہ اُهي هيا.

10 جنوري 1964ع

سترام غزل ٻڌايو جو اياز تي لکيو هيائين. اياز جي وائٽرائپ گم شدگي ـ پنهنجو ٽُٽ برش نہ سجاڻي گهيو ـ جورابا الڳ الڳ پاتائين ـ ڏاڍو ڪلياسين، جنهن تي مُرڪيو. نيرن ڪري تاج تي آياسين ـ گائيڊ آرڪيالاجسٽ تعميري خوبيون ٻڌايون. خان عبدالرشيد ـ لان تي فوٽو ڪيراياسين ـ اُتان آگره قلعو گهمڻ وياسين. هند مسلم ۽ گڏيل ثقافت اڪبر جي ڪري ـ ڪنول، سوا ستيڪا، صليب ۽ ڊيوڊ جو اسٽار ـ اندر محلاتن جي اڏاوت جئپوري طرز ۽ پٿرن جي ـ خاص ڪري جوڌٻائي ۽ تانسين جو محل ـ تلاءُ ـ جانورن جي ويڙهہ جو آکاڙو ـ جهانگير جو ڪاري سنگ مرمر جو تخت ـ شاهجهان جو قيد وارو برج جتان تاج جو نظارو ڏسندو هو ـ آئيني جو ذرو ـ ڪا ٻي تاج محل جي اڏاوت بنيادن تائين ـ گائيڊ معين الدين هاشميءَ سان ڳالهہ ٻولهہ ـ جوڌٻائيءَ جي محل ۾ حسين شاهہ فاضلاڻيءَ سان ملاقات ـ محل ڦوهارن ۽ تلاءُ جي ڪري ايئرڪنڊيشنڊ ٿيل ـ شاهجهان جي قيد جي جاءِ ـ شيش محل، ديوانِ عام ۽ ديوانِ خاص ـ شام جو فتح پور سڪري گهمڻ وياسين ـ نَوَ رتنن جا محل ـ تانسين جي ڳائڻ جي ٻارنهن دَري، چوپڙ جو ميدان ـ سنجها مهل بلند دروازي تان هيٺ نظارو ـ اُداسِي ۽ ماحول ۾ مايوسي ـ ديوانِ عام، ديوان خاص، پبلڪ ايگزيڪيوشن جي

جڳهہ، شطرنج جو ميدان انارڪليءَ جو محل ـ مينا بازار ۽ هوا محل ـ بيربل ۽ ابوالفضل جا محل ـ سليم الدين چشتيءَ جي مزار ـ باس باسڻ ۽ اِڱڙي ٻَڌڻ ـ بلند دروازي تي ويهي سوچ ۽ فڪر ۾ گم ٿي وڃڻ ـ سترام، راجن ۽ گيتا جو ڳائڻ ـ موٽي اچي اُداسي دَور ڪرڻ لاءِ پي مدهوش ٿي ڪِرياسين.

11 جنوري 1964ع

ننڊ مان اُٿڻ سان هئنگ اوور (Hang Over) ۽ اُداسي ـ ساڍي 10 بجي هوٽل ڇڏيوسين ـ تاج آياسين. اُتان خريداري ڪئي سين ـ معين الدين هاشمي قلعي وارو گائيڊ بہ آيو ـ ڪار ۾ ديالداس پارڪ ۾ راڌا سوامين جو مرڪزي مندر اڏاوت هيٺ ڏسڻ وياسين ـ سئو سالن ڪان پيو نهي پر اجا اڌ بہ نہ نهيو آهي، تاج مقابلي ۾. نهڻ بعد جمنا ڪي (؟) شهر مان خريداري ڪئي سين ـ رات جو موٽي دهليءَ آياسين ـ ماني ۽ محفل آڪسفورڊ بُڪ ڊيپو وارن وٽ (مسٽر پريملاٽي) هئي. گورڏن اياز جون ڏنون ۽ سُر ٻُڌايا. پنهنجو شعر بہ ٻُڌايائين ـ ٻي ڏينهن اجمير موٽي وڃڻو هو.

12 جنوري 1964ع

9 بجي جاڳ ٿي. اياز 11 بجي حشوءَ وٽ ويو. اسان 12 بجي وياسين ـ ننڍڙو گهر، زال سَرلا، ڌيءَ نينا آرٽسٽ، پينٽنگس ڏنائين ـ حشوءَ سان سياست تي بحث ـ موٽندي پٽيل نگر ۾ ٻانيڻ جي گهر ۾ باجوڙيءَ ۾سِڪ جي گهر (راجن جو دوست) 4 بجي موٽياسين. شام جو چانهہ، پريو ۽ آلو اُچاٽيءَ (ڳڙهي ياسين واري) وٽ ـ لجپت نگر ۽ سنڌين جي بازار ـ اياز لاءِ ماچيسن جو مسئلو ـ وساريو يا گم ڪري ڇڏيو ـ گيتا پُڙو ماچيسن جو وني رکڻ شروع ڪيو ـ شام جو اياز جي ڪيسن مان اٺ ڏهہ ماچيس نڪرندا هيا ـ رات جي ماني هري ڪانت وٽ ـ سترام، شيام، راج، گيتا، حشو، مهروان مستاڻي، مسزهيم ۽ چڳاڻي وڪيل آيا، حشو، سنڌ ۽ ون يونٽ تي ڳالهايو ـ لطيف جو خواب ۾ اچڻ حشوءَ کي 4 بجي تائين جاڳياسين. رات جو هوٽل تي موٽي گيتا رُني.

13 جنوري 1964ع

نوين بجي سترام آيو. اُڏيري لال تي ڳالهہ ٻولهہ. جهولي لال جو ميلو. هري ڪانت، شيام پاڳيا ۽ ڊاڪٽر سدارنگاڻي بہ آيا. شاپنگ ڪري، گهمڻ وياسين. قومي عجائب گهر. سنڌ مان هٿ آيل ڪيئي نوادرات. گيتا جو گهر ٿي وڃڻ. آرٽ گئلريءَ ۾ وڃڻ ـ رات جو ڊرنڪ تي بمبئي ۽ دهليءَ جي سنڌين جي اقتصادي، سماجي ۽ ثقافتي زندگيءَ تي بحث ۽ ڳالهہ ٻولهہ. مختلف حالتون ـ رات جو فلم ”گئودان“ ڏٺي سين. گيتا جون پاٽيہ سان گهرو مسئلن تي ڳالهيون. ”جو بات تجهہ مين هي، تيري تصوير مين نهين“

14 جنوري 1964ع

صبح سان ئي ڪمرو ڇڏيوسين. راجن ڪار وٺڻ جو خيال ڏيڪاريو ـ اياز ۽ راجن ڪار ڏسڻ ۽ خريد ڪرڻ ويا. مان گيتا سان ڪمري ۾ وينو هيم ـ هند ۽ سنڌ جي اديبن تي ڳالهايوسين ـ لڇمڻ جي پرابليم تي گيتا روشني وڌي. ڪشن چند پاٽيا، بيدل جو مريد روهڙيءَ وارو ٻُڌي ملڻ آيو ـ شام جو پريملاڻيءَ وٽ گڏجاڻي. مشاعرو هو آجيان ۾، دڳ تي گهبراهٽ متعلق جوڪس (Jokes). گيتا جي لاڙڪاڻي واري لهجي تي ٽوڪ ۽ چرچا ”مَشيءَ جو پُش اَشو آهي.“ اتي حشو خاندان، سرلا، حشو، مينا، بينا، گل، (۽) تيرت وسنت، اجواڻي، هريڪانت ۽ پاٽيا گيت ۽ راڳُو ٻڌايو ـ مهرواڻ مهتاڻيءَ تصويرون ڏنيون ـ امرلال ساڌواڻي، سترام جا بيت ٻُڌي وينل ۽ اسان روئي پياسين ـ رات جو دير تائين محفل هلي ۽ اسان جي آجيان ۾ تقريرون ٿيون ۽ بيت پڙهيا ويا.

15 جنوري 1964ع

منجهند تائين هوٽل ۾ رهي، منجهند جي ماني حشوءَ وٽ ڪائڻ وياسين ـ سنڌ ۽ ملتان تي بحث. موٽي هوٽل تي آياسين تہ ڪار بہ اچي وئي ـ شام جو سترام جي گهر سبزي منڊي وياسين. سنڌي محلو ـ تِرَموري، لال لوئي ۽ زنده پير جو ذڪر. سترام جو پٽ اشوڪ ـ اُتان گهمندي راج جي دوست مهتاب سنگهہ جي گهر وياسين جتي ماني هئي. ڏيڍ بجي باءِ روڊ روانا ٿياسين ـ هوٽل تي سترام ، هيم، پاٽيا، شيام موڪلائڻ آيا. موڪلائڻ مهل وري ورهين جي جدائيءَ جو احساس. اُداسي ـ اڪيون آليون.

(نوٽ: پٿيءَ ڪان نہ ڄاڻان اهو لکڻ چو وسري ويو آهي تہ شيام پاڳيا، جو سنڌو سماج جو سيڪريٽري، اُن سڄاد ظهير کي منهنجي اچڻ لاءِ ٻڌايو هو ۽ هو منهنجي هوٽل تي اچي ڪارڊ ڇڏي ويو هو، جو تہ ان وقت اسان آگري ويا هياسين. اُن ڪان پوءِ جڏهن موٽي آياسين تڏهن شيام پاڳيا مون وٽ آيو ۽ چيائين تہ سڄاد ظهير مون سان ملڻ ٿو چاهي ۽ ڪالهہ بہ آيو هو ۽ پنهنجو ڪارڊ ڇڏي ويو هو. مون اياز کي چيو: ”ائين مناسب نہ آهي. آءٌ ٿو هُن وٽ هلان.“ پوءِ شيام پاڳيا ۽ پٿيءَ سان گڏجي هن جي پاءُ جي بنگلي تي ويو، جتي هو رهيو پيو هو. سڄاد ظهير جو پاءُ نهرو ڪئبينيٽ ۾ شايد منسٽر هو. (بنگلي ۾ هڪ شاهي لان هئي، جنهن تي سڄاد ظهير ۽ صفيہ سڄاد ظهير سان گڏ هندستان جو مشهور ڪيمونسٽ اديب مُلڪ راج آنند وينو هو. ان ملاقات جي باري ۾ مان ”جڳ مڙيو ئي سپنو“ ۾ اڳي لکي چڪو آهيان ـ مصنف)

16 جنوري 1964ع

صبح جو هڪ ڏيڍ بجي (رات جو) ٻاءِ روڊ وايا آگره روانا ٿياسين. تاج کي اونده مان ظهور پذير ٿيندو ڏسڻ لاءِ ـ رات جو انڌاري ۾ گم ٿيندو ۽ چانڊوڪيءَ ۾ اڀ ڏسي ويا هياسين. ڏيڍ سئو ميل فاصلو ـ ليکراج چوڌري، ڪار جو دلال بہ بمبئي تائين گڏ هلڻو هو، پئسن ونن لاءِ. گاڏي اُن پئي هلائي- پوڻين پنجين بجي (صبح جو) تاج جي ٻاهران پهتاسين ـ ستين بجي گيٽ کلندو آهي. سج ستين بجي اڀري ٿو. اسان مين (Main) گيٽ جي جهروڪن ڪان ٻيهي رهياسين. ٻاهران ڪنهن بي بي رابعہ بصري جي مقبري تي (۾) هندو ڀڄن ۽ ڪيرتن ڳائي رهيا ها. انهن شاهہ جو ڪلام بہ ڳايو. پوءِ خبر پئي تہ اُهي اتان جا سنڌي هيا. جي لڏي اچي، اتي ڀڄن، ڪيرتن ۽ ڪافيون ڳائيندا ها، تاج کي اونده مان نروار ٿيندو ڏسي، آگري هوٽل آياسين. نيرن اُتي ڪئي سين ـ گواليار لاءِ روانا ٿياسين جو 13 ميل پري هو ۽ چنبل گهاٽيءَ ٽپي، مڌيہ پرديش ۾ داخل ٿياسين. اها گهاٽي ڌاڪن جو آماجگاهہ آهي. چنبل ندي ٽپڻ تائين مزرو رهي ٿو. گواليار جو قلعو هڪ اوچي پهاڙ تي آهي، لوڌي خاندان جي ڏينهن ۾ نهيو. 1416ع ۾ هڪ درٻاري سردار مان سنگهہ نهرايو، جنهن کي نَوَ راڻيون هيون. هن شهر جي آسپاس ۾

وڻ سنڌ وارا ها. شهر جي ٻاهران اُڄ لڳي. سبيل تي پاڻي ٻُڪ ۾ سيني ڪي. اها ڪنهن ناڪر برهمڻ جي سبيل هُئي. اتي هڪ مرگهہ نين گُجر، مستاني چال واريءَ جو ملڻ ـ راءِ گائون ڳوٺ ۾ سانن جي ويڙهہ ـ قلعي ۾ هينئر ميوزم آهي. اورنگ زيب مراد کي اُتي هَوَن ڪنڌ ۾ قيد ڪري مارايو هيو. 1857ع ۾ سنڌ يا قلعو هٿ ڪيو ـ ساس بهو مندر. قلعي جي چاڙهي خطرناڪ. وولگا هوٽل ۾ منجهند جي ماني. اڳتي روانگي ـ ماهيا ۽ پاروَتي ندي ـ هن علائقي ۾ شينهن جام آهن. سنجها ٽائين ڪو ڊاڪ بنگلو نظر نہ آيو. رات جو شِوَ پوريءَ پڳاسين. نئون ضلعي هيڊڪواٽر هو، پر ڪو سٺو هوٽل ڪونہ هو. هڪ هوٽل اسٽئنڊرڊ تي چانهہ ويني پيتي سين تہ بيرو سنڌي نڪري پيو. پنهنجي گهر رهڻ لاءِ زور پرڻ لڳو. سڄي شهر ۾ هڪ ئي سنڌي گهر نِئيو، هڪ ڪمري وارو. هڪ ڏرم شالا هئي. سا بہ گندِي. ڊاڪ بنگلو 16 ميل پري، وڃڻ مناسب نہ ـ هڪ زيرِتعمير هوٽل "شِوَ پوري لاج" ۾ رات ٻاهہ ٻارائي ڪاٽي سين. تلوڪ چند، پشاور جو هندو چوڪيدار.

17 جنوري 1964ع

صبح سويرو (مان ڏاڍو ساجهري لان ۾ ماڪَ پنل گلاب ڏسي رهيو هوس – مصنف) بيرو شام سندر گهران چانهہ نهرائي ڪٽي آيو ۽ نيرن لاءِ گهر وٺي هليو- سندس ماءُ کي سنڌين ڏسڻ جي چاهنا- نيرن ڪرائي، پاپڙ ۽ پيڙا بہ ٻڌي ڏنائون- روانا ٿياسين تہ رستي تي ڪجين جا وڻ گهٽا هئا- رستي سان فصل بجاءِ ڀاڄيون گهٽيون. ساوڏان گهاٽ ۾ لنچ ڪاڏي سين. هڪ ماٿهو هوٽل ٻاهران شڪار ڪيل ٻٽير ڪٽي رهيو هو. اُن ڪان درجن کن ٻٽير وٺي پچراياسين- وَري اجين روانا ٿياسين. (نوٽ: اُجين هاءِ وي ڪان اندر اسي ميل پري هو – مصنف) سج لهڻ ڪان ڪجهہ اڳ ۾ مادرن اُجين ۾ داخل ٿياسين. 4 لک آبادي –ڏهہ سيڪڙو سنڌي- سنڌين جي ڪالوني، اسڪول ۽ اسپتالون-وڪرماجيت جي راڄڌاني پُراڻواُجين- ڪالي داس، راجہ پرتري ۽ گور ڪناٿ ڳڦائون- گئريبو (؟؟) تي ڪچي چوڪرو اسان کي بہ سنڌي سمجهڻ لڳو. اڳتي روانا ٿياسين. 1 بجي اِندرو پهتاسين. سٺو

هوٽل ”وِڪرم لاج“ سنڌيءَ جو هو. ڪمرو خالي نہ هو، پر سنڌي هئڻ ڪري مئنيجر پنهنجو ڪمرو خالي ڪري ڏنو.

18 جنوري 1964ع

صبح جو هوٽل ۾ ناشتي تي گيتا نالا عام شين جا ٻُڌايا. ٺاءِ (ڪنٺ- لنگوٽ : مصنف)، اسٽيشن (اگني رَٿ وشرام گِرَهہ —مصنف)، سنگل (آوَت جاوَت سُوچت- يندر: مصنف) ليٽر باڪس (پَتر- گهسيڙو: مصنف)، ابو الڪلام آزاد، جوش مليح آبادي (هندي لفظ ياد نہ آهن —مصنف) شاعرِ انقلاب (ڪوي اُلٽ پُلٽ: مصنف)، وڪيل (ٻاڙُو —مصنف)ايئر پورٽ (پَوَن رَٿ، وشرام گِرَهہ —مصنف) جا.

ٻاهر واڪ (walk) لاءِ نڪتاسين تہ عاليشان هوٽل جي گيٽ تي هڪ سادو سودو غريب واڻيو ڪيلن جو ٽوڪرو رکيون وينو هو، ڪرم چند نالو هوس، لاڙڪاڻي جو هو- ان ڪري اتي ويهڻ ڏنو هيائونس- گيان باغ جو نالو ڪنيم تہ روئي وينو. زوريءَ ڪيلو ڪارايائين ۽ ٽوڪرو ئي اندر ڪٽي آيو ۽ زوريءَ سيني کي ڪيلو ڪارايائين. (دراصل مان ۽ گيتا باڪ جو هوٽل جي گئلريءَ ۾ بينا هئاسين تہ هينان ڪيلن وارو نظر آيو. گيتا چيو تہ ”هي سنڌي آهي.“ مون هن کي چيو تہ ”تون ڪيئن ٿي چئين تہ هي سنڌي آهي؟“ هن جواب ڏنو: ”عجب آهي! تون سنڌ جو شاعر آهين، توکي تہ نڪ نقشي مان سڃاڻي وٺڻ گهرجي تہ فلاڻو سنڌي آهي. هل تہ هيٺ هلي هن سان ڳالهايون.“ مان هن سان هيٺ لهي ويس ۽ گيتا ڪيلن واري کان پڇيو: ”تون سنڌي آهين؟“ هُن جو منهن ٽڙي پيو ۽ چيائين: اوهان سنڌ مان ٿا اچو؟ مصنف) سنڌي ۽ سنڌ لاءِ ٽڙيو پئي. ڪانگريس کي گاريون پئي ڏنائين جن ڀارت ماتا جي آسري سنڌ ڇڏائي هيس . اندور ۾ سنڌي گهڻ ٿا رهن. سنڌن پنهنجا اسڪول آهن. شهر ۾ ڪانچ، مندر ۽ شيش محل ڏسڻ جهڙيون جايون آهن. شهر ۾ 24 جين ڌرم جا مندر آهن مارواڙي بہ رهن ٿا. شهر گهمي اِڳتي روانگي- پريوگهاٽيءَ مان گذر- مري ۽ نٽيا گليءَ جا نظارا- ڪالي گهاٽ ڊاڪ بنگلي ۾ آرام لاءِ ترسياسين جو نريدا نديءَ تي آهي. روپ متي باز بهادر — اتان ڏهہ ٻارنهن ميل پري مالوا- 5-7 ميل پري منگتي ۽ سنڌوا گهاٽي جا مڌيہ پرديش ۽ مهاراشٽر جي ٻاردر تي آهي. اسان جي منزل جل گائون (اجنتا) سفر ۾

ڪو هوٽل نظر نہ آيو نہ ڊاڪ بنگلو- سياست تي بحث- سنڌي پنجابي لوڪ گيت ڳاياسين پئي- رات جو هڪ بجي نيري پڳاسين، جتان جل گائون 14 ميل پري هو- ات ڊاڪ بنگلو- رات قيام – ماني ڪانہ ملي- چانھ بسڪوٽ تي گذر- رات جو بنگلي جي اڱڻ ۾ تارن جو اپياس نظارو (ان ۾ پٽي شريڪ ڪونہ هو- مصنف)

19 جنوري 1964ع

صبح جو مارننگ واڪ ڪئي سين، جيستائين نيرن تيار ٿي. چوڌري ڊرائيور بيمار ٿي پيو. ماني نہ کاڌائين، روانا ٿياسين. اجنتا تي بحث ڪندا آياسين. ڪنهن جي تخليق هئي؟ گهٽا ورهيہ- 27 غارون منجهند جو ٻي بجي تائين گهمياسين (مون اجنتا تي تفصيلي نوٽ ورتا هئا-مصنف). اُتي ٽوئرسٽ هوٽل ۾ ماني کائي اڳتي روانا ٿياسين- رات جو اورنگ آباد جو شهر- مسلمان اڪثريت – بي بي رابعہ جو مقبرو تاج جو نقل- پن چڪي- چار مينار- الورا جون گڦائون- حيدرآباد دڪن کي چار ٽڪر ڪري مهاراشٽرا، اوڙيسا، مدراس ۽ ميسور ۾ ملايو ويو آهي. جل گائون ۽ اورنگ آباد ۾ تُرڪي ٽوپي نظر آئي. محبوبہ جي قبر تي اورنگزيب جو مقبرو اڏائڻ- اردو هتي عام زبان- مارواڙي منائي مشهور- اڳتي هلي بيجاپور جي ڊاڪ بنگلي تي اچي رات ڪٽي سين- رستي تي چور باچو جي اَمر ڪهاڻي ٻڌائي- ڊاڪ بنگلي ۾ رات جو ٻاهر ڪچهري ڪئي سين- سيءُ گهٽ – اياز پنهنجو نديڻ ٻڌايو- گيتا "جب تيري شهر سي گذرتا هون " "دونون جهان تيري محبت مين هار کي" "پريتم آن ملو" ٻڌايو . هڪ بجي پڳاسين- ننڊ نہ ڪئي سين.

20 جنوري 1964ع

ٻہ ڪلاڪ ٽڪ پيچي 3 بجي (رات) وري روانگي- ناسڪ کان اوري ڦاٽڪ بند- اڌ ڪلاڪ انتظار- شيوا جي مرهٽي-افضل خان- اورنگزيب تي ڳالھ ٻولھ. "پيپل گائون" ۾ چانھ پيتي سين- ساڍي ستين بجي ناسڪ پڄڻ- رام سيتا-پانڊو- سيتاهرن- رامچندر مندر-اگناپور ۾ ماني-مرهٽڪي هيڊ ۽ ڪٽائي گهٽي – نہ وَٽي- دڳ ۾ ايڪسيڊنٽ – سائيڪل سوار چوڪرو ڪار هينان ايندي بچي ويو-

اوچتو بريڪ ڪري- گيتا جو روئڻ – چوڌريءَ سان جهڳڙو- پنجابي ذهنيت- رات جو ماني بزار جي هڪ هوٽل ۾ کاڌيسين. (پٽيءَ کان وسري ويو ناسڪ ۾ گوداوري نديءَ تي باک جو سير- گهاٽي پپل هيٺان پٽل جي گهاگهرين سان خوبصورت ناريون، ناسڪ بازار مان خريداري، ناسڪ ڇُر مان بئي پاسي وڃڻ، وغيره-مصنف)

21 جنوري 1964ع

صبح جو نيرن ڪري شهر گهمڻ – شهر جي جاگرافي سمجهه کان ٻاهر- جئوير، راجن ۽ موهن جي آفيسن ۾ وياسين. ڪاڏي پندار وڃڻ ۽ خريداري- سڀ شيون آڏاٽي جون اُٽيل هيون. اخبار ”ڊان“ ملي وئي. (بمبئيءَ جي انهيءَ چڪر ۾ مان پٽيءَ سان گڏ نـ هوس- مصنف). موهني (ارجن شاد جي شريمتي) آل انڊيا ريڊيو تي هلي –موتندي جڳت آڏواٽي گهر لاٿو-گيتا جي گهر موهنيءَ، راٽي ۾ ”بادل ڙي بادل ڙي، منهنجا نيڻ نتا بَس ڪن“ ڳايو-هن جي پيڻ ارجن جي ساليءَ سُڌا ”جنهن جي ماءُ ڏني مون کي لولي“ ڳايو- جوتي ڪلش چلڪي(؟) ٻتيون وسائي ڳاتائين-اُتي نند جويري کي هري موتواٽي وني آيو. ٻڌايائين تـ اڄ طارق اشرف جي شادي هئي-مذهب ۽ ڪلچرتي شادين جي نسبت سان بحث (غالبا پٽيءَ گفتگوءَ لاءِ بار بار بحث لفظ ڪم آندو آهي-ش. ا) رات جو جوهوءَ وياسين. راجوءَ کي ڏنڌي ۾ نقصان ٿيو هو. موڊ خراب، گيتا ۽ راج جو جهيڙو، گيتا چادر ڪٽي هلي وئي- پنهنجو ۽ اياز جو جهڳڙو تي پيو(پٽي زندهه هجي ها تـ هن کان پڇان ها تـ ڇاتي جهڳڙو ٿيو هو؟ دراصل ڪوئي جهڳڙو ڪونـ هو. پٽيءَ خريداريءَ لاءِ ڪافي پئسا تي گهريا. مون هن کي ٿورا ڏنا چوتـ مون ڪافي ڪتاب ورتا هئا ۽ مون وٽ پئسا بچيا ئي ايترا هئا. جيستائين هئا تيستائين مون پٽيءَ کي ڪڏهن انڪار نـ ڪيو هو. ان ڳالهه ۾ نوبت جهڳڙيب تائين بہ ڪونـ پهتي هئي، ٻيو جهڳڙو هو مون کي ياد نـ ٿو اچي-مصنف)

22جنوري1964ع

صبح جو راجو شهر هليو ويو، نيرن ڪئي سين تـ موٽيو. راج سان شهر جو چڪر- جئوير ۽ راج جي آفيس-سندس دوست تندن چوڌري-مَرِين ڊرائيور-ايراني

هوٽل تي چانهہ –بمبئي يونيورسٽي- موهن جي آفيس ، بس جي سواري-قطار-چڪر اياز بور ٿيو-موٽي آياسين-مالهي ۽ جڳت آيا-لڪمي چندر گٽار ٽيپ رڪارڊر آندو- اياز شعر رڪارڊ ڪرايو.

23جنوري1964ع

صبح جو نيرن تي ڳالهيون ڪندي روئي وينس(افسوس پٽي زنده نہ آهي جو هُن ڪان پڇان ها تہ ڇو رُنين؟ هن جو جواب جيڪر ڪيئي ڳالهيون سلجهائي سگهي ها! مصنف) منجهند تائين گهر رهياسين. گيتاڪڙهي، پاڃيون ۽ چانور تيار ڪيا. شام جو ريڊيو ڪلب پارٽي-ڪيمچند، راهي، مايا،جئوير، راجن ٽنڊڻ، وِوِد پارتي، ورو شرما، هري پنڪج، گوپ گولاٽي، واسديو نرمل، پوپٽي هيراننداڻي، شاد، موهني، سُڌا، اُتان هئنگنگ گارڊن-ڪملا نهرو پاڪ- شاد سان گروپ فوٽو-شاد وٽ سُڌا جو ”يون حسرتون ني داغ محبت ڪي دهوليا“ ۽ ”جوتي ڪلش ڇهلڪي“ ڳائڻ-گيتا نند ڪري پئي ۽ ڪونگهرا هڻڻ لڳي. (فقط نند واري ڳالهہ صحيح آهي. باقي پٽيءَ جو وڏاءُ آهي. پٽيءَ کي غصو گهٽو هوندو هو- مصنف) شام جو ڪيرت جي گهر گڏجاڻي-گُنو، مايا، راهي، ايشور چندر، لوڪنات جيٽلي، هري نند، پنڪج هري، جئوير، آنچل، گوپ گولاٽي، لعل، ڪويتا. سندري، اُتم، ڪِشور، سڳن، ايم ڪمل، واسديونرمل، -5 بجي تائين ڳالهہ ٻولهہ ڪئي. سيڪس (Sex) تي بحث- سماج، اديب، جنسيات، سڳن جا لطيفاـ اُتم تي دوستن جو حملو(زباني) ڇهين بجي گهر اچي سامان ٻڌڻ لڳاسين ـ سياڻي روانگي آهي.

26جنوري1964ع

موڪلاڻيءَ جي گڏجاڻي ڪيرت جي گهر تي- صبح جو شيو (Shave)، سنان ڪري واشنگ تان ڪپڙا ڪڍي آيم- گنو ۽ موهن گهر آيا- اياز ۽ موهن جو ادب، ترقي پسند ادب ۽ اُتم تي چٽو بحث-ڪتاب ڪجهہ ڪنياسين، ڪجهہ اُتي بند ڪري رکياسين. پاڻيءَ واري جهاز يا ريل رستي موڪلڻ لاءِ. گيتا هَر هَر چانهہ پيارينديرهي-مان نند جويريءَ سان ٽاڻي تي رپورٽ روانگيءَ جي ڪرائڻ ويم. شام جو ڪيرت وٽان گهڻا دوست گڏجي ايئر پورٽ تي آيا ـ جئوير، گوبند پنجابي، سڳن، سنتو واسواڻي، گيتا، واسديو نرمل، جڳت، ديوي، ارجن

موٽواٽي، موهن (شايد سُندريءَ مونکي هڪ ڏينهن اول چيو هو تہ سياٽي مان ايئرپورٽ تي نہ ايندس. مصنف). اندر لائونج ۾ وڃڻ لاءِ انتظار پئي ڪيوسين تہ هڪ سنڌي هندوءَ جو اچڻ، جو نالا پڙهي سنڌي سمجهي ملڻ آيو هو ۽ بسڪٽ جو دٻو ڪڍي آيو هو. مون ڪيس ٻڌايو تہ شيخ مبارڪ (منهنجو پاسپورٽ ۾ نالو ـ مصنف) بہ سنڌي آهي تہ اُن سان مليو ـ هن جو اهو روز جو معمول اهي تہ ڪراچيءَ ويندڙ مسافرن جي لسٽ پڙهندو آهي ۽ جيڪو سنڌي لڳندو اٿس اُن کي سوکڙي ڏيندو آهي.

سُڪل ڳوڙها وَري جاري ٿي ويا ـ رُئندڙ اکين ۾ ڳرن پيرن سان جهاز تي چڙهياسين. جهاز مٿي چڙهيو تہ ايئرهوسٽس کي وسڪيءَ جو چيوسين. اڌ ڪلاڪ ۾ پئنٽ پوري ڪري ننڊ ۾ هليا وياسين ۽ ڪراچيءَ ايئرپورٽ تي هوسٽس جاڳايو ـ سڀ مسافر لهي ويا رڳو اسان بہ وڃي بچياسين. (پٽني مون کان اڳ جاڳيو هو. هن کي مون کي جڳائڻ ۾ دير ٿي ـ ٿي پيرا تہ هن وارن کان چڪي ڪنڌ مٿي ڪيو، پر وَري اُهو جهڪي ويو. هُن وٽي رڙيون ڪيون ۽ ايئر هوسٽس مونکي مُنهن تي پاٽيءَ جا ڇندا هيان. دراصل مهيني کان انهيءَ سفر ۾ مون فقط هڪ رات جيتري ننڊ ڪئي هئي. مصنف)

پٽني جا اکر ڏاڍا خراب آهن ۽ مون مشڪل سان اُنهن کي پڙهيو آهي. جيڪي لفظ مونکي سمجهہ ۾ نہ آيا آهن. اُنهن ڪانپوءِ مون (؟) نشاني ڏني آهي ۽ جيڪڏهن ڪجهہ وضاحت طلب آهي، انهيءَ جڳهہ تي مختصر نوٽ شامل ڪيو آهي ـ مان هن سفر تي هڪ نهايت خوبصورت سفرنامو يا ناول لکي سگهان ها، جو پاسترناڪ جي ناول ”ڊاڪٽر زواگو“ کان زياده زوردار ثابت ٿئي ها پر حالتن جي ستم ظريفيءَ مونکي ائين ڪرڻ نہ ڏنو. مان ڊائري بہ پٽني وانگر نہ لکان ها. هن فقط پنهنجي پسند جون ڳالهيون لکيون آهن. مونکي ڊائري وفات کان بہ ٽي مهينا اڳ ڏني هيائي، جا مون هينئر پهريون ڀيرو پڙهي آهي.

وڏيڪ ڇا لکان؟ هڪ شعر تو ياد اچي جو مون ننڍي هوندي پڙهيو هو:

اکنون ڪرا دماغ ڪہ پرسد ز باغبان

بلبل چہ گفت، گل چہ شنيدو صباچہ ڪرد.

ترجمو: هاڻي ڪنهن کي ايترو مٿو آهي جو باغبان کان پڇي تہ بلبل ڇا چيو، گل ڇا ٻُڌو ۽ پرهہ جي هير ڇا ڪيو! (مصنف)

ضميمو پيو

عوامي ادبي انجمن جو پڌرنامو

(نوٽ: هي هڪ ڪميونسٽ پڌرنامو آهي، جنهن سان هاڻي مون کي اتفاق نہ آهي.)

اڄڪلهہ اسان جو سماج وڏين آزمائشن منجهان گذري رهيو آهي. پاڪستان کي وجود ۾ آئي ويهہ ورهيہ ٿي چڪا آهن، پر اسان جي سماجي زندگيءَ جو رخ اجا قائم ٿي نہ سگهيو آهي ۽ نہ اڳتي وڌڻ جون اسان جي اڳيان ڪي راهون ئي واضح ٿي سگهيون آهن. ماڻهن کي پنهنجي قسمت جي فيصلي ڪرڻ جو اختيار نصيب نہ ٿيو آهي. زبان ۽ قلم تي قسم قسم جون پابنديون لڳل آهن ۽ ان سبب چوڌاري بي چيني ۽ مايوسي پکڙيل آهي، ادب ۽ فن جو سرجڻهار طبقو، جنهن جو فرضِ عوام جي رهنمائي ڪرڻ هو، پاڻ ئي ذهني مونجهارن ۾ ورتل آهي ۽ ان ۾ ڪي اهڙا لاڙا اپري رهيا آهن جيڪي ادب ۽ سماج ٻنهي لاءِ هاڃيڪار آهن. ڪي قلم جا صاحب زندگيءَ کي ئي اجايو ۽ بي مقصد سمجهڻ لڳا آهن. ڪي اديب پنهنجي تجربي، مشاهدي ۽ مطالعي جي باري ۾ سائنسي نقطہ نظر اختيار ڪرڻ بدران توهم پرستيءَ کي اُڀاري رهيا آهن. ڪي قدامت پرستيءَ ۽ انڌيءَتقليد جو پرچار ڪن ٿا ۽ تنقيد، اجتهاد ۽ نون تجربن کان پري ڀڄن ٿا. ڪي صاحب هئيت جي تجريدي تجربن ۾ رُڌل آهن ۽ نئين تخليق جي ماهيت ۽ معنويت کي ڪابہ اهميت نٿا ڏين. ڪي اديب شديد داخليت ۽ فراريت جو شڪار آهن. مطلب تہ هنن اديبن جون لکتون، انساني زندگيءَ جي مسئلن جي احساس کان خالي ٿينديون وڃن ٿيون.

اسين هي سمجهون ٿا تہ اديب، دانشور ۽ فنڪار سماج جي ضمير جو آواز ۽ سماج جا حساس ۽ باشعور عنصر ٿين ٿا. اسان جو هيءُ ويساهہ آهي تہ پنهنجي تخليق وسيلي، پنهنجي سماج ۽ عام انساني سماج جي بهتريءَ ۽ ترقيءَ ۾ مدد ڏيڻ، اسان جو هڪ سماجي ۽ اخلاقي فرض آهي. اسين ان ڳالهہ جو شعوري احساس رکون ٿا تہ اديب پڻ ٻين شهر واسين وانگر، اجتماعي زندگيءَ جو هڪ فعال حصو ٿين ٿا. پنهنجي فرض جو هي احساس اسان جي انهيءَ ادبي نقطہ نظر جو نتيجو آهي تہ سمورو ادب حقيقت ۾ سماجي زندگيءَ جي ئي پيداوار ٿئي ٿو ۽ ٻيو تہ هر صحيح ۽ صحتمند ادب اجتماعي زندگيءَ جي رڳو عڪاسي ئي نٿو ڪري بلڪ ان جو معمار ۽ رهنما پڻ هوندو آهي. زندگيءَ جي تنقيد ڪرڻ ان جو حق آهي ۽ سائنسي ۽ عقلي بنيادن تي ان جي تبديليءَ ۾ مدد ڏيڻ ان جو فرض ٿئي ٿو.

اِهو نقطہ نگاهہ اسان کي هي بہ سيکاري ٿو تہ، اُها سماجي حقيقت جنهن کي سمجهڻ ۽ ٻين کي سمجهائڻ ۽ جنهن کي بدلائڻ ۾ ٻين سان گڏجي حصو وٺڻ اديب جو اخلاقي فرض آهي. اُها حقيقت پنهنجي سِر هڪ ئي شيءِ آهي ۽ ان کي معيشت، سياست ۽ تهذيب جي الڳ الڳ خانن ۾ ورهائي نٿو سگهجي. انهيءَ ڪري، فن جي تقاضائن کي پورو ڪندي، زندگيءَ جي معاشي، سياسي ۽ تهذيبي پاسن جي عڪاسي ۽ تنقيد ڪرڻ ئي هڪ سچي ۽ صحيح اديب جو ڪم آهي.

هيءُ ڪم جيڪو اسان پاڪستاني اديبن کي اڄ پورو ڪرڻو آهي، اڳي ماضيءَ ۾ پڻ اسان جي ملڪ جي اديبن ۽ فنڪارن اهو سرانجام ڏنو هو ۽ انهن کان اسان کي ادب ۽ فنونِ لطيفہ جو هڪ وڏو ۽ بي بها خزانو ورثي ۾ مليو آهي. اردوءَ ۾ ۽ قومي ٻولين ۾ عظيم ادبي سرمايو موجود آهي. اسين پاڻ کي ان جو محافظ ۽ امين سمجهون ٿا، پر اکيون ٻوٽي، ماضيءَ جي ساراهہ جا ڍڪ پرڻ بدران، اسين انهن بزرگن جي فني تخليقن ۽ فڪري لاڙن جي تنقيدي ڇنڊڇاڻ ڪريون ٿا ۽ انهن جي انسان دوستيءَ، حق گوئيءَ، سچائيءَ، انصاف پسنديءَ،

صلح جوئي ۽ زندگيءَ مان لطف اندوز ٿيڻ جي جمالياتي قدرن کي پنهنجو اثاثو بڻايون ٿا.

گڏريل ويجهي دور ۾ اسان جي اديبن ۽ فنڪارن جمهوريت جي ترقيءَ ۽ فڪر ۽ خيال جي آزاديءَ جي جدوجهد ۾ جيڪي عظيم خدمتون بجا آنديون آهن، انهن کي پڻ پنهنجي قلم جي وسيلي انهيءَ ساڳيءَ خدمت جي بجا آڻڻ لاءِاسان پنهنجي ملڪ جي شهري آزادين جي بحالي ضروري سمجهون ٿا ۽ چاهيون ٿا تہ اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن جي اشاعت تان هر طرح جون نامناسب پابنديون هٽايون وڃن.

اسان جو هيءُ عقيدو آهي تہ شهري آزادين جي بحاليءَ جو سنو مسئلو اديب ۽ عوام ٻنهي جو گڏيل مسئلو آهي. جڏهن عوام انهيءَ ۾ آزاد هوندا آهن تہ پنهنجي تجربي جي روشنيءَ ۾ آزاديءَ سان پنهنجي اجتماعي ترقيءَ جو رستو ڳولي لهن ۽ آزاديءَ سان ان رستي تي هلي سگهن، تڏهن سماج ۾ اهي تخليقي صلاحيتن ۾ جاڳرتا ايندي آهي ۽ جن جي فنڪارانہ ترجمانيءَ سان اسان جو ادبي ڪاوشون، فني تخليق جي صورت وٺنديون آهن. اُن سان گڏوگڏ جيڪڏهن اديبن کي بہ پنهنجي ضمير ۽ فڪر پٽاندر لکڻ ۽ ڳالهائڻ جي پرپور آزادي هجي تہ ان حالت ۾ اسين پهنجي سماجي زندگيءَ جي صحيح ترجماني ڪري سگهون ٿا ۽ پنهنجي ادبي تخليق جي مدد سان هِن زندگيءَ جي سڌارڻ ۽ سينگارڻ ۾ حصو وٺي سگهون ٿا.

اسان جي خيال موجب، انهيءَ جمهوري آزاديءَ ۾ قومن جي ترقيءَ جو مسئلو پڻ شامل آهي. اسين چاهيون ٿا تہ اسان جي ملڪ ۾ جيڪو مختلف قومن جو وطن آهي، اهي حالتون پيداڪيون وڃن، جن ۾ سڀ قومون، انهن جون ٻوليون ۽ تهذيبون ڪنهن بہ هڪ قوم جي اثر ۽ دٻاءَ کان آزاد رهي خودمختيارانہ ترقي ڪري سگهن. اسين سڀ اديب، سڀني قومن لاءِ هڪجهڙي اندروني خودمختياري ۽ انهن جي ٻولين لاءِ تعليم، دفتر ۽ ملازمتن جي چٽاپيٽيءَ جي ٻوليءَ جي بنجڻ جو حق چاهيون ٿا ان لاءِ هي ضروري آهي تہ اسان جي اڳين غيرملڪي آقائن جي پرڏيهي زبان، انگريزيءَ کي اسان جي درسگاهن ۽ دفترن مان ڪڍيو وڃي ۽

اردو کان اولهہ پاڪستان جي مختلف علائقن جي وچ ڳانڍاپي جي ٻوليءَ جو ڪم ورتو وڃي.

اسان جي خيال ۾ پاڪستان جون سڀ قومون هڪجهڙن حقن جون مالڪ آهن ۽ سڀ شهري، بنا ڪنهن نسل، رنگ ۽ مذهب جي ويڇي جي، هڪ ٻئي جي برابر آهن ۽ پاڪستان جي هر علائقي جي رهواسين کي سماجي، معاشي ۽ تهذيبي ترقيءَ جو پورو پورو حق آهي.

اسان جي عوام جي مادي خوشحاليءَ ۽ تهذيبي ترقيءَ لاءِ، جوئي انهن جمهوري ۽ شهري آزادين جو مقصد آهي، اسين هي ضرور ٿا سمجهون تہ چالو تعليمي نظام کي، جيڪو غيرملڪي آقائن پنهنجي سامراجي مقصدن لاءِ اسان تي مڙهيو هو، ملڪ جي سماجي تقاضائن سان هم آهنگ ڪيو وڃي ۽ سائنسي ۽ عقلي بنيادن تي ان کي نئين سر ترتيب ڏني وڃي. تعليم کي عام ۽ سهانگو ڪيو وڃي ۽ درسگاهن جو معيار بلند ڪيو وڃي، مگر اسين هي محسوس ڪريون ٿا تہ اسان جي سماجي ۽ تهذيبي ترقيءَ ۾ ملڪ جي اندروني حالت ۽ عالمي سامراج جي اتحاد سخت رڪاوٽون پيدا ڪري رکيون آهن. عالمي سامراج جي اڳراين جن جو سڀ کان وڏو مرڪز ۽ سهارو آمريڪي سامراج ايشيا، آفريقا ۽ لاطيني آمريڪا ۾ زوريءَ مداخلت ڪري، آزاديءَ ۽ جمهوريت جي قدرن کي جنهن طرح پامال ڪيو آهي، اهو سيني جي اڳيان پڌرو آهي ۽ خود اسان جي آزاديءَ، معيشت، معاشرت، اخلاق ۽ تهذيب فڪر جي رنگ ڍنگ تي آمريڪي سامراج جي ڳانڍاپي سبب جيڪي هاڃيڪار اثر پئجي رهيا آهن. اُهي روز اسين ڏسي رهيا آهيون ۽ ان اسان جي ملڪ جي جاگيرداريءَ جي باقيات کي جيڪو پَرُ ۽ سهارو ڏنو آهي جنهن جي اثر هيٺ اسان جي معيشت، سياست، تهذيب ۽ ادب ۾ جيڪي سماج دشمن ۽ غيرصحتمند لاڙا اپرن ٿا، انهن کي اسين هر روز محسوس ڪريون ٿا. انهيءَ ڪري اسين پنهنجو هيءُ فرض سمجهون ٿا تہ پنهنجي لکتن وسيلي سامراجي قوتن جو مقابلو ڪريون ۽ انهن جي اثر هيٺ اسان جي سياست، سماج ۽ ادب ۾ جي انسانيت دشمن ڳالهيون اپرن ٿيون، انهن

ڪي روڪڻ جي ڪوشش ڪريون، ۽ عالمي سامراج جي امن شڪن ڪارواين جي مخالفت ڪريون.
اسان جو ويساھ آھي تہ انسان جي بقاءِ ترقيءَ جو آڌار عالمي امن تي آھي، علم ۽ ادب، فڪر ۽ فن جا ٻوٽا، جنگ جو زهريلي ماحول ۾ ميوو نہ ٿا جھلي سگھن، اسان جي راءِ، دنيا جا سيئي اختلافي مسئلا پوءِ اهي سياسي ۽ معاشي هجن يا انساني ۽ تهذيبي، هڪٻئي سان ڳالهين ٻولين وسيلي حل تي سگهن ٿا. قومن ۽ ملڪن کي هڪٻئي خلاف نفرت ۽ جنگ لاءِ اپارڻ وارن کي اسين امن جو دشمن سمجھون ٿا. انهيءَ ڪري اسين انسان کي انسان جي ويجهو آڻڻ ۽ ملڪن جي وچ ۾ سمجھوتي ۽ دوستيءَ وڌائڻ جي سيني ڪوشش جو آڌارياءُ ڪريون ٿا، بشرطيڪ اهي آزاديءَ. جمهوريت ۽ قومن جي خوداراديت جي اصولن تي ٻيٺل هجن.
اسان اديبن جو مسلڪ صحتمند ۽ زنده ادب تخليق ڪرڻ آهي. اهڙو ادب جو دل جي گهراين مان نڪري فن جي جمالياتي معيار تي پورو ثابت ٿئي. اهڙو ادب جو حسن ۽ محبت جي نغمگيءَ، عشق ۽ يقين جي سوز، حق ۽ صداقت جي خلوص سان ڀريل هجي. اهڙو ادب جو زندگيءَ جي حقيقتن جي آرسي ۽ انهن جو نقاد هجي ۽ جيڪو ماڻهن کي جاڳائي ۽ اڳتي وڌائي. ڪين آتت ڏئي ۽خوش ڪري.
پر اسين هي چڱيءَ طرح ڄاڻون ٿا تہ اهڙي انسانيت دوست ادب جي تخليق لاءِ سازگار حالات پيدا ڪرڻ جي جدوجهد اديبن جي الڳ الڳ ۽ اڪيلين ڪوشش سان ڪامياب نٿي ٿي سگهي، ڇاڪاڻ تہ انسانيت دشمن قوتون منظم ۽ متحد آهن ۽ پنهنجي سرپرستي ۾ اديبن جون تنظيمون قائم ڪري، انهن کي پنهنجي زور ۽ زر سان گمراھ ڪن ٿيون، تنهنڪري اسان اديبن کي منظم ۽ متحد ٿي ڪري، انهن جي خلاف جدوجهد ڪرڻ پوندي، تان تہ اديب ۽ ادب کي انهن جي هاڃيڪار اثرن کان بچايو وڃي. انهيءَ مقصد واسطي اسين پنهنجي ادبي تنظيم، ”عوامي ادبي انجمن“ جو بنياد رکون ٿا. هيءَ اسان جي ملڪ جي سيني ٻولين جي ادبي انجمن

آهي، جيڪي انسان دوست ۽ صحتمند ادب جي تخليق کي پنهنجو فرض سمجهن ٿا.

*

پورو ٿيو

نوٽ: (هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جي ويب سائيٽ تان ڪٽي پي ڊي ايف جي صورت ۾ آڻي پڙهندڙن جي سهولت لاءِ رکيو ويو)